

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล

ทรงเรียบเรียง

ประวัติศาสตร์ เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐

เอกสารชุดประวัติศาสตร์ไทย

สารบัญ

หน้า

คำนำ ... .. ก.

คำปรารภของผู้เรียบเรียง ... .. ข.

บทที่ ๑ ลักษณะทางภูมิศาสตร์และประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ๑

ประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ๓

บทที่ ๒ การเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย

มูลเหตุที่ทำให้การติดต่อระหว่างประเทศอินเดีย และภาคเอเชียอาคเนย์แพร่หลายยิ่งขึ้น
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ ... .. ๕

วิธีการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย ๖

การเดินทางของชาวอินเดียเข้ามายังภาคเอเชียอาคเนย์ ๗

เหตุแห่งความเสื่อมของอารยธรรมอินเดีย ๘

ความแตกต่างระหว่างการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียและอารยธรรมจีน ๑๐

บทที่ ๓ อาณาจักรฟูนันและทวารวดี

อาณาจักรฟูนัน

สถานที่ตั้งของอาณาจักรฟูนัน ... .. ๑๑ ✓

ต้นกำเนิดอาณาจักรฟูนัน ๑๒

อาณาจักรฟูนันขยายอำนาจ ๑๓

อาณาจักรฟูนันเริ่มติดต่อกับประเทศอินเดียและประเทศจีน ๑๔

จารึกภาษาสันสกฤตหลักแรก ๑๕

ลักษณะของอาณาจักรฟูนัน ๑๖

อาณาจักรฟูนันตกอยู่ภายใต้การปกครองของชาวอินเดียเป็นครั้งที่ ๒ ... .. ๑๗

การเกี่ยวข้องระหว่างอาณาจักรฟูนันกับประเทศอิหร่าน	... ..	
อาณาจักรฟูนันตกอยู่ใต้การปกครองโกณฑินยะองค์ที่ ๒	... ..	๑
รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมัน	... ..	
ประเพณีของอาณาจักรฟูนัน	... ..	๑๗
เหตุการณ์หลังพระเจ้าชัยวรมันสิ้นพระชนม์	... ..	๑๘
รัชกาลของพระเจ้ารุทรวรมัน	... ..	๑๙
ศาสนา สถาปัตยกรรม และประติมากรรม ของอาณาจักรฟูนัน	... ..	
อาณาจักรเจนละโจมตีอาณาจักรฟูนัน	... ..	๒๐

อาณาจักรทวารวดี

หลักฐานเกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดี	... ..	๒๑
ทฤษฎีใหม่ของศาสตราจารย์บวสเชอลีเย	... ..	๒๔
เงินเหรียญมีจารึกคำว่า "ทวารวดี"	... ..	๒๕
การสิ้นสุดของอาณาจักรทวารวดี	... ..	๒๖

บทที่ ๔ แหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย

พุทธศตวรรษที่ ๖-๘

อาณาจักรสมัยโบราณในแหลมมลายู	... ..	๒๗
------------------------------	--------	----

พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑

อาณาจักรสมัยโบราณในแหลมมลายู	... ..	๒๘
อาณาจักรสมัยโบราณในหมู่เกาะอินโดนีเซีย	... ..	๓๐

พุทธศตวรรษที่ ๑๒

อาณาจักรสมัยโบราณในแหลมมลายู	... ..	๓๒
อาณาจักรโฮลิ่งบนเกาะชวาและอาณาจักรมลายูบนเกาะสุมาตรา	... ..	๓๔

พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

อาณาจักรศรีวิชัย	... ..	๓๕
อำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทย	... ..	๓๙

พระเจ้าสันชัยทางภาคกลางของเกาะชวา	
ราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวา	๔๐
พุทธศาสนาลัทธิมหายานเจริญรุ่งเรืองในแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย- ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔	๔๓
จารึกภาษาทมิฬในแหลมมลายู	๔๔
เหตุการณ์ในเกาะชวาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔	๔๕
เจ้าชายพาลบุตรแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์เสด็จไปครอบครองอาณาจักรศรีวิชัย- บนเกาะสุมาตรา	๔๖

พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

เหตุการณ์ในเกาะชวาในพุทธศตวรรษที่ ๑๕	๔๗
พระเจ้าสินทกทรงย้ายราชธานีจากภาคกลางไปอยู่ทางภาคตะวันออกของเกาะชวา ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕	๔๘
เกาะบาห์ลีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖	๕๐
จดหมายเหตุจันกล่าวถึงเกาะบอร์เนียวเป็นครั้งแรก	๕๑
อาณาจักรชวาและศรีวิชัยรပ်ฟ่งกัน	
☆ อาณาจักรศรีวิชัย	
อาณาจักรโจพะเข้าโจมตีอาณาจักรศรีวิชัยใน พ.ศ. ๑๕๖๘	๕๔
พุทธศาสนาลัทธิมหายานในอาณาจักรศรีวิชัย	๕๖
รัชกาลของพระเจ้าไอร์ลังกะบนเกาะชวา	
อาณาจักรของพระเจ้าไอร์ลังกะแบ่งออกเป็น ๒ ภาค	๕๘

พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

อาณาจักรศรีวิชัย	
เกาะชวา บาห์ลี และบอร์เนียว	๖๑
☆ อาณาจักรศรีวิชัย	
อาณาจักรทมิฬบนเกาะชวา	๖๒

เกาะบาหลี่	
อาณาจักรศรีวิชัยเริ่มเสื่อมอำนาจในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘	
หล่อ “พระพุทธรูปแห่งครหิ” ที่ไชยาใน พ.ศ. ๑๗๒๖	๖๓
อาณาจักรกทริบบนเกาะชวาและต้นเค้าเรื่องอิเหนา	
เกาะบาหลี่	
อาณาจักรศรีวิชัย	๖๔
พระเจ้าจันทรภาณุแห่งอาณาจักรตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช)	
อาณาจักรสุโขทัยสามารถปราบปรามอาณาจักรตามพรลิงค์ได้	๖๕
อาณาจักรกทริบบนเกาะชวา	
อังกรรผู้ตั้งอาณาจักรตุเมเปลงบนเกาะชวา	๖๗
อาณาจักรสิงหาสำหรับบนเกาะชวา	๖๘
สาเหตุแห่งความเสื่อมของอารยธรรมอินเดียนในภาคเอเชียอาคเนย์- ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๕๐	

พุทธศตวรรษที่ ๑๕

รัชกาลของพระเจ้ากฤตนครแห่งอาณาจักรสิงหาสำหรับ	
เจ้าชายวิชัยทรงต่อสู้กับเจ้าชายชัยกัตวัง	๗๐
พระเจ้ากูปโลชานทรงส่งกองทัพเรือมาโจมตีอาณาจักรสิงหาสำหรับใน พ.ศ. ๑๘๓๕	๗๑
เจ้าชายวิชัยทรงตั้งอาณาจักรมัชปาหิตขึ้นบนเกาะชวา	๗๒
เกาะชวามีอำนาจเหนือเกาะสุมาตรา	
การรบพุ่งระหว่างอาณาจักรสุโขทัยและชาวมาลิยูเออร์	
ศาสนาอิสลามเข้ามาถึงเกาะสุมาตรา	๗๓
บันทึกของมาร์โคโปโลเกี่ยวกับเกาะชวาและสุมาตรา	
เหตุแห่งความเสื่อมของอาณาจักรศรีวิชัย	๗๕
หวังตายจนกล่าวถึงชาวไทยและแหลมมลายู	๗๖
การเผยแผ่ศาสนาอิสลามในแหลมมลายูและบนเกาะสุมาตรา	
พระเจ้าอาทิตย์วรมันแห่งอาณาจักรมลายูบนเกาะสุมาตรา	๗๘

รัชกาลของพระเจ้ากฤตราชตะ (เจ้าชายวิชัย) แห่งอาณาจักรมัชปาหิตบนเกาะชวา	
รัชกาลของพระเจ้าชัยนครแห่งอาณาจักรมัชปาหิต	๗๙
สมัยผู้สำเร็จราชการแห่งอาณาจักรมัชปาหิต (พ.ศ. ๑๘๗๑ - ๑๘๙๓)	๘๐

พุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

รัชกาลของพระเจ้าราชสันดร (หะยม์วรุฑ) แห่งอาณาจักรมัชปาหิต	๘๑
รัชกาลของพระเจ้าวิกรมวรวรรณะ	๘๓
ศาสนานิสลามแพร่เข้าไปในเกาะชวา	
สาเหตุแห่งการเสื่อมของอาณาจักรมัชปาหิต	
พระราชารุ่นสุดท้ายแห่งอาณาจักรมัชปาหิต	๘๔
ราชวงศ์คีรีนทรวรวรรณะมีอำนาจ	๘๕
เกาะสุมาตราปกครองโดยกษัตริย์ ๓ องค์	๘๖
โจรสลัดจีนปกครองดินแดนแถบเมืองปาเล็มบัง	๘๗
ประเทศราชของอาณาจักรมัชปาหิตในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐	
การเผยแพร่ศาสนานิสลามในหมู่เกาะอินโดนีเซีย	๘๘
ปรเมศวรตั้งเมืองมะละกาบนแหลมมลายูและต่อต้านอาณาจักรอยุธยา	๘๙
ผู้ครองเมืองมะละกาต่อมา การสู้รบกับอาณาจักรอยุธยาสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๙๐
โปรตุเกสเข้ายึดเมืองมะละกาได้ใน พ.ศ. ๒๐๕๔	๙๑

บทที่ ๕ อาณาจักรศรีเกษตรและพม่า

พุทธศตวรรษที่ ๘ - ๑๓

อาณาจักรปยูหรือเพียว	๙๒
พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในอาณาจักรปยูหรือศรีเกษตร	
พระนามของพระราชแห่งอาณาจักรศรีเกษตรในพุทธศตวรรษที่ ๑๓	๙๔
ศาสนสถานในเมืองแปร	
พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเสื่อมลง	

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕

อาณาจักรน่านเจ้าเข้าครอบครองภาคเหนือของประเทศพม่า	๙๕
อาณาจักรปยูเริ่มติดต่อกับประเทศจีน	
อาณาจักรน่านเจ้าอพยพชนชาติปยูเข้าไปอยู่ในประเทศของตน	๙๖
อาณาจักรปยูเริ่มเสื่อม... ..	๙๗
เมืองพุกามของชนชาติพม่าเริ่มมีความสำคัญ	
ผืนที่	
อาณาจักรมลิเนน	๙๘
อาณาจักรมอญทางภาคใต้ของประเทศพม่าเริ่มตั้งเมืองพะโคหรือหงสาวดี	

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

บรรพบุรุษของพระเจ้าอโนรุทมหหาราช	๙๙
พระเจ้าอโนรุทมหหาราช	๑๐๐
การประดิษฐานพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทที่เมืองพุกาม	
พระเจ้าสอลู	๑๐๓
พระเจ้ากยันชิตดา	
พระเจ้าอลองกสิฎ (ชัยสุรที่ ๑)	๑๐๗

พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙

พระเจ้านรฤ	๑๐๘
พระเจ้านรเดนชะ	
พระเจ้านรปติสิฎ (ชัยสุรที่ ๒)	๑๐๙
พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์เริ่มแพร่หลายในแหลมอินโดจีน	๑๑๐
พระเจ้าถิโลมินโล	๑๑๑
พระเจ้านรสิงห์ อุชานา	
พระเจ้ากโยชวาที่ ๑	
พระเจ้าอุชานา	๑๑๒

พระเจ้านรสิงห์ (นรสีหบดี)	
กองทัพจีนยกเข้าตีเมืองพุกามใน พ.ศ. ๑๘๒๖	๑๑๓
ประเทศพม่าแบ่งออกเป็น ๓ ภาค	๑๑๔
พระเจ้ามะกะโทหรือวาเรอคือพระเจ้าฟ้ารั่วทางภาคใต้	
พระเจ้ากโยชวาที่ ๒	๑๑๕
พี่น้องไทย ๓ คนเริ่มมีอำนาจทางภาคกลางของประเทศพม่า	
พระเจ้าโชนิต	๑๑๖
กองทัพจีนยกลงมาตีพม่าเป็นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๑๘๔๓	
ภาคใต้ของประเทศพม่ารบพุ่งกับอาณาจักรสุโขทัย	
พระเจ้าถิหตุ (เชื้อชาติไทย)	
ชนชาติไทยตั้งเมืองอังวะ	๑๑๗
เมืองตองอูเป็นราชธานีของอาณาจักรพม่า	

บทที่ ๖ อาณาจักรจัมปา

พุทธศตวรรษที่ ๘-๙

ต้นกำเนิดอาณาจักรลินยีหรือจัมปา	๑๑๘
พระเจ้าจุกุเหลียน	
ดินแดนของอาณาจักรจัมปา	๑๑๙
พระเจ้าพันเชียง	๑๒๐
พระเจ้าพันยีทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๘๒๗	
พระเจ้าพันเวน	๑๒๑

พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

พระเจ้าพันโพ (ภัทรวรมัน ?)	
พระเจ้าพันฮูตา (ภัทรวรมัน ?)	
สร้างศิวิลิ่งค่านามว่าศิวิลัทเรศวรนับเป็นราชศิวิลิ่งค่องค์แรกนอกประเทศอินเดีย	๑๒๒

ศิลาจารึกภาษาจามที่เก่าที่สุด	
การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียแก่ชนชาติจาม	
ศาสนาในราชสำนักจาม	๑๒๓
บทความของมัทวณลินเกี่ยวกับชนบประเพณีจาม	
พระเจ้าติเจิน (กงการาช ?)	๑๒๔
พระเจ้ามโนรถวรมัน	๑๒๕
พระเจ้ายังมา (ที่ ๑)	
พระเจ้ายังมา (ที่ ๒)	
กองทัพจีนยึดราชอาณาจักรจามใกล้เมืองเว้ใต้	
พระเจ้าพันเจนเจง (เทวานีเกะ ?)	
พระเจ้าพันตังเกนจุน	๑๒๖
พระเจ้าจูนง	
พระเจ้าพันเวนควน	
พระเจ้าพันเทียนโค (เทววรมัน ?)	
พระเจ้าพิชยุปโม (วิชัยวรมัน)	
พระเจ้ารุทรวรมัน (ที่ ๑)	

พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

พระเจ้าศัมภวรมัน (พันพันจัน)	๑๒๗
* กองทัพจีนเข้ายึดราชอาณาจักรจามอีกครั้งหนึ่ง	
พระเจ้ากันทรปธรรม (พันถูลิ)	
พระเจ้าประภาสธรรม (พันเจนลุง)	๑๒๘
พระเจ้าภัทเรศวรวรมัน	
พระเจ้าวิกรานตวรมัน (ที่ ๑)	
พระเจ้าวิกรานตวรมัน (ที่ ๒)	
พระเจ้ารุทรวรมันที่ ๒	

พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ราชธานีจามย้ายลงไปอยู่ทางภาคใต้	๑๒๙
พระเจ้าปฤถิวินทรวรมัน	
พระเจ้าสตัยวรมัน	
กองทัพชวาเข้ารุกรานอาณาจักรจัมปา	
พระเจ้าอินทรวรมัน (ที่ ๑)	
กองทัพชวาเข้ารุกรานอีก	
พระเจ้าหริวรมันที่ ๑	
กองทัพจามเข้ารุกรานอาณาจักรขอม	๑๓๐
พระเจ้าวิกรานทวรมันที่ ๓	
ราชธานีจามย้ายขึ้นไปอยู่ทางภาคเหนือ	
พระเจ้าอินทรวรมัน (ที่ ๒)	
พุทธศาสนาลัทธิมหายานในอาณาจักรจัมปา	
พระเจ้าชัยสิงหวรมันที่ ๑	
พระเจ้าชัยศักราชวรมัน	๑๓๑
พระเจ้าภัทรวรมันที่ ๒	
พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๓	
กองทัพจามต่อสู้กับกองทัพขอม	

พุทธศตวรรษที่ ๑๖

พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๑	
พระเจ้าปรมศวรวรมัน	๑๓๒
อาณาจักรจามเริ่มเข้าเกี่ยวข้องกับอาณาจักรญวน (ไตโคเวียต)	
กองทัพญวนทำลายราชธานีจาม	
พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๔ เสด็จไปอยู่ทางภาคใต้ของประเทศ	
อาณาจักรของประเทศจัมปาภาคเหนือ	
พระเจ้าหริวรมันที่ ๒	๑๓๓

อาณาจักรจัมปาถูกแบ่งออกเป็น ๒ ภาค ๑๔๑

พระเจ้าวิทยานันทนะ - สूरยวรมเทพ (เจ้าชายจาม) รวบรวมอาณาจักรจัมปา
เข้าด้วยกัน ๑๔๑

อาณาจักรจัมปากลายเป็นแคว้นหนึ่งของขอมระหว่าง พ.ศ. ๑๗๔๖-๑๗๖๓ ... .. ๑๔๑

กองทัพขอมมีทหารพม่าและไทยเข้ารุกรานอาณาจักรญวน (ไทเวียต) ใน พ.ศ. ๑๗๕๐

พระเจ้าชัยปรมเสวรวรมันที่ ๒ (เจ้าชายอังศราช) ขึ้นครองอาณาจักรจัมปาเป็นอิสระ ...

กองทัพญวน (ไทเวียต) เข้ายึดราชธานีของจาม ๑๔๒

พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๖ ... .. ๑๔๒

พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๐

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ ... .. ๑๔๓

กองทัพมงโกลรุกรานอาณาจักรจัมปาโดยไม่ประสบผลสำเร็จ-
ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๖-๑๘๒๘ ... .. ๑๔๓

พระเจ้าชัยสิงหรวรมันที่ ๓ ... .. ๑๔๔

การแลกเปลี่ยนแคว้นจาม ๒ แคว้นกับเจ้าหญิงญวน ๑๔๔

พระเจ้าชัยสิงหรวรมันที่ ๔ ... .. ๑๔๕

กองทัพญวนปราบอาณาจักรจัมปาได้ ๑๔๕

จดหมายเหตุญวนกล่าวว่ากองทัพไทยยกไปรุกรานอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๘๕๖ ...

แจอานานขึ้นครองอาณาจักรจัมปาเป็นอิสระ ๑๔๕

บทความของบาทหลวงโอเคอริคแห่งปอร์เคโนน ๑๔๖

ตราข้าวโบเตครองอาณาจักรจัมปา ๑๔๖

แจบองงาครองอาณาจักรจัมปา ๑๔๖

รัชชະណ្ណវរវង្ស พ.ศ. ๑๙๐๔-๑๙๓๒ ... .. ๑๔๖

พระเจ้าชัยสิงหรวรมันที่ ๕ เสียดินแดนแก่ญวน ๑๔๗

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๖ ยกดินแดนให้แก่ญวนอีก ๑๔๗

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๖ ทรงรบกับอาณาจักรเขมรสมัยพระยาญาติ ๑๔๗

อาณาจักรจัมปาเสื่อม ๑๔๗

ราชธานีสุดท้ายของจามคือเมืองวิชัยเสียแก่ญวนใน พ.ศ. ๒๐๑๔ ... .. ๑๔๗

บทที่ ๗ อาณาจักรขอม
สมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkorian Period)

พ.ศ. ๑๑๐๐ - ๑๒๕๐

อาณาจักรเจนละ	๑๔๙
อาณาจักรเจนละเข้ารุกรานอาณาจักรฟูนันในสมัยพระเจ้าภวรมันที่ ๑	๑๕๒
พระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน)	๑๕๓
พระเจ้าอีสานวรมันที่ ๑	๑๕๔
พระเจ้าภวรมัน (ที่ ๒)	๑๕๕
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑	
วัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร	
บทความของมัทวันลิน	๑๕๗

พ.ศ. ๑๒๕๐ - ๑๓๕๐

อาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำ	๑๖๐
-----------------------------------	-----

สมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period)

พ.ศ. ๑๓๕๐ - ๑๔๒๐

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒	๑๖๒
การประดิษฐานลัทธิเทวราช	๑๖๕
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓	๑๗๐

พ.ศ. ๑๔๒๐ - ๑๕๔๔

พระเจ้าอินทวรมัน	
พระเจ้ายโสวรมัน	๑๗๒
ย้ายราชธานีมายังเมืองยโสธรปุระ (เมืองพระนคร)	๑๗๓
พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑	๑๗๖
พระเจ้าอีสานวรมันที่ ๒	
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ทรงย้ายราชธานีไปอยู่ยังเกาะแกร์	
พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒	๑๗๗

กองทัพขอมเมืองละโว้ (ลพบุรี) ต่อสู้กับกองทัพมอญแห่งอาณาจักรศรีอยุธยา-
 (ลำพูน) ๑๙๗
 สร้างปราสาทนครวัด ๑๙๘
 ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายแพรวหลาย ... ..
 อาณาจักรละโว้ (ลพบุรี) เป็นอิสระ ๑๙๙
 จารึกกองแม่นางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ พ.ศ. ๑๗๑๐ ... ..
 พระเจ้าธรณีนทรวรมันที่ ๒ (อาจไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินขอม) ... ..
 พระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ ... ..
 พระเจ้าศรีภูวนาทิตยวรมัน ๒๐๐
 กองทัพเรือขอมเข้าโจมตีเมืองพระนคร พ.ศ. ๑๗๒๐ ... ..

พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๖๑

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ... ..
 ปราบปรามอาณาจักรจัมปา ๒๐๒
 อาณาจักรจัมปากลายเป็นแคว้นหนึ่งของอาณาจักรขอมระหว่าง พ.ศ. ๑๗๔๖-๑๗๖๓ ... ๒๐๓
 การก่อสร้างของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ... .. ๒๐๕

พ.ศ. ๑๗๖๒ - ๑๘๐๐

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ ... .. ๒๑๐
 กองทัพขอมรุกรานอาณาจักรญวนเป็นครั้งสุดท้าย ... ..
 อาณาจักรจัมปาเป็นอิสระ พ.ศ. ๑๗๖๓ ... ..
 เจาชูแก้วกล่าวถึงดินแดนของอาณาจักรขอม พ.ศ. ๑๗๖๘ ... ..

พ.ศ. ๑๘๑๑ - ๑๘๓๕

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ... .. ๒๑๑
 กองทัพมงโกลเข้ารุกรานอาณาจักรขอม พ.ศ. ๑๘๒๕ ... ..
 กองทัพไทยของอาณาจักรสุโขทัยเข้ารุกรานอาณาจักรขอม ๒๑๒

ศาสนาพราหมณ์ทำลายพุทธศาสนา	
พระเจ้าศรีนทรธรรมัน	
พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่หลาย	๒๑๓
บันทึกของจิวกากวน พ.ศ. ๑๘๓๙-๑๘๔๐	

พ.ศ. ๑๘๕๐-๑๘๖๐

จารึกภาษาบาลีหลักแรกในอาณาจักรขอม พ.ศ. ๑๘๕๒	๒๑๙
พระเจ้าศรีนทรชัยวรมัน	
พระเจ้าชัยวรมมาทิปรมเสว	๒๒๐
จารึกภาษาสันสกฤตหลักสุดท้ายในอาณาจักรขอม	
คณะทูตขอมได้พบคณะทูตไทยจากอาณาจักรสุโขทัยที่อาณาจักรไทเวียด (ญวน)- ใน พ.ศ. ๑๘๗๘	
พระนิรวาณบท	
หวังคายนกล่าวถึงอาณาจักรขอม	

พ.ศ. ๑๘๖๐-๑๘๗๔

พระลำพองราชา	๒๒๑
กองทัพไทยของอาณาจักรอยุธยาเข้าล้อมเมืองพระนครหลวง พ.ศ. ๑๘๙๕	
พระเจ้าสุริยวงศ์ราชาธิราช	
พระบรมราม	
พระเจ้าธรรมมาโสกราชาธิราช	
กองทัพไทยล้อมเมืองพระนครหลวง พ.ศ. ๑๙๓๖	
พระเจ้าสุริยวรมัน (พระยาญาติ หรือเจ้าพันหัวญาติ)	๒๒๒
ละทิ้งเมืองพระนครหลวง พ.ศ. ๑๙๗๔	

บทที่ ๘ ประวัติชนชาติไทยตามทัศนคตินักปราชญ์ต่างประเทศ

ที่ตั้งดั้งเดิมของชนชาติไทย	๒๒๓
การขยายตัวของชนชาติไทย	
วัฒนธรรมของชนชาติไทย	๒๒๕

จารึกของพระเจ้าสุทโธทัญญาแห่งอาณาจักรทมิฬ (ลำพูน)-

กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘	๒๒๖
การตั้งอาณาจักรสุโขทัย	๒๒๗
ความคล้ายคลึงกับระบบการปกครองของชนชาติมกโคต	๒๒๘
พ่อขุนรามคำแหงมหาราช	๒๓๐
พระขงฟงผี	๒๓๔
พ่อขุนมั่งราย	๒๓๕
พระเจ้าเลอไทย	๒๓๗
พระเจ้าลิไทย	๒๓๘
การตั้งพระนครศรีอยุธยา	๒๔๐
วัฒนธรรมสุโขทัย	๒๔๑
การตั้งอาณาจักรล้านช้าง	๒๔๒
พระเจ้าฟ้ารุ่ง	๒๔๓
อาณาจักรลานนาหลังสมัยพ่อขุนมั่งรายจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐	๒๔๕

บทที่ ๕ บทสรุป

เหตุการณ์ในภาคเอเชียอาคเนย์ในพุทธศตวรรษที่ ๗	๒๔๗
ในพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐	
ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐	๒๔๘
ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔	
ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๕๐	
ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕-กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖	๒๔๙
ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๒๕	
ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗	๒๕๐
ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘	
ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙	
ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๕๐-๑๙๐๐	๒๕๒
ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๐๐-๒๐๐๐	
อิทธิพลของอารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์	๒๕๓

ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐

บทที่ ๑

ลักษณะทางภูมิศาสตร์และประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ลักษณะทางภูมิศาสตร์

ภาคเอเชียอาคเนย์อันได้แก่ประเทศเวียดนาม ลาว กัมพูชา ไทย พม่า มาเลเซีย และอินโดนีเซียในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในเขตเขตร้อน ได้รับลมมรสุมซึ่งพัดจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ ตั้งแต่เดือนเมษายนถึงกรกฎาคม และจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงมกราคม อันเป็นเหตุให้เกิดมีฤดูฝนและฤดูแล้งสลับกัน เหมาะแก่การปลูกข้าวแบบนาจ่ำ แต่โดยทั่วไปพื้นที่ของภาคเอเชียอาคเนย์ก็เหมาะที่จะทำการเพาะปลูกแต่เฉพาะตามปากแม่น้ำ และที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ๆ บางแห่งเท่านั้น เป็นต้นว่า แม่น้ำแดง แม่น้ำโขง แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำอิรวดี และ สลวิน รวมทั้งที่ราบริมฝั่งทะเลจีน ทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา พื้นที่ราบในเกาะชวา ที่ราบริมฝั่งทะเลในแหลมมลายู และเกาะสุมาตรา ด้วยเหตุนี้อารยธรรมจึงมักเจริญขึ้นตามท้องถื่นเหล่านั้นโดยเฉพาะ นอกจากนี้พื้นที่ส่วนใหญ่ทางด้านเหนือของภาคเอเชียอาคเนย์ยังเป็นภูเขา แต่ทางด้านใต้มักเป็นที่ราบ ทำให้มีอุณหภูมิแตกต่างกันและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนก็แตกต่างกันไปด้วย เราอาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันภูเขาและที่ราบสูงในภาคเอเชียอาคเนย์ย่อมเป็นที่อยู่ของชนชาติล้าหลังที่ไม่ต้องการหรือไม่อาจจะลงไปสู่พื้นที่ที่ราบ หรือเป็นที่อยู่ของชนชาติที่ถูกขับไล่ขึ้นมาจากพื้นที่ราบโดยชนชาติที่มีอารยธรรมสูงกว่า ส่วนพื้นที่ราบนั้นย่อมเป็นที่อยู่ของชนชาติที่มีอารยธรรมสูงกว่า เป็นผู้ที่รู้จักทำการเพาะปลูกโดยการทค้ำ

สำหรับการติดต่อระหว่างภาคเอเชียอาคเนย์กับโลกภายนอกทางทะเล แม้ว่าฝั่งทะเลด้านตะวันออกของคาบสมุทรอินโดจีนจะไม่สู้เหมาะนักสำหรับบรรดาเรือต่างๆ จะเข้ามาแวะพัก แต่ก็ได้ใช้เป็นทางติดต่อมานานแล้ว ฝั่งอ่าวไทยเป็นที่ ๆ เหมาะที่เรือจะเข้ามาแวะ

และดินแดนบนแหลมมลายูก็แคบจนกระทั่งบางครั้งอาจใช้เดินทางข้ามทางบกได้เร็วและปลอดภัยกว่าที่จะแล่นเรือเลียบไปตามชายฝั่ง บรรดาเรือที่แล่นจากประเทศจีนไปยังประเทศอินเดียหรือในทางตรงกันข้ามโดยอาศัยลมมรสุม ย่อมต้องแล่นผ่านช่องแคบมะละกาหรือระหว่างแหลมมลายูกับเกาะสุมาตรา หรือช่องแคบซุนดาหรือระหว่างเกาะสุมาตราและชวา ฉะนั้นดินแดนทางทิศเหนือของเกาะทั้งสองจึงได้ติดต่อกับโลกภายนอกมาตั้งแต่แรก สำหรับฝั่งทะเลด้านตะวันตกของคาบสมุทรอินโดจีนนั้นย่อมเป็นที่เหมาะอย่างยิ่งที่เรือต่าง ๆ จะเข้ามาแวะ

สำหรับการติดต่อทางบกคือทางทิศเหนือระหว่างภาคเอเชียอาคเนย์กับโลกภายนอก เราอาจกล่าวได้ว่ามีทิวเขาเยไข่กั้นอยู่ทางทิศตะวันตกระหว่างมณฑลฮัสสัมในประเทศอินเดียกับลุ่มแม่น้ำสินธุและอิรวดีในประเทศพม่า แต่ทางทิศเหนือก็มีทางติดต่อสะดวกกับประเทศจีนโดยทางลุ่มแม่น้ำแดงในประเทศเวียดนามภาคเหนือไปยังแคว้นยูนนาน นอกจากนี้แม่น้ำลังชินและคาบทางภาคเหนือของประเทศเวียดนามก็เป็นแควหนึ่งของแม่น้ำซีเกียงในประเทศจีน ทางด้านตะวันตกแม่น้ำอิรวดีก็ใช้เป็นทางติดต่อระหว่างแคว้นยูนนานกับประเทศพม่าตลอดจนแม่น้ำสลวินที่ไหลลงวนไปตามภูเขาในรัฐฉานก็อาจใช้เป็นทางติดต่อได้เช่นเดียวกัน

การติดต่อภายในของภาคเอเชียอาคเนย์เองมีความลำบากอยู่บ้าง ทั้งนี้เพราะทางทิศตะวันออกของคาบสมุทรอินโดจีนมีทิวเขา แต่ก็พอเดินผ่านได้ค่อนข้างสะดวกทางทิศใต้ ที่ราบแคบ ๆ ริมฝั่งทะเลจีนแม้ว่าจะเป็นแหล่งหนึ่งของอารยธรรมในภาคเอเชียอาคเนย์ แต่ก็เป็นการยากที่ประชาชนซึ่งอยู่ตามที่ราบแคบ ๆ เหล่านี้จะรวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทางทิศตะวันตกระหว่างแม่น้ำสลวินและแม่น้ำโขง ทิวเขาแคนลาวก็แบ่งออกเป็น ๓ ทิว เที้ยยคยวจากทิศเหนือลงไปทิศใต้ และทิวตะวันตกสุดนั้นก็เที้ยยคยวลงไปจนกระทั่งถึงในแหลมมลายูอย่างไรก็ดี เราอาจข้ามทิวเขานี้ได้ทางค่านแม่สอดระหว่างเมืองมะละแหม่งและตาก ทางค่านพระเจดีย์ ๓ องค์ระหว่างเมืองทวายและกาญจนบุรี นอกจากนี้ แม่น้ำปิง วัง ยม น่าน ก็อาจใช้เป็นทางเดินติดต่อระหว่างทิวเขาทางทิศเหนือลงมายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ได้ด้วย ทางภาคกลางของแหลมอินโดจีน แม่น้ำโขงก็อาจใช้เป็นทางติดต่อระหว่างภาคเหนือลงมายังภาคใต้ ค่านตะโกอาจใช้เป็นทางข้ามทิวเขาตรงรักจากที่ราบสูงโคราชไปยังดินแดนแถบทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา และดินแดนแถบทะเลสาบใหญ่นี้ก็อาจติดต่อกับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ทางค่านอรัญญประเทศและแม่น้ำปราจีนบุรี

ลักษณะทางภูมิศาสตร์เช่นนี้ส่วนใหญ่คงปรากฏอยู่แล้ว เมื่อเริ่มมีมนุษย์ขึ้นในภาคเอเชียอาคเนย์

ประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์

นอกจากมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเพลลิสโตซีนบนเกาะชวาแล้ว เราอาจกล่าวถึงมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคเอเชียอาคเนย์ได้อย่างย่อ ๆ ดังต่อไปนี้คือ
ชนชาติดั้งเดิมรุ่นต้นในทวีปออสเตรเลียคงเป็นผู้ผลิตเครื่องมือหินเก่าที่ค้นพบในประเทศพม่า ไทย ลาว และเกาะชวา

ต่อจากนั้นจึงถึงยุคหินกลางซึ่งประกอบด้วยเครื่องมือหินแบบวัฒนธรรมชวบินเซียนที่ค้นพบในแคว้นตังเกี๋ย ภาคเหนือของประเทศเวียดนาม ประเทศลาว ไทย มาเลเซีย และฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรา ในสมัยนี้ยังมีเครื่องมือหินแบบวัฒนธรรมบักโซเนียนอันมีการขัดแต่เพียงบางส่วน มีเครื่องหินเผาและเครื่องมือทำด้วยกระดูกสัตว์ปนอยู่ด้วย วัฒนธรรมแบบหลังนี้ค้นพบในแคว้นตังเกี๋ย ได้ค้นพบโครงกระดูกมนุษย์ปนอยู่กับทั้งวัฒนธรรมแบบชวบินเซียนและบักโซเนียน บางโครงแสดงถึงลักษณะของชนชาติดั้งเดิมในทวีปออสเตรเลียและชนชาติปาปัว—มีลานีเซียน แต่บางโครงก็แสดงถึงลักษณะของชนชาติอินโดนีเซียนซึ่งมีลักษณะของชนชาติมิงโกลเข้ามาปนอยู่แล้ว ในระยะเดียวกันนี้ชนชาติที่ใช้เครื่องมือหินเล็กในเกาะสุมาตรา ชวา บอร์เนียว และ เซเลเบส กลับเป็นเชื้อชาตินิกริโตและเวดดา (Vedda)

ต่อจากนั้นยังอาจมีวัฒนธรรมแบบหินเก่ารุ่นหลังหรือหินกลางรุ่นหลังอีก แสดงโดยเครื่องมือทำด้วยกระดูกสัตว์ซึ่งค้นพบในแหลมอินโดจีน ที่ประเทศไทย ประเทศมาเลเซียและตั้งแต่เกาะสุมาตราขึ้นไปจนถึงเกาะญี่ปุ่น โดยผ่านทางเกาะชวา เซเลเบส บอร์เนียว ฟิลิปปินส์ พอร์โมซา และหมู่เกาะเลียวเกียว แต่เชื้อชาติของประชาชนในวัฒนธรรมแบบนี้ยังไม่ทราบกันแน่นอน

วัฒนธรรมแบบหินใหม่ในภาคเอเชียอาคเนย์คงจะเป็นสิ่งที่ชนชาติอินโดนีเซียนนำเข้ามา และมีเครื่องหินเผาซึ่งมีลวดลายคล้ายกับลายของจีนสมัยโบราณและในทวีปยุโรปปนอยู่ ในระยะนี้อาจแบ่งดินแดนแห่งวัฒนธรรมแบบหินใหม่ในภาคเอเชียอาคเนย์ออกได้เป็น ๒ ภาค คือภาคใต้ซึ่งเป็นของเชื้อชาติอินโดนีเซียนใช้ขวานหินมีรูปตัดเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือวงโค้ง แต่ภาคเหนือคือตอนกลางของคาบสมุทรอินโดจีน ประเทศจีนภาคใต้ และประเทศอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือใช้ขวานหินมีป้าซึ่งคงเป็นของเชื้อชาติมิงโกลอันได้แก่ มอญ—เขมร

ต่อจากนั้นจึงถึงยุคสัมฤทธิ์ซึ่งอาจกล่าวได้ถึงวัฒนธรรมแบบทองซอนในแคว้นตังเกี๋ย และประเทศเวียดนามภาคเหนือ ระยะนี้คงอยู่ในราวีก่อนพุทธศตวรรษที่ ๖ เล็กน้อย นักปราชญ์

บางท่านกล่าวว่ายุคสัมฤทธิ์เกิดขึ้นในคาบสมุทรอินโดจีนราวต้นพุทธกาล และในหมู่เกาะอินโดนีเซียราวพุทธศตวรรษที่ ๓ ในยุคโลหะนี้มีหินใหญ่ปรากฏขึ้นด้วยเป็นต้นว่า คอลเมนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะชวา หลุมฝังศพทำด้วยแผ่นหินในภาคกลางของเกาะชวา ภาคใต้ของเกาะสุมาตรา และแคว้นเปรักในประเทศมาเลเซีย ไทหินในประเทศลาวภาคเหนือ เมนฮีร์ในประเทศลาวภาคเหนือ ประเทศมาเลเซีย เกาะสุมาตรา และ เกาะชวา หินใหญ่เหล่านี้ล้วนเกี่ยวกับการศพและการเคารพบูชาบรรพบุรุษทั้งสิ้น

กล่าวโดยทั่วไป เครื่องมือเหล็กก็ปรากฏขึ้นเกือบจะพร้อมกับเครื่องมือสัมฤทธิ์ และในระยะนี้ซึ่งอาจเรียกได้ว่ายุคหินใหม่รุ่นหลัง ประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ก็เริ่มได้รับอารยธรรมอินเดีย อย่างไรก็ดีในปัจจุบันนี้ ได้ค้นพบวัฒนธรรมสมัยสัมฤทธิ์ที่บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเชื่อกันว่ามีอายุราว ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว

ประชาชนที่กล่าวมาเหล่านี้คงลงมาจกประเทศจีนและทิเบต มุ่งไปสู่ที่ราบปากแม่น้ำและทะเล และในสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น ประชาชนในภาคเอเชียอาคเนย์ก็คงจะได้ติดต่อทางเรือกับประเทศอินเดียก่อนสมัยที่พวกอารยันจะบุกรุกเข้ามาในประเทศอินเดียจึงได้มีวัฒนธรรมร่วมกันดังต่อไปนี้ คือ ทางด้านวัตถุได้แก่ การทำนาโดยใช้การทน้ำ การเลี้ยงวัวและควาย ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับโลหะ และความชำนาญในการเดินเรือ ทางด้านสังคมได้แก่ ความสำคัญของสตรีและการสืบเชื้อสายทางสตรี การปกครองเป็นหมวดหมู่อันเกิดจากการเพาะปลูกโดยใช้การทน้ำ ทางด้านศาสนาได้แก่ การนับถือผี การเคารพบูชาบรรพบุรุษและเจ้าแห่งพื้นดิน การสร้างสถานที่เคารพขึ้นบนที่สูง การฝังศพในไทหินหรือคอลเมน เทพนิยายซึ่งมักเกี่ยวกับสิ่งที่เป็นคู่กันเป็นต้นว่า ภูเขากับทะเล สัตว์มีปีกและสัตว์ในน้ำ คนที่อยู่บนภูเขาและคนที่อยู่ตามริมฝั่งทะเล ภาษาของพวกนี้ก็มีการต่อเติมคำทั้งข้างหน้า ตรงกลาง และข้างหลัง ทั้งนี้เมื่อชาวอินเดียเดินทางเข้ามาคงจะมาพบชนชาติเหล่านี้ซึ่งมีวัฒนธรรมไม่ผิดกับบรรพบุรุษของตนนัก ชาวอินเดียเมื่อแรกเดินทางเข้ามาในภาคเอเชียอาคเนย์คงจะได้พบชาติเหล่านี้คือ ชนชาติอินโดนีเซียนในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ชนชาติอินโดนีเซียนปนกับชนชาติมิงโกลในแหลมมลายู ชนชาติจามบนฝั่งทะเลภาคกลางและภาคใต้ของประเทศเวียดนามปัจจุบัน ชนชาติขอมในแหลมโคชินไชนา ประเทศกัมพูชาปัจจุบันและลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง ชนชาติมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและประเทศพม่าภาคใต้ ชนชาติปยูในลุ่มแม่น้ำอิรวดีและสะโตง ในขณะนั้นอาจจะมีชนชาติไทยอยู่บ้างแล้วก็ได้ แต่คงเป็นส่วนน้อย

บทที่ ๒ การเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย

กล่าวโดยทั่วไปร่องรอยทางวัฒนธรรมโบราณคดีในภาคเอเชียอาคเนย์ที่แสดงถึงอารยธรรมอินเดียย่อมมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ แต่สิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วว่ามีการติดต่อระหว่างภาคเอเชียอาคเนย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์กับประเทศอินเดียสมัยก่อนอารยัน เหตุนี้ชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามายังภาคเอเชียอาคเนย์และชาวเอเชียอาคเนย์ที่เดินทางเข้าไปยังประเทศอินเดียก็คงจะมีมานานแล้ว แต่ในระยะระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ คงจะมีการติดต่อระหว่างกันมากขึ้นและมีพระภิกษุในพุทธศาสนาและพวกพราหมณ์ตลอดจนผู้มีความรู้เดินทางเข้ามามากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จึงทำให้เกิดมีหลักฐานทางวรรณคดี คือศิลาจารึกภาษาสันสกฤตขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๘ และทางศิลปะคือพระพุทธรูปตามแบบศิลปะอมราวดีทางภาคใต้ของประเทศอินเดียอันอาจมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๙ ณ สถานที่หลายแห่งในภาคเอเชียอาคเนย์ เช่นในประเทศไทย บนเกาะสุมาตรา เกาะเซเลเบสและในประเทศเวียดนาม รวมทั้งได้ค้นพบตะเกียงโรมันสัมฤทธิ์ซึ่งอาจหล่อขึ้นที่เมืองอาเล็กซานเดรียในประเทศอียิปต์ก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๖ ที่ตำบลพงตึก อำเภอนาทม จังหวัดกาญจนบุรีในประเทศไทยด้วย อย่างไรก็ดีตะเกียงสัมฤทธิ์นี้ก็อาจเป็นสิ่งที่ชาวอินเดียนำเข้ามาในภายหลัง อารยธรรมอินเดียที่แพร่เข้ามาเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดผลอย่างแท้จริงขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๙ และ ๑๐

สาเหตุที่มีการติดต่อแพร่หลายยิ่งขึ้นระหว่างประเทศอินเดียและภาคเอเชียอาคเนย์ในพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ คงเกิดขึ้นจากสิ่งดังต่อไปนี้คือ

๑. มีการติดต่อค้าขาย "สินค้าฟุ่มเฟือย" มากยิ่งขึ้นระหว่างประเทศอินเดียและอาณาจักรโรมัน สินค้าที่สำคัญซึ่งชาวอินเดียต้องการจากภาคเอเชียอาคเนย์ก็คือ ทอง เครื่องเทศ ไม้หอม และ ยางไม้หอม) โดยเฉพาะทองนั้นชาวอินเดียต้องการมาก เพราะเหตุว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๔ ก็ถูกตัดขาดจากการคมนาคมในภาคกลางของทวีปเอเชีย ไม่อาจจัดหาซื้อทองมาจากแคว้นไซบีเรียได้ดังแต่ก่อน นอกจากนี้ พระจักรพรรดิโรมันในต้นพุทธศตวรรษที่ ๗ ก็ทรงห้ามมิให้เหรียญทองโรมันรั่วไหลออกมานอกราชอาณาจักรมากมายดังเคย ชื่อของสถานที่ต่างๆ ที่ชาวอินเดียเดินทางออกมาติดต่อค้าขายทางภาคเอเชียอาคเนย์ เช่น สุวรรณภูมิ สุวรรณทวีป ตักโกละ (ตาลุกระวาน) กรรปุรทวีป (เกาะการะบูน) นารีเกลทวีป (เกาะมะพร้าว) ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสินค้าต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้น

๒. การต่อเรือของชาวอินเดียและชาวจีนที่ขึ้นกว่าแต่ก่อน อาจต่อเรือใหญ่ๆ ผู้โดยสารได้ตั้งแต่ ๖๐๐-๗๐๐ คน

๓. รั้วกัณฑ์ลมมรสุม ทำให้การเดินทางทางเรือระหว่างประเทศอินเดียและภาคเอเชียอาคเนย์ตลอดจนจากประเทศอินเดียไปยังทะเลแดงทางทิศตะวันตก สะดวกรวดเร็วและแม่นยำกว่าแต่ก่อน.

๔. พุทธศาสนาเจริญแพร่หลายยิ่งขึ้น ทำให้ชาวอินเดียไม่รังเกียจการเดินทางออกมายังต่างประเทศ เพราะในศาสนาพราหมณ์นั้นการปะปนกับชนต่างวรรณะหรือต่างเชื้อชาติย่อมถือเป็นบาป วรรณะคติในพุทธศาสนาเป็นต้นว่าชาติกต่าง ๆ ก็ได้กล่าวถึงการเดินเรือระหว่างประเทศอินเดียและภาคเอเชียอาคเนย์ไว้หลายแห่ง พระพุทธรูปแบบอมราวดีที่ค้นพบในภาคเอเชียอาคเนย์ดังที่กล่าวมาแล้วก็คงเป็นรูปพระพุทธรูปที่บ่งกรผู้ห้ามสมุทรอันเป็นที่นับถือของชาวเรือนั่นเอง

สำหรับวิธีการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์นั้น เราอาจกล่าวได้ว่าในขั้นต้นพวกพ่อค้าชาวอินเดียคงเดินทางเข้ามาก่อนโดยเข้ามาติดต่อกับชาวพื้นเมืองด้วย การให้ของขวัญ ให้ยารักษาโรค และแจกเครื่องรางป้องกันอันตราย ต่อจากนั้นก็คงเรียนภาษาพื้นเมืองและตั้งหลักแหล่งลง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าในการเดินทางเรือโดยอาศัยลมมรสุมนั้น จำต้องหยุดพักเพื่อคอยฤดูกาลมรสุมกลับไปยังประเทศอินเดีย ต่อจากนั้นพ่อค้าชาวอินเดียบางคนก็คงสมรสกับสตรีชาวพื้นเมืองซึ่งอาจใช้เป็นสื่อแพร่อารยธรรมอินเดียได้เป็นอย่างดี และในการรับอารยธรรมอินเดียนี้ ชาวพื้นเมืองก็คงต้องใช้ภาษาอินเดียเพื่อใช้เรียกถึงบางสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในภาษาของตนด้วย ต่อจากนั้นพวกพราหมณ์และพระภิกษุในพุทธศาสนาชาวอินเดียก็คงเดินทางออกมาบ้าง บุคคล ๒ จำพวกหลังนี้ย่อมเป็นบุคคลที่เหมาะสมที่สุดที่จะเผยแพร่อารยธรรมชั้นสูงของอินเดีย และในระยนี้ก็เกิดมีอาณาจักรต่าง ๆ ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียขึ้นในภาคเอเชียอาคเนย์ อาณาจักรเหล่านี้อาจเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ชาวอินเดียตั้งตนเองขึ้นเป็นหัวหน้าชาวพื้นเมือง และสมรสกับสตรีชาวพื้นเมือง ลักษณะเช่นนี้มีตัวอย่างอยู่ในการตั้งอาณาจักรฟูนัน โดยพราหมณ์ชาวอินเดียสมรสกับนางพญาพื้นเมือง

๒. หัวหน้าชาวพื้นเมืองตั้งตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์แบบอินเดีย โดยมีพราหมณ์ชาวอินเดียเป็นที่ปรึกษา ลักษณะเช่นนี้อาจสังเกตได้จากข้อความในศิลาจารึก ณ เกาะบอร์เนียว และเกาะชวา

การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียหนึ่งคงเป็นไปอยู่ตลอดเวลาหลายร้อยปี และสื่อสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือชาวเอเชียอาคเนย์ที่เดินทางเข้าไปค้าขายหรือศึกษายังประเทศอินเดีย และกลับเข้ามาอยู่ยังประเทศของตน พวกนี้อาจนำวัฒนธรรมอินเดียเข้ามาเผยแพร่ได้ง่ายกว่าชาวอินเดียเอง ในระยะนี้ตำราต่าง ๆ ของอินเดีย เช่น ทางด้านกฎหมายคือธรรมศาสตร์ และการปกครองคืออรรถศาสตร์ ก็คงแพร่เข้ามาด้วย

บรรดาอาณาจักรต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นตามแบบอินเดีย มักสร้างศาสนสถานสำหรับประดิษฐานเทวรูปพระผู้เป็นเจ้าตามแบบอินเดียขึ้นบนภูเขาธรรมชาติ หรือภูเขาจำลอง พระผู้เป็นเจ้านี้ย่อมเกี่ยวข้องกับองค์กษัตริย์อย่างใกล้ชิดและเป็นเครื่องหมายแห่งเอกภาพของอาณาจักรด้วย ลักษณะเช่นนี้แสดงถึงการผสมระหว่างความเชื่อถือตามแบบอินเดียเข้ากับความเชื่อถือพื้นเมืองอันนิยมการสร้างศาสนสถานขึ้นบนที่สูงได้เป็นอย่างดี

ชาวอินเดียคงเดินทางเข้ามายังภาคเอเชียอาคเนย์ทั้งทางน้ำและทางบก ผู้ที่มาจากภาคใต้ของประเทศอินเดียก็อาจแล่นเรือผ่านเข้ามาระหว่างหมู่เกาะอันดามันและนิโคบาร์ หรือระหว่างหมู่เกาะนิโคบาร์และแหลมอินโดจีนในเกาะสุมาตรา พวกแรกคงจะไปขึ้นบกที่เมืองตะกั่วป่าและพวกที่สองยังแคว้นไทรบุรี และต่อจากนั้นก็อาจเดินทางบกจากแคว้นไทรบุรีไปยังเมืองสงขลา จากตรงไปยังพัทลุง ไปยังนครศรีธรรมราชหรืออ่าวบ้านดอน จากกระไปยังชุมพร และจากตะกั่วป่าไปไชยาได้ สำหรับผู้ที่มาจากภาคกลางของประเทศอินเดียหรือแล่นเรือเลียบตามฝั่งมาก็อาจขึ้นบกที่เมืองทะวาย เดินทางผ่านด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ และตามลำแม่น้ำแม่กลองลงไปยังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หรือจากเมืองมะละแหม่งทางภาคเหนือผ่านด่านแม่สอดเข้ามายังเมืองตากซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำวัง จากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ยังมีทางเดินผ่านไปยังแม่น้ำโขงโดยผ่านทางเมืองศรีเทพ ลุ่มแม่น้ำมูลและที่ราบสูงโคราช ทางเดินสายนี้อาจไปสิ้นสุดลงที่เมืองจำปาศักดิ์ อันเป็นบ่อเกิดของแคว้นกัมพูชาก็ได้ นอกจากนี้ทางภาคเหนือยังมีทางบกที่ติดต่อระหว่างประเทศอินเดียกับประเทศจีนโดยผ่านทางแคว้นอัคสสัม ภาคเหนือของประเทศพม่า และแคว้นยูนนานเข้าไปจนถึงอาณาจักรน่านเจ้า

ชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามายังภาคเอเชียอาคเนย์มาจากที่ใดบ้าง ข้อนี้เราอาจสอบสวนได้จากหลายทางด้วยกัน คือ

๑. จากจดหมายเหตุของนักภูมิศาสตร์และนักเดินทางชาวยุโรปหรือชาวจีน ตลอดจนजनเอกสารของชาวอินเดียที่เกี่ยวกับการเดินเรือ จากข้อนี้เราอาจทราบได้ว่า เมืองกาวิรีปภิกันหมบนปากแม่น้ำกเวริ เมืองปอนดิเชรี และเมืองโสปัทมะบนฝั่งตะวันออกเฉียงใต้

อินเดียเคยเป็นเมืองท่าที่เรือใหญ่เดินทางออกมายังแหลมทอง นอกจากนี้ ก็มีเมืองท่าบนฝั่งตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียอีกเป็นต้นว่า เมืองซึ่งอยู่ใกล้กับเมืองชิคาโกลปัจจุบัน เมืองตามรลปติหรือตัมลुकบนปากแม่น้ำคงคา ทางฝั่งตะวันตกก็มีเมืองท่าภูกัจฉะและศูรปารกะซึ่งตั้งอยู่ทางเหนือ และมุนิรีซึ่งอยู่ทางใต้

๒. จากชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในข้อนี้ ไม่ใคร่ได้ประโยชน์นักเพราะชื่อต่าง ๆ มักมาตั้งกันขึ้นเมื่อภายหลัง และชื่อต่าง ๆ ที่สำคัญแพร่หลายอยู่แล้วในประเทศอินเดีย เป็นต้นว่า จัมปา ทวารวดี และอโยธยา ก็มีได้หมายความว่าชาวอินเดียที่ตั้งชื่อเหล่านั้นขึ้นจำเป็นต้องมาจากแถบลุ่มแม่น้ำคงคาเสมอไป ชื่อที่ไม่ค่อยสำคัญย่อมมีประโยชน์มากกว่า เป็นต้นว่า อาณาจักรตารุมาทางภาคตะวันตกของเกาะชวาก็มีชื่อเหมือนกับสถานที่ใกล้แหลมโคโมรินทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย นอกจากนี้ ก็มีคำว่า อุตตะ คือโอตระหรือโอริสสะซึ่งใช้เป็นชื่อเมืองพะโค ศรีเกษตรหรือปู้อันเป็นชื่อเก่าของเมืองแปรในประเทศพม่า ชื่อเหล่านี้แสดงว่าดินแดนในประเทศพม่าคงต้องติดต่อกับแคว้นโอริสสะในประเทศอินเดีย คำว่า กลิงค์บนฝั่งตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียก็มีความหมายอยู่ในคำว่า กลิง ซึ่งชาวมลายูและเขมรในปัจจุบันยังใช้เรียกชาวอินเดีย นอกจากนี้ คำว่าเตลง ซึ่งชาวพม่าใช้เรียกมอญ ก็มีความหมายถึงแคว้นเตลิงคานะบนฝั่งตะวันออกของประเทศอินเดียแถบเมืองมัทราสด้วย ในขณะเดียวกันชื่อของเผ่าต่างๆ ในชนชาติกาโร-บาตัก ในเกาะสุมาตราก็แสดงให้เห็นว่ามีความเกี่ยวข้องกับประเทศอินเดียภาคใต้ เป็นต้นว่า เผ่าโจพะ ปาดทยะ บัลดวะ และมลยาลัม

๓. ประเพณีเกี่ยวกับราชวงศ์ เป็นต้นว่ากำเนิดแห่งราชวงศ์ของกษัตริย์แห่งอาณาจักรพูนันก็คล้ายกับกำเนิดของกษัตริย์แห่งราชวงศ์บัลดวะที่เมืองกานฉีหรือกอนจีแคว้นในประเทศอินเดียภาคใต้ ปฐมกษัตริย์และผู้ที่น่าอารยธรรมอินเดียเข้ามาเผยแผ่ในอาณาจักรพูนันทั้งสองท่าน ต่างก็เป็นพราหมณ์ในสกุลโกณฑินยะ พราหมณ์สกุลนี้มาจากประเทศอินเดียภาคเหนือ แต่ก็มีแขนงหนึ่งลงมามีอำนาจอยู่ในแคว้นไมซอร์ทางภาคใต้ของประเทศอินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๗ นอกจากนี้พิธีเคารพบูชาพระอคัสตยะและศรภกล่าวถึงพระองค์ในภาคเอเชียอาคเนย์ก็แสดงถึงอิทธิพลของราชวงศ์ปาดทยะทางภาคใต้สุดของประเทศอินเดียด้วย

๔. ตัวอักษรที่ใช้อยู่ในภาคเอเชียอาคเนย์ส่วนใหญ่ก็มาจากประเทศอินเดียภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากตัวอักษรสมัยราชวงศ์บัลดวะ แต่ก็มีอิทธิพลของตัวอักษรสมัยก่อนนาคีร์ และแคว้นเบงกอลทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย เผ่าเข้ามาในภาคเอเชีย

๕. ทางศิลปนั้นเราไม่อาจกล่าวอะไรได้มาก เพราะเหตุว่าส่วนใหญ่เกิดขึ้นหลังการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย นอกไปจากพระพุทธรูปแบบอมราวตีซึ่งมาจากภาคใต้ของประเทศอินเดียแล้ว ก็ยังมีอิทธิพลของศิลปะแบบคุปตะ ปาละ และ เสนะ ตลอดจนจากแคว้นไอร์ิสสะปรากฏอยู่ สำหรับสถาปัตยกรรมเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบันก็ห่างจากต้นแบบเดิมในประเทศอินเดียพอใช้ ทั้งนี้ คงเป็นเพราะสถาปัตยกรรมรุ่นแรกในภาคเอเชียอาคเนย์ซึ่งสร้างด้วยไม้มันไม้ไผ่ได้สูญหายไปหมดแล้ว โดยทั่วไปเห็นกันว่าศาสนสถาน ณ มามัลลปุรัม ซึ่งกษัตริย์ราชวงศ์ปัลลวะสร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีลักษณะคล้ายคลึงกับศาสนสถานที่ดีที่สุดใภาคเอเชียอาคเนย์ แต่ศาสนสถานทีก่อด้วยอิฐในภาคกลางของประเทศอินเดียก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับปราสาทอิฐของขอมในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครและปราสาทจามเช่นเดียวกัน ที่คล้ายคลึงกันมากที่สุดก็คือเทวสถานภิกษรควนในสมัยคุปตะแถบลุ่มแม่น้ำคงคา

ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าทุกภาคในประเทศอินเดียมีส่วนช่วยเผยแพร่อารยธรรมของตนในภาคเอเชียอาคเนย์ แต่ภาคใต้นั้นมีมากที่สุด อย่างไรก็ตาม เราไม่ควรยึดถือว่าราชวงศ์ปัลลวะมีความสำคัญมากจนเกินไป ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าหลักฐานรุ่นแรกของจารึกและโบราณคดีในภาคเอเชียอาคเนย์ นอกจากในอาณาจักรฟูนันนั้น เกิดขึ้นร่วมระยะเวลาเดียวกันกับการตั้งราชวงศ์ปัลลวะ นอกจากนี้ เราควรคำนึงถึงอิทธิพลของศิลปะลังกาคด้วย การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียนี้คงเป็นอยู่ตลอดระยะเวลาหลายร้อยปี และอาจมีศูนย์กลางที่ช่วยเผยแพร่อารยธรรมอินเดียตั้งอยู่บนแหลมมลายูและเกาะสุมาตราเช่นเดียวกัน

อารยธรรมอินเดียเป็นต้นว่า ศาสนาพุทธ ศัพท ศัพท ปฎิทินทั้งจันทรคติและสุริยคติ โลกทัศน์ มหากาพย์รามายณะ และนิทานปรัมดา ศิลปบางแบบ การปกครองและกฎหมายชั้นต่าง ๆ ของสังคมซึ่งตั้งขึ้นตามระบบวรรณะ เหล่านี้ มีผลต่อชนชั้นสูงในภาคเอเชียอาคเนย์เท่านั้น หากได้มีผลต่อประชาชนโดยทั่วไปไม่ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เมื่ออารยธรรมอินเดียเสื่อมลงในภาคเอเชียอาคเนย์ จึงอาจเป็นเพราะประชาชนโดยทั่วไปหันมาเลื่อมใสในอารยธรรมอินเดียยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้ความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนเหล่านี้เข้ามาปะปนอยู่ในอารยธรรมอินเดียเพิ่มขึ้น และในขณะเดียวกันชนชั้นสูงที่เลื่อมใสในอารยธรรมอันละเอียดอ่อนของอินเดียก็ค่อย ๆ สูญหายไป การศึกษาศิลาจารึกภาษาพื้นเมืองอย่างดีถ้วนอาจทำให้เราทราบถึงเรื่องราวของประชาชนพื้นเมืองในระยะแรกของภาคเอเชียอาคเนย์ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงได้ดียิ่งขึ้น ศาสนาฮินดูแบบเทวราชซึ่งแพร่หลายในภาคเอเชียอาคเนย์ก็เป็นศาสนาเฉพาะชนชั้นสูง ด้วยเหตุนี้ เมื่อถึงสมัยที่ชนชาติมิงโกล และชนชาติที่นับถือศาสนาอิสลามเข้ารุก

รานดินแดนในภาคเอเชียอาคเนย์ที่ได้รับอารยธรรมอินเดีย ชาวพื้นเมืองจึงหันไปนับถือพุทธ-
 ศาสนาลัทธิเถรวาทหรือหินยานนิกายลังกาวงศ์ และศาสนาอิสลามได้อย่างง่ายดายและรวดเร็ว
 อย่างไม่รู้ตัว เป็นที่น่าสังเกตว่าในภาคเอเชียอาคเนย์นี้ อารยธรรมอินเดียเจริญแพร่หลายกว้าง
 ขวางกว่าอารยธรรมจีนเป็นอันมาก แม้ว่าบรรดาประเทศต่าง ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์จะติดต่อกับ
 ทางการค้าขายและทางทูตกับประเทศจีนมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖-๗ แล้วก็ตาม ที่เป็นเช่น
 นี้ก็เพราะเหตุว่าประเทศจีนแผ่อารยธรรมของตนไปพร้อมกับการขยายอำนาจ ข้างหลวงจีนเข้า
 มาปกครองแคว้นตั้งเกี้ยวและประเทศเวียตนามภาคเหนือ และในขณะเดียวกันดินแดนเหล่านั้น
 ก็ต้องเลียนแบบประเทศจีนทั้งทางด้านสถาบันต่าง ๆ ขนบประเพณี ศาสนา ภาษาและตัวอักษร
 แต่การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียย่อมเป็นไปอย่างสงบ ประเทศต่าง ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์
 ย่อมสามารถรับอารยธรรมอินเดียและคัดแปลงสังคมของตนให้เข้ากับอารยธรรมอินเดียและ
 เจริญขึ้นได้ เมื่อประเทศต่าง ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์เริ่มใช้การปกครองตามระบอบอินเดียนั้น
 ประเทศเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับประเทศอินเดียแต่ทางประเพณีเท่านั้น เมื่อมีการแลกเปลี่ยน
 คณะทูตก็แลกเปลี่ยนกันอย่างเสมอมาเสมอไหล แต่ประเทศจีนนั้นต้องการให้ “ชนชาติ
 บ้าเถื่อนทางทิศใต้” ครอบครองอำนาจอันยิ่งใหญ่ของตนเสมอด้วยการส่งเครื่องบรรณาการ ด้วย
 เหตุนี้ อารยธรรมจีนจึงจำกัดเขตอยู่แต่เฉพาะในท้องถิ่นที่ประเทศจีนแผ่อำนาจทางทหารเข้า
 ไปถึง แต่อารยธรรมอินเดียกลับเป็นบ่อเกิดของอารยธรรมต่าง ๆ ขึ้นหลายแบบในภาคเอเชีย
 อาคเนย์

บทที่ ๓ อาณาจักรฟูนันและทวารวดี

กัวยการเผยแพร่ของอารยธรรมอินเดียดังกล่าว ทำให้เกิดมีอาณาจักรเล็ก ๆ ขึ้นในภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗-๘ และอาณาจักรเหล่านี้ก็มีพระราชที่ทรงพระนามเป็นภาษาสันสกฤต โดยทั่วไปร่องรอยทางโบราณคดีและศิลาจารึกของอาณาจักรเหล่านี้ก็ไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และส่วนใหญ่ที่เรารู้จักก็ได้มาจากนามในตำราภูมิศาสตร์ของปโตเลมี ซึ่งค้นฉบับเดิมอาจเขียนขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๗ และก็มีรัภาษาบาลีชื่อนิเทศ ซึ่งอาจแต่งขึ้นร่วมระยะเวลาเดียวกัน ตลอดจนจดหมายเหตุจีน

อาณาจักรฟูนัน

อาณาจักรที่สำคัญที่สุดในภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ก็คืออาณาจักรฟูนัน คำนี้มาจากภาษาเขมรโบราณ (ขอม) ว่า “บนัม” และภาษาเขมรปัจจุบันว่า “พนม” ก็ภูเขา พระราชาแห่งอาณาจักรนี้ทรงมีพระนามตามภาษาสันสกฤตว่า “บรพทกษัตริย์” หรือ “ไศลราช” ศูนย์กลางของอาณาจักรนี้เดิมเชื่อกันว่าคงตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้หรือที่ราบปากแม่น้ำโขง แต่ในขณะที่เจริญสูงสุดนั้นดินแดนของอาณาจักรฟูนันได้ครอบคลุมไปจนถึงประเทศเวียดนามภาคใต้ ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางตลอดจนส่วนใหญ่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแหลมมลายู ในปัจจุบัน ศาสตราจารย์ของ บวสเชอติเย่ (Jean Boisselier) นักปราชญ์ฝรั่งเศส สันนิษฐานว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนันอาจตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในบริเวณเมืองอู่ทอง ทั้งนี้เพราะ ณ ที่นั้นได้ค้นพบโบราณวัตถุหลายอย่างที่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปอมราวดีทางภาคใต้ของประเทศอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ ตลอดจนวัตถุที่คล้ายคลึงกับที่ค้นพบ ณ เมืองออกแก้ว (Oc Eo) ในแหลมโคชินไชนา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศเวียดนาม อันเชื่อกันว่าเป็นเมืองท่าของอาณาจักรฟูนัน วัตถุเหล่านี้มีเป็นต้นว่า ลูกปัด เครื่องประดับทำด้วยโลหะ เศษเครื่องถ้วยชาม ฯลฯ อันมีสีบดต่อลงไปจนถึงในสมัยอาณาจักรทวารวดีในประเทศไทย แต่มิได้สีบดต่อลงไปอาณาจักรเจนละ ซึ่งมีอำนาจสืบต่อจากอาณาจักรฟูนันในประเทศไทย ส่วนการขยายอำนาจของอาณาจักรฟูนันนั้น ศาสตราจารย์ บวสเชอติเย่ เห็นว่าอาจจะขยายจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออกเฉียง

คือขยายจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังลุ่มแม่น้ำโขงทางตอนใต้ของประเทศกัมพูชาก็ได้ ราชธานี
 ในขณะหนึ่งของอาณาจักรฟูนันตั้งอยู่ที่เมืองวยาธปุระหรือเมืองพราน ซึ่งอยู่ใกล้กับเขมาพนม
 และหมู่บ้านบนน้ำในแคว้นไพรเวงปัจจุบันของประเทศกัมพูชา จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์
 เหลียงในครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๑ กล่าวว่าเมืองวยาธปุระนี้ตั้งอยู่ห่างจากทะเล ๕๐๐ ลี
 (คือ ๒๐๐ กิโลเมตร) ระยะนี้ก็เป็นที่ระยะพอคึกจากเขมาพนมไปยังเมืองออกแก้วซึ่งคงเป็นเมือง
 ทำของอาณาจักรฟูนันดังกล่าวมาแล้ว

ความรู้เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันมาจากบทความของราชทูตจีนชื่อ กังไถ (K'ang
 T'ai) และจฺยง (Chu Ying) ซึ่งเข้ามายังประเทศนั้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๘ แม้ว่า
 บทความดั้งเดิมของท่านทั้งสองจะสูญหายไปแล้ว แต่ก็ยังมีอ้างอิงอยู่ในจดหมายเหตุอื่น ๆ และ
 ศัพทานุกรมของจีน กังไถกล่าวว่ “พระราชองค์แรกของอาณาจักรฟูนันเป็นชาวอินเดียดวง
 พระนามว่า ฮุนเตียน (Hun-t'ien) คือ โคนทินยะ ท่านผู้นี้ได้มาจากประเทศอินเดีย
 หรือแหลมมลายูหรือหมู่เกาะอินโดนีเซีย โดยฝันไปว่าเทวดาประจำตระกูลได้มอบสรให้และ
 สั่งให้ลงเรือไป ครั้นตอนเช้าโคนทินยะได้พบศราวอยู่ที่โคนต้นไม้ในเทวดาลัย จึงได้ลงเรือ
 มาจนถึงอาณาจักรฟูนัน นางพญาแห่งอาณาจักรนั้นทรงนามว่า ลิวเย (Liu-ye) หรือ
 นางไบมะพรวักก็ต้องการที่จะปล้นสะตมและยึดเรือลำนั้น โคนทินยะจึงแสดงศรไปทะลุเรือ
 นางลิวเย นางก็ตกใจกลัวจึงยอมอ่อนน้อมเป็นภรรยาของโคนทินยะ ขณะนั้นนางมิได้สวม
 เสื้อผ้า โคนทินยะจึงพับผ้าเข้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ต่อจากนั้นเขาก็ขึ้นปกครอง
 ประเทศและสืบเชื้อพระวงศ์ต่อมา” นิยายของกังไถนี้ดัดแปลงมาจากเรื่องราวของอินเดียซึ่งมี
 ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกภาษาสันสกฤตของอาณาจักรจัมปาว่า พราหมณ์โคนทินยะผู้ได้รับดอก
 มาจากพราหมณ์อศวัดตามันบุตรแห่งพราหมณ์โทรณะ ได้พุ่งดอกนั้นไปเพื่อสร้างราชธานี ต่อ
 จากนั้นจึงได้สมรสกับธิดาพระยานาคผู้มีนามว่าโสมา และได้สืบเชื้อวงศ์ต่อมา นิยายเรื่องหลัง
 นี้ก็คล้ายคลึงกับนิยายปฐมวงศ์แห่งกษัตริย์ราชวงศ์ปัลลวะที่เมืองกานดิทางภาคใต้ของประเทศ
 อินเดียเช่นเดียวกัน แต่ต้นเคิมจะมาจากที่โคนัน ยังไม่มีผู้ใดสามารถทราบได้ อย่างไรก็ดี
 เรื่องราวเกี่ยวกับปฐมวงศ์ของอาณาจักรฟูนันนี้ก็ต้องเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ เป็น
 อย่างช้าที่สุด

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงกล่าวอีกว่า “ผู้ที่สืบต่อมาจากโคนทินยะองค์หนึ่ง
 ทรงนามว่าฮุนพันฮวง (Hun-p'an-huang) พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษาเกินกว่า
 ๕๐ ปี โอวสององค์ที่ ๒ ของพระองค์ทรงนามว่า พันพัน (P'an-p'an) ได้ขึ้นครองราชย์ แต่กั

ได้มอบอำนาจสิทธิ์ขาดให้แก่ขุนพลผู้มีนามว่า พันมัน (Fan Man) หรือพันชิมัน (Fan Shih-man) หลังจากครองราชย์ได้ ๓ ปี พันมันก็สิ้นพระชนม์และประชาชนก็เลือกพันชิมันขึ้นเป็นพระราชา พระองค์ได้ปราบปรามอาณาจักรใกล้เคียงและทรงดำรงตำแหน่งเป็นมหाराชแห่งอาณาจักรฟูนัน. พระองค์ทรงสร้างกองทัพเรือ และยกกองทัพเรือไปปราบอาณาจักรอีก ๑๐ กว่าแห่ง เป็นต้นว่าอาณาจักรจูกุน (Ch'ü-tu-k'un) จิวจิ (Chiu-chih) และเทียนซุน (Tien-sun) พระองค์ได้ขยายอาณาจักรออกไปราว ๕๐๐๐ หรือ ๖๐๐๐ ลี้ (๑ ลี้ เท่ากับราว ๕๗๖ เมตร)”

๔ ย่อมเป็นการยากที่จะกำหนดเขตอาณาจักรของพระเจ้าพันชิมัน อาณาจักรทั้ง ๓ แห่งที่กล่าวนามมาคงตั้งอยู่ในแหลมมลายู พันชิมันอาจทรงพระนามในภาษาสันสกฤตว่า “ศรีมาระ” ตามศิลาจารึกภาษาสันสกฤตซึ่งค้นพบที่โวกาญ (Vo-canb) ในบริเวณเมืองญาคัรัง ประเทศเวียดนามก็ได้ ศิลาจารึกหลักนี้เป็นของผู้ที่ครองราชย์ต่อลงมาจากพระองค์และตัวอักษรที่ใช้ก็มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ทั้งนี้หมายความว่าในขณะนั้นและในดินแดนที่ค้นพบจารึกหลักนี้คือในแคว้นชาญฮัว (Khanh-hoa) ปัจจุบัน ภาษาสันสกฤตก็เป็นภาษาที่ใช้กันอยู่ในทางราชการ

จดหมายเหตุจีนกล่าวว่าพระเจ้าพันชิมันสิ้นพระชนม์ในขณะทรงยกกองทัพไปรุกรานอาณาจักรจินหลิน (Chin-lin) ซึ่งอาจหมายถึงสุวรรณภูมิหรือสุวรรณภูมิตะวันใต้แก่ประเทศพม่าภาคใต้หรือแหลมมลายู นัคดาของพระองค์ทรงนามว่าพันจัน (Fan Chan) ได้ประหารรัชทายาทโดยชอบธรรมคือจินเจง (Chin-chêng) และขึ้นครองราชย์แทน แต่ ๒๐ ปีต่อมา พันจันก็ถูกโอรสของพันชิมันองค์หนึ่งทรงนามว่า ฉัง (Ch'ang) ปลงพระชนม์และฉังเองก็ถูกขุนพลพันซุน (Fan Hsün) ประหารอีกต่อหนึ่ง ต่อมาขุนพลผู้นี้จึงได้ขึ้นครองราชย์ เหตุการณ์ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๗๗๐-๗๗๕ ในรัชกาลของพระเจ้าพันจันอาณาจักรฟูนันก็ได้ติดต่อกับราชวงศ์มู่รุดทะเลในประเทศอินเดีย และได้ส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งแรก ในระยะนี้ในประเทศจีนเป็นสมัยสามก๊ก และราชวงศ์วุซึ่งอยู่ทางภาคใต้ก็ไม่สามารติดต่อกับประเทศทางทิศตะวันตกตามทางบกซึ่งเคยใช้มาแต่ก่อนได้ เพราะขณะนั้นทางบกอยู่ในอำนาจของราชวงศ์วุ ราชวงศ์วุจึงหันมาใช้การติดต่อทางทะเลแทนสำหรับสินค้าฟุ่มเฟือยที่ตนต้องการ

เกี่ยวกับการติดต่อกับประเทศอินเดียนี้ จดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ กล่าวว่า “ชายผู้หนึ่งนามว่าเจียเซียงลิ (Chia-hsiang-li) ซึ่งมาจากประเทศฉันย้ง (T'an-yang) ทางทิศ

ตะวันตกของประเทศอินเดีย ได้เดินทางข้ามประเทศอินเดียมายังอาณาจักรฟูนัน และได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับประเทศอินเดียถวายพระเจ้าฟันจัน พระองค์จึงได้ส่งพระญาติองค์หนึ่งทรงนามว่า ซูวู (Su-wu) ไปยังประเทศอินเดีย ท่านผู้นี้ได้ลงเรือที่ฉูจูตี (T'ou-chü-li) อันอาจเป็นเมือง ตักโกละ และแสดงว่าอำนาจของอาณาจักรฟูนันในขณะนั้น ได้แผ่ขยายลงมาจนถึงมหาสมุทรอินเดีย คณะราชทูตฟูนันได้แล่นเรือขึ้นไปตามลำแม่น้ำคงคาจนกระทั่งถึงราชธานีของราชวงศ์มูรณะ พระราชาแห่งประเทศนั้นก็ทรงรับรองคณะราชทูตฟูนันเป็นอย่างดี และได้ฝากม้าพันธ์อินเดียซีเตียนหรืออินเดีย-ศกะ ๔ ตัวมาถวายแก่พระราชอาคันตุกะฟูนันด้วย พร้อมกับส่งชาวอินเดียนามว่าเฉนซุง (Ch'en-sung) ให้ร่วมเดินทางกลับมาด้วยกัน เมื่อซูวูได้เดินทางกลับมาถึงอาณาจักรฟูนันนั้น เขาได้จากไปเป็นเวลาถึง ๔ ปี” นอกจากนี้จดหมายเหตุจีนสมัยสามก๊กยังได้กล่าวอีกว่า “ใน พ.ศ. ๗๘๖ อาณาจักรฟูนันได้ส่งคณะทูตมายังประเทศจีนพร้อมด้วยนักดนตรีและพืชผลในประเทศเป็นเครื่องราชบรรณาการ” ระยะนี้ก็คงตกอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าฟันจันเช่นเดียวกัน

อาจเป็นพระเจ้าฟันจันอีกที่โปรดให้จารึกข้อความภาษาสันสกฤตที่กล่าวมาข้างต้น พระองค์กล่าวว่าพระองค์อยู่ในราชสกุลของพระเจ้าศรีมาระ ข้อนี้ก็อาจเป็นไปได้เพราะเหตุว่าพระเจ้าฟันจันทรงเป็นโอรสของพระเชษฐภคินีหรือพระขนิษฐาของพระเจ้าศรีมาระหรือฟันชิมัน

ขุนพลฟันซุนซึ่งขึ้นครองราชย์เป็นพระราชอาคันตุกะฟูนันได้ทรงรับรองคณะราชทูตจีนอันมีกังไถและจุงจิวร่วมอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๗๘๐-๗๘๕ คณะราชทูตจีนได้พบราชทูตของราชวงศ์มูรณะ ณ ราชสำนักของอาณาจักรฟูนัน ต่อจากนั้นพระเจ้าฟันซุนก็ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๘๑๑-๘๓๐ คณะทูตฟูนัน ๓ ครั้งหลังระหว่าง พ.ศ. ๘๒๘-๘๓๐ อาจเข้ามาเพื่อผลประโยชน์เกี่ยวกับการค้าทางทะเล ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าราชวงศ์จีนได้รวบรวมประเทศจีนเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ตั้งแต่ พ.ศ. ๘๒๓ กังไถได้กล่าวไว้เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันว่า “มีเมืองซึ่งมีกำแพงล้อมรอบ มีพระราชวังและบ้านประชาชน ประชาชนมีหน้าตาน่าเกลียด ผิวดำ ผมหยิก ไม่สวมเสื้อผ้าและเดินเท้าเปล่า มีอริยาศัยใจคอง่าย ๆ และไม่ชอบลักขโมย ทำการเพาะปลูกโดยหว่านพืชหนึ่งและเกี่ยวพืชผลไป ๓ ปี ชอบสลักเครื่องประดับและทำการแกะสลัก ภาษนะที่ใช้รับประทานอาหารมักทำด้วยเงิน ภาชนะที่เก็บเป็นทอง เงิน ไข่มุก และเครื่องหอม มีหนังสือ หอจดหมายเหตุ และอื่น ๆ ตัวอักษร

ที่ใช้ก็คล้ายกับตัวอักษรของชนชาติฮู (Hu คือประชาชนในภาคกลางของทวีปเอเชียที่ใช้ตัวอักษรตามแบบอินเดีย)” ▲

★ ใน พ.ศ. ๙๐๐ อาณาจักรฟุหนั้นต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของชนต่างชาติอีก จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์จิ้นและราชวงศ์เหลียงกล่าวว่า “ในต้นปีนั้น เตียนจูจันถัน (T'ien Chu Chan-t'an) กษัตริย์แห่งอาณาจักรฟุหนั้น ได้ทรงส่งช้างที่ฝึกมาแล้วเข้าเป็นเครื่องราชบรรณาการ” คำว่า “เตียนจู” เป็นคำที่ชาวจีนใช้เรียกประเทศอินเดียและ “เตียนจูจันถัน” ก็คือ “จันถันชาวอินเดีย” นั่นเอง คำว่า “จันถัน” นี้อาจตรงกับคำว่า “จันถัน (chandan)” ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้านายของพวกยูยจิ (Yüeh Chih) หรืออินเดีย-ซีเตียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งราชวงศ์กุษาณะในสายของพระเจ้ากนิษกะ โดยเหตุนี้เตียนจูจันถันจึงคงเป็นเชื้อกษัตริย์มาจากประเทศอินเดีย ราชวงศ์มูรุตหะแถบลุ่มแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดียซึ่งพระราชอาณาจักรฟุหนั้นเคยทรงติดต่อกัน ก็เกี่ยวข้องกับพวกยูยจิอย่างใกล้ชิด พวกกุษาณะเคยแผ่อำนาจของตนลงมาจนถึงแถบลุ่มแม่น้ำคงคา แต่ใน พ.ศ. ๙๐๐ พระเจ้าสมุทรรุคต์ในราชวงศ์คุปตะก็ได้แผ่อำนาจไปทั่วภาคเหนือของประเทศอินเดีย และเจ้าในราชวงศ์กุษาณะอาจถูกขับไล่จากลุ่มแม่น้ำคงคา ออกมายังภาคเอเชียอาคเนย์ก็ได้ ความเกี่ยวข้องระหว่างอาณาจักรฟุหนั้นและประเทศกัมพูชาสมัยโบราณกับดินแดนที่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอิหร่านนี้ ยังมีอยู่อีก เป็นต้นว่า ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มหาตเล็กคนหนึ่งของพระราชอาณาจักรฟุหนั้นก็มีตำแหน่งว่า จิวฉูโล (Chiu-ch'ou-lo) อันอาจตรงกับตำแหน่ง กุซุละ แห่งราชวงศ์กุษาณะ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พราหมณ์เชื้อชาติซีเตียนหรือศกะก็มาจากแหลมเดคะข่านและมาสมรสกับพระราชธิดาแห่งพระเจ้าอัสซานวรมันที่ ๑ แห่งอาณาจักรเจนละ เทวรูปพระอาทิตย์ในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครก็สวมฉลองพระองค์สั้น รองพระบาทบู๊ต และสายรัดพระองค์เช่นเดียวกับเทวรูปของพวกโซโรอัสเตเรียน (Zoroastrian) ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอิหร่านอีก อาจเป็นเทวรูปพระอาทิตย์แบบนั่นเองที่ถือกันว่าเป็นพราหมณ์เชื้อชาติศกะหรือที่เรียกกันในศิลาจารึกสมัยเมืองพระนครว่า “ศกพราหมณ์” นอกจากนี้พระมาลารูปทรงกระบอกของเทวรูปพระนารายณ์สมัยก่อนสร้างเมืองพระนครก็อาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอิหร่านด้วย ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าเทวรูปดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากประติมากรรมของราชวงศ์ปัลลวะในประเทศอินเดียภาคใต้ และราชวงศ์นี้ก็สืบเนื่องมาจากพวกปะห์ลวะ (Pahlava) คือพวกปาร์เธียนในประเทศอิหร่านนั่นเอง คำว่า “กัมพูช” ซึ่งเป็นชื่อของอาณาจักรที่ต่อมาได้เข้าครอบครองอาณาจักรฟุหนั้น ก็อาจเกี่ยวพันกับพวก “กัมโพชะ” ของอิหร่าน ตลอดจนที่เมืองออกแก้วในแหลมโคชินไซนาต่านตะวันออก

ตก ก็ได้ชุกกันพบหัวแหวนสลักเป็นรูปการเคาะพญูซาไฟและหน้าชนชาติอิหร่าน ซึ่งแสดงว่า อาณาจักรฟูหนันได้เคยเกี่ยวข้องกับดินแดนที่ได้รับอิทธิพลอิหร่าน อย่างไรก็ดี เราก็คงไม่ควรถือถือเรื่องนี้เป็นจริงจังให้มากนัก ๓

พ.ศ. ๙๐๐ เป็นศักราชเดียวที่เราทราบเกี่ยวกับรัชกาลของพระเจ้าจันถันชาวอินเดียหรืออินเดีย—ซีเดีย ๗

• จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงยังกล่าวอีกว่า “ผู้ครองราชย์ต่อลงมาจากพระเจ้าจันถันชาวอินเดียองค์หนึ่งทรงนามว่าเจียวเจินชู่ (Chiao Chen-ju คือ โกดนทินยะ) ท่านผู้นี้เดิมเป็นพราหมณ์อยู่ในประเทศอินเดีย มีเสียงมาบอกทำให้ไปครองอาณาจักรฟูหนัน ท่านจึงเดินทางออกมาจนถึงอาณาจักรพันพัน และประชาชนชาวฟูหนันก็เลือกขึ้นเป็นพระราชา พระองค์จึงเปลี่ยนกฎทุกอย่างให้เป็นไปตามแบบอินเดีย เมื่อเจียวเจินชู่สิ้นพระชนม์แล้ว ผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์องค์หนึ่งทรงนามว่า ซิลิโถปาโม (Shih-li-t'o-pa-mo คือ ศรีอินทรวรมัน หรือ เศรษฐวรมัน) ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าจักรพรรดิเวิน (Wen) ในสมัยราชวงศ์ซง (พ.ศ. ๙๖๗-๙๙๖)” คณะราชทูตนี้คงเป็นคณะทูตที่จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซงรุ่นต้นกันกล่าวว่าเข้ามายังประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๗, ๙๗๘ และ ๙๘๑ ตามลำดับ คงเป็นพระเจ้าซิลิโถปาโมนี้อีก ที่จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงกล่าวว่า “ระหว่าง พ.ศ. ๙๗๔-๙๗๕ อาณาจักรลินยี่ (จัมปา) ต้องการโจมตีแคว้นเจียวจู่ (Chiao-chou คือ ตังเกีย) และพยายามขอทหารจากกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูหนันมาช่วย แต่ก็ไม่สำเร็จ”

• ต่อมาจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฉินทางภาคใต้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ได้กล่าวถึงพระราชาแห่งอาณาจักรฟูหนันผู้ทรงนามว่าเซยเปาโม (She-yeh-pa-mo) คือ ชัยวรมัน พระองค์อยู่ในราชสกุลเจียวเจินชู่ คือ โกดนทินยะ พระเจ้าชัยวรมันได้ทรงส่งคณะพ่อค้าไปยังเมืองกวางตุ้งในประเทศจีน แต่ขากลับเรือแตกต้องไปขึ้นบกบนฝั่งของประเทศจัมปาพร้อมกับพระภิกษุชาวอินเดียนามว่านาคเสน ซึ่งเดินทางมาด้วย พระนาคเสนได้เดินทางต่อลงมายังอาณาจักรฟูหนัน และใน พ.ศ. ๑๐๒๗ พระเจ้าชัยวรมันก็ทรงส่งพระนาคเสนให้นำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าจักรพรรดิฉิน และขอให้พระองค์ทรงช่วยปราบปรามประเทศจัมปา ในขณะนั้นปรากฏว่ามีราชวงศ์ใหม่ขึ้นครองประเทศจัมปา จดหมายเหตุเกี่ยวกับประเทศจัมปาเรียกพระราชาองค์ใหม่นี้ว่า ตังเกนฉุน (Tang-ken-ch'un) และกล่าวว่าเป็นโอรสของพระราชาแห่งอาณาจักรฟูหนัน แต่พระเจ้าชัยวรมันก็ทรงกล่าวว่าเป็นแค่เพียงเจ้าประเทศราชองค์หนึ่งของพระองค์ผู้มีนามว่า จิวฉูโล (Chiu-ch'ou-lo) เท่านั้น พระจักรพรรดิฉินทรงขอบพระทัยพระ-

เจ้าชัวยรมันเกี่ยวกับเครื่องราชบรรณาการ แต่ก็มีได้ทรงส่งกองทัพไปปราบปรามประเทศจัมปา ในราชสาส์นของพระเจ้าชัวยรมันนั้น ปรากฏว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายกำลังรุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรพูนัน แต่ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาก็กำลังเจริญอยู่ด้วย นอกจากนี้ในสมัยนี้ พระภิกษุพูนัน ๒ รูป นามว่าสังฆปาละและมันทรเสนก็ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในประเทศจีน ทั้งสองรูปทราบภาษาสันสกฤตดีพอที่จะแปลคัมภีร์ในพุทธศาสนาได้

จดหมายเหตุราชวงศ์ฉีภาคใต้ได้กล่าวเพิ่มเติมเกี่ยวกับอาณาจักรพูนันว่า “ประชาชนแห่งอาณาจักรพูนันโหดร้ายและเต็มไปด้วยเล่ห์เหลี่ยม เข้าโจมตีเมืองใกล้เคียงที่ไม่ยอมอ่อนน้อมและกดขี่ประชาชนลงเป็นทาส สำหรับสินค้า เขามีทอง เงิน ผ้าไหม บุตรแห่งตระกูลที่สำคัญใช้ผ้ายกนุ่งเป็นโสร่ง สตรีสวมผ้าลงไปทางศีรษะ คนจนนุ่งผ้าฝ้ายสีนเดียว ประชาชนแห่งอาณาจักรพูนันหล่อแหวนและกำไลด้วยทอง ภาชนะด้วยเงิน ตักตันไม้มาปลูกสร้างบ้านเรือน พระราชาประทับอยู่ในตำหนักหลายชั้น เขาล้อมเขตบ้านด้วยรั้วไม้ ริมทะเลมีกอไผ่ใหญ่ขึ้น ไบยาระหว่าง ๘-๙ ฟุต และประชาชนก็สานใบไผ่เหล่านี้มุงเป็นหลังคาบ้านเรือน นอกจากนี้ประชาชนยังอาศัยอยู่ในบ้านที่ยกพื้นด้วย เรือที่สร้างยาวระหว่าง ๘-๙ จ้ง (chang ๑ จ้ง เท่ากับ ๑๐ ฟุต) กว้าง ๖-๗ ฟุต หัวและท้ายเรือมีรูปร่างเหมือนหัวและหางปลา เมื่อพระราชาสั่งจ้อออกนอกพระราชวังพระองค์ทรงช้าง สตรีก็อาจขี่ช้างได้ด้วย สำหรับการสนุกสนาน ก็มีการเล่นไก่และชนหมู ในอาณาจักรนี้ไม่มีกुक สำหรับการพิพากษาคดีเขาโยนแหวนทองหรือไขลงไปในน้ำเดือดและให้คู่ความหยิบออกมา หรือมิฉะนั้นก็เผาไฟให้ร้อนและให้คู่ความเดินถือไป ๗ ก้าว ผู้ผิดยอมมือพองและผู้ถูกยอมไม่บาดเจ็บ หรือมิฉะนั้นก็ให้โจนลงไปในน้ำ ผู้ถูกยอมลงไปในน้ำแต่ไม่จมน ผู้ผิดยอมจมนลง”

นอกจากนี้ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงซึ่งอยู่ในสมัยหลังกว่า คือในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ยังได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า “ณ ที่ซึ่งประชาชนในอาณาจักรพูนันอาศัยอยู่ เขาไม่ซุกบ่อน้ำ เขาซุกสระน้ำสำหรับใช้ร่วมกันระหว่างหลายสิบครอบครัว ประเพณีของประชาชนก็คือการนับถือเทวดา เขาหล่อรูปสัมฤทธิ์ของเทวดาเหล่านี้ รูปที่มี ๒ หน้าก็มี ๔ แขน รูปที่มี ๔ หน้ามี ๘ แขน แต่ละแขนถือของบางอย่าง เป็นต้นว่า เด็ก นกหรือสัตว์ ๔ เท้า หรือดวงอาทิตย์ดวงจันทร์ พระราชาเมื่อเสด็จเข้าหรือออกจากพระราชวัง ย่อมทรงช้าง สนม กำนัล และข้าราชการสำนักที่ข้างเช่นเดียวกัน เมื่อพระราชอาประทับ พระองค์ตะแคงพระองค์ลงบนพระที่ ยกพระชงฆ์ขาขึ้น และปล่อยพระชงฆ์ซ้ายให้ทอดลงกับพื้น หน้าที่ประทับมีผ้าฝ้ายลาดและมีแจกันทองตลอดจนที่เผาเครื่องหอมตั้งอยู่บนนั้น สำหรับการไว้ทุกข์ ก็มี

ประเพณีโกนเคราและปลงผม วิธีปลงศพมี ๔ วิธี (ตามแบบอินเดีย) คือ ปลงด้วยน้ำ ได้แก่ การโยนซากศพลงไปในน้ำ ปลงด้วยไฟ ได้แก่การเผา ปลงด้วยดิน ได้แก่การฝัง และปลงด้วยนก ได้แก่การทิ้งซากศพไว้ในทุ่งนา”

รัชกาลของพระเจ้าชั้วรมันเป็นสมัยที่อาณาจักรฟูนันเจริญรุ่งเรือง กังจะเห็นได้จาก การรับรองของพระจักรพรรดิจีน เมื่อราชทูตฟูนันเดินทางเข้ามายังประเทศจีน ในพ.ศ. ๑๐๔๖ พระจักรพรรดิจีนก็ทรงมีพระราชโองการว่า “พระราชกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนันผู้ทรงนามว่า โกลนทินยะชั้วรมันประทับอยู่สุดเขตโพ้นทะเล ราชวงศ์ของพระองค์ได้ทรงปกครองบรรดา ประเทศโพ้นทะเลทางทิศใต้ และได้ทรงแสดงความซื่อสัตย์สุจริต ด้วยการส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายเป็นหลายครั้ง บัดนี้สมควรที่จะตอบแทนให้ทัดเทียมกันและให้ตำแหน่งอันมีเกียรติยศ คือตำแหน่งขุนพลแห่งภาคสันติใต้ กษัตริย์แห่งฟูนัน”

พระเจ้าชั้วรมัน มหาราชแห่งอาณาจักรฟูนัน สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๑๐๕๗ ไม่ปรากฏว่ามีศิลาจารึกของพระองค์ แต่พระชายาองค์แรกของพระองค์ทรงพระนามว่า กุลประภาวดี และโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า คุณวรมัน ได้ทรงสร้างศิลาจารึกภาษาสันสกฤตไว้ องค์ละหลัก ใช้อักษรในระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐๐—๑๐๕๐ จารึกหลักหนึ่งซึ่งค้นพบในภาคใต้ของ แคว้นตาแก้ว ประเทศกัมพูชา กล่าวว่า พระนางกุลประภาวดี มีพระประสงค์ที่จะออกทรงบำเพ็ญพรต ได้ทรงสร้างอาคารและสระน้ำ จารึกหลักนี้ได้เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระนารายณ์ อีกหลักหนึ่งซึ่งเป็นของเจ้าชายคุณวรมันก็กล่าวสรรเสริญพระนารายณ์เช่นเดียวกัน และใช้ตัวอักษรที่เก่ากว่าเล็กน้อย จารึกหลักนี้สลักอยู่บนกรอบประตูของอาคารที่ ถาปม้อย (Thap—müöi) ในทุ่งหวาย ณ แหลมโคชินไซนา ประเทศเวียดนาม กล่าวว่าเจ้าชายคุณวรมัน ทรงเป็นโอรสของพระราชกษัตริย์ “ดวงจันทร์แห่งราชวงศ์โกลนทินยะ” และได้กล่าวถึงการสร้างเทวาลัยสำหรับประดิษฐานวิษณุบาทอนันนามว่า “จักรีตรถสวามิน” บนพื้นที่ซึ่ง “ได้ชัยชนะมาจากโคลน” และเจ้าชายคุณวรมัน “ผู้ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่” ได้เป็นหัวหน้า ณ ที่นี้ ก็หมายถึงการกระทำที่ลุ่มให้เป็นที่ราบนั่นเอง พระมารดาของเจ้าชายคุณวรมันก็คงเป็นพระนาง กุลประภาวดี มเหสีของพระเจ้าชั้วรมัน และเจ้าชายเองก็คงเป็นโอรสของพระเจ้าชั้วรมันที่ ถูกแย่งราชสมบัติไปเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๐๕๗ และถูกพระเชษฐาอันเกิดแก่สนมทรงพระนามว่าเสียวโลปาโม (Liu-t'o-pa-mo คือ รุทรวรมัน) ปลงพระชนม์เสีย ตามที่จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงได้กล่าวไว้

พระเจ้ารุทรวรมันผู้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนหลายครั้ง ระหว่าง พ.ศ. ๑๐๖๐-๑๐๘๒ ทรงเป็นพระราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรฟูนัน จารึกภาษาสันสกฤตจาก แก้วนบาตีในประเทศกัมพูชา กล่าวว่พระองค์ยังคงทรงครองราชย์อยู่เมื่อพุทธสถานแห่งนั้น ได้สร้างขึ้น จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงก็กล่าวด้วยว่า ขณะนั้นพุทธศาสนากำลังเจริญ รุ่งเรืองอยู่ในอาณาจักรฟูนัน ราชทูตจีนได้เข้ามายังอาณาจักรฟูนันระหว่าง พ.ศ. ๑๐๗๘-๑๐๘๘ เพื่อขอให้พระราชแห่งอาณาจักรฟูนันทรงรวบรวมพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนาประทาน และส่ง พระภิกษุสงฆ์ไปยังประเทศจีน พระราชแห่งอาณาจักรฟูนันได้ทรงส่งพระภิกษุอินเดียนามว่า ปรมารตหรือคุณรัตนะแห่งเมืองอุชชินีหรืออุชเชนี ซึ่งขณะนั้นกำลังพำนักอยู่ในอาณาจักร ฟูนันไป ท่านผู้นี้ได้นำคัมภีร์ ๒๕๐ ผูกเข้าไปยังประเทศจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๘๘ จารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้กล่าวว่าพระเจ้ารุทรวรมันทรงครองราชย์อยู่ก่อนพระเจ้าอวรมันที่ ๑ ผู้เป็น พระราชองค์แรกแห่งประเทศกัมพูชสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร จารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ กล่าวว่าพระเจ้ารุทรวรมันทรงเป็นประมุขแห่งพระราช ซึ่งสืบลงมาจกพราหมณ์โกณฑินยะ และนางนาคโสมา และพระราชในราชวงศ์นี้ล้วนทรงครองราชย์อยู่ภายหลังราชวงศ์ของพระ เจ้าสุทรวรมันและเศรษฐวรมันอันสืบลงมาแต่พระฤๅษีกัมพู การที่พระเจ้ารุทรวรมันทรงครอง ราชสมบัติอย่างผิดประเพณีเช่นนี้ ทำให้เกิดมีเหตุการณ์ยุ่งยากขึ้นในดินแดนแถบตอนกลางลุ่ม แม่น้ำโขง โดยมีเจ้าชายภววรมันและจิรเสนเป็นประมุข ทำให้อาณาจักรฟูนันต้องแตกสลาย ลงระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐

อย่างไรก็ดี อาณาจักรฟูนันได้เป็นใหญ่อยู่ในแหลมอินโดจีนถึง ๕๐๐ ปี และแม้จะ ล่มจมไปแล้วก็ยังคงมีชื่อเสียงโด่งดังอยู่ต่อไปอีกนาน บรรดาพระราชแห่งประเทศกัมพูชสมัย ก่อนสร้างเมืองพระนครได้ทรงยอมรับประเพณีการตั้งราชวงศ์ของกษัตริย์ฟูนันมาเป็นของพระ องค์ และบรรดาพระราชที่ครองราชย์ ณ เมืองพระนครต่างก็ทรงพยายามที่จะมีต้นวงศ์เกี่ยวข้องกับ พระอิราชหรือพระราชอันสูงส่งที่เมืองวยาธปุระ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ พระราชแห่ง เกาะชวาก็ทรงใช้ตำแหน่งว่า "ไศเลนทร์" คือกษัตริย์แห่งภูเข

ทางด้านศาสนา ประเพณีต่าง ๆ ของอินเดียก็มีปรากฏอยู่ที่อาณาจักรฟูนันสืบเนื่อง ต่อกันหรือในระยะเดียวกัน พราหมณ์โกณฑินยะทั้งสองท่านได้นำอารยธรรมอินเดียเข้ามาใน อาณาจักรฟูนัน ท่านคงได้นำศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวณิกายซึ่งเจริญรุ่งเรืองในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เข้ามา จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฉินทางภาคใต้กล่าวว่า "ในสมัยพระเจ้าชั้วรรมัน ประเพณี ของประเทศก็คือการเคารพบูชาพระมเหศวร (ศิวะ) พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน

(Mo-tan)" เขานี้ก็คือภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ที่ให้นามแก่พระราชและแก่อาณาจักรนั่นเอง คงตั้งอยู่ใกล้ราชธานีและเป็นศูนย์กลางแห่งราชอาณาจักร เป็นสถานที่ซึ่งสวรรคตติดต่อกับพื้นดิน ด้วยเหตุนี้ "พระผู้เป็นเจ้าจึงเสด็จลงมาบ่อย ๆ" และพระผู้เป็นเจ้านี้ก็คงแสดงโดยทิวสิ่งของพระคิวงิรีสะ (ผู้ประทับอยู่บนภูเขา) นั่นเอง จดหมายเหตุราชวงศ์เหลืองที่กล่าวมาข้างต้นกล่าวถึงประติมากรรมที่มี ๒ หน้า ๔ แขน ซึ่งก็คงหมายถึง พระหริหระ คือพระนารายณ์และพระอิศวรรวมกันเป็นองค์เดียว ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายที่นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ก็แสดงให้เห็นอยู่ในจารึกของเจ้าชายकुณวรมันและพระนางกุลประภาวดี พุทธศาสนาลัทธิหินยานซึ่งใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งมีปรากฏอยู่แล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ก็เจริญรุ่งเรืองอย่างมากมายในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และ ๑๑ ภายใต้รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันและรุทรวรมัน

สำหรับสถาปัตยกรรม แม้ว่าส่วนใหญ่จะหักพังไปหมดแล้ว แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าอาคารในศิลปะสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครในประเทศกัมพูชา อันมีหลังคาซ้อนกันเป็นชั้นๆ ประดับด้วยลายหน้าต่างวงโค้งขนาดย่อม อาจแสดงถึงลักษณะของสถาปัตยกรรมในสมัยอาณาจักรฟูนัน मुखลิ่งค์ย่อมมีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับอาคารแบบนี้

สำหรับประติมากรรม พระพุทธรูปในศิลปะแบบคุปะตะ พระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอกและพระหริหระในประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ตลอดจนเทวรูปพระอาทิตย์ ซึ่งค้นพบในแหลมโคชินไชนา ก็อาจให้ความคิดเกี่ยวกับประติมากรรมของอาณาจักรฟูนันได้

พระเจ้ารุทรวรมันทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๑๐๘๒ แม้ว่าจดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถัง (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕) ยังคงกล่าวถึงราชทูตของอาณาจักรฟูนันอยู่อีกระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ แต่ก็กล่าวด้วยว่าขณะนั้นได้มีเหตุการณ์อย่างสำคัญเกิดขึ้นภายในประเทศ "พระราชแห่งอาณาจักรฟูนันเคยมีราชธานีอยู่ที่เมืองเตมู (Te-mu คือวียงประ) แต่ทันทีที่ทันโคอาณาจักรจีนละก็ได้เข้าโจมตีเมืองนี้ และพระองค์ก็ต้องทรงอพยพลงไปทางใต้ยังเมืองนาฟูนา (Na-fu-na)"

เรื่องราวต่อไปจะได้กล่าวไว้ในบทที่ ๗ อันว่าด้วย "อาณาจักรขอม"

อาณาจักรทวารวดี

สำหรับเรื่องราวของอาณาจักรทวารวดี ซึ่งเป็นอาณาจักรสมัยประวัติศาสตร์ที่แน่นอนแห่งแรกในประเทศไทยตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ ถึง ๑๖ นั้น เราก็อาจเรียบเรียงเรื่องราวได้ดังต่อไปนี้ คือ

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ นายแซมมวล บีล (Samuel Beal) เป็นบุคคลแรกที่กล่าวว่า อาณาจักร โดโลโปติ (T'o-lo-po-ti) ซึ่งพระภิกษุจีน ชวนซัง (Hsüan-tsang) หรือ เฮียนซัง (Hiuan-tsang) ได้กล่าวว่าตั้งอยู่ระหว่างประเทศพม่าและกัมพูชาในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นั้นคืออาณาจักรทวารวดี และอาณาจักรนี้ตั้งอยู่ในประเทศไทย การสันนิษฐานว่าคำโดโลโปติ หรือคำอื่น ๆ ที่มีสำเนียงคล้ายคลึงกันเป็นต้นว่า จวนโลโปติ (Tchouan-lo-po-ti) หรือ เซอโฮโปติ (Chö-ho-po-ti) ว่าตรงกับคำภาษาสันสกฤตว่าทวารวดีและเป็นชื่อของอาณาจักรที่ตั้งอยู่ในประเทศไทยนั้น ต่อมาก็ค่อย ๆ มีผู้รู้หลายท่านสนับสนุนเป็นต้นว่า นายเอ็ดวัวร์ ชาวาน (Edouard Chavannes) และนายตากากุสุ (Takakusu) ผู้แปลจดหมายเหตุการเดินทางของพระภิกษุจีนยีซิง (Yi-tsing) หรืออี้จิง (I-ching) ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ นายโปลเปลลิโตร์ (Paul Pelliot) ก็ได้ยอมรับความเห็นนี้และยังกล่าวด้วยว่าประชาชนของอาณาจักรทวารวดีคงเป็นเชื้อชาติมอญหรือขอม อย่างไรก็ตามก็คิดว่าอาณาจักรทวารวดีก็ยังเป็นสิ่งที่เลือนลอยอยู่ แม้ว่าจะได้พบร่องรอยของอาณาจักรที่นับถือพุทธศาสนาอยู่บ้างทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ เป็นต้นว่าที่เมืองลพบุรีและนครปฐม (ที่เมืองนครปฐมได้ค้นพบประติมากรรมในพุทธศาสนา ซึ่งอาจมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และแสดงให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบคุปตะและหลังคุปตะในประเทศอินเดีย)

ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ พันตรีลูเนต์ เดอ ลาจองกีแยร์ (Lunet de Lajonquière) ได้ตีพิมพ์รายงานเกี่ยวกับการค้นคว้าทางวิชาโบราณคดีในประเทศไทย และได้กล่าวว่ามีโบราณสถานหลายแห่งแถบจังหวัดลพบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ราชบุรี และปราจีนบุรี ซึ่งท่านจัดเป็น "กลุ่มอิทธิพลอินเดียแต่ไม่ใช่ขอม" แยกออกไปจาก "กลุ่มขอม" และ "กลุ่มไทย" พันตรีเดอ ลาจองกีแยร์ ดูเหมือนจะไม่เห็นว่า "กลุ่มอิทธิพลอินเดียแต่ไม่ใช่ขอม" ของท่านนี้ ความจริงก็ตรงกับอาณาจักรทวารวดี ท่านกล่าวแต่เพียงว่าจังหวัดลพบุรีนั้นตรงกับอาณาจักรทวารวดีของนักภูมิศาสตร์จีน และคิดเช่นเดียวกับนายเปลลิโตร์ว่า ประชาชนในอาณาจักรทวารวดีพูดภาษามอญ-เขมร และได้รับอารยธรรมมาจากชาวอินเดีย ก่อนที่จะถูกชาวขอมเข้าครอบครองในพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ก็มีหลักฐานมาสนับสนุนความเห็นของนายเปลลิโตร์และพันตรีเดอ ลาจองกีแยร์ คือ ณ หอพระสมุดสำหรับพระนครที่กรุงเทพฯ ฯ ในขณะนั้นได้มีเสาคิน ๘ เหลี่ยมอยู่หลักหนึ่งมีบัวหัวเสาเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เหมือนกับบรรดาเสาที่ค้นพบในจังหวัดนครปฐม แต่เสาคิน ๘ เหลี่ยมหลักนี้มาจากศาลพระกาด จังหวัดลพบุรี มีจารึกใช้ตัวอักษร ซึ่งมี

อายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และภาษาที่ใช้จารึกก็ไม่ใช่ภาษาสันสกฤต บาลี เขมร หรือไทย ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเคส์ ผู้ได้เข้ามาทำงานอยู่ในราชบัณฑิตยสภาของประเทศไทยในขณะนั้น ได้พิจารณาอ่านจารึกนี้อย่างละเอียดแล้ว จึงลงความเห็นว่าเป็นภาษามอญโบราณ และเห็นว่าตรงกันดีกับข้อความในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ที่กล่าวว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ได้มีประชาชนจากเมืองละโว้ (คือลพบุรี) ได้อพยพขึ้นไปตั้งอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูน) ทางภาคเหนือของประเทศไทย ณ เมืองลำพูนบรรคาศาจารึกในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็ยังคงใช้ภาษามอญอยู่

ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคส์ จึงได้แต่งบทความรวม “กลุ่มอิทธิพลอินเดียแต่ไม่ใช่ขอม” ของพันตรี เคอ ลาจองกีแยร์ เข้ากับชนชาติมอญ แห่งอาณาจักรทวารวดีว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บทความนี้ท่านได้เขียนขึ้นอย่างสั้น ๆ แบบระมัดระวังในหนังสือเรื่อง “พระพิมพ์ในประเทศสยาม (Les tablettes votives bouddhiques du Siam)” และ “ประวัติศาสตร์การเมืองและการศาสนาแห่งประเทศลาวภาคตะวันตก (L'Histoire politique et religieuse du Laos occidental)” ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อสมเด็จพระยาตำรางว่าชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่อง “ตำนานพุทธเจดีย์สยาม” เพื่อตีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดา คือเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ พระองค์ก็ได้ทรงกล่าวถึงอาณาจักรทวารวดี ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นครั้งแรกในหนังสือภาษาไทย

ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเคส์ จึงได้เขียนไว้ในหนังสือ “โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร” ย้ำถึงลักษณะพระพุทธรูปแบบทวารวดี ซึ่งค้นพบทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอ่าวไทยและกล่าวยืนยันด้วยว่าคำว่าทวารวดีนี้มีปรากฏอยู่เป็นสร้อยของนามพระนครศรีอยุธยาและกรุงเทพพระมหานครด้วย นายเรจินาลด์ เลอ เมย์ (Reginald le May) ได้กล่าวถึงศิลปะแบบทวารวดีไว้ในหนังสือของเขาชื่อ “พุทธศิลป์ในประเทศสยาม (Buddhist Art in Siam)” ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ แต่ในขณะนั้นก็รู้จักกันแต่เพียงพระพุทธรูปเท่านั้น พระพุทธรูปแบบทวารวดีมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ ขมวดพระเกศาใหญ่ พระปรางหนัก พระชนงวาดเป็นเส้นปีกกาคิดต่อกันอยู่เหนือม่านพระเนตรที่ค่อนข้างหนาและสลักอยู่ในระดับเดียวกับพระพักตร์ พระองค์และพระองค์คาพยพครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว โดยไม่แสดงถึงองค์เพศชายจีวรซึ่งเคยมีอยู่ในพระหัตถ์ซ้ายตามแบบอินเดียก็หายไป แต่สำหรับหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมยังมีอยู่น้อยมาก พระปฐมเจดีย์องค์เดิมได้ถูกสร้างครอบเสียแล้ว โบราณสถานแถบจังหวัดนครปฐมก็ถูกทำลายไปเป็นอันมากเมื่อสร้างทางรถไฟ

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้มีการขุดค้นที่ตำบลพงศิกบนฝั่งแม่น้ำแม่กลอง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองนครปฐม แต่การขุดค้นครั้งนี้ก็ไม่ได้อำนวยความสะดวกให้แก่ความรู้ทางคันสถาปัตยกรรมของอาณาจักรทวารวดีมากนัก เพราะได้ค้นพบแต่เพียงรากฐานก่อด้วยศิลาแลงของอาคารรูปวงกลม ซึ่งอาจเป็นพระเจดีย์ แม้ว่าจะได้ค้นพบลวดลายปูนปั้น แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้อย่างแน่นอนว่า พระเจดีย์องค์นี้จะมีรูปร่างส่วนบนเป็นอย่างไร นอกจากนี้ยังได้ค้นพบฐานของลานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ย่อมสูง ๒.๕๐ เมตร มีบันไดขึ้น ๖ ชั้นอยู่ทางคันตะวันออกเฉียงใต้ และบนลานยังค้นพบร่องรอยของแนวเสาอีกด้วย ลานแบบนี้ไม่เคยปรากฏเลยในสถาปัตยกรรมขอม แม้ว่า ดร. ควอริช เวลส์ (Dr. Quaritch Wales) จะได้มาทำการขุดค้นที่ตำบลพงศิกอีกใน พ.ศ. ๒๔๗๘ แต่ก็ไม่ได้ค้นพบอะไรใหม่สำหรับสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี

เราต้องรอดูมาจนกระทั่งถึงการขุดค้นของนายปีแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) ร่วมกับทางฝ่ายไทยอันมีหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์เป็นหัวหน้า ที่จังหวัดนครปฐมใน พ.ศ. ๒๔๘๑ และ ๒๔๘๓ จึงได้ทราบถึงลักษณะของสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีอย่างชัดเจน คือทราบจากฐานของอาคารที่สำคัญ ๒ แห่งได้แก่ วัดพระเมรุ และ เจดีย์จุลปะโทน อาคารที่วัดพระเมรุ แสดงให้ทราบว่ามีการก่อสร้างเพิ่มเติมถึง ๓ ครั้ง และอาจเปรียบเทียบแผนผังได้กับพุทธสถานปหารปุระ (Paharpur) ในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย และอาณันทเจดีย์ที่เมืองพุกามในประเทศพม่า (แห่งหลังนี้สร้างสำเร็จใน พ.ศ. ๑๗๓๓) แต่วัดพระเมรุก็มีอายุเก่ากว่าอาณันทเจดีย์ เจดีย์จุลปะโทนซึ่งสำคัญและอยู่ในสภาพดีกว่าอาคารที่วัดพระเมรุ ก็ได้รับการก่อสร้างเพิ่มเติมหลายครั้งเช่นเดียวกัน แต่แม้ว่าเราอาจทราบถึงสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีในเขตจังหวัดนครปฐม และอาจลงความเห็นได้ว่าตัวเมืองซึ่งมีเจดีย์จุลปะโทนเป็นจุดศูนย์กลางนั้นคงเคยเป็นราชธานีแห่งอาณาจักรทวารวดี แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานทางศิลาจารึกมายืนยันว่าเมืองนครปฐมนี้เคยเป็นที่อยู่ของชนชาติมอญมาแต่เก่าก่อนดังเช่นที่เมืองลพบุรี เราต้องรอดูมาอีกจนกระทั่งถึงต้น พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้ค้นพบเศษจารึกภาษามอญ ๒ ชั้นใช้ตัวอักษรที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จากกลุ่มโบราณสถานจังหวัดนครปฐม การค้นพบเช่นนี้ทำให้นายปีแอร์ ดูปองต์ สามารถตั้งชื่อวิทยานิพนธ์เพื่อรับปริญญาเอกของท่านใน พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้ว่า “วิชาโบราณคดีมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี (L'archéologie mone de Dvāravatī)” ทั้งนี้โดยไม่ต้องกลัวว่าจะหลงผิดอีกต่อไป

ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ ทางกรมศิลปากรได้ขุดค้นที่ตำบลคูบัว ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของตัวเมืองราชบุรีราว ๑๘ กิโลเมตร การขุดค้นครั้งนี้ได้ให้ความรู้ทางด้านโบราณคดีเกี่ยวกับศิลปะแบบทวารวดีเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก ได้ค้นพบร่องรอยเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๘๐๐×๒๐๐๐ เมตร ทั้งภายในและภายนอกเมืองได้ค้นพบเนินดินราว ๕๐ แห่ง แม้ว่าซากของสถาปัตยกรรมที่ตำบลคูบัวจะไม่สำคัญเท่าวัดพระเมรุหรือเจดีย์จุลปะโทนที่จังหวัดนครปฐม แต่ก็ได้ค้นพบประติมากรรมที่สวยงามอย่างยิ่งโดยเฉพาะประติมากรรมดินเผา ประติมากรรมเหล่านี้อยู่ในศิลปะแบบทวารวดีอย่างเห็นได้ชัดและมีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับประติมากรรมซึ่งค้นพบที่จังหวัดนครปฐม ตลอดจนส่องให้เห็นถึงอิทธิพลที่ได้รับจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะด้วย อย่างไรก็ตาม เราก็คงไม่จำเป็นต้องคิดว่าเมือง ๓ ตำบลคูบัวจำเป็นต้องเป็นเมืองหนึ่งในอาณาจักรทวารวดี เราควรระลึกว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ดินแดนในประเทศไทยได้แบ่งออกเป็นรัฐเล็ก ๆ หลายรัฐ รัฐเหล่านี้ภายหลังที่ตกอยู่ใต้อำนาจของอาณาจักรพุนั้นแล้ว ก็อาจมีสัมพันธภาพเป็นประเทศราชกลาย ๆ ของอาณาจักรทวารวดีในสมัยต่อมา

ได้ค้นพบโบราณวัตถุสถานแบบทวารวดีด้วยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่น ที่จังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ชัยภูมิ และ นครราชสีมา แต่ถึงที่กล่าวมาแล้วดินแดนเหล่านั้นก็ไม่จำเป็นต้องตกอยู่ในความครอบครองอย่างแท้จริงของอาณาจักรทวารวดี นอกจากนี้ยังมีสถานที่อีก ๒ แห่งที่ทางกรมศิลปากรได้ขุดค้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ เกี่ยวกับศิลปะแบบทวารวดี คือ ๓ อำเภออุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และบ้านโคกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์

โดยเฉพาะ ๓ อำเภออุ้มทอง เนื่องจากใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ทางกรมศิลปากรได้เชื้อเชิญให้ศาสตราจารย์ ชอง บวสเชอติเย่ ผู้เชี่ยวชาญวิชาโบราณคดีในภาคเอเชียอาคเนย์ให้เข้ามาสำรวจวิชาโบราณคดีในประเทศไทย ศาสตราจารย์ บวสเชอติเย่ ได้ลงความเห็นเห็นว่าเมืองอุ้มทองอาจเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง การค้นพบแผ่นทองแดงของพระเจ้าพรหมวรมันซึ่งมีจารึกใช้ตัวอักษรอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ๓ เมืองอุ้มทอง ก็อาจหมายความว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์แรกที่เรารับพระนามกันสำหรับอาณาจักรทวารวดี ศาสตราจารย์ บวสเชอติเย่ ยังแสดงความเห็นอีกว่า เนื่องจากได้ค้นพบวัตถุหลายชนิดเป็นต้นว่า ลูกปัด เครื่องประดับทำด้วยทองหรือดีบุก ที่ประทับตราหรือตราขนาดใหญ่และขนาดเล็ก เหรียญเงินตราศรีวิชัย เศษเครื่องดินเผา ฯลฯ ที่อำเภออุ้มทอง ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับสิ่งที่ค้นพบที่เมืองออกแก้วในแหลมโคชินไชนามาก วัตถุเหล่านี้ไม่เคยพบ

กันในที่อื่นในแหลมอินโดจีนและเชื่อกันว่าเป็นของอาณาจักรฟูนัน (พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๐) โดยเฉพาะ นอกจากนี้ ยังได้ค้นพบประติมากรรมแบบอมราวดีในประเทศอินเดีย (ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐) ที่อำเภออุทองด้วย อาศัยเหตุดังกล่าว ศาสตราจารย์ บวสเชอลีเย จึงเสนอความเห็นว่าเป็นเมืองอุทองนี้ตั้งมาก่อนอาณาจักรทวารวดี คือ อาจเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรฟูนัน หรือเคยเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรฟูนันมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ แล้วต่อมาเมื่ออาณาจักรฟูนันหมดอำนาจลง จึงกลายเป็นเมืองสำคัญขึ้นในอาณาจักรทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ศาสตราจารย์ บวสเชอลีเย ยังได้กล่าวอีกว่า ศิลปแบบทวารวดีได้ขยายตัวออกไป ๓ ทางคือทางทิศตะวันออก ทางหนึ่งไปยังอำเภอรัษฎาประเทศ โดยผ่านทางคลองละครและคลองศรีมหาโพธิ อีกทางหนึ่งไปยังที่ราบสูงโคราช โดยผ่านทางจังหวัดสระบุรีและไปแยกออกเป็นหลายสายที่แม่น้ำมูล ไปยังจังหวัดมหาสารคาม ทางทิศเหนือไปยังจังหวัดลำพูน (อาณาจักรหริภุญชัย) โดยผ่านทางจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์ และ ตาก ทางใต้มีทางลงไปยังแหลมมลายูโดยผ่านทางจังหวัดราชบุรี และเพชรบุรี ทางเหล่านี้มาบรรจบกันแถวบริเวณเมืองอุทอง ที่ทราบได้เช่นนี้ก็โดยอาศัยโบราณวัตถุสถานแบบทวารวดีที่ค้นพบตามสายทางเดินเหล่านั้น ส่วนที่บ้านโคกไม้เค่น อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์นั้นได้ค้นพบสถาปัตยกรรมแบบแปลกที่ไม่เคยพบกันมาแต่ก่อนในศิลปแบบทวารวดี คือ สตุปรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีกำแพงแก้วล้อมรอบเพื่อกันเขตประทักษิณ

แม้ว่าเราจะได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดีอย่างค่อนข้างดีพอใช้เช่นนี้แล้ว แต่ถ้าไม่มีหลักฐานอื่นมายืนยันถึงคำว่าทวารวดี ชื่ออาณาจักรแห่งนี้ก็ยังคงเป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐานจากคำนามภาษาจีนว่าโตโลโปติ หรือคำนามภาษาจีนอื่นๆ ที่มีสำเนียงใกล้เคียงกันเท่านั้นเอง ในเรื่องนี้ก็มีเงินเหรียญสมัยทวารวดีเข้ามาช่วย คือ ได้มีผู้ค้นพบเงินเหรียญ ๒ เหรียญมาเป็นเวลานานแล้วและตกอยู่ในความครอบครองของนายเจลิม ยงบุญเกิด ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๖ นาย จ. โบเลส (J. Boeles) ผู้อำนวยการศูนย์การค้นคว้าแห่งสยามสมาคมในขณะนั้นจึงได้ส่งรูปถ่ายเหรียญเงินทั้งสองนี้ไปให้แก่ท่านศาสตราจารย์ เซเคส์

เหรียญทั้งสองมีขนาดกว้าง ๒ เซนติเมตร ค้นพบในโตเล็ก ๆ ใน พ.ศ. ๒๕๘๖ จากซากพระเจดีย์โบราณใกล้หมู่บ้านเนินหินราว ๑ กิโลเมตรทางทิศตะวันตกของวัดพระปะโตน จังหวัดนครปฐม ได้ขุดพบเหรียญทั้งสองพร้อมกับเหรียญอื่นๆ ในแบบเดียวกัน และเหรียญอีกแบบหนึ่งซึ่งมีตราเป็นรูปสังข์ เหรียญแบบหลังนี้ได้ค้นพบหลายแห่งในแหลมอินโดจีน ทั้ง

แต่ประเทศพม่าภาคใต้ไปจนกระทั่งถึงแหลมโคชินไชนาในประเทศเวียดนาม ทางด้านหน้าของเหรียญเงินเหรียญหนึ่งใน ๒ เหรียญดังกล่าวเป็นรูปแม่โคกำลังให้ลูกกินนม และอีกเหรียญหนึ่งเป็นรูปเจ้านมมีพันธุ์พุกษาห้อยย้อยลงมา สัญลักษณ์ทั้งสองนี้เป็นที่รู้จักกันดีในประเทศอินเดียว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความมั่งคั่งและความเจริญรุ่งเรือง ทางด้านหลังเหรียญทั้งสองมีจารึกข้อความแบบเดียวกันใช้ตัวอักษรในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จารึกนั้นมีข้อความว่า “ศรีทวารวดีศวรรปุณณะ” คือ “บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวารวดี” ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคำว่า ทวารวดีก็มีหลักฐานซึ่งจารึกขึ้นในสมัยเดียวกับจดหมายเหตุจีนและค้นพบที่จังหวัดนครปฐมเข้ามาสนับสนุน เหรียญเงินทั้งสองไม่ใช่เงินตราที่ใช้สอยกัน แต่เป็นเหรียญเงินที่ระลึกและฝังอยู่ภายใต้อาคารทางศาสนาที่พระราชแห่งอาณาจักรทวารวดีได้ทรงสร้างขึ้น ต่อมาได้ค้นพบเหรียญเงินแบบนี้อีกหนึ่งเหรียญที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรีและที่อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรีด้วย

ศาสตราจารย์ เซเคส ยังสันนิษฐานต่อไปอีกว่าซากพระเจดีย์ที่เนินหินนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งของวัดพระปะโธน ด้วยเหตุนี้เหรียญเงินดังกล่าวจึงอาจเป็นเหรียญที่ระลึกในการสร้างเจดีย์จุลปะโธนองค์แรกก็ได้ และถ้าเป็นจริงเราก็อาจกล่าวได้ว่าเจดีย์จุลปะโธนองค์แรกคงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และต่อมาก็ได้รับการสร้างเสริมต่อมาอีกหลายสมัย นาย บีแอร์ คุปองก์ เองได้สันนิษฐานว่าเจดีย์จุลปะโธนองค์แรกคงเป็นสถาปัตยกรรมที่เก่าที่สุดของอาณาจักรทวารวดีเท่าที่รู้จักกัน

สำหรับการสิ้นสุดของอาณาจักรทวารวดีนั้นก็ยังสันนิษฐานกันอยู่เป็น ๒ นัย นัยหนึ่งกล่าวว่าอำนาจของขอมที่แผ่เข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางของประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ทำให้อาณาจักรทวารวดีต้องหมดอำนาจลง อีกนัยหนึ่งเชื่อตามพระสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพว่า พระเจ้านุรุทรมหาราชแห่งเมืองพุกามประเทศพม่าคงจะได้เสด็จยกกองทัพเข้ามาตีเมืองนครปฐมราชธานีแห่งอาณาจักรทวารวดี แทนที่จะเสด็จยกกองทัพไปตีเมืองสะเทิมหรือสุธัมมวดีบนปากแม่น้ำสะโตง ทางภาคใต้ของประเทศพม่า อันกล่าวกันว่าเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมมอญ แต่ก็ไม่มีร่องรอยของโบราณสถานทางพุทธศาสนาที่เมืองนครปฐม สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระดำริว่าการยกทัพของพระเจ้านุรุทรมหาราชครั้งนี้คงทำให้อาณาจักรทวารวดีต้องสูญสิ้นลง อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องที่จะต้องสืบค้นกันต่อไป

✓ บทที่ ๔ แหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย

พุทธศตวรรษที่ ๖-๘

๒) อาณาจักรจตุคน จิวจิ และ เตียนซุน ซึ่งพระเจ้าฟั่นซิมันแห่งอาณาจักรฟูนันทรงปราบปรามได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ดังกล่าวมาในบทที่ ๓ คงตั้งอยู่ในแหลมมลายู อาณาจักรเตียนซุนคงเป็นแหล่งเดียวกับตุนซุน (Tun-sun) ซึ่งจดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ กล่าวว่าเป็นประเทศราชของอาณาจักรฟูนัน และตั้งอยู่บนคอคอดกระโดยมีอาณาเขตจดทะเลทั้งสองฟาก อย่างไรก็ตามอาณาจักรเตียนซุนนี้นายพอล วีตลีย์ (Paul Wheatley) เสนอว่าคงเป็นอาณาจักรมอญ มีราชธานีอยู่แถบตำบลพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี หรือเมืองนครปฐม และมีดินแดนจดทะเลทั้งสองฟาก ต่อมาจึงมีอาณาจักรทวารวดีเข้ามาแทนที่

อาณาจักรที่เก่าที่สุดอีกแห่งหนึ่งในแหลมมลายูก็คืออาณาจักรลังยาเสี้ยว (Lang-ya-hsiu) ซึ่งจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียง (พ.ศ. ๑๐๔๕-๑๐๕๕) กล่าวว่า "ตั้งมาแล้วกว่า ๔๐๐ ปี" ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ อาณาจักรนี้มีนามว่า ลังเจียชู่ (Lang-chia-shu) หรือ ลังยาชู่เจีย (Lang-ya-ssu-chia) ฯลฯ และกล่าวกันว่าก็คืออาณาจักรลังกะสุกะในจดหมายเหตุมลายูและชวานั่นเอง นามเช่นนี้ยังคงปรากฏอยู่เป็นชื่อของแควหนึ่งทางต้นแม่น้ำเปรัก อาณาจักรแห่งนี้คงมีอาณาเขตจดทะเลทั้งสองฝั่งของแหลมมลายู คือทางทิศตะวันออกจดอ่าวไทยแถบบริเวณจังหวัดปัตตานี และทางทิศตะวันตกจดอ่าวเบงกอลเหนือแคว้นไทรบุรี ด้วยเหตุนี้จึงควบคุมทางเดินทางบกผ่านข้ามแหลมมลายูสายหนึ่ง

นอกจากนี้ก็มีอาณาจักรตามพรลิงค์ ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายูระหว่างเมืองไชยาทางภาคเหนือและปัตตานีทางภาคใต้ มีศูนย์กลางอยู่แถบบริเวณเมืองนครศรีธรรมราช ณ เมืองนครศรีธรรมราชได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งสลักขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือหลังกว่านั้น ชื่ออาณาจักรนี้มีกล่าวไว้อีกในคัมภีร์นิทเทศภาษาบาลีว่า "ทัมพลิงกัม" อันแสดงว่าปรากฏอยู่แล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗

คำว่า "ตักโกละ" ซึ่งมีปรากฏอยู่ในหนังสือมิลินทปัญหา ก็มีผู้กล่าวว่าคือเมืองตะกั่วป่าบนฝั่งตะวันตกของคอคอดกระ หรือได้ลงไปกว่านั้น แต่เมื่อไม่นานมานี้ นายวีตลีย์ได้พยายามหาเหตุผลมาแสดงว่าเมืองตักโกละนี้ตั้งอยู่ในแถบบริเวณจังหวัดตรัง สำหรับเมืองท่าที่

มีนามเป็นภาษาจีนว่า กูจูลิ และมีผู้พยายามกล่าวว่าคือเมืองตักโกละนั้น นายวิตล็กได้อธิบายอีกว่าเมืองนี้ความจริงมีชื่อว่า จูลิและตรงกับเมืองโกลิ (Koli) ของปโตเลมี ก็ตั้งอยู่บนปากแม่น้ำกวันตัน (Kuantan) เป็นสถานที่ซึ่งคณะราชทูตพุนั้นมาลงเรือไปยังประเทศจีนในพุทธศตวรรษที่ ๘

ถ้าเราไม่กล่าวถึงหลุมฝังศพก่อด้วยแผ่นดินซึ่งค้นพบในแคว้นเปรักและปาหังตลอดจนลูกบัตินเคียและลูกบัตินที่เรียกว่า “แบบโรมัน” ซึ่งค้นพบ ณ โกตาตินจิ (Kota Tinji) ในแคว้นยะโฮร์อันอยู่ในสมัยขึ้นเริ่มต้นประวัติศาสตร์แล้ว เราก็อาจกล่าวได้ว่าแคว้นไทรบุรีและเปรักเป็นสถานที่ซึ่งค้นพบร่องรอยทั้งทางคำจารึกและโบราณวัตถุสถานที่เก่าที่สุดในแหลมมลายู ร่องรอยที่ค้นพบในแคว้นไทรบุรีอยู่ในสมัยต่าง ๆ กัน และบ่งถึงความเก่าแก่ของสถานที่ซึ่งต่อมาจะมีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตว่า กฐาหะ และภาษาจีนว่า เจียฉา (Chieh-ch'a) แต่ร่องรอยเหล่านี้ก็ไม่เก่าไปถึงตำราภูมิศาสตร์ของปโตเลมี คัมภีร์นิตเทศ หรือจดหมายเหตุจีน ก็ไม่เก่าไปถึงสมัยที่อาณาจักรพุนั้นขยายอำนาจลงมาในแหลมมลายูในพุทธศตวรรษที่ ๘

พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑

จารึกบนก้อนหินซึ่งค้นพบที่เชรอก เทกุน (Cherok Tekun) ตรงข้ามกับเกาะปีนัง อาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ในขณะที่เดียวกันจารึกที่ บุกิต เมเรียม (Bukit Meriam) ในแคว้นไทรบุรี ซึ่งกล่าวถึงคาถาในพุทธศาสนา ๒ บทก็คงอยู่ในสมัยเดียวกัน หรือหลังกว่านั้นเล็กน้อย นอกจากนี้ยังได้ค้นพบจารึกภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ หรือ ๑๑ อีกที่แคว้นไทรบุรี พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ซึ่งค้นพบในบริเวณเดียวกันก็คงมีอายุอยู่ในสมัยเดียวกันนี้ด้วย

จารึกที่น่าสนใจที่สุดในแหลมมลายูมาจากภาคเหนือของแคว้นเวลเลสลี (Wellesley) ตรงข้ามกับเกาะปีนัง เป็นจารึกสลักอยู่บนยอดเสา สองข้างของรูปสลักซึ่งมียอดเป็นฉัตร ๗ ชั้น จารึกนี้ใช้ภาษาสันสกฤตอ้างถึงพุทธศาสนาและตั้งความปรารถนา ขอให้การเดินทางของนายเรือ (มหานาวิกะ) นามว่าพุทธคุปต์ ซึ่งมาจากประเทศคินแดง (รักทมฤตติกา) ประสบความสำเร็จ ตัวอักษรที่ใช้มีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ประเทศคินแดงซึ่งชาวจีนเรียกว่า-ฉิดู (Chih-t'u) นี้ตั้งตั้งอยู่บนอ่าวไทย แถบบริเวณจังหวัดพัทลุงหรือแคว้นกลันตัน แม้ว่าจดหมายเหตุจีนจะกล่าวถึงอาณาจักรนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๕๐ แต่จารึกของพุทธคุปต์ก็บ่งให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุดอาณาจักรนี้ก็ตั้งมาก่อนหน้านั้นแล้วราว ๑๕๐ ปี

ในแคว้นเป่ย์กิง สถานที่สมัยหินใหม่รุ่นหลังที่กัวลา เซลินซิง ก็มีนักเดินเรือชาวอินเดียมามากมายอยู่ตั้งแต่แรก ณ ที่นั้นได้ค้นพบหัวแหวนทำด้วยหินคอร์เนเลียน สลักนามว่า ศรีวิชัยธรรมัน ตัวอักษรที่ใช้เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๑ และคล้ายกับที่ประทับตราบางชิ้น ซึ่งค้นพบ ณ เมืองออกแก้ว เมืองท่าของอาณาจักรฟูนัน

เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันที่กล่าวมาแล้วในพุทธศตวรรษที่ ๖-๘ จดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ ได้กล่าวว่า “เมื่อประชาชนในอาณาจักรนี้เจ็บป่วย เขาก็แสดงความปรารถนาที่จะปลงศพของเขากับนก คนอื่น ๆ จึงนำเขาออกมานอกเมืองพร้อมกับมีคนร้องเพลงและพ้อนรำ และจะมีนกมาจิกกินผู้เจ็บป่วยเหล่านั้น กระดูกที่เหลือจะเผาใส่ไหและนำไปทิ้งทะเล ถ้านกไม่กิน เขาก็จะเอาผู้เจ็บป่วยเหล่านั้นโยนใส่ลงในทะเล สำหรับผู้ที่ต้องการปลงศพด้วยไฟ ก็จะโจนเข้าไปในกองไฟด้วยตนเอง ถ้าด้านจะไม่เก็บใส่ไหและฝังดินไว้ ต่อจากนั้นจึงมีการบำเพ็ญกุศลไปให้โดยไม่มีกำหนด”

สำหรับอาณาจักรลังกาสุกะหรือลังกะสุกะ ก็ได้ติดต่อกับประเทศจีนเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๑๐๕๘ ปรากฏว่าพระราชินีในขณะนั้นทรงพระนามว่า ภกัทคีต และจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียง (พุทธศตวรรษที่ ๑๑) ก็ได้กล่าวถึงอาณาจักรนี้ไว้ว่า “ประชาชนทั้งชายและหญิงสยายผมและสวมเสื้อไม่มีแขนทำด้วยผ้ากำมัน (kan-man) อันทอด้วยผ้ายักเป (ki-pei) พระราชาและขุนนางในราชอาณาจักรมีผ้าสีแดงรุ่งอรุณคลุมอยู่ข้างบนหลังอีกชั้นหนึ่ง ผ้านี้คลุมอยู่บนบ่าทั้งสองข้าง ทั้งพระราชาและขุนนางต่างก็คาดเข็มขัดทองคำยือทอง และสวมต่างหูทองเป็นวงกลม สตรีแต่งกายด้วยผ้าห่มอย่างสวยงามประดับเพชรพลอย กำแพงในประเทศนี้ก่อด้วยอิฐ มีบ้านซึ่งมีบานประตู ๒ บานและมีพลับพลา ตั้งอยู่บนลาน เมื่อพระราชเสด็จออกจากพระราชวัง พระองค์ทรงช้าง มีกลดสี่ขาด้วยกัน มีกลองและธงนำหน้า มีทหารซึ่งมีท่าทางดุร้ายแวกดล้อม”

ทางทิศเหนืออาณาจักรลังกะสุกะก็มีชายเขตแดนติดต่อกับอาณาจักรพันพัน อาณาจักรแห่งหลังนี้ตั้งอยู่บนอ่าวไทยและคงตั้งอยู่แถบอ่าวบ้านดอน อาณาจักรพันพันได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งแรกในระหว่าง พ.ศ. ๙๖๗-๙๘๖ และได้ส่งต่อไปอีกจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๑๗๘ ได้กล่าวมาแล้วว่าพราหมณ์โกณฑินยะผู้เผยแพร่อารยธรรมอินเดียในอาณาจักรฟูนันเป็นครั้งที่ ๒ ก็ได้มาจากอาณาจักรพันพันนี้ ม้าทวนลิน (Ma Tuan-lin) ได้เขียนไว้เกี่ยวกับอาณาจักรนี้ว่า “ประชาชนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งทะเล ประชาติป่าเถื่อนเหล่านี้

ไม่รู้จักก่อนำแพงสำหรับป้องกัน คงใช้แต่เพียงรั้วไม้เท่านั้น พระราชาประทับแบบครึ่งบรรทม อยู่เหนือเตียงทองรูปมังกร ขุนนางผู้ใหญ่ต้องคุกเข่าอยู่ต่อหน้าพระพักตร์ ลำตัวตรงและไขว้มือ ทั้งสองอยู่บนบำ ๓ ราชสำนัก มีพราหมณ์ชาวอินเดียมาอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพื่อมารับ พระกรุณาและความโปรดปรานของพระราชา..... ลูกศรที่ใช้กันอยู่ในอาณาจักรพันพันมีปลาย แแหลมทำด้วยหินแข็งมาก หอกก็มีใบหอกทำด้วยเหล็กแหลมและมีคมทั้งสองข้าง ในประเทศ นี้มีสำนักสงฆ์และภิกษุณีอยู่ ๑๐ แห่ง ท่านเหล่านี้ศึกษาคัมภีร์ในพุทธศาสนา ฉะนั้นแต่ไม่คัม [เหล่า นอกจากนี่ยังมีสำนักนักบวชในศาสนาเต๋าอีก ศीलของนักบวชจำพวกหลังนี้เข้มงวดยิ่งกว่า จำพวกแรก คือไม่ฉันทังเนื้อและไม่คัมเหล่า”

นอกจากนี้ นายวีตสยงได้เสนออีกว่ายังมีอีกอาณาจักรหนึ่งชื่อตันตัน (Tan-tan) ตั้งอยู่ในแคว้นตรังกานู อาณาจักรนี้ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ใน พ.ศ. ๑๐๗๓ และ ๑๐๗๘

สำหรับในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ได้ค้นพบจารึกภาษาสันสกฤต ๗ หลักบนเสาในแคว้น กูเต (Kutei) บนเกาะบอร์เนียว จารึกเหล่านี้อาจมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๙๕๐ เป็นของพระราชา ทรงพระนามว่ามุลลวรมัน พระนัคตาของกุนทุนคะ ซึ่งนามหลังนี้อาจเป็นภาษาทมิฬหรืออินโดนีเซียน แต่ก็ไม่ใช่ภาษาสันสกฤต และเป็นโอรสของพระเจ้าอักษวรมัน ผู้เป็นปฐมวงศ์ (วงศ์กรรตฤ) จารึกเหล่านี้เกี่ยวข้องกับเทวาลัย ซึ่งมีนามว่าวปฺเรทศวร อันอาจเป็นเทวาลัย สร้างถวายพระอิศวร พระอคัสตยะหรือเทวคาพื้นเมือง แต่ก็คงต้องเป็นศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับการศพบด้วย นอกจากนี้ ตามลำแม่น้ำกะปูฮัส (Kapuhas) รัต (Rata) และมหกัม (Mahakam) ในเกาะบอร์เนียว ยังได้ค้นพบร่องรอยของอารยธรรมอินเดียอยู่โดยทั่วไป คือ ได้ค้นพบพระพุทธรูปสัมฤทธิ์อย่างงดงามในศิลปะแบบคุปตะที่โคตา บันกุน (Kota Bangun) ในแคว้นกูเต เทวรูปในศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธรูปซึ่งยังไม่อาจกำหนดอายุได้ในถ้ำแห่งหนึ่งที่เขากอมเบง (Kombeng) และที่ปากแม่น้ำรัต นอกจากนี้ยังมีผู้พยายามกล่าวอีกว่าคำว่า “พรรหิณทวิป” ที่มีกล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์วายุปุราณะก็คงหมายถึงเกาะบอร์เนียว แม้ว่าคำนี้จะคล้ายกับคำว่า โพนี (P'o-ni) ซึ่งชาวจีนใช้เรียกเกาะบอร์เนียวมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ก็จริง แต่ก็ยังมิหลักฐานแน่นอนอยู่บ้าง

สำหรับอาณาจักรโพลิ (P'o-li) ซึ่งจดหมายเหตุจีนกล่าวว่า มีพระราชาในราชวงศ์ โทณเจินยะและส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. ๑๐๕๐-๑๐๗๕ ถ้าไม่หมายถึง

เกาะบาหลี่ ก็อาจหมายถึงเกาะบอร์เนียว อย่างไรก็ดี อาณาจักรนี้คงตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเกาะชวา

เกาะชวาเองก็มีกล่าวถึงไว้ในมหากาพย์รามายณะว่า ยาวทวีปและในตำราภูมิศาสตร์ของปโตเลมีว่า เอียบาเดียว (Iabadiou) แต่เกาะชวาและสุมาตรานี้ บางครั้งก็มีผู้เข้าใจผิดคิดว่าเป็นเกาะเดียวกัน มาร์โคโปลโลเองได้เรียกเกาะสุมาตราว่าเกาะชวาน้อย ที่เกาะชวาได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบคุปตะทางภาคตะวันออกของเกาะ นอกจากนี้ ร่องรอยที่เก่าที่สุดของอารยธรรมอินเดียก็คือจารึกบนก้อนหิน ๔ หลักซึ่งค้นพบทางภาคตะวันตกสุดของเกาะ คือ ในบริเวณซึ่งอาจควบคุมช่องแคบซุนดาระหว่างเกาะสุมาตราและชวาไว้ได้ จารึกภาษาสันสกฤตเหล่านี้ใช้ตัวอักษรหลังกว่าจารึกของพระเจ้ามุลวรมันที่เกาะบอร์เนียวเล็กน้อย และอาจมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๑๐๐๐ เป็นของพระเจ้าปुरुณวรมันพระราชแห่งอาณาจักรตารูมา นามหลังนี้ยังคงรักษาไว้ในชื่อแม่น้ำจิตะรุม (Chi Tarum) แถบบริเวณเมืองบันคุง และมีปรากฏอยู่ด้วยทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ราว ๒๐ กิโลเมตรทางทิศเหนือของแหลมโคโมริน จารึกกล่าวถึงพระเจ้าปुरुณวรมัน พระบิดาและพระอัยกาของพระองค์โดยไม่ออกพระนาม และกล่าวว่าพระเจ้าปुरुณวรมันทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ และทรงสนพระทัยในการชลประทานภายในราชอาณาจักร จารึก๒หลักแสดงรอยพระบาทของพระองค์ซึ่งแสดงว่าพระองค์คงได้เข้าครอบครองดินแดนแถบเมืองบุยเตนซ็อก (Buitenzorg) อันเป็นสถานที่ซึ่งค้นพบจารึกเหล่านี้ อาณาจักรตารูมายังคงปรากฏอยู่ในต้นพุทธศตวรรษที่๑๓ ถ้าชื่อของอาณาจักรนี้ตรงกับนามในจดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังว่า โตโลมา (To-lo-ma) และว่าส่งคณะทูตเข้าไปในประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๙-๑๒๑๒

ที่เกาะสุมาตรา ก็คล้ายกับเกาะชวาและเซเลเบส คือ ร่องรอยทางโบราณคดีที่เก่าที่สุดของอารยธรรมอินเดียได้แก่พระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดี พระพุทธรูปองค์นี้ค้นพบทางทิศตะวันตกของเมืองปาเล็มบัง แถบใกล้เขาเซกุนตัง (Seguntang) สลักจากหินกรานิตซึ่งไม่มีที่เมืองปาเล็มบัง เหตุนี้ จึงคงนำเข้ามาจากที่อื่น เป็นต้นว่าจากเกาะบังกา (Bangka) ทางฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรา เกาะบังกานี้อาจเป็นสถานที่ซึ่งนักเดินเรือชาวอินเดียแวะเข้ามาพักตั้งแต่แรก ถ้าคำว่า “วังกะ” ในคัมภีร์นิทเทสภาษาบาลีหมายถึงเกาะนี้ การที่ปรากฏมีพระพุทธรูปแบบอมราวดีอยู่ที่เมืองปาเล็มบัง ยังแสดงให้เห็นถึงความเก่าแก่ของอารยธรรมอินเดียในบริเวณแถบนี้อีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีอาณาจักรอีก ๓ แห่ง ที่มีกล่าวไว้ในจดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และอาจตั้งอยู่บนเกาะชวา คือ อาณาจักรเยโปติ (Yeh-p'o-t'i) ซึ่งพระภิกษุจินฟาเซียน (Fa-hsien) หรือฟาเทียน ได้เข้ามาแวะใน พ.ศ. ๙๕๗ เมื่อเดินทางกลับจากประเทศอินเดียไปยังประเทศจีนและท่านได้กล่าวไว้ด้วยว่าได้พบนักบวช แต่ไม่ปรากฏว่ามีร่องรอยของพระพุทธศาสนามากนัก อาณาจักรแห่งที่ ๒ ก็คือ เซโพ (She-p'o) ซึ่งพระภิกษุคุณวรมันผู้เคยเป็นเจ้าชายแห่งแคว้นแคชเมียร์ได้เข้ามาส่งสอนพุทธศาสนา ก่อน พ.ศ. ๙๖๗ เล็กน้อย และอาณาจักรนี้ก็ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๖ และ ๙๗๘ อาณาจักรสุดท้ายก็คือ โฮโลตัน (Ho-lo-tan) ซึ่งจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ่งรุ่นต้น (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑) กล่าวว่าตั้งอยู่บนเกาะเซโพและได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. ๙๗๓ และ ๙๗๕ แต่ก็มีนักปราชญ์บางท่านที่เห็นว่าอาณาจักรทั้งสามแห่งนี้น่าจะตั้งอยู่ในแหลมมลายู อย่างไรก็ตามก็อาณาจักรเยโปติก็คงตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของเกาะบอร์เนียวยิ่งกว่าที่จะอยู่บนเกาะชวา พระราชาแห่งอาณาจักรโฮโลตันผู้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๗ ก็มีพระนามตามสำเนียงจีนว่า ชิลิพิโลเย (Shih-li-p'i-ch'o-yeh) นามนี้ตรงกับคำว่าศรีวิชัยในภาษาสันสกฤต เหตุนี้พระนามของพระองค์อาจเป็นต้นเค้าของนามอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งต่อมาจะเกิดขึ้นทางภาคใต้ของเกาะสุมาตราตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมาก็ได้

สำหรับอาณาจักรกันโถลิ (Kan-t'o-li) ซึ่งปรากฏในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ลงมา ก็มักเชื่อกันว่าตั้งอยู่บนเกาะสุมาตราและอาจมีราชธานีอยู่ที่เมืองซัมบิ (Jambi) อาณาจักรนี้ต่อมาก็ยังมีอาณาจักรศรีวิชัยเข้ามาแทนที่ ระหว่าง พ.ศ. ๙๙๗-๑๐๐๗ พระราชาแห่งอาณาจักรกันโถลิซึ่งอาจทรงพระนามว่า ศรีวรนเรนทร์ ก็ได้ทรงส่งชาวอินเดียนามว่ารุทธะในคณะราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน ใน พ.ศ. ๑๐๔๕ พระราชาแห่งอาณาจักรกันโถลิทรงนามว่าโคตมสุภัทร ทรงนับถือพุทธศาสนา และโอรสของพระองค์ทรงนามว่าวิชัยวรมันก็ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ใน พ.ศ. ๑๐๖๒

พุทธศตวรรษที่ ๑๒

พระภิกษุชวินซึ่งได้กล่าวไว้ทางทิศตะวันตกของอาณาจักรทวารวดีและทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอาณาจักรศรีเกษตร มีอาณาจักรกามะลังกะตั้งอยู่ใกล้อ่าวใหญ่ อาณาจักรนี้อาจเป็นแห่งเดียวกับอาณาจักรลังเจียชูของพระภิกษุฮัจจิงคืออาณาจักรลังกะสุกะนั่นเอง อาณา-

จักรนี้ตั้งอยู่บนแหลมมลายูอย่างแน่นอน พระภิกษุชวนซึ่งไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับอาณาจักรแห่งนี้เพราะเหตุที่ท่านไม่ได้เข้ามาแวะพัก และข้อความที่เกี่ยวข้องในจดหมายเหตุจีนอื่น ๆ ก็มีอยู่แต่เพียงเล็กน้อย

ม้าควนลิน ได้กล่าวบรรยายถึงสภาพของอาณาจักรจิ๋วหรือดินแดง ไว้ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ข้อความต่อไปนี้อาจแสดงให้เห็นถึงสภาพของอาณาจักรต่าง ๆ ในแหลมมลายูในขณะนั้นได้บ้าง คือ “ราชวงศ์ของพระราชแห่งอาณาจักรจิ๋วมีนามว่า ฉูตัน (Ch'ü-t'an คือโคตมะ) และพระราชเองก็ทรงพระนามว่า ลิฟูโตซี (Li-fu-to-hsi) เราไม่ทราบว่ามีบรรพบุรุษของพระองค์เก่าขึ้นไปถึงแค่ไหน กล่าวกันแต่เพียงว่าพระบิดาของพระองค์ได้ทรงสละราชสมบัติเพื่อเสด็จออกทรงผนวช และพระราชขององค์นี้ได้ขึ้นครองราชย์มา ๑๖ ปีแล้ว (กงนับจาก พ.ศ. ๑๑๕๒ อันเป็นเวลาทีที่คณะทูตจีนเดินทางเข้ามาในราชอาณาจักร) พระเจ้าลิฟูโตซีทรงมีพระชายา ๓ องค์ แต่ละองค์ก็ทรงเป็นพระราชธิดาของอาณาจักรข้างเคียง พระราชาประทับอยู่ในเมืองเซงฉี (Sêng-ch'i) หรือเซงเจ (Sêng-che) อันเป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ ๓ ชั้น บรรดาประตูเมืองอยู่ห่างกันราวแห่งละ ๑๐๐ ก้าว ประตูแต่ละแห่งมีกระดิ่งทองสลักแขวนไว้เป็นพวง และมีรูปพระโพธิสัตว์และเทวดากำลึงหะวาดคประคองไว้ด้วย... ท่านักในพระราชวังมีเพียงชั้นเดียว บรรดาประตูอยู่ในแนวเดียวกันและหันหน้าไปทางทิศเหนือ ราชบัลลังก์ซึ่งตั้งอยู่บนฐาน ๔ ชั้นก็หันหน้าไปทางทิศเหนือเช่นเดียวกัน พระราชาขึ้นประทับบนนั้นและทรงฉลองพระองค์สีรุ้งอรุณ พระมาลาประดับด้วยดอกไม้ทองและฟู่ทำด้วยเพชรพลอย มีหญิงสาว ๔ คนยืนอยู่เคียงข้างพระองค์ ทหารรักษาพระองค์ก็มีจำนวนกว่าร้อย หลังราชบัลลังก์มีกุหาใหญ่ทำด้วยไม้หอม ๕ ชนิดประดับทองและเงิน และในกุหานั้นก็แขวนจักรมีรัศมีเป็นรูปเปลวไฟทำด้วยทอง แต่ละข้างของฐานราชบัลลังก์มีคันทองโลหะใหญ่ตั้งอยู่ ๒ แผ่น หน้าคันทองแต่ละแผ่นมีแจกันทองและหน้าแจกันก็มีที่เผาเครื่องหอม ซึ่งทำด้วยทองเช่นเดียวกัน ใต้ฐานราชบัลลังก์มีรูปวัวทองคำลึงหมอบอยู่ มีเพดานซึงกันและมีพัดโบกอย่างสวยงามประดับ พราหมณ์เป็นจำนวนร้อยนั่งหันหน้าเข้าหากันเป็น ๒ แถวอยู่ด้านขวาและซ้ายของฐานราชบัลลังก์นั้น พราหมณ์เหล่านี้เป็นผู้เข้าเฝ้าเวลาพระราชเสด็จออก..... ขุนนางชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ควบคุมราชการในราชอาณาจักรประกอบด้วยอัศวินมหาเสนาบดี ๑ ท่าน มีตำแหน่งว่า สาทอเจียโล (sa-t'o-chia-lo คือ สาธการ ผู้กระทำดี หรือ สาธการ ผู้ร่วมมือ) ตำแหน่งโกนาตา (t'o-na-ta คือ ธนทะ ผู้จ่าย ตำแหน่งเช่นนี้มีสลักอยู่บนตราที่เมืองออกแก้วด้วย) ๒ ท่าน และผู้ช่วยอีก ๓ ท่านมีตำแหน่งว่าเจียลิมิเจีย (chia-li-mi-chia คือ กรรมิกะ ผู้กระทำ) การปราบปราม

อาณาจักรก็เป็นหน้าที่ของผู้พิพากษาใหญ่มีตำแหน่งว่า จิวโลโมติ (chiu-lo-mo-ti คือ กุลปติ หรือกุลปติ หัวหน้าครอบครัว ตำแหน่งนี้มีปรากฏอยู่ในจารึกของประเทศกัมพูชาว่าเป็น หัวหน้าของสำนักทางศาสนา) เมืองแต่ละเมืองก็อยู่ใต้อำนาจของข้าราชการพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ ๒ ท่าน มีตำแหน่งว่า นายาเจีย (na-ya-chia คือ นายกหรือผู้นำ มีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกที่เมือง ลพบุรี) และโปติ (po-ti ปติหรือหัวหน้า ซึ่งยังใช้อยู่ในตำแหน่งของชาว)...สำหรับพิธีสมรส เขาก็เลือกวันฤกษ์ดี หัววันก่อนวันฤกษ์ดีเป็นวันแสดงความรื่นเริงและเลี้ยงดู วันที่หกบิดา เจ้าสาวจึงจับมือเจ้าสาววางลงในมือของเจ้าบ่าว (ตามแบบอินเดีย) และวันที่เจ็ดจึงเป็นวันส่งตัว เมื่อพิธีสมรสเสร็จสิ้นแล้ว จึงมีการลาจากกันและคู่บ่าวสาวก็แยกไปอยู่ต่างหาก แต่ถ้า บิดาของเจ้าบ่าวยังมีชีวิตอยู่ คู่บ่าวสาวจึงจะยังคงอยู่ที่บ้านเจ้าบ่าว...ผู้ที่บิดา มารดา หรือ พี่ชายตายจะโกนศีรษะและนุ่งห่มขาว เขาจะสร้างกระท่อมไม้ไผ่ขึ้นเหนือน้ำ ในนั้นจะมีเศษ ไม้ชิ้นเล็ก ๆ เต็ม และใส่ซากศพเข้าไปไว้ด้วย ต่อจากนั้นเขาจึงซักธง เผาเครื่องหอม เป่าสังข์ และตีกลอง ในขณะที่เดียวกันก็จุดไฟเข้ากับเศษไม้เหล่านั้นและเผาซากศพ ในที่สุดทุกสิ่งทุกอย่างก็จมหายไปใต้น้ำ พิธีปลงศพของอาณาจักรจึงดูย่อมเป็นเช่นนี้เสมอ ไม่มีอะไรแตกต่าง ระหว่างการปลงศพของข้าราชการชั้นสูงกับบุคคลสามัญ สำหรับพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้นเขาจึง จะทำการปลงพระศพอย่างระมัดระวังเพื่อรักษาพระอัฐิ พระอัฐินี้จะใส่ไว้ในโกถองและบรรจุไว้ในอาคาร” (ทั้งหมดนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลมาจากอารยธรรมอินเดียอย่างแท้จริง)

ในระยะนี้ในหมู่เกาะอินโดนีเซียก็มีอาณาจักรโฮลิง (Ho-ling) บนเกาะชวาและ อาณาจักรมลายู (Malāyu) บนเกาะสุมาตรา อาณาจักรโฮลิงได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ๓ ครั้งใน พ.ศ. ๑๑๘๓, ๑๑๘๑ และ ๑๒๐๘ (ตรงกับเวลาที่อาณาจักรพุนันล่มจม) มีนักปราชญ์ บางท่านแนะนำว่าอาณาจักรโฮลิงอาจตั้งอยู่บนแหลมมลายู แต่ศาสตราจารย์เซเคตส์เห็นว่าน่าจะตั้ง อยู่กลางเกาะชวามากกว่า ณ ที่นั่นก็เป็นที่ตั้งของอาณาจักรวะเลง (Walaing) ซึ่งนายคาเมส (Damais) กล่าวว่าเป็นต้นแก้วของคำว่าโฮลิงในภาษาจีน ร่องรอยทางโบราณคดีในระยะนี้ ก็มีอยู่น้อย คงมีแต่เพียงจารึกที่อาคาร ณ ตุ๊กมัส (Tuk Mas) ซึ่งคงอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ และเป็นอาคารที่เก่าที่สุดบนที่ราบสูงเตียง (Dieng) ในภาคกลางของเกาะชวา อาณาจักร โฮลิงซึ่งจดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังอ้างว่าร่ำรวยมาก ได้เป็นศูนย์กลางทาง พุทธศาสนาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คือ เป็นประเทศของพระภิกษุญาณภัทร ซึ่งเป็นผู้ กวบคุมให้พระภิกษุจีนนามว่าฮุยนิ่ง (Hui-ning) ผู้เดินทางเข้ามาในระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๘- ๑๒๐๘ แปลกมีภีร์ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนาลัทธิหินยานออกเป็นภาษาจีน

ในขณะที่เกี่ยวกับที่อาณาจักรโห่ลิงได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๑๑๘๓ จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ตั้งก๊กกล่าวถึงคณะทูตครั้งแรกของอาณาจักร โมโลยู (Mo-lo-yu) ในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๘๗-๑๑๘๘ ทั่วยุ อาณาจักรนี้ก็คือ อาณาจักรมลายู ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรา และมีศูนย์กลางอยู่แถบเมืองซัมพิ พระภิกษุ อี้จิง ซึ่งได้มาแวะพัก ณ อาณาจักรนี้ใน พ.ศ. ๑๒๑๔ ได้กล่าวไว้ในบันทึกความทรงจำของท่านว่าระหว่าง พ.ศ. ๑๒๓๒ และ ๑๒๓๕ อาณาจักรมลายูก็ได้ถูกอาณาจักรชิลิโพชิ (Shih-li-fo-shih คือ ศรีวิชัย) เข้าครอบครอง คำว่าศรีวิชัยนี้ก็อาจมีปรากฏอยู่แล้วในคำนามภาษาจีนว่าจินลิพิชิ (Chin-li-p'i-shih) และปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนที่อ้างอิงถึงเอกสารที่เก่ากว่าระยะเวลาการเดินทางของพระภิกษุอี้จิง

พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ความเจริญขึ้นของการเดินเรือซึ่งส่วนใหญ่เนื่องมาจากพ่อค้าชาวอาหรับ ตลอดจนการเดินทางของพระภิกษุจีนและคณะทูตระหว่างประเทศจีนและประเทศทางทิศใต้ทำให้เห็นได้ว่าฝั่งทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะสุมาตรามีความสำคัญขึ้น ดินแดนดังกล่าวเป็นระยะที่อยู่ห่างเท่ากันระหว่างช่องแคบซุนคาทางทิศใต้และช่องแคบมะละกาทางทิศเหนือ เป็นสถานที่ซึ่งบรรดาเรือที่มาจากประเทศจีนโดยอาศัยลมมรสุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือต้องมาแวะพักเมื่ออาณาจักรฟูนันซึ่งเคยมีอำนาจควบคุมทะเลทางทิศใต้มาเป็นเวลาถึง ๕๐๐ ปี ต้องล่มจมลง ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จึงเกิดมีอาณาจักรที่สำคัญเข้าควบคุมปากแม่น้ำและบรรดาอ่าวในเกาะสุมาตรา เพื่อหวังผลประโยชน์ในการควบคุมการค้าขายระหว่างประเทศอินเดียและประเทศจีน อาณาจักรแห่งนี้ก็คือ อาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งเริ่มปรากฏขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๓

ใน พ.ศ. ๑๒๑๔ เมื่อพระภิกษุอี้จิงได้เดินทางมาจากประเทศจีนไปยังประเทศอินเดียเป็นครั้งแรก แห่งแรกที่ท่านได้แวะพักหลังจากออกเดินทางจากเมืองกวางตุ้งมาไม่ถึง ๒๐ วัน ก็คืออาณาจักรโพชิ (Fo-shih) ท่านได้หยุดพักอยู่ที่นั่น ๖ เดือน เพื่อศึกษาไวยากรณ์ภาษาสันสกฤต และได้บันทึกไว้ว่า "ในเมืองโพชิซึ่งมีกำแพงล้อมรอบ มีพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนาอยู่กว่า ๑๐๐๐ รูป ท่านเหล่านี้มีจิตใจโน้มโน้มไปในการศึกษาและการบำเพ็ญกุศลด้วยการพิจารณาและศึกษาทุกสิ่งทุกอย่างเท่าที่จะกระทำได้คล้ายกับที่ในมณฑลเทศ (คือ ประเทศอินเดีย) กฎและกิจพิธีทุกอย่างก็คล้ายคลึงกัน ถ้าพระภิกษุจีนประสงค์จะเดินทางไปยังทิศ

ตะวันออกเพื่อฟังและอ่าน (คัมภีร์ดั้งเดิมของพุทธศาสนา) แล้ว ก็สมควรที่จะพักอยู่ที่อาณาจกรโพชินี่สักหนึ่งหรือสองปีเพื่อฝึกหัดปฏิบัติตามกฎที่นั่น ต่อจากนั้นจึงค่อยเดินทางเข้าไปยังภาคกลางของประเทศอินเดียต่อไป” เมื่อพระภิกษุอุ๊จึงกลับมาจากประเทศอินเดีย หลังจากที่ได้ไปศึกษาอยู่ ณ มหาวิทยาลัยนาลันทาเป็นเวลา ๑๐ ปี ท่านก็ได้มาแวะพักที่อาณาจกรโพชินี่อีกเป็นเวลา ๔ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๒๘ ถึง ๑๒๓๒ ระหว่างนี้ท่านได้ลอกและแปลคัมภีร์ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนาออกเป็นภาษาจีน ใน พ.ศ. ๑๒๓๒ หลังจากที่ท่านได้เดินทางกลับไปยังเมืองกวางตุ้งเพื่อไปหาผู้ช่วยได้ ๔ คน ท่านก็กลับมาพำนักอยู่ที่อาณาจกรโพชินี่อีก และได้แต่งบันทึกของท่าน ๒ เล่มเกี่ยวกับ “พระภิกษุจีนที่มีชื่อเสียงซึ่งเข้าไปแสวงหาพระธรรมในพุทธศาสนายังประเทศทิศตะวันตก” และเกี่ยวกับ “พระธรรมที่สอนกันอยู่ในแถบทะเลใต้” ใน พ.ศ. ๑๒๓๕ พระภิกษุอุ๊จึงก็ส่งต้นฉบับบันทึกของท่านเข้าไปยังประเทศจีน และตัวท่านเองก็ตามกลับเข้าไปใน พ.ศ. ๑๒๓๘ ระหว่างที่ท่านพำนักอยู่ ณ อาณาจกรโพชิเป็นครั้งสุดท้ายนี้ ท่านได้จดไว้ในบันทึกเล่ม ๒ ของท่านว่า อาณาจกรโมโลยู (Mo-lo-yu) ซึ่งท่านเคยมาแวะพักอยู่เป็นเวลา ๒ เดือน ใน พ.ศ. ๑๒๑๔ นั้น “ปัจจุบันนี้ได้กลายเป็นประเทศชิลิโพชิ (Shih-hi-fo-shih) ไปแล้ว

สำหรับหลักฐานทางโบราณคดี ได้ค้นพบจารึกภาษามลายูโบราณ ๔ หลักที่เกาะสุมาตรา คือ ๓ หลักแรกใกล้เมืองปาเล็มบัง หลักที่ ๔ ณ กระวัง บราหิ (Karang Brahi) แถบต้นแม่น้ำ บะตัง หริ (Batang Hari) และนอกจากนี้ก็ยังมียี่สิบหลักหนึ่งที่ โกตา กะปุร์ (Kota Kapur) บนเกาะบังกา ทางทิศตะวันออกของเกาะสุมาตรา จารึกเหล่านี้แสดงให้เห็นว่ามีอาณาจกรที่นับถือพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองปาเล็มบังระหว่าง พ.ศ. ๑๒๒๕—๑๒๒๘ และอาณาจกรนี้ก็เพิ่งจะปราบปรามอาณาจกรที่ล่าหลังแห่งซัมพิและบนเกาะบังกาลงได้ ตลอดจนกำลังเตรียมที่จะยกกองทัพไปปราบปรามเกาะชวาอีก ศาสตราจารย์เซเคส์เห็นว่าอาณาจกรนี้มีนามว่าศรีวิชัย ซึ่งตรงกับอาณาจกร (ชิลิ) โฟชิ ของพระภิกษุอุ๊จึง

จารึกที่เก่าที่สุดในจำนวน ๓ หลักที่เมืองปาเล็มบังก็คือ จารึกที่สลักอยู่บนหินก้อนใหญ่และค้นพบที่เกดุกัน บุกิต (Kedukan Bukit) ที่เชิงเขาเซกุนตัง จารึกหลักนี้กล่าวไว้ในวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๑๒๒๕ พระราชาได้เสด็จลงเรือเพื่อยกกองทัพ (สิทธิยาตรา) และในวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พระองค์ก็เสด็จออกจากปากแม่น้ำพร้อมด้วยกองทัพ ซึ่งมีทั้งทัพบกและทัพเรือ และในเวลาหนึ่งเดือนต่อมาพระองค์ก็ทรงกระทำให้อาณาจกรศรีวิชัยประสบทั้งชัยชนะอำนาจ และความมั่งคั่ง (แม้ว่านักปราชญ์บางท่านจะตีความในจารึกนี้กันไปต่าง ๆ

แต่ศาสตราจารย์เซเคสก็เห็นว่าจารึกนี้คงมีความสำคัญ พอที่ผู้แต่งจะให้กำหนดเวลาไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งไม่ปรากฏในจารึกอื่นๆ ที่ค้นพบในบริเวณใกล้เคียงกัน พระราชาที่โปรคให้สร้างจารึกนี้ขึ้นในสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ใกล้กับเขาเซคุนตัง ใน พ.ศ. ๑๒๒๕ คงโปรดให้สร้างขึ้นเมื่อเสด็จกลับมาจากการรบพุ่งได้ชัยชนะ อันทำให้อาณาจักรศรีวิชัยมีทั้งอำนาจและความรุ่งเรือง พระราชาองค์นี้ก็คงเป็นพระเจ้าชัยนาศ ซึ่งโปรดให้สร้างสวนสาธารณะขึ้นที่ถลิ่งคูโว (Talang Tuwo) ทางทิศตะวันตกของเมืองปาเล็มบัง ราว ๕ กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเขาเซคุนตัง ในระยะเวลา ๒ ปีต่อมาคือ ในวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๑๒๒๗ และโปรดให้สร้างจารึกแสดงพระปณิธานไว้ด้วยว่าผลกุดจากการทรงสร้างสวนสาธารณะและบุญกุศลอื่นๆ ของพระองค์จงแผ่ไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย และช่วยให้เขาเหล่านั้นบรรลुพระโพธิญาณด้วย

สำหรับจารึกอีก ๓ หลักในเกาะสุมาตรา หลักหนึ่งก็จารึกขึ้นเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๑๒๒๙ ทั้งสามหลักกล่าวถึงชัยชนะซึ่งคงเป็นการขยายอำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยต่อจากหลักที่เกตุกัน บุกิต ซึ่งกล่าวมาแล้ว ทั้งสามหลักมีข้อความบางตอนคล้ายคลึงกัน คืออยู่และสาปแช่งแก่ผู้ที่อาศัยอยู่แถบต้นแม่น้ำปะตัง ทริ (คือแม่น้ำที่ไหลผ่านเมืองซัมพิ และลุ่มน้ำนี้ก็คงเป็นที่ตั้งของอาณาจักรมลายู) รวมทั้งที่เกาะบังกา ประชาชนทั้งสองแห่งคงซัดขึ้นต่ออำนาจของพระราชาแห่งอาณาจักรศรีวิชัยตลอดจนบรรดาข้าราชการที่พระองค์ทรงส่งไปปกครองจารึกหลักที่ ๕ ที่เกาะบังกาจบลงด้วยกรกล่าวถึงการยกทัพใน พ.ศ. ๑๒๒๙ เพื่อไปปราบเกาะชวาอันอาจเป็นที่ตั้งของอาณาจักรตารูมา อาณาจักรหลังนี้ตั้งอยู่บนอีกฟากหนึ่งของช่องแคบซุนดาและจดหมายเหตุจีนก็ไม่กล่าวถึงอาณาจักรนี้อีกหลังจากกล่าวถึงคณะทูตเป็นครั้งสุดท้ายในระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๙-๑๒๑๒ อาณาจักรตารูมาอาจกลายเป็นศูนย์กลางสำหรับแผ่อำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะชวาก็ได้ คงจะเห็นได้จากศิลาจารึกที่ค้นพบที่ ณ แคว้นเกตุบนเกาะชวาในศตวรรษต่อมา

แม้ว่าพระนามของพระเจ้าชัยนาศจะปรากฏอยู่ในจารึกทั้งห้าหลักนี้เพียงหลักเดียว แต่จารึกทั้งหมดก็คงเป็นของพระองค์คือการยกทัพใน พ.ศ. ๑๒๒๕ การสร้างสวนสาธารณะในปี พ.ศ. ๑๒๒๗ การประกาศอำนาจของพระองค์ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือและตะวันออกเฉียงใต้ของราชอาณาจักรใน พ.ศ. ๑๒๒๙ ตลอดจนการส่งกองทัพไปปราบปรามเกาะชวา ทั้งหมดคงเป็นการกระทำของพระราชาที่ทรงสามารถปราบปรามอาณาจักรมลายูทางภาคกลางของเกาะสุมาตราลงได้ พระองค์อาจทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๒๓๘ ซึ่งเป็นคณะทูต

คณะแรกของอาณาจักรศรีวิชัยที่เราทราบก็ราชช้อย่างแน่นอน ก่อนหน้านั้นก็มีการกล่าวถึงอย่าง
คร่าว ๆ แต่เพียงว่ามีคณะทูตศรีวิชัยตั้งแต่ พ.ศ. ๑๒๑๓—๑๒๑๖ และหลังจาก พ.ศ. ๑๒๓๘
ก็มีคณะทูตศรีวิชัยอีกใน พ.ศ. ๑๒๔๕, ๑๒๕๙ และ ๑๒๖๗ ก็เป็นคณะทูตของพระเจ้าชิลิโก-
โลปาโม (Shih-li-t'o-lo-pa-mo คือ ศรีอินทรวรมัน) และคณะทูตใน พ.ศ. ๑๒๗๑ และ
๑๒๘๕ ของพระเจ้าเสี่ยวเวงเวง (Liu-t'eng-wei-kung)

การขยายอำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ไปยังช่องแคบ
มะละกา และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไปยังช่องแคบซุนคา ย่อมแสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งถึง
การขยายตัวไปยังช่องน้ำระหว่างมหาสมุทรอินเดียกับประเทศจีน การควบคุมช่องแคบ ๒ ช่องนี้
ทำให้อาณาจักรศรีวิชัยสามารถควบคุมการค้าในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ไว้ได้เป็นเวลาหลายร้อยปี
และอาจเริ่มปราบปรามแคว้นไทรบุรีบนแหลมมลายูลงได้ด้วยระหว่าง พ.ศ. ๑๒๒๘—๑๒๓๒

จารึกหลัก พ.ศ. ๑๒๒๗ เป็นพยานหลักฐานอันแรกที่มีศักราชซึ่งแสดงให้เห็นถึง
พุทธศาสนาเถรวาทในภาคเอเชียอาคเนย์ ทั้งนี้ ก็เป็นการสนับสนุนคำกล่าวของพระภิกษุ
อัจฉินที่ว่าอาณาจักรศรีวิชัยมีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา และสนับสนุนคำ
กล่าวของท่านเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ในทะเลใต้ พระภิกษุอัจฉินกล่าวว่ นิกายมูล-
สรวาสติวาทอันเป็นนิกายใหญ่นิกายหนึ่งในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายที่ใช้ภาษาสันสกฤต กำลัง
เป็นที่แพร่หลายอยู่โดยทั่วไป แต่ก็มีพุทธศาสนาเถรวาทนิกายอื่นอยู่ในอาณาจักรมลายู ท่านได้
กล่าวด้วยว่ที่อาณาจักรศรีวิชัยมีกัมภีร์โยคจาริยภูมิศาสตร์อันเป็นงานชิ้นสำคัญของพระองค์
ผู้ก่อตั้งนิกายโยคจาริหรือวิชฌานวาทินขึ้น พระปณิธานของพระเจ้าชัยนาทที่มุ่งหวังให้สรรพ-
สัตว์ประสบความสุขตั้งแต่ทางค่านวักดูขึ้นไปจนกระทั่งถึงจริยธรรมและพระโพธิญาณก็มีนัก
ปราชญ์บางท่านกล่าวว่เกี่ยวกับนิกายสรวาสติวาทแบบมหายาน และอาจมีลัทธิตันตระเข้ามา
ปนอยู่ด้วยแล้ว

ทางค่านโบราณวัตถุสถาน แม้ว่าแถบเมืองปาเล็มบังจะไม่ค่อยมีร่องรอยทางค่าน
สถาปัตยกรรม แต่ก็มีหลักฐานที่สนับสนุนคำกล่าวของพระภิกษุอัจฉินและศิลาจารึก คือ ได้ค้นพบ
ประติมากรรมในพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นรูปพระโพธิสัตว์ แต่โดยทั่วไปก็อยู่หลังกว่าพุทธ-
ศตวรรษที่ ๑๓—๑๔ ซึ่งเรากำลังกล่าวขวัญอยู่นี้ (ข้อนี้เป็นจุดอ่อนของทฤษฎีของศาสตราจารย์
เชเคสท์ที่กล่าวว่อาณาจักรศรีวิชัยตั้งอยู่บนเกาะสุมาตรา)

หลัง พ.ศ. ๑๒๘๕ อันเป็นศักราชสุดท้ายของคณะทูตจากอาณาจักรชิลิโฟซิใน
จดหมายเหตุจีน เราก็ไม่ทราบอะไรอีกเกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัยจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๓๑๘

อันเป็นศักราชในจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งสลักอยู่บนหน้าแรกของศิลาจารึกวัดเสมาเมือง จังหวัด นครศรีธรรมราช แสดงว่าอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราได้แผ่อำนาจขึ้นมาบนแหลมมลายู ณ เมืองนครศรีธรรมราช (ซึ่งน่าจะเป็นเมืองไชยามากกว่า) ณ ที่นั้นพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งทรงพระนามว่าธรรมเสตุ ได้ทรงสร้างศาสนสถานอุทิศถวายแด่พระพุทธองค์ พระโพธิสัตว์บิณฑปาตีและวัชรปาตี พร้อมกับอาคารอื่นๆ อีก แต่ในระยะนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๒๗๕ เป็นต้นไป ความสำคัญก็กลับไปปรากฏขึ้นที่ภาคกลางของเกาะชวา

ในเกาะชวา นอกไปจากศิลาจารึกที่อาคาร ณ ตุมัสอันมีศักราชไม่แน่นอนและมีข้อความไม่สำคัญดังกล่าวมาแล้ว ก็อาจนับได้ว่าไม่มีจารึกที่สำคัญอีกเลยตั้งแต่จารึกของพระเจ้าปुरुณวรมัน ซึ่งค้นพบทางภาคตะวันตกของเกาะและมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ลงมาจนกระทั่งถึงจารึกภาษาสันสกฤตใน พ.ศ. ๑๒๗๕ ซึ่งค้นพบทางภาคกลางของเกาะชวา ชากเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ณ ชังคัล (Changal) บนเขาวูกีร์ (Wukir) ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบรูพูทุโธ (Borobudur) จารึกนี้เป็นของพระเจ้าสันชัยผู้เป็นโอรสของกษัตริย์ของสันนะผู้มีนามว่าสันนา นามนี้ก็คล้ายกับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงนามพื้นเมืองให้เป็นนาม ภาษาสันสกฤตนั่นเอง จารึกหลักนี้ก็กล่าวถึงการประดิษฐานคิวลิ่งค์ในเกาะยวา (Yava) “อันเต็มไปด้วยธัญญาหารและเหมืองทอง” ในดินแดนที่มีชื่อว่ากุนชรกุนชะ (Kunjarakunja) แม้ว่าจะไม่ได้ค้นพบทองในเกาะชวา แต่ศาสตราจารย์เซเคสก็เห็นว่าเกาะยวาในที่นี้ก็คงหมายถึงเกาะชวานั่นเอง และกล่าววกุนชรกุนชะอันเป็นสถานที่ซึ่งพระเจ้าสันชัยทรงสร้างเทวาลัยก็ได้แก่ที่ราบเกตุทางภาคกลางของเกาะชวาส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด คำว่ากุนชรกุนชะนี้ยังปรากฏอยู่อีกในประเทศของราชวงศ์ปาณฑยะทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย คือระหว่างเมืองตรวานคอร์ (Travancore) และดินเนเวลลี (Tinnevely) สถานที่ดังกล่าวก็มีเทวาลัยของพระอักษิตยะผู้เผยแผ่ศาสนาฮินดูในประเทศอินเดียภาคใต้ ท่านผู้นี้มีผู้นับถือมากบนเกาะชวาภายใต้รูปพระภุมระ กुरु ผู้มีเคราและพุงพลุ้ย

จดหมายเหตุรุ่นหลังกล่าวไว้ว่าพระเจ้าสันชัยได้ปราบปรามไปจนถึงเกาะบาห์ลี เกาะสุมาตรา ประเทศกัมพูชา และ ประเทศจีน แต่จารึกของพระเจ้าบาลิตุง (Balitung) ใน พ.ศ. ๑๔๕๐ ซึ่งน่าเชื่อถือกว่า ก็กล่าวแต่เพียงว่าพระเจ้าสันชัยทรงเป็นพระราชแห่งอาณาจักรมะตะราม คือดินแดนทางตอนใต้ของภาคกลางแห่งเกาะชวา และเป็นปฐมวงศ์ซึ่งมีกษัตริย์องค์ต่อมาทรงพระนามว่า ปะนังกะรัน (Panangkaran) แต่จารึกที่จันทิกะละตัน (Kalasan) ใน พ.ศ. ๑๓๒๑ ก็กล่าวไว้ว่า พระเจ้าปะนังกะรันทรงปกครองอยู่ภายใต้อำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์

อันเป็นศักราชในจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งสลักอยู่บนหน้าแรกของศิลาจารึกวัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช แสดงว่าอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราได้แผ่อำนาจขึ้นมาบนแหลมมลายู ณ เมืองนครศรีธรรมราช (ซึ่งน่าจะเป็นเมืองไชยามากกว่า) ณ ที่นั้นพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งทรงพระนามว่าธรรมเสตุ ได้ทรงสร้างศาสนสถานอุทิศถวายแด่พระพุทธรองค์พระโพธิสัตว์ปัทมปาณีและวัชรปาณี พร้อมกับอาคารอื่นๆ อีก แต่ในระยะนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๒๗๕ เป็นต้นไป ความสำคัญก็กลับไปปรากฏขึ้นที่ภาคกลางของเกาะชวา

ในเกาะชวา นอกไปจากศิลาจารึกที่อาคาร ณ ตุมัสอันมีศักราชไม่แน่นอนและมีข้อความไม่สำคัญดังกล่าวมาแล้ว ก็อาจนับได้ว่า ไม่มีจารึกที่สำคัญอีกเลยตั้งแต่จารึกของพระเจ้าปुरुณวรมัน ซึ่งค้นพบทางภาคตะวันตกของเกาะและมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ลงมาจนกระทั่งถึงจารึกภาษาสันสกฤตใน พ.ศ. ๑๒๗๕ ซึ่งค้นพบทางภาคกลางของเกาะชวา ชากเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ณ ชังกัล (Changal) บนเขาวูกีร์ (Wukir) ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบوروبุโร (Borobudur) จารึกนี้เป็นของพระเจ้าสันชัยผู้เป็นโอรสของกษัตริย์ของสันนะผู้มีนามว่าสันนา นามนี้ก็คล้ายกับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงนามพื้นเมืองให้เป็นนามภาษาสันสกฤตนั่นเอง จารึกหลักนี้ก็กล่าวถึงการประดิษฐานคิวลิ่งค์ในเกาะยวา (Java) “อันเต็มไปด้วยธัญญาหารและเหมืองทอง” ในดินแดนที่มีชื่อว่ากุนชรกุนชะ (Kunjarakunja) แม้ว่าจะไม่ได้ค้นพบทองในเกาะชวา แต่ศาสตราจารย์เซเคสก็เห็นว่าเกาะยวาในที่นี้ก็คงหมายถึงเกาะชวานั่นเอง และกล่าววกุนชรกุนชะอันเป็นสถานที่ซึ่งพระเจ้าสันชัยทรงสร้างเทวาลัยก็ได้แก่ที่ราบเกตุทางภาคกลางของเกาะชวาส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด คำว่ากุนชรกุนชะนี้ยังปรากฏอยู่อีกในประเทศของราชวงศ์ปาณฑยะทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย คือระหว่างเมืองตรวานคอร์ (Travancore) และดินเนเวลลี (Tinnevely) สถานที่ดังกล่าวก็มีเทวาลัยของพระอักษิตยะผู้เผยแผ่ศาสนาฮินดูในประเทศอินเดียภาคใต้ ท่านผู้นี้มีผู้นับถือมากบนเกาะชวาภายใต้รูปพระภุมระ กुरु ผู้มีเคราและพุงพลุ้ย

จดหมายเหตุรุ่นหลังกล่าวไว้ว่าพระเจ้าสันชัยได้ปราบปรามไปจนถึงเกาะบาห์ลี เกาะสุมาตรา ประเทศกัมพูชา และ ประเทศจีน แต่จารึกของพระเจ้าบาลิตุง (Balitung) ใน พ.ศ. ๑๔๕๐ ซึ่งน่าเชื่อถือกว่า ก็กล่าวแต่เพียงว่าพระเจ้าสันชัยทรงเป็นพระราชแห่งอาณาจักรมะตะราม คือดินแดนทางตอนใต้ของภาคกลางแห่งเกาะชวา และเป็นปฐมวงศ์ซึ่งมีกษัตริย์องค์ต่อมาทรงพระนามว่า ปะนังกะรัน (Panangkaran) แต่จารึกที่จันทิกะละตัน (Kalasan) ใน พ.ศ. ๑๓๒๑ ก็กล่าวไว้ว่า พระเจ้าปะนังกะรันทรงปกครองอยู่ภายใต้อำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์

คำว่า “ไศเลนทร์” หรือ “กษัตริย์แห่งภูเขา” ก็ตรงกับคำว่า พระ (ศิวะ) กิริส และอาจหมายถึงการคัดแปลงความเชื่อถือของชาวอินโดนีเซียที่ชอบสร้างเทวาลัยขึ้นบนยอดเขา ให้เข้ากับศาสนาฮินดู อย่างไรก็ดี การปรากฏมีราชวงศ์ไศเลนทร์ ซึ่งใช้ตำแหน่ง “มหาราช” ขึ้นบนเกาะทางภาคใต้ของเกาะเซียงายากเนย์นี้ ก็มีความสำคัญอย่างยิ่งเกี่ยวกับหลายประเทศ ในภาคดังกล่าว “กษัตริย์แห่งภูเขา” เหล่านี้อาจพยายามนำเอาตำแหน่งสมัยโบราณของกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนันผู้นับถือศิวลึงค์กิริสกลับมาใช้ใหม่ และตั้งพระองค์เองขึ้นเป็นพระจักรพรรดิเช่นเดียวกัน ทฤษฎีดังกล่าวมีความสำคัญยิ่งขึ้นเนื่องจากศาสตราจารย์ เดอ กัสเปร์ส ได้ค้นพบคำว่า “นรวรรค” ซึ่งเป็นนามราชธานีแห่งสุดท้ายของอาณาจักรฟูนันทางภาคใต้ของแหลมอินโดจีน ในคำว่า “วรรณะ” ในจารึกพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งกล่าวด้วยว่ามีพระราชารชนามว่า ภูชโยตตุงคเทพ และพระองค์ก็ดูเหมือนจะเป็นปฐมวงศ์ของราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวา ต่อมาราชวงศ์นี้ก็ค่อย ๆ เข้าครอบงำราชวงศ์พื้นเมืองที่เคยปกครองที่ราบเกตุมาแต่ก่อน อย่างไรก็ดี นายพัน แนร์เซน (van Naerssen) ได้ชี้ให้เห็นว่า คำว่า “เครื่องประดับแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์” ในศิลาจารึกที่ทะเลสาบนั้น ไม่ได้หมายถึงมหาราชปะนังกระวันผู้ทรงสร้างศาสนสถานและจารึก แต่หมายถึงพระราชามีอำนาจเหนือกว่ามหาราชปะนังกระวันเอง

พระราชองค์แรกแห่งราชวงศ์พื้นเมืองที่รู้จักกันและครองราชย์อยู่แถบบริเวณที่ราบเกตุบนเกาะชวาก็ดูเหมือนจะทรงพระนามว่า สังระคุยิลุ (Sang Ratu i Halu) ซึ่งครองราชย์อยู่ราว พ.ศ. ๑๓๑๑ ปรากฏการณ์ที่แน่นอนในระยษนี้ก็คือว่า เมื่อราชวงศ์ไศเลนทร์มีอำนาจขึ้น พุทธศาสนาลัทธิมหายานก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นด้วย ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๑๓๒๑ ด้วยคำแนะนำของพระอาจารย์ มหาราชปะนังกระวันก็ได้ทรงสร้างศาสนสถานถวายแด่นางคาราและอุทิศหมู่บ้านกาละสะถวายด้วย ศาสนสถานแห่งนี้ก็คือจันทิกะละสันซึ่งตั้งอยู่ในที่ราบปรัมบันัน (Prambanan) ทางทิศตะวันออกของเมืองยกยาการ์ตา (Jogjakarta) บนภาคกลางของเกาะชวา

ใน พ.ศ. ๑๓๒๔ ภายใต้รัชกาลของพระราชแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ผู้ทรงมีฉายาว่า “ผู้ประหารวีรบุรุษแห่งศัตรู” และทรงมีพระนามว่า “สงครามธนนชัย” อาจารย์จากประเทศเกาตี (คือแคว้นเบงกอลภาคตะวันตก) นามว่า กุมารโฆษ ก็ได้สร้างรูปพระโพธิสัตว์มีญชุศรีขึ้นที่เกลุรัก (Kelurak) ไม่ห่างจากทะเลสาบนั้นนัก รูปพระโพธิสัตว์องค์นี้หมายรวมทั้งพระรัตนตรัยในพุทธศาสนา ตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์ และเทวดาทั้งหลายร่วมกัน จารึกเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลจากแคว้นเบงกอลภาคตะวันตกและมหาวิทยาลัยนาลันทา และทำให้ศัวัอักษร

ของประเทศอินเดียภาคเหนือเข้ามามีอิทธิพลอยู่ชั่วขณะในจารึกที่กะละสันและเกตุรัก ตลอดจน ประเทศกัมพูชาในสมัยต่อมา

ในระยะเริ่มแรกของราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวาคือระหว่าง พ.ศ. ๑๓๐๐—๑๓๕๐ นี้ได้เกิดมีการสร้างพุทธสถานขนาดใหญ่ขึ้นบนที่ราบเกตุ แต่กำหนดอายุของศาสนสถานเหล่านี้ก็ยังไม่ทราบกันแน่นอน จันทิกะละสันอุทิศถวายแด่นางตาราสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๒๑ ต่อจากนั้นก็ถึงจันทิสารี (Chandi Sari) ซึ่งเป็นสำนักสงฆ์ มีวิหารและอาจสร้างขึ้นพร้อมกับจันทิกะละสัน จันทิสเว (Chandi Sewu) ซึ่งมีศาสนสถานขนาดย่อมถึง ๒๕๐ หลัง และเป็น “ศิลามณฑล” โดยแท้ คงอยู่ในสมัยหลังต่อลงมาเล็กน้อย สำหรับพุทธสถานที่มีชื่อเสียงที่สุดคือบุโรพุทโธนั้น ก็คือจักรวาลแห่งพุทธศาสนา และเป็น “ศิลามณฑล” อีกแห่งหนึ่ง อาจเป็นศาสนสถานประจำราชวงศ์ไศเลนทร์ด้วย พุทธสถานแห่งนี้ตกแต่งด้วยภาพสลักตามเรื่องราวของกัมภีร์สำคัญ ๆ ในพุทธศาสนาเถรวาทเป็นต้นว่า ชาตกมาลา ลลิตวิสูตร คันทาพยุหะ และ กรรมวิภังค์ ใกล้กับบุโรพุทโธ ยังมีจันทิมณฑุต (Chandi Mendut) ซึ่งมีประติมากรรม ๓ รูปในศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะ คือพระพุทธรูปกำลังประทานเทศนาท่ามกลางพระโพธิสัตว์ ๒ องค์อยู่ภายใน และจันทิปะวน (Chandi Pawon) ตัวอักษรของจารึกสั้น ๆ ที่ฐานบุโรพุทโธ แสดงว่าศาสนสถานแห่งนี้คงสร้างขึ้นในราว พ.ศ. ๑๔๐๐ อันเป็นระยะเวลาอันปลายของราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวา (แต่นักปราชญ์บางท่านก็ว่าสร้างขึ้นราว พ.ศ. ๑๓๕๐) ศาสนสถานทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่าสร้างขึ้นตามพุทธศาสนาเถรวาทนิกายวัชรยาน ซึ่งต่อมาจะปรากฏอยู่ในคำารชื่อ สังหัยกมหายานิกัน (Sang Hyang Kamahāyānikan)

การที่ราชวงศ์ไศเลนทร์ผู้นับถือพุทธศาสนาเถรวาทนิกายวัชรยานปรากฏขึ้นบนภาคกลางของเกาะชวา ทำให้ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์มาแต่ก่อนอพยพไปอยู่ทางภาคตะวันออกของเกาะ ศาสนสถานเก่าที่สุดบนที่ราบสูงเตียงและจารึกของพระเจ้าสันชัยแสดงให้เห็นแล้วว่าศาสนาพราหมณ์เคยรุ่งเรืองมาแต่ก่อน ณ ภาคกลางของเกาะชวาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๕๐ ถึง ๑๓๐๐ จดหมายเหตุจีนที่กล่าวว่าราชธานีของอาณาจักรโฮลิ่ง ได้ย้ายไปอยู่ทางทิศตะวันออกระหว่าง พ.ศ. ๑๒๘๕—๑๒๘๘ และพระเจ้าจियิน (Chi—yen) ได้ทรงย้ายราชธานีจากเมืองเซโพ (She—p'o) ไปยังเมืองโพลูเจียซุ (P'o—lu—ch'ia—ssu) ก็มีพยานหลักฐานสนับสนุน คือ ได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตใน พ.ศ. ๑๓๐๓ อันเป็นศิลาจารึกที่มีศักราชที่เก่าที่สุดทางภาคตะวันออกของเกาะชวา ณ ทินัย (Dinaya) ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองมาลัง (Malang) จารึกนี้

กล่าวถึงเจ้าชายคชยาน ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าเทวสิงห์แห่งอาณาจักรกันจुरुหัน (Kanjuruhan) ได้ทรงสร้างเทวาลัยถวายพระอิศวร พระอภัยมณี ราชวงศ์ที่นับถือพระอิศวรเหล่านี้ อาจเกี่ยวข้องกับ พระเจ้าสันชัยก็ได้ และทรงเป็นผู้รักษาคัมภีร์ของศิวลึงค์ปฐิเกศวร ซึ่งหมายถึงราชอำนาจของ พระองค์ จารึกที่ทินยนี้แสดงให้เห็นถึงเหตุการณ์ทางภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวาระหว่าง พ.ศ. ๑๓๐๐-๑๓๕๐ แต่ก็มีอยู่เพียงหลักเดียว ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เหตุการณ์ก็ ย้อนกลับมาอยู่ที่ราชวงศ์ไศเลนทร์ทางภาคกลางของเกาะชวาอีก

นอกจากพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นแล้ว ราชวงศ์ไศเลนทร์ยังได้ พยายามแผ่อำนาจขึ้นไปบนคาบสมุทรมินโคจีนอีกด้วย

ใน พ.ศ. ๑๓๑๐ แคว้นตังเกี๋ยก็ถูกชนต่างชาติซึ่งจดหมายเหตุฉนวนกล่าวว่ามาจาก อาณาจักรเซโพ (ชวา) และคุนหลุน (K'un-lun) คือเกาะทางภาคใต้โดยทั่วไป เข้ารุกราน ข้าหลวงจีนมีนามว่า จังโปอี (Chang Po-i) ได้ต่อต้านกับพวกเหล่านี้ใกล้กับ เมืองเซินตาย (Sön-tây) ในปัจจุบัน และขับไล่ตกทะเลไป ใน พ.ศ. ๑๓๑๗ จารึกภาษา สันสกฤตที่ปราสาทโพนคร (Po Nagar) ณ เมืองญาตรัง ประเทศเวียดนาม ก็กล่าวว่า “ประชาชนจากประเทศอื่น เป็นประชาชนที่กินอาหารอันเลวร้ายยิ่งกว่าซากศพ นำสฟิงก์ ล้วนดำและผอมแห้ง นำสยดสยองและโหดร้ายเหมือนความตาย ได้มาโดยทางเรือ เข้าปล้น สะกดศิวลึงค์และเผาเทวาลัย แต่พระราชจามทรงนามว่าสัตยวรมันก็ได้ติดตามไปโดยทางเรือ และรบชนะพวกเหล่านี้ในทะเล” จารึกอีกหลักหนึ่งก็กล่าวว่า “ใน พ.ศ. ๑๓๓๐ กองทัพแห่ง เกาะชวาได้มาโดยทางเรือและเผาเทวาลัยอีกแห่งหนึ่ง” ในระยะเดียวกันนี้ จารึกวัดเสมาเมือง จัหวัดนครศรีธรรมราช (น่าจะเป็นที่ไชยามากกว่า) ซึ่งพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยได้ โปรดให้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๑๘ ดังกล่าวมาแล้ว ก็มีจารึกซึ่งยังสลักไม่สำเร็จขึ้นบนถ้ำที่ ๒ จารึกถ้ำหลังนี้คงจารึกขึ้นไม่ก่อน พ.ศ. ๑๓๒๕ และเป็นของพระราชผู้อาจมีพระนามเดิม ว่าวิษณุ พระองค์ทรงเป็น “ผู้ประหารศัตรูและทรงดำรงตำแหน่งมหाराชเพื่อแสดงว่าทรง อยู่ในราชวงศ์ไศเลนทร์” ศาสตราจารย์เซเคส์ จึงเห็นว่าพระราชองค์นี้ก็เป็นองค์เดียวกับพระราชในจารึกที่เกลูรัก คือ พระเจ้าสงครามธรรนชัย นั่นเอง

ศาสตราจารย์ มาจุมดาร์ (Majumdar) ชาวอินเดีย เป็นผู้แรกที่คิดแยกจารึก ๒ ถ้ำ ณ หลักศิลาวัดเสมาเมือง จัหวัดนครศรีธรรมราช (หรือไชยา) ออกจากกัน ทำให้เห็นว่าทฤษฎี ที่กล่าวว่า กษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทร์ได้ขึ้นครองอาณาจักรศรีวิชัยมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๑๘ นั้น ไม่เป็นความจริง นอกจากนี้ ท่านยังได้แนะด้วยว่าแหล่งเดิมของราชวงศ์ไศเลนทร์อาจอยู่บน แหลมมลายูซึ่งอาจเป็นที่อำเภอไชยา จัหวัดสุราษฎร์ธานี ในปัจจุบันก็ได้ เพราะ ณ สถานที่ แห่งนั้นได้ค้นพบร่องรอยทางโบราณคดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ เป็นจำนวนมาก)

ตามหลักฐานเท่าที่ทราบกันในปัจจุบัน เกาะชาวคงไม่ใช่ประเทศดั้งเดิมของราชวงศ์ไศเลนทร์ แต่เป็นสถานที่ซึ่งราชวงศ์นี้ได้แสดงตนขึ้นเป็นครั้งแรกบนหมู่เกาะอินโดนีเซีย เราได้เห็นมาแล้วว่าราชวงศ์ไศเลนทร์พยายามอ้างตนเองว่าเกี่ยวข้องกับ “ กษัตริย์แห่งภูเข ” ของอาณาจักรฟูนัน เหตุนี้เมื่ออาณาจักรฟูนันล่มจมแล้ว เชื้อสายของพระราชแห่งอาณาจักรฟูนันคือราชวงศ์ไศเลนทร์ก็อาจมาตั้งรกรากอยู่ที่เมืองไชยาในเขตจังหวัดสุราษฎร์ธานี ประเทศไทยก่อน ต่อจากนั้นจึงลงไปอยู่ที่เกาะชวาก็ได้ (อย่างไรก็ดี ในปัจจุบันนี้ได้ค้นพบจารึกซึ่งดูคล้ายกับว่าราชวงศ์ไศเลนทร์จะเป็นราชวงศ์ดั้งเดิมของเกาะชวา)

ราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวายังอาจเข้าไปเกี่ยวข้องกับประเทศกัมพูชาในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ อีก ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าในสมัยต่อมาเจ้าชายผู้ตั้งราชวงศ์ขึ้นที่เมืองพระนคร (Angkor) ในประเทศกัมพูชา จะเริ่มต้นรัชกาลของพระองค์ด้วยการทรงประกอบพระราชพิธีให้ประเทศกัมพูชาหลุดพ้นเป็นอิสระจากเกาะชวา การที่ประเทศกัมพูชาต้องตกเป็นประเทศราชแก่เกาะชวานี้ อาจเนื่องมาจากเหตุการณ์ซึ่งชาวอาหรับได้เขียนขึ้นเป็นแบบนิยายในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็ได้ นิยายนั้นกล่าวว่า “ พระราชาขอมได้ทรงแสดงความปรารถนาที่จะทอดพระเนตรเห็นเศียรของมหาราชผู้เป็นราชาแห่งซาบัก (Zabag คือ ชาวกะ) ใส่ถาดมาถวายต่อพระพักตร์ เมื่อมหาราชแห่งซาบักทรงทราบข่าวนี้ ก็ทรงแกล้งทำเป็นว่าจะเสด็จไปประพาสตามเกาะต่าง ๆ ในราชอาณาจักรของพระองค์ แต่แท้จริงแล้วกลับทรงตระเตรียมกองทัพเรือเพื่อยกไปรุกรานประเทศกัมพูชา มหาราชได้เล่าเนื้อเรื่องขึ้นไปตามแม่น้ำจนถึงราชธานี จับพระราชแห่งประเทศกัมพูชาได้แล้วให้ตัดพระเศียรเสีย ต่อจากนั้น จึงโปรดให้อำมาตย์ขอมเลือกหาผู้ขึ้นครองราชย์แทน เมื่อเสด็จกลับมายังประเทศของพระองค์แล้ว มหาราชก็โปรดให้อบพระเศียรที่ตัดมาและใส่ในโถส่งไปถวายพระราชขอมองค์ใหม่พร้อมกับพระราชสาส์นเตือนให้ระลึกถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เมื่อข่าวนี้ทราบไปถึงพระราชแห่งประเทศอินเดียและประเทศจีน ต่างก็ทรงเห็นความสำคัญของมหาราชยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ๆ และตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พระราชาขอมเมื่อบรมทนต์ในคอนเซ็ปต์จะหันพระพักตร์ไปยังทิศแห่งประเทศซาบัก ก็มักพระองค์ลงกับพื้นเพื่อแสดงความเคารพต่อมหาราชแห่งซาบัก ” เราย่อมไม่สามารถยึดถือนิยายเรื่องนี้ว่าเป็นจริงไปหมดทุกตัวอักษรได้ แต่นิยายเช่นนี้อาจได้เข้ามาบ้างจากเหตุการณ์ในทางประวัติศาสตร์ และราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะชวาก็อาจถือโอกาสระหว่างที่ประเทศกัมพูชาอ่อนอำนาจลงเนื่องจากแตกแยกกัน เข้ารุกรานเพื่อจะทวงสิทธิของผู้ปกครองดั้งเดิมคือ “ กษัตริย์แห่งภูเข (พระราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน) ” ในประเทศนั้น อย่างไรก็ดี การรุกรานของมหาราชองค์นี้อาจเป็นการรุกรานของพระเจ้าชัยนาทแห่งอาณาจักรศรีวิชัยในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็ได้เช่นเดียวกัน

ในขณะนี้พุทธศาสนาลัทธิมหายานได้แผ่ออกมายังแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย พร้อมกับ การรุ่งเรืองขึ้นของราชวงศ์ปาละ ณ แคว้นเบงกอลและแคว้นมคธราชใน

ประเทศอินเดียราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นอกจากศิลาจารึกที่เมืองปาเล็มบังใน พ.ศ. ๑๒๒๗ ซึ่งยังคงแสดงถึงนิกายสรรพวสตีวาทอันเป็นพุทธศาสนาลัทธิหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤตแล้ว เราก็มองจารึกในพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่ค้นพบในแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ดังต่อไปนี้คือ ที่แหลมมลายูใน พ.ศ. ๑๓๑๘ ได้แก่การที่พระราชกษัตริย์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยทรงสร้างศาสนสถานถวายพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ปัทมปาณีและวัชรปาณี ณ เมืองนครศรีธรรมราช (ซึ่งคงเป็นเมืองไชยา) ที่เกาะชวาใน พ.ศ. ๑๓๒๑ ได้แก่การที่พระเจ้าปะนังกะวันทรงสร้างศาสนสถานถวายนางคาราที่กะละสัน และที่เกาะชวาใน พ.ศ. ๑๓๒๕ ได้แก่การที่อาจารย์จากแคว้นเบงกอลสร้างรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรีขึ้นที่เกลูรัก ระยะเวลาที่นี้อาจตกอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าปะนังกะวันเช่นเดียวกัน เมื่อเร็ว ๆ นี้กรมศิลปากรแห่งประเทศไทยก็ได้ขุดค้นที่อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และได้ค้นพบประติมากรรมซึ่งส่วนใหญ่เป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาลัทธิมหายานได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซียในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งคงเป็นด้วยอิทธิพลของราชวงศ์ปาละและบรรดาพระภิกษุที่มหาวิทยาลัยนาลันทา ลักษณะสำคัญของพุทธศาสนาลัทธิมหายานในระยะนี้ก็คือนิยมไปทางลัทธิตันตระแห่งนิกายวัชรยาน นิกายนี้แพร่หลายมากในแคว้นเบงกอลตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นอกจากนี้ ก็มีการผสมกับศาสนาฮินดู ซึ่งแสดงให้เห็นในจารึกที่เกลูรัก ซึ่งต่อมาจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นที่เกาะชวาจนกลายเป็นลัทธิการเคารพนับถือพระศิวพุทธ รวมทั้งความสำคัญแห่งการช่วยเหลือวิญญาณของผู้ที่ตายไปแล้ว ซึ่งทำให้พุทธศาสนาที่เกาะชวาและบาหลีสมีลักษณะเป็นการเคารพนับถือบรรพบุรุษไป

บนแหลมมลายูในสมัยต่อมา หลักฐานทางโบราณคดีระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐ - ๑๔๐๐ ก็คือจารึกสั้น ๆ ภาษาทมิฬซึ่งค้นพบที่อำเภอตะกั่วป่า ไม่ห่างจากเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายแห่งเขาพระนารายณ์นัก หลักฐานทั้งสองอย่างก็อาจสร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน จารึกกล่าวถึงสระน้ำชื่อว่า อวนินารณัม (Avani-nāraṇam) ซึ่งนังคุรุไทย์น (Nangurudaiyan) เป็นผู้ให้ขุดและอยู่ในความดูแลรักษาของสมาชิกรวมแห่งมนิกิรัมมัม (Manikkiramam) ศาสตราจารย์ นิลกันตะ ศาสตรี กล่าวว่า นังคุรุไทย์น เป็นนามของบุคคลซึ่งบังคับบัญชากองทหารอยู่ที่นังคุระ หมู่บ้านในแคว้นตันซอร์ ประเทศอินเดียภาคใต้ และมีชื่อเสียงในการรบพุ่ง ส่วนมนิกิรัมมัมก็คือสมากมพ่อค้าซึ่งอาศัยอยู่ในหมู่บ้านนั้น คำว่า อวนินารณัม ก็เป็นพระนามของพระราชกษัตริย์แห่งราชวงศ์ปัลลวะ ผู้ทรงพระนามว่า นันทิวรมันที่ ๓ และครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๖๙ - ๑๓๙๒ ดังนั้นเราจึงอาจกำหนดอายุของศิลาจารึกหลักนี้ได้ จารึกหลักนี้มีความสำคัญที่ว่าเป็นจารึกเพียงไม่กี่หลักในภาคเอเชียอาคเนย์ที่แต่งขึ้นในภาษา

พื้นเมืองของอินเดีย นอกจากหลักนี้ก็มีการที่ลาบู ตูวา (Labu Tuwa) ในเกาะสุมาตราซึ่ง สลักขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๑ และจารึกที่เมืองนครศรีธรรมราช แต่จารึกหลักหลังนี้ก็ชำรุดจน อ่านไม่ได้แล้ว จารึกทั้งสามหลักแสดงให้เห็นถึงกิจการของสมาคมพ่อค้าในประเทศอินเดีย ภาคใต้ และมีความสำคัญอย่างยิ่งเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอินเดียภาคใต้และ ภาคเอเชียอาคเนย์

ที่เกาะชวา จดหมายเหตุจีนกล่าวถึงคณะทูตครั้งสุดท้ายของอาณาจักรโฮลิ่งใน พ.ศ. ๑๓๕๖ (หรือ พ.ศ. ๑๓๕๘) และใน พ.ศ. ๑๓๖๑ ต่อจากนั้นก็กล่าวว่าอาณาจักรเซโพ ได้ส่งคณะทูตเข้ามาใน พ.ศ. ๑๓๖๓ และ ๑๓๗๔ เราได้เห็นมาแล้วว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ คำว่าเซโพก็หมายถึงเกาะชวาส่วนหนึ่งหรือทั้งหมด แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ คำนี้ก็กลายมาเป็นนามของราชธานีแห่งอาณาจักรโฮลิ่ง และราชธานีแห่งนี้ก็ถูกทอดทิ้งระหว่าง พ.ศ. ๑๒๘๕ และ ๑๒๘๘ เพื่อไปอยู่ยังเมืองโพลูเจียชูทางทิศตะวันออก สาเหตุแห่งการย้ายราชธานี ครั้งนี้ ก็คือ ราชวงศ์ไศเลนทร์ซึ่งนับถือพุทธศาสนาได้มีอำนาจขึ้นในภาคกลางของเกาะชวา ดังกล่าวมาแล้ว การกลับมีคำว่าเซโพขึ้นอีกในจดหมายเหตุจีนใน พ.ศ. ๑๓๖๓ ก็อาจหมายความว่าราชวงศ์ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและได้อพยพ ไปอยู่ทางทิศตะวันออกของเกาะชวา นั้น อาจกลับมามีอำนาจขึ้นใหม่ทางภาคกลางของเกาะอีก

สำหรับบรรดาพระราชชาติครองราชย์ต่อจากพระเจ้าปะนันังกะรันผู้ทรงสร้างจันทิกะ- ละสัน และเป็นโอรสของพระเจ้าสันชัยเรากัฎักแต่เพียงพระนาม ศิลาจารึกของพระเจ้าบาลีตุง ใน พ.ศ. ๑๔๕๐ กล่าวถึงพระนามของมหाराชาปะนุงกะลัน (Panungalan) ะวั๊ก (Warak) และกะรุง (Garung) แต่ก็ไม่ได้กล่าวว่าพระราชเหล่านี้ทรงเกี่ยวคองกันอย่างไร พระเจ้า ะรุงทรงโปรดให้สร้างจารึกใน พ.ศ. ๑๓๖๒ ไว้หลักหนึ่งและอาจออกทรงผนวชด้วย ดังทรง มีพระนามในจารึก พ.ศ. ๑๓๘๓ ว่า ปะตะปาน (Patapān)

ใน พ.ศ. ๑๓๖๗ ก็มีพระราชชาติครองราชย์อีกองค์หนึ่งในเกาะชวาทรงพระนามว่า สมรตุงกะ แต่พระนามนี้ก็ไม่ปรากฏในจารึกของพระเจ้าบาลีตุงใน พ.ศ. ๑๔๕๐ ทั้งนี้ เพราะ เหตุว่าพระองค์ทรงอยู่ในราชวงศ์ไศเลนทร์ ซึ่งมีอำนาจเหนือราชวงศ์ของพระเจ้าสันชัย พระเจ้าบาลีตุงผู้ทรงสร้างจารึกนั้นสืบต่อลงมาจากราชวงศ์แห่งพระเจ้าสันชัย คำว่า สมรตุงกะ ก็คล้ายกับ สมราระวีระ อนุชาของพระราชชาติแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ที่เกาะชวาในแผ่นดินัตร แห่งมหาวิทยาลัยนาลันทามากซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นองค์เดียวกัน

พระราชองค์ก่อนองค์สุดท้ายในศิลาจารึกของพระเจ้าปดุง ก็คือพระเจ้าปีเกตัน (Pikatan) ซึ่งโปรดให้สร้างจารึกไว้หลักหนึ่งใน พ.ศ. ๑๓๙๓ ศาสตราจารย์เคอ คัสเปอร์ส คิดว่าพระราชองค์นี้อาจขึ้นครองราชสมบัติตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๘๕ และอาจมีพระนามคัวยว่า กุมภโยนิ หรือ ซาคินิงรัต (Jatiningrat) พระองค์ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงปราโมทวรณีนี พระราชธิดาของพระเจ้าสมรตุงคะหรือสมรทระวีระแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ผู้มีพระนางตารา เจ้าหญิงแห่งอาณาจักรศรีวิชัยเป็นมเหสี เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าปีเกตันก็คือ พระองค์ทรงวิวาทกับพระอนุชาของเจ้าหญิงปราโมทวรณีนี คือเจ้าชายพาลบุตร หรือ “โอรสองค์เยาว์” แห่งพระเจ้าสมรทระวีระ พระเจ้าปีเกตันทรงรบชนะเจ้าชายพาลบุตรใน พ.ศ. ๑๓๙๙ เจ้าชายพาลบุตรจึงเสด็จไปยังอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราอันเป็นประเทศของพระราชมารดา คือพระนางตารา ด้วยเหตุนี้แผ่นบัตรของมหาวิทยาลัยนาแลนทา (ราว พ.ศ. ๑๔๐๕) จึงกล่าวว่าในขณะนั้นอาณาจักรศรีวิชัยมี “โอรสองค์เยาว์ (พาลบุตร) แห่งพระเจ้าสมรทระวีระเป็นผู้ปกครอง”

ในระยะดังกล่าวนี้ราชวงศ์ไศเลนทร์อ่อนอำนาจลงในภาคกลางของเกาะชวา ดังจะเห็นได้จากการที่ศาสนาฮินดูกลับแพร่หลายยิ่งขึ้นในภาคนี้ ทั้งนี้มีหลักฐานสนับสนุนจากจารึกซึ่งค้นพบแถบปรัมปะนัน (พ.ศ. ๑๔๐๖) เหตุการณ์นี้ทำให้ราชวงศ์ไศเลนทร์ยิ่งต้องรวบรวมอำนาจของตนมากยิ่งขึ้นบนเกาะสุมาตรา และจะจดหมายเหตุของชาวอาหรับและเปอร์เซียก็กล่าวสนับสนุนความข้อนี้ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คำว่าซาบคักก็ตรงกับคำว่า สันโฟฉี (Sanfo-ch'i) ของจีน คืออาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตรานั่นเอง

เหตุการณ์เกี่ยวกับแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซียนี้ เราอาจสรุปได้ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ด้วยอาศัยแผ่นบัตรของมหาวิทยาลัยนาแลนทา ก็คือ มหาราชแห่งสุวรรณทวีป (ได้แก่เกาะสุมาตราและบรรดาประเทศราชในแหลมมลายู) คือ “โอรสองค์เยาว์ (พาลบุตร)” แห่งพระเจ้าสมรทระวีระหรือสมรตุงคะแห่งเกาะชวา พระอัยกาของเจ้าชายองค์นี้ก็คือพระราชแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ผู้เป็น “พระราชแห่งเกาะชวาและผู้ประหารวีรบุรุษแห่งศักรู” ได้แก่พระเจ้าสงครามธรรณชัยแห่งจารึกที่เกลูรัก และพระราชในราชวงศ์ไศเลนทร์บนจารึกค่านที่ ๒ ที่วัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ไชยา) ทางด้านพระมารดา คือพระนางตารา เจ้าหญิงแห่งอาณาจักรศรีวิชัย ด้วยเหตุนี้ เจ้าชายพาลบุตรก็ทรงเป็นพระนัดดาของพระเจ้าธรรมเสตุซึ่งมีผู้กล่าวว่า คือ พระเจ้าธรรมปาละแห่งราชวงศ์ปาละ ณ แคว้น

เบงกอลในประเทศอินเดีย แต่ศาสตราจารย์เซเคส์คิดว่า เป็นพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยผู้โปรดให้สลักจารึกบนถ้ำที่ ๑ ณ จารึกวัดเสมามือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ไชยา) มากกว่า เจ้าชายพาลบุตรทรงทรงเป็นพระราชในราชวงศ์ไศเลนทร์องค์แรกแห่งอาณาจักรศรีวิชัย พระองค์ทรงสร้างสำนักสงฆ์ขึ้นที่มหาวิทยาลัยนาลันทาในประเทศอินเดีย และ ณ สำนักสงฆ์แห่งนี้พระเจ้าเทวปาละแห่งแคว้นเบงกอลและมครราชเมื่อครองราชย์ได้ ๓๙ ปี (ราว พ.ศ. ๑๔๐๕) ก็ได้ทรงอุทิศหมู่บ้านหลายแห่งถวาย พระราชกุศลครั้งนี้ทำให้เกิดมีจารึกแผ่นบัตรแห่งมหาวิทยาลัยนาลันทาขึ้น และทำให้เราทราบถึงชื่อพระวงศ์ต่าง ๆ ของเจ้าชายพาลบุตรดังกล่าวมาแล้ว

พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

เราได้เห็นมาแล้วว่า การรุกรานของอำนาจแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ที่ภาคกลางของเกาะชวา มีหลักฐานสนับสนุนจากจารึกในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย พ.ศ. ๑๔๐๖ ซึ่งค้นพบใกล้กับปรัมมะนัน และแสดงถึงการเคารพบูชาพระอภิตตยะ บรรดาเทวดาล้วนในศาสนาพราหมณ์ที่สร้างขึ้น ณ ปรัมมะนันในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็สนับสนุนคำกล่าวข้อนี้ด้วย อย่างไรก็ตามก็มิได้หมายความว่าไม่ได้สูญหายไปเลยทีเดียว พุทธสถานบุโรพุทโธ ตลอดจนที่เพลาสัน (Plaosan) และสัจวัน (Sajivan) ก็แสดงว่ายังคงมีผู้นับถือพุทธศาสนาอยู่ที่ภาคกลางของเกาะชวาและแสดงให้เห็นว่าทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ยังคงอยู่คู่กันไป และบางครั้งก็ผสมซึ่งกันและกัน

ทางฝ่ายจีน ราชทูตของอาณาจักรเซโพ (ชวา) ที่เดินทางเข้ามาใน พ.ศ. ๑๔๐๓ และ ๑๔๑๖ ก็ทำให้จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถัง สามารถพรรณนาถึงประเทศและประชาชนของอาณาจักรนี้ไว้ดังต่อไปนี้ “ประชาชนของอาณาจักรเซโพสร้างป้อมปราการด้วยไม้ และใช้ใบไม้มุงหลังคาบ้านไม่ว่าบ้านนั้นจะใหญ่เพียงใด เขามีเตียงทำด้วยงาช้าง และเสื่อสานด้วยเปลือกไม้ ประเทศนี้ผลิตกระดองเต่า ทอง เงิน นอแรด และแรด และงาช้าง... มีตัวอักษรและรู้จักดาราศาสตร์.... มีสตรีที่เป็นโรค และถ้าใครไปสมสู่ด้วยแล้ว ก็จะมีบาดแผลที่หน้าเวทนาและล้มตายไป แต่ร่างกายจะยังไม่เน่าเปื่อย..... พระราชาประทับอยู่ในเมืองทชวะ แต่บรรพบุรุษของพระองค์คือ พระเจ้ากัเยนนั้นประทับอยู่ทางทิศตะวันออกในเมืองปาลุกาซี (Pa-lu-ka-si) มีอาณาจักรเล็ก ๆ อีก ๒๘ แห่งที่ตกอยู่ใต้อำนาจของอาณาจักร

ทชวะ อาณาจักรนี้มีเสนาบดี ๓๒ คน และคนที่ ๑ ก็คือ คาโซกันเชียง (Da-tso-kan-hiung ซึ่งอาจเป็นทักชะ—)

ทางด้านจารึก เราก็รู้จักพระนามของพระเจ้าแผ่นดินแห่งอาณาจักรมะตะราม ซึ่งขณะนั้นควบคุมทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา ได้ดังต่อไปนี้ คือ ใน พ.ศ. ๑๓๙๙-๑๔๐๓ พระเจ้าโลกบาล ใน พ.ศ. ๑๔๐๖-๑๔๒๕ ระไก กยุงังคี (Rakai Kayuwangi) หรือสัชชโนตสวตุงคะ พ.ศ. ๑๔๓๐ ระไก กอรูนังคี (Rakai Gurunwangi) ซึ่งอาจเป็นองค์เดียวกับระไก กยุงังคี ใน พ.ศ. ๑๔๓๓ ระไก ลิมุส ดยะ เทเวนดรา (Rakai Limus dyah Devendra) ซึ่งอาจครองราชย์อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียง และใน พ.ศ. ๑๔๓๙ ระไก วตุหุมาลัง (Rakai Watuhumalang)

พระราชวังกล่าวล้วนโปรดให้สร้างจารึก ไว้ในที่ราบเกฑู ใกล้กับปริมบะนัน ทางภาคกลางของเกาะชวา บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของเมืองยกยาคาร์ตาในปัจจุบัน และคงเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรมะตะรามด้วย เราได้เห็นมาแล้วว่า คำว่ามะตะรามนี้เคยเป็นชื่อของอาณาจักรของพระเจ้าสันชัยมาแต่ก่อน แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คือในขณะนี้ก็กลายมาเป็นชื่อของอาณาจักรที่รวบรวมทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวาเข้าไว้ด้วยกัน และต่อมาก็จะเหลือแต่ภาคตะวันออกเฉียงแห่งเดียว บรรดาศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นทางภาคใต้ของที่ราบเกฑูเหล่านี้ ล้วนมีลักษณะเป็นศาสนสถานเกี่ยวกับการศพทั้งสิ้น เหตุนี้คราตุน (kraton) หรือพระราชวังก็คงอยู่ก่อนไปทางเหนือ

ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลของพระเจ้าบาลีตุง เราก็ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรมะตะรามในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้ดีขึ้น มีเหตุการณ์บางอย่างที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์คงเสด็จมาจากภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา และด้วยการสมรสจึงทรงมีอำนาจขึ้นในภาคกลางของเกาะ ในจารึกของพระเจ้าบาลีตุงตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๔๒ ถึง ๑๔๕๓ ก็ปรากฏมีคำว่ามะตะราม ซึ่งเป็นชื่ออาณาจักรขึ้นเป็นครั้งแรก และแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามที่จะรื้อฟื้นประเพณีในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวณิกาย ซึ่งต้องหยุดชะงักลงเมื่อราชวงศ์ไศเลนทร์ซึ่งนับถือพุทธศาสนามีอำนาจขึ้น

ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าบาลีตุงในราว พ.ศ. ๑๔๕๖ ก็คือพระเจ้าทักชะ ซึ่งเคยปรากฏพระนามในจารึกมาแต่ก่อนว่าเป็นแต่เพียงขุนนางผู้ใหญ่ พระเจ้าทักชะทรงครอบครองทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา และประทับอยู่แถบเมืองยกยาคาร์ตาล้ายกับ

พระเจ้าบาตีตุง พระองค์อาจเป็นผู้ทรงสร้างเทวาลัยโลโร จงกรัง (Loro Jonggrang) ขึ้นที่
 ปริมณันห์ เพื่อเป็นเทวาลัยฝังศพของพระเจ้าบาตีตุง (ข้อนี้ปัจจุบันไม่ค่อยเชื่อกันนัก)
 ศาสนสถานแห่งนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับศาสนสถานทางภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา พระเจ้า
 ทักษะทรงตั้งศักราชสันชัย ซึ่งเริ่มตั้งแต่วันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๑๒๕๙ ศักราชนี้มีปรากฏอยู่ใน
 จารึก ๒ หลัก คือหลัก พ.ศ. ๑๔๕๓ (ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์) และ ๑๔๕๖ ทั้งนี้ อาจหมายความว่า
 พระเจ้าทักษะทรงเกี่ยวดองเป็นพระญาติกับพระเจ้าสันชัยก็ได้ รัชกาลของพระองค์ไม่สู้ยาวนานนัก

พระเจ้าตุโลตง (Tulodong) ซึ่งเราทราบศักราชระหว่าง พ.ศ. ๑๔๖๒-๑๔๖๔ ก็ดู
 เหมือนจะยังทรงครองอยู่ทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา และตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๖๒
 ก็ปรากฏว่ามีนามของระไก ฮลุ สตินทก (Rakai Halu Sindok) อยู่ในจารึก ท่านผู้นี้คงเป็น
 นัคตาของพระเจ้าทักษะ และจะขึ้นครองราชย์ในเวลาอีก ๑๐ ปีต่อมา

พระเจ้าววะ (Wawa) ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๗๐-๑๔๗๑ และทรงมี
 อัครมหาเสนาบดีคือสตินทก ในรัชกาลนี้ ศิลาจารึกส่วนใหญ่ก็ค้นพบทางภาคตะวันออกเฉียงของ
 เกาะชวา แม้ว่าอำนาจของพระองค์จะยังคงครอบคลุมภาคกลางของเกาะอยู่ด้วยก็ตาม ราว
 พ.ศ. ๑๔๗๐ พระเจ้าววะอาจเสด็จออกทรงผนวชและทรงมีพระนามใหม่ว่า วาคีศวร แต่ก็
 ยังคงทรงมีอำนาจอยู่ในกิจการบ้านเมือง ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าจารึกหลักแรกของพระเจ้าสตินทก
 นั้นเริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๗๒ เท่านั้น

รัชกาลของพระเจ้าสตินทก เริ่มต้นด้วยการย้ายราชธานีไปอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียง
 ของเกาะชวาระหว่างเขาสุเมรุ (Smeru) และวิลิส (Wilis) แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่า
 การย้ายราชธานีเช่นนี้เกิดขึ้นเพราะเหตุใด (อาจเกิดจากภูเขาไฟระเบิดก็ได้) แม้ว่าจะย้ายไปอยู่
 ทางภาคตะวันออกเฉียงของเกาะแล้ว พระราชา ณ ที่นั้นก็ยังคงเคารพบูชาเทวดาแห่งอาณาจักร
 มะตะรามอยู่ ผลแห่งการย้ายราชธานีครั้งนี้ทำให้อาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราถูกรานขึ้นมา
 ทางภาคตะวันตกของเกาะชวาและแต่งตั้งเจ้าชายแห่งเมืองซุนดา (Sunda) ขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๘๕
 จารึกของพระเจ้าสตินทกมีทั้งหมดราว ๒๐ หลัก ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๗๒ จนถึง พ.ศ. ๑๔๘๑ และมี
 ประโยชน์มากในการศึกษาเกี่ยวกับการปกครอง และสถาบันของอาณาจักรมะตะราม จารึก
 เหล่านี้ค้นพบที่ต้นแม่น้ำบรันตัส (Brantas) ทางภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวา และพระองค์
 ก็ทรงสร้างเทวาลัยที่เบลห่าน (Belahan) กุณง กังซีร์ (Gunung Gangsir) และสังคะริติ
 (Sangariti) ด้วย อย่างไรก็ตามก็ศาสนสถานเหล่านี้ก็ไม่อาจเปรียบเทียบกับบรรดาศาสนสถานที

สร้างขึ้นบนที่ราบเกตุทางภาคกลางของเกาะชวาได้ คงเป็นในรัชกาลของพระเจ้าสิตทกนี่อีก ที่มีการแต่งหนังสือเรื่องรามายณะภาษาชวา และในขณะเดียวกัน สัมภรสุรยารณะ ก็คงจะได้ แต่งตำราพุทธศาสนาลัทธิตันตระชื่อ สังหยังกมหายานิกัน ขึ้นด้วย ตำราเล่มนี้มีประโยชน์ มากเกี่ยวกับพุทธศาสนาในเกาะชวา ตลอดจนการแปลความหมายของสถาปัตยกรรมและ ประติมาณวิทยาในเกาะนั้น

จารึกของพระเจ้าไอร์แลนด์ (Airlanga) ใน พ.ศ. ๑๕๙๔ กล่าวว่า เมื่อพระเจ้า สิตทกสิ้นพระชนม์แล้ว ราชธิดาของพระองค์ทรงพระนามว่าอีสานตุงกวิชยา ซึ่งได้ทรง เสกสมรสกับบุรุษชื่อโลกบาลก็ได้ขึ้นครองราชย์ พระนางมีโอรสทรงนามว่า มกุฎวงศวรรณะ ซึ่งได้ขึ้นครองราชย์ต่อ และพระราชธิดาของพระเจ้ามกุฎวงศวรรณะ ทรงนามว่า มเหนคร ทัททาก็ได้เสกสมรสกับเจ้าชายแห่งเกาะบาห์ลี)

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔ ก็ปรากฏว่ามีร่องรอยของพุทธศาสนาในเกาะ บาห์ลี อันอาจได้รับมาจากเกาะชวาหรือสุมาตรา หรือมาจากประเทศอินเดียโดยตรงก็ได้ ก่อนเวลาที่พระเจ้าสิตทกจะขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรมะตะรามในเกาะชวา เกาะบาห์ลีก็เริ่ม มีจารึกที่มีศักราช จารึกใน พ.ศ. ๑๔๓๙ และ ๑๔๕๔ ไม่เอ่ยถึงพระนามพระเจ้าแผ่นดิน แต่จารึกใน พ.ศ. ๑๔๕๗ ก็กล่าวถึงชื่อผู้จารึกคือ อธิปติ ศรีเกสรวรรณะ ในปีต่อมาก็เริ่มมีจารึก ของพระเจ้าอุกระเสน (พ.ศ. ๑๔๕๙-๑๔๗๒) ซึ่งครองราชย์อยู่ที่เมืองสิงหนมณฑล หรือ สิงหवालปุระ จารึกเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงสังคมฮินดู-บาห์ลี ซึ่งไม่ขึ้นต่อเกาะชวา ใช้ภาษา ท้องถิ่นโดยเฉพาะของตน และนับถือทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายและพุทธศาสนา ใน พ.ศ. ๑๔๙๖ จารึกหลักหนึ่งก็กล่าวถึงพระราชองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระนามว่าอักษิปนีอยู่ด้วย ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๙๙ จารึกของเกาะบาห์ลีก็เป็นของราชวงศ์ ซึ่งพระราชาทรงมีพระนามลงด้วยว่า “วรมเทพ” ถัดต่อไปนี้ คือ พ.ศ. ๑๔๙๙ ตัพนเนทรวรมเทพและสุภัทริการวรมเทวี พ.ศ. ๑๕๐๓ จันทรภยสังหวรมเทพ พ.ศ. ๑๕๑๙ ชันสาธูวรมเทพ พ.ศ. ๑๕๒๗ ศรีวิชัยมหาเทวี

ในที่สุด ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๓๒ ถึง ๑๕๕๔ จารึกในเกาะบาห์ลีก็เป็นของพระเจ้า อุทยานะ (ธรรโมทายนวรมเทพ) และพระนางมเหนครทัททา (คุณปริยธรรมปัทนี) พระนางทรงเป็นพระราชธิดาของพระเจ้ามกุฎวงศวรรณะ ผู้เป็นนัคตาของพระเจ้าสิตทก การเสกสมรสระหว่างพระราชธิดาแห่งเกาะบาห์ลีและเจ้าหญิงชวากครั้งนี้ ทำให้ศาสนาพราหมณ์

เข้าไปสู่เกาะบาห์ลียิ่งขึ้น รวมทั้งวัฒนธรรมชาวและลัทธิตันตระด้วย นอกจากนี้ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ เจ้าชายไอร์ลังกะก็ประสูติ และต่อมาพระองค์ก็จะได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระราชาแห่งเกาะชวา

ในระยะเดียวกันนี้คือ ราว พ.ศ. ๑๕๒๐ จดหมายเหตุจีนก็กล่าวถึงเกาะบอร์เนียวคือโพนิเป็นครั้งแรก เราได้เห็นมาแล้วว่าเกาะนี้ได้รับอารยธรรมอินเดียมาตั้งแต่ต้น

ทางด้านเกาะชวา ราว พ.ศ. ๑๕๓๓ ไอร์สหรือราชบุตรเขยของพระเจ้ามกุฏวงศวรวรรณะทรงพระนามว่า ธรรมวงศ์ ตฤห์ อนันตวิกรม ก็ได้ขึ้นครองราชสมบัติและเริ่มนโยบายรุกรานอาณาจักรศรีวิชัย จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า ณ ราชสำนักจีนใน พ.ศ. ๑๕๓๕ คณะราชทูตจากเกาะชวาและอาณาจักรศรีวิชัยต่างก็กล่าวถึงการที่อาณาจักรเซโพเข้า ปรุกรานอาณาจักรสันโฟผี และการกระทบกระทั่งกันระหว่าง ๒ ประเทศนั้น

ต่อจากนี้เราจะย้อนกลับมากล่าวถึงอาณาจักรศรีวิชัยต่อไป พ่อค้าชาวอาหรับได้เขียนเกี่ยวกับมหाराชาแห่งซำบัก คือ อาณาจักรศรีวิชัยในระยะนี้ไว้ว่า มหาราชทรงปกครองทั้งกะละห์ (Kalah คือกินแดนบนแหลมมลายูเหนือคอคอคกระ) และศรีบุซา (Sribuza คือศรีวิชัยหรือเมืองปาเล็มบังหรือเกาะสุมาตรา) พ่อค้าชาวอาหรับคนหนึ่งได้เขียนไว้เมื่อ พ.ศ. ๑๔๕๙ ว่า “เมืองซำบักตั้งอยู่ตรงข้ามประเทศจีน ระยะเดินทางทางเรือห่างกันราว ๑ เดือน แต่ถ้าลมดีก็อาจจะเร็วกว่านั้น พระราชาแห่งเมืองนี้ทรงพระนามว่ามหาราช..... กล่าวกันว่ามีพื้นที่ราว ๙๐๐ ปาราซังจ (parasang ๑ ปาราซังจเท่ากับ ๖^๖/_๖ กิโลเมตร) ในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ทรงมีอำนาจเหนือหมู่เกาะอีกเป็นจำนวนมาก หมู่เกาะเหล่านี้แผ่ขยายออกไปไกลยิ่งกว่าระยะ ๑๐๐๐ ปาราซังจ ในบรรดารัฐที่พระองค์ครองอยู่ก็มีเกาะศรีบุซา ซึ่งมีขนาดพื้นที่ราว ๔๐๐ ปาราซังจ และเกาะชื่อว่ารามิ (Rami คือแหลมอินทิมทางภาคเหนือของเกาะสุมาตรา) ซึ่งมีพื้นที่ราว ๘๐๐ ปาราซังจ..... ที่ตั้งอยู่ในความครอบครองของมหाराชาก็คือ ประเทศกะละห์ซึ่งตั้งอยู่ริมทะเลและตั้งอยู่ครึ่งทางระหว่างประเทศจีนและประเทศอาหรับ..... เรือจากอ่าวโอมานก็แล่นมายังเมืองท่าแห่งนี้ และเรือจากเมืองท่าแห่งนี้ก็แล่นไปยังอ่าวโอมาน มหาราชทรงมีอำนาจเหนือหมู่เกาะเหล่านี้ เกาะของพระองค์เองซึ่งเป็นที่ประทับก็อุดมสมบูรณ์เท่ากับที่พื้นแผ่นดินจะเป็นได้และมีประชาชนอยู่อย่างหนาแน่น กล่าวกันว่าเมื่อไ่ก่ขึ้นในเวลารุ่งอรุณเช่นเดียวกับในประเทศอาหรับ เสียงไ่ก่ขึ้นก็ต่อกันไปตลอดระยะ ๑๐๐ ปาราซังจ หรือยิ่งกว่านั้น ทั้งนี้ เพราะเหตุว่ามีหมู่บ้านอยู่ติดต่อกันไปโดย

‘ไม่ขาด’ ใน พ.ศ. ๑๕๓๘ นักภูมิศาสตร์ชาวอาหรับชื่อ มาซูดิ (Mas'udi) ก็ได้พรรณนาสรรเสริญไว้ว่า “อาณาจักรของมหाराฐ พระราชาแห่งหมู่เกาะซำบัคซึ่งมีกะละห์ ศรีบุซาและเกาะอื่น ๆ ในทะเลจีนนั้น เขาถวายพระนามพระราชาทุกพระองค์ว่ามหाराฐ อาณาจักรของมหाराฐนี้มีประชาชนเป็นจำนวนมาก และกองทัพก็ใหญ่หลวง ไม่มีผู้ใดสามารถเดินทางโดยเรือที่เร็วที่สุดไปรอบบรรดาเกาะซึ่งมีประชาชนอยู่อย่างหนาแน่นเช่นนี้ได้รอบภายในเวลา ๒ ปี พระราชาทรงมีเครื่องหอมและไม้หอมนานาชนิด ซึ่งพระราชาองค์อื่น ๆ ไม่ทรงสามารถมีได้ คินแดนของพระองค์ผลิต การบูร ไม้กฤษณา กานพลู ไม้จันทน์ ชะมดเชียง กระวาน คีปตี ฯลฯ .....”

ทางก้านฝ้ายจีน อาณาจักรชิลิโพชิ (ศรีวิชัย) ก็ได้กลายเป็นอาณาจักรสันโฝฉีไป และตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๔๗ หรือ ๑๔๔๘ ก็ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังราชสำนักจีนหลายครั้ง อาณาจักรนี้ยังคงควบคุมช่องแคบมะละกาและซุนคา คือได้ควบคุมการค้าขายระหว่างประเทศจีนและประเทศอินเดียทั้งหมด ชาวสันโฝฉีเองก็ได้เดินทางเข้าไปยังประเทศจีนด้วย แต่เมื่อได้กลายเป็นประเทศที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจไป อาณาจักรศรีวิชัยก็ได้ละทิ้งความสำคัญทางค่านิยมธรรม ซึ่งพระภิกษุอึ้งจิงได้เคยกล่าวสรรเสริญไว้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ในขณะที่พระราชาบนเกาะชวาได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก พระราชาแห่งอาณาจักรศรีวิชัยก็ทรงเอาพระทัยใส่ในการควบคุมช่องแคบยิ่งกว่าการสร้างศาสนสถาน ด้วยเหตุนี้จึงทรงสร้างแต่เพียงศาสนสถานอิฐไม้ก็แห้ง และทิ้งศิลาจารึกไว้ไม่กี่หลัก (ข้อนี้เป็นจุดอ่อนของทฤษฎีของศาสตราจารย์เซเคสส์อีก) สำหรับพระนามของบรรดาพระราชาแห่งอาณาจักรศรีวิชัยในระยะนี้ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง (พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๙) ก็กล่าวถึงพระเจ้าสิลิสฺยฺตาเซียลิคัน (Si - li Hu - ta - hsia - li - tan) ใน พ.ศ. ๑๕๐๓ และพระเจ้าชิลิวฺย (Shih - li Wu - yeh) ใน พ.ศ. ๑๕๐๕ พระนามทั้งสองนี้ก็คงเป็นพระนามเดียวกัน คือ ศรีอุทัยทิตย (วรมัน) คณะราชทูตศรีวิชัยได้เข้าไปยังประเทศจีนอีก ใน พ.ศ. ๑๕๑๔, ๑๕๑๕, ๑๕๑๗ และ ๑๕๑๘ แต่เราก็ไม่ทราบถึงพระนามพระเจ้าแผ่นดิน คณะทูตศรีวิชัยใน พ.ศ. ๑๕๒๓ และ ๑๕๒๖ เป็นของพระเจ้าเซียฉี (Hsia - ch'ih) ซึ่งตรงกับภาษามลายูว่าฮัจชิ (Haji) และเป็นแต่เพียงตำแหน่งเท่านั้น จดหมายเหตุจีนยังกล่าวอีกว่า ใน พ.ศ. ๑๕๒๖ คือ ในรัชกาลของพระเจ้าเซียฉีนี้ “พระภิกษุจีนชื่อฟายู (Fa-yü) ซึ่งได้กลับมาจากประเทศอินเดียภายหลังที่ไปสืบทันพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ได้มาถึงอาณาจักรสันโฝฉีและได้พบพระภิกษุชาวอินเดียนามว่ามิโมโลชิลิ (Mi-mo-lo-shih-li คือ วิมลศรี) และภายหลังที่ได้สนทนา

กันแล้ว พระภิกษุวิมลศรีก็ได้แสดงความปรารถนาที่จะเข้าไปยังประเทศจีนเพื่อแปลพระคัมภีร์ที่นั่น”

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องได้กล่าวด้วยว่า “ใน พ.ศ. ๑๕๓๑ ราชทูตจากอาณาจักรศรีวิชัย ได้นำเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระเจ้าจักรพรรดิจีน แต่ในฤดูหนาว พ.ศ. ๑๕๓๕ ก็ทราบกันที่เมืองกวางตุ้งว่า ราชทูตผู้ซึ่งได้เดินทางออกจากราชาธานีจีนไปเมื่อ ๒ ปีก่อน ได้ทราบข่าวจากทางทิศใต้ว่าอาณาจักร (ศรีวิชัย) ถูกอาณาจักรเซโพรุกราน ทั่วยุทธนี้ ท่านจึงพักอยู่ที่เมืองกวางตุ้งเป็นเวลา ๑ ปี และในฤดูใบไม้ผลิ พ.ศ. ๑๕๓๕ ท่านราชทูตก็ได้เดินทางไปยังประเทศจัมปาด้วยเรือของท่าน แต่เนื่องจากท่านยังไม่ได้รับข่าวที่ท่านจึงเดินทางกลับเข้ามายังประเทศจีนอีก และกราบทูลขอให้พระเจ้าจักรพรรดิจีนทรงออกพระราชโองการว่าอาณาจักรสันโฟนีอยู่ใต้ความคุ้มครองของประเทศจีน” เราได้เห็นมาแล้วว่าในปีเดียวกันนี้คือ ใน พ.ศ. ๑๕๓๕ คณะราชทูตชาวที่เข้ามายังประเทศจีนก็ได้มากล่าวข้อความอย่างเดียวกัน คือกล่าวว่า ประเทศของตนต้องทำสงครามกับอาณาจักรสันโฟนี แต่ไม่ได้กล่าวว่าอาณาจักรชาวไคยกกองทัพเข้าไปรุกกราน อาจเป็นด้วยเหตุผลแห่งการคุ้มครองหรือการสนับสนุนของประเทศจีนนั่นเอง ที่ทำให้อาณาจักรศรีวิชัยกลับยกกองทัพเข้าไปรุกกรานเกาะชวาในเวลาต่อมา

ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ พระเจ้าจุฬามณีวรมเทพได้ทรงขึ้นครองราชย์อาณาจักรศรีวิชัย และทรงมีสัมพันธภาพเป็นอันดีกับประเทศจีน ในรัชกาลของพระองค์พระภิกษุธรรมกิตติได้แต่งอรรถกถาของพระคัมภีร์อภิสมยาลังกรขึ้น ในระยะนี้จดหมายเหตุจีนได้กล่าวว่า “ใน พ.ศ. ๑๕๔๖ พระเจ้าเซลิจุลา วุณีฟูมาเตียวฮัว (Sè-li-chu-la-wu-ni-fu-ma-tiau-hwa คือ ศรีจุฬามณีวรมเทพ) ได้ทรงส่งราชทูต ๒ ท่านเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ ราชทูตได้กล่าวว่าในประเทศของตนได้สร้างวัดทางพุทธศาสนาขึ้นเพื่อสำหรับสวดมนต์ถวายพระพรให้พระเจ้าจักรพรรดิจีนทรงมีพระชนมายุยืน และได้กราบทูลขอพระราชทานให้พระเจ้าจักรพรรดิจีนพระราชทานนามแก่วัดแห่งนี้รวมทั้งระฆัง พระจักรพรรดิจีนก็ทรงยินยอม โดยมีพระราชโองการพระราชทานนามวัดแห่งนี้ว่า เจงเถียนวันชู (Ch'êng-t'ien-wan-shou หมิ่นปี้จากสวรรค์) และโปรดให้หล่อระฆังพระราชทานแก่คณะทูตไปด้วย” ต่อจากนี้คณะทูตศรีวิชัยยังได้เดินทางเข้ามายังประเทศจีนอีกใน พ.ศ. ๑๕๔๗, ๑๕๕๑, ๑๕๕๘, ๑๕๖๐ และ ๑๕๖๑

ในราว พ.ศ. ๑๕๔๘ พระเจ้าจุฬามณีวรมเทพก็ทรงมีพระประสงค์ที่จะกระทำตามแบบอย่างบรรพบุรุษของพระองค์คือพระเจ้าพาลบุคร ซึ่งทรงสร้างพุทธสถานขึ้นที่มหาวิทยาลัย

นาลันทาในแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย พระองค์จึงได้ทรงสร้างวัดทางพุทธศาสนาชื่อว่า จุฬามณีธรรมวิหาร ขึ้นที่เมืองนาคีปุฏฐนะ (คือเมืองเนคปตัมบนฝั่งโคโรมันเดลทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย) และพระเจ้าราชาระที่ ๑ แห่งราชวงศ์โจพะ ซึ่งกำลังทรงครอบครองฝั่งโคโรมันเดลอยู่ในขณะนั้น ก็ได้ทรงอุทิศรายได้จากหมู่บ้านแห่งใหญ่ถวายวัดดังกล่าวด้วย การที่พระเจ้าจุฬามณีธรรมเทพทรงมีสัมพันธภาพเป็นอย่างดีทั้งกับประเทศจีน และราชวงศ์โจพะแห่งอาณาจักรตันซอร์ในประเทศอินเดีย ซึ่งกำลังมีอำนาจอยู่ในขณะนั้น คงเป็นโอกาสให้ราชโอรสของพระองค์คือ พระเจ้ามารวิชโยตตุงคะวรมันทรงสามารถแก้แค้นแก่การรุกรานของอาณาจักรชวาใน พ.ศ. ๑๕๓๕ ได้ ทั้งนี้ ถ้าหากว่าความหายนะที่กล่าวมาเกิดขึ้นแก่เกาะชวาใน พ.ศ. ๑๕๕๙ นั้น เกิดจากการกระทำของอาณาจักรศรีวิชัย พระเจ้ามารวิชโยตตุงคะวรมันเองก็เสด็จขึ้นครองราชย์แล้วใน พ.ศ. ๑๕๕๑ อันเป็นปีที่พระองค์ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน นอกจากนี้แผ่นบัตรที่เรียกกันว่า “แผ่นบัตรใหญ่แห่งเมืองไลเคน (Leyden) ในประเทศฮอลแลนด์” ก็ยังแสดงอีกว่าในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรโจพะที่ ๑ ซึ่งทรงขึ้นครองราชย์ในอาณาจักรตันซอร์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๕๗ นั้น พระเจ้าราเชนทรโจพะก็ได้ทรงออกประกาศสำหรับหมู่บ้านที่พระบิดาของพระองค์ คือ พระเจ้าราชาระถวายไว้แก่วัดจุฬามณีธรรมวิหารด้วย ในแผ่นบัตรแผ่นนี้มีคำกล่าวว่าพระเจ้ามารวิชโยตตุงคะวรมันทรง “สืบลงมาแต่ราชวงศ์ไศเลนทร์และเป็นพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยและกภูหะ (กิทาระ ในจารึกภาษาทมิฬ)” การกล่าวถึงอาณาจักรศรีวิชัย (คือเมืองปาเล็มบัง) และกภูหะ (คือแคว้นไทรบุรีบนแหลมมลายู) ก็สนับสนุนคำกล่าวของนักภูมิศาสตร์อาหรับที่ว่ามหाराชแห่งซำบักครอบครองทั้งศรีบุซาและกะละห์ (คือกระ) สถานที่ทั้งสองแห่งคือเกาะสุมาตราและแหลมมลายู ก็แสดงว่ามหाराชทรงครอบครองมีอำนาจเหนือทั้งช่องแคบมะละกาและซุนดา

นโยบายการขยายอำนาจ และการควบคุมการค้าขายของพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัย ย่อมขัดกับนโยบายของราชวงศ์โจพะในประเทศอินเดีย ใน พ.ศ. ๑๕๕๐ พระเจ้าราชาระก็ทรงอวดอ้างว่าได้ทรงปราบปรามเกาะต่าง ๆ ถึง ๑๒,๐๐๐ เกาะ ใน ๑๐ ปีต่อมาโอรสของพระองค์คือพระเจ้าราเชนทรโจพะที่ ๑ ก็อาจทรงยกกองทัพเข้าปล้นสะดมอาณาจักรกภูหะ คือประเทศราชของอาณาจักรศรีวิชัยบนแหลมมลายูเป็นครั้งแรก การรุกรานครั้งนี้ถ้ามีจริงก็เป็นแต่เพียงการเบิกทางของการปล้นสะดมครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๑๕๖๘ เท่านั้น

รายละเอียดของการปล้นสะดมครั้งนี้มีปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้าวราเชนทรโจषะ ณ เมือง
 คันชอร์ ซึ่งคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๕๗๓ - ๑๕๗๔ โดยกล่าวว่า “หลังจากการส่งกองทัพ
 เรือขนาดใหญ่ไปท่ามกลางทะเลอันปั่นป่วนและจับกุมพระเจ้าสงครามวิชัยตุงคะวรมัน
 พระราชาแห่งอาณาจักรกทาร์มได้แล้ว” ก็ได้เข้าครอบครองดินแดนดังต่อไปนี้คือ ศรีวิชัย
 (ปาเล็มบัง) บัณไณ (ปาโนบนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรา ตรงข้ามเมืองมะละกา)
 มะไลยูร์ (อาณาจักรมลายูในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คือเมืองซัมพิ กลางเกาะสุมาตรา) มายูทิง-
 กัม (อาณาจักรชิลิง (Jih-lo-t'ing) ของจีน ตั้งอยู่บนฝั่งมลายู นายวิทีลิกกล่าวว่า
 อยู่แถบเมืองนครศรีธรรมราช) อิลังกาโคกัม (ลังกะสุกะ แถบจังหวัดปัตตานี) มาปป์ปาลัม
 (ปป์ปาละ ในหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารของเกาะลังกา กล่าวว่า ตั้งอยู่ใกล้เมืองหงสาวดี
 (พะโค) ประเทศพม่า) เมวิลิมบังกัม (คือกรรมรังคะหรือกามลังคะ บนคอคอดเมืองนครศรี-
 ธรรมราช แต่นายวิทีลิกเห็นว่าเป็นแห่งเดียวกับอาณาจักรลังกะสุกะนั่นเอง) วไปปันทูรุ (อาจ
 เป็นปาณฑุรุ (ังคะ) ณ ประเทศจัมปา มีคำภาษาทมิฬว่า วไล คือ บ่อม หรือภาษาจามว่า ปเล
 คือหมู่บ้านหน้า) ตไลตุตักโกลัม (คือตักโกละของปโตเลมีและในหนังสือมิลินทปัญหา
 ตั้งอยู่บนคอคอดกระ) มาทมาลิงกัม (ตามพรลิงค์ คือ อาณาจักรตันม้าลิง (Tan-ma-ling)
 ของจีน ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช) อิลามูริเทศัม (คือลามูร์ของพ่อค้าอาหรับ
 ลัมบริ ของมาร์โคโปโล ตั้งอยู่ทางเหนือสุดของเกาะสุมาตรา) มาณักกวารัม (หมู่เกาะนิโค-
 บาร์) และกทาร์ม (แคว้นเกาะห์ คือ ไทรบุรี)

ชื่อเหล่านี้ก็ไม่แน่ว่าจะจารึกขึ้นตามลำดับเหตุการณ์ แต่ถ้าจารึกขึ้นตามลำดับ
 เหตุการณ์แล้ว เราก็จะเห็นว่าหลังจากเข้าทำลายราชธานีบนเกาะคือเมืองศรีวิชัย อันได้แก่เมือง
 ปาเล็มบังและจับพระเจ้าสงครามวิชัยตุงคะวรมันไว้ได้แล้ว พระราชาแห่งราชวงศ์โจषะก็
 เข้าครอบครองฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตราแล้วจึงเข้าโจมตีบรรดาประเทศราชของมหाराช
 บนแหลมมลายู แหลมอินบนเกาะสุมาตรา หมู่เกาะนิโคบาร์ และแคว้นไทรบุรี ซึ่งเป็น
 ราชธานีของอาณาจักรศรีวิชัยบนผืนแผ่นดินใหญ่ การปล้นสะดมครั้งนี้อาจมีร่องรอยเหลืออยู่
 สำหรับชาวมลายูบนผืนแผ่นดินใหญ่ ทั้งนี้ เพราะจดหมายเหตุพื้นเมืองของมลายูได้กล่าวว่า
 พระราชาทมิฬนามว่า ราชชา โฉลัน (Raja Cholan) หรือสุรัน (Suran) ได้ทำลายเมืองกงกานกร
 บนแม่น้ำคินดิง (Dinding) พร้อมกับบ่อมบนแม่น้ำเลงกีว (Lengiu) ซึ่งเป็นแควของแม่น้ำ
 ยะโฮร์ และเข้าครอบครองกุ่มะสิค (Tumasik) ซึ่งต่อมาจะเป็นที่ตั้งของเมืองสิงคโปร์

อย่างไรก็ดี การรุกรานของพระเจ้าราเชนทรโจพะที่ ๑ ก็ไม่มีผลยั่งยืน ต่อมาก็มีพระเจ้าแผ่นดินอีกองค์หนึ่งขึ้นครองอาณาจักรศรีวิชัย และตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๗๑ ก็ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ่งกล่าวว่าพระองค์ทรงพระนามว่า ซิลิตีฮัว (Shih-li Tieh-hua) คือ ศรีทเว..... การรุกรานของพระเจ้าราเชนทรโจพะที่ ๑ ก็ทำให้อาณาจักรศรีวิชัยหันมาค้ำค้ำกับอาณาจักรชวาใหม่ ก็จะเห็นว่าต่อมาจะมีการผูกพันทางการเสกสมรสระหว่าง ๒ อาณาจักรนี้

ได้กล่าวมาแล้วว่าพระภิกษุธรรมกীরติได้พำนักอยู่ที่อาณาจักรศรีวิชัยในสมัยรัชกาลของพระเจ้าจุฬามณีวรมัน ท่านยังคงอยู่ต่อมาจนถึงสมัยพระเจ้ามรวิชโยตตุงคะวรมัน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าในหนังสือชื่อ บุชน (Bu-ston) ภาษาทิเบตปรากฏว่า “ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๕๔ ถึง ๑๕๖๖ พระอติสะก็ได้มาศึกษากับพระธรรมกীরติ ผู้เป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ในเกาะสุวรรณทวีปภายใต้รัชกาลของพระเจ้าธรรมปาละ” คำว่าธรรมปาละไม่เคยปรากฏในพระนามของพระราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัย ทั้งในจดหมายเหตุจีนหรือในศิลาจารึก แต่ก็อาจเป็นตำแหน่งของพระเจ้ามรวิชโยตตุงคะวรมัน หรือผู้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ก็ได้ อย่างไรก็ดี ความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาเถรวาทในเกาะสุมาตราที่มีหลักฐานสนับสนุนจากการค้นพบประติมากรรมมีจารึก ได้แก่รูปพระโลกนาถ คือพระโพธิสัตว์โลเกศวรประทับยืนอยู่ท่ามกลางนางทارا ๒ ข้าง รูปนี้หล่อขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๖๗ และค้นพบที่ตปะนูลิ (Tapanuli) ทางฝั่งตะวันตกของเกาะ นอกจากนี้ก็มีสมุทภาพของเนปาลในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายของรูปพระโลกนาถแห่งศรีวิชัยปุระ

ต่อจากนี้เราจะย้อนกลับมากล่าวถึงอาณาจักรชวาต่อไป เราได้เห็นมาแล้วว่าพระเจ้าอุทายนะแห่งเกาะบาห์ลีได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงชวาผู้ทรงพระนามว่ามเหษรทัทตคา ผู้เป็นปนัดดาของพระเจ้าสินทก จากการสมรสนี้ก็มีเจ้าชายทรงนามว่าไอร์ลังกะ ประสูติที่เกาะบาห์ลีเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๔๔ เจ้าชายองค์นี้ได้ทรงหมั้นกับพระราชธิดาของพระราชแห่งเกาะชวาภาคตะวันออกตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พระองค์ได้เสด็จเข้าไปประทับอยู่ในราชสำนักชวา แต่เหตุการณ์อันร้ายแรงก็ได้เกิดขึ้นในประเทศนั้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๙ ทำลายเมืองหลวงและทำให้พระราชราชวงศ์ต้องสิ้นพระชนม์ เหตุการณ์นี้อาจเกิดขึ้นจากการกระทำของอาณาจักรศรีวิชัยดังกล่าวมาแล้วก็ได้ ปรากฏว่าหัวหน้าแห่งการกบฏครั้งนี้คือเจ้าชายแห่งวูรวารี (Wurawari) ซึ่งอาจมาจากแหลมมลายูหรือเป็นหัวหน้าชาวพื้นเมืองบนเกาะชวา หลังจากเกิดเหตุการณ์

ยุ่งยากแล้ว เจ้าชายไอร์ลังคะซึ่งขณะนั้นมีพระชนม์เพียง ๑๖ ปีก็เสด็จไปพำนักอยู่ ณ สำนักนักพรตบนเขาวนคีรี และประทับอยู่ที่นั่นเป็นเวลาถึง ๔ ปี ต่อมาพวกขุนนางและพราหมณ์จึงได้ไปวิงวอนขอให้พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแทนพระสัสสุระ (พ่อตา) ใน พ.ศ. ๑๕๖๒ พระองค์จึงทรงกระทำพิธีราชาภิเษกและทรงพระนามว่า ศรีมหाराช รโก ฮลฺ สุ ศรี-โลกศวรธรรมวงศไอร์ลังคะ อนันตวิกรมโคตตุงกเทพ ขณะนั้นพระราชอำนาจของพระองค์ก็มีอยู่เฉพาะบนฝั่งเหนือของเกาะชวาระหว่างเมืองสุราบายา (Surabaya) และปัสสุรหัน (Pasuruhan) เท่านั้น พระองค์ต้องคอยอีกราว ๑๐ ปี จึงทรงสามารถแผ่ขยายอำนาจได้ทั้งนี้ ก็คงเป็นเมื่ออาณาจักรศรีวิชัยต้องอ่อนอำนาจลง เนื่องจากถูกพระราชอาณาจักรแห่งราชวงศ์โจปะเข้าโจมตีใน พ.ศ. ๑๕๖๘

พระเจ้าไอร์ลังคะอาจขึ้นครองราชสมบัติที่เกาะบาหลิสแทนพระบิดาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๖๕ แต่ข้อนี้ก็ยังไม่สู้แน่นอนนัก สำหรับเจ้าชายธรรมวงศวรรณะ มรกฏบันนักษัตถาโนตตุงกเทพ ซึ่งเราได้ค้นพบศิลาจารึกของพระองค์ที่เกาะบาหลิสตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๖๕ ถึง ๑๕๖๙ ก็อาจเป็นอุปราชของพระเจ้าไอร์ลังคะ และทรงปกครองเกาะบาหลิสแทนพระองค์

พระเจ้าไอร์ลังคะทรงเริ่มแผ่ขยายอำนาจในเกาะชวาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๖๑-๑๕๖๒ ในขั้นต้นทรงเข้าโจมตีเจ้าชายกษัตริย์ประภาวะ ซึ่งเป็นโอรสของพระราชอาองค์หนึ่ง ต่อจากนั้นใน พ.ศ. ๑๕๖๓ ก็ทรงรบพุ่งกับเจ้าชายวิชัยแห่งแคว้นเวงเกอร์ (Wengker) บนที่ราบ มาดิอุน (Madiun) ทางทิศตะวันออกของเกาะชวา ใน พ.ศ. ๑๕๖๔ ทรงปราบปรามอธมาปนุทและเผ่าที่อยู่ของท่านผู้นั้นเสีย ใน พ.ศ. ๑๕๖๕ ทรงกำจัดสตรี “ผู้มีกำลังแข็งแรงน่ากลัวดังนางราชาสี” ออกไปจากประเทศ และทรงปราบดินแดนทางภาคใต้ “ซึ่งทรงเผาเสียด้วยชีวหา กุจดังงูไฟ” นอกจากนี้ยังอาจต้องทรงรบพุ่งกับเจ้าชายแห่งวูรวีอิก สำหรับเจ้าชายวิชัยแห่งแคว้นเวงเกอร์ซึ่งยอมมารบพุ่งใหม่นั้น ก็ต้องหลบหนีไป “โดยละทิ้งชายา โอรส ธิดา ททรัพย์สมบัติ และราชรถ ไว้” เจ้าชายองค์นี้ถูกจับโดยกองทัพของพระองค์เองและสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๖๘ ใน พ.ศ. ๑๕๘๐ พระเจ้าไอร์ลังคะจึงได้ทรง “วางพระบาทลงบนศิระชะของศัตรูและเสด็จขึ้นประทับบนสืหมัลลังกอันประทับไปด้วยแก้ว” อาณาจักรของพระองค์ได้แผ่ขยายออกไปเป็นอันมาก และพระองค์ก็ประทับอยู่ทางภาคตะวันออกของเกาะชวา ณ เมืองกหุริปัน (Kahuripan) ซึ่งยังไม่ทราบกันว่าอยู่ที่ใดแน่

หลังจากทรงมีชัยชนะต่อศัตรูแล้ว พระเจ้าไอร์ลังคะก็ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นบนเขาปุกังหัน (Puchangan คือ ปุกวัตในภาษาสันสกฤต ได้แก่ เขาหมาก) แถบลุ่มแม่น้ำ

บรันคัส พระองค์ทรงอุทิศศาสนสถานแห่งนี้ใน พ.ศ. ๑๕๘๔ และอาจทรงสร้างขึ้นเนื่องในการ
 สิ้นพระชนม์ของเจ้าหญิงองค์หนึ่ง ซึ่งจารึกของพระองค์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๗๓-๑๕๘๔ เรียกว่า
 เป็นผู้สูงศักดิ์องค์แรกแห่งราชสำนัก เจ้าหญิงองค์นี้ทรงมีพระนามว่า สงครามวิชัยธรรมประสา-
 โทตตุงคเทวี คล้ายกับพระนามของพระเจ้าสงครามวิชัยตตุงคควรมัน พระราชาแห่งอาณาจักร
 ศรีวิชัย ซึ่งถูกจับกุมไปเนื่องในการปล้นสะดมของพระราชาแห่งราชวงศ์โจปะใน พ.ศ. ๑๕๖๘
 มาก การที่เจ้าหญิงองค์นี้เสด็จมาประทับอยู่ที่เกาะชวา และใน พ.ศ. ๑๕๗๘ พระเจ้าไอร์ลังกะก็
 ทรงสร้างศาสนสถานนามว่า ศรีวิชัยศรมขึ้น ทำให้เห็นได้ว่าในขณะนั้นอาณาจักรศรีวิชัยและ
 อาณาจักรชวามีความสัมพันธ์กันมาก เจ้าหญิงองค์นี้ก็อาจเป็นพระธิดาหรือพระมเหสีหม้ายของ
 พระเจ้าสงครามวิชัยตตุงคควรมันและพระเจ้าไอร์ลังกะทรงเสกสมรสด้วยราว พ.ศ. ๑๕๗๓
 ในขณะนั้นอาณาจักรศรีวิชัยก็มีอำนาจอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่เกาะอินโดนีเซียและอาณาจักร
 ชวาทางด้านทิศตะวันออก แต่จารึกในขณะนั้นก็แสดงให้เห็นด้วยว่าการค้าขายของอาณาจักรชวา
 ได้แผ่ไปทางทิศตะวันตก คือได้กล่าวถึงชนชาติกิลิงก์ (ชาวอินเดียนในแคว้นกิลิงการฐ)
 อารยะ (ชาวอินเดียนที่ไม่ใช่ทมิฬ) โคละ (จากเมืองเคาทะในแคว้นเบงกอล) สิงหละ (ลังกา)
 กรรณภูกะ (จากหมู่เกาะคานารีส์) โจลิกะ (โจปะแห่งฝั่งโคโรมันเดล) มัลยละ (จากฝั่ง
 มะละบาร์ของอินเดียน) บัณฑิกระ (พวกปาดนทะยะและเกาะในอินเดียน) ทรวีชา (ทมิฬ)
 จัมปา (จาบ) เรเมน (มอญหรือมลายูจากรวมนี้ คือ แหลมอฉินในเกาะสุมาตรา) กมีร์
 (เขมร) พวกเหล่านี้เข้ามาในราชอาณาจักรของพระเจ้าไอร์ลังกะทางเมืองท่าที่ปากแม่น้ำ
 บรันคัสในอ่าวสุราบายา และทางทิศเหนือแถบเมืองตูบัน (Tuban)

จารึกของพระเจ้าไอร์ลังกะกล่าวถึงศาสนา ๓ ศาสนา คือ ไศวะ (ศาสนาพราหมณ์
 ลัทธิไศวานิกาย) ไศคตะ (พุทธศาสนา) และฤษี (นักพรต) หรือ ไศคตะ มเหศวร และ
 มหาพราหมณ์ ทั้งนี้ แสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันตลอดจนการผสมกันของพุทธศาสนาและ
 ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวานิกาย อย่างไรก็ดี พระเจ้าไอร์ลังกะทรงถือว่า พระองค์ทรงอวตาร
 ลงมาจากพระนารายณ์เช่นเดียวกับบรรดาผู้ที่ครองราชสมบัติต่อจากพระองค์ ตั้งแต่ พ.ศ.
 ๑๕๘๕ พระเจ้าไอร์ลังกะอาจเสด็จออกทรงผนวชแต่ก็ยังทรงมีอำนาจอยู่ เมื่อพระองค์สิ้น
 พระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๕๙๒ พระศพก็ถูกฝังที่ “อ่างแห่งเบลลาหัน (Belahan)” บนลากเซา
 เปนังกูหนัน (Penanggungan) ด้านตะวันออก ณ ที่นั้นได้ค้นพบเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ
 อย่างสวยงามอยู่ท่ามกลางพระลักษมี ๒ องค์ ซึ่งอาจแสดงถึงพระเจ้าไอร์ลังกะและมเหสี

๒ องค์ นอกจากนี้ ยังมีแผ่นหินจารึกบอกศักราชชนิดเล่นคำตรงกับมหาศักราช ๕๗๑ คือ พ.ศ. ๑๕๕๒ กว๊าย

รัชกาลของพระเจ้าไอร์ลังคะซึ่งมีความสำคัญมากทางด้านการเมือง ก็มีความสำคัญ เช่นเดียวกันเกี่ยวกับวรรณคดีของชาว หนังสือเรื่องอรชุนวิวาหะ ซึ่งแต่งใน พ.ศ. ๑๕๗๘ โดยกวีชื่อกัณณะกึ่งแต่งขึ้นในรัชกาลของพระองค์ เป็นเรื่องที่แต่งเปรียบเทียบสรรเสริญการเสกสมรสของพระเจ้าไอร์ลังคะกับเจ้าหญิงชาวสุมาตรา

ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ พระเจ้าไอร์ลังคะได้ทรงแบ่งอาณาจักรของพระองค์ออกเป็น ๒ ภาค และการแบ่งแยกนั้นก็คงอยู่ตลอดสมัยที่ได้รับอารยธรรมจากอินเดีย พระองค์ไม่ทรงมีทายาทโดยชอบธรรม ฉะนั้น อาจเพื่อเป็นการป้องกันมิให้พระโอรส ๒ องค์ที่เกิดแต่สนมต้องรบพุ่งกันเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าไอร์ลังคะจึงทรงแบ่งอาณาจักรของพระองค์ออกเป็น ๒ ภาคตั้งแต่ยังมีพระชนม์อยู่ เขตแบ่งระหว่างอาณาจักรชังกละ (Janggala) และปันชลุ (Panjalu) นี้ก็อาจเป็นกำแพงซึ่งยังคงมีซากอยู่ ระหว่างเขากวิ (Kawi) และทางฝั่งภาคใต้ของเกาะชวา หรืออาจเป็นแม่น้ำบรันตัสก็ได้ ทางทิศตะวันออก อาณาจักรชังกละมีราชธานีคือเมืองกหุรีปัน ซึ่งเคยเป็นราชธานีของพระเจ้าไอร์ลังคะ และตัวอาณาจักรเองคงประกอบด้วยเมืองมาลัง กินแดนแถบปากแม่น้ำบรันตัส พร้อมด้วยเมืองท่าสุราบายา เรมบัง (Rembang) และปสุหัน ทางทิศตะวันตกอาณาจักรปันชลุหรือกทิริ (Kadiri) ก็มีเมืองดาฮา (Daha) คือเมือง เกดิริ (Kediri) ปัจจุบัน เป็นราชธานี และครอบครองดินแดนแถบเมืองเกดิริและมาคินตลอดจนไปจดทะเลที่อ่าวสุราบายา แต่ในไม่ช้า อาณาจักรชังกละทางทิศตะวันออกก็ถูกอาณาจักรปันชลุหรือกทิริกลืนหายไป

ทางด้านเกาะบาหลี ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๕๓ จนถึง ๑๖๒๑ ก็มีจารึกของบุคคลซึ่งมีตำแหน่งว่า อนันท์ วุงสุ (anak wungsu) คือ “โอรสองค์เยาว์” (พาลบุตร) หรือ ซามาคา (ลูกเขย) ของพระบิคามารคาของพระเจ้าไอร์ลังคะ ดังนั้น จึงอาจเป็นพระอนุชาหรือน้องเขยของพระเจ้าไอร์ลังคะเอง

พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๗๓ ถึง ๑๖๐๗ เราก็ไม่ทราบอะไรมากเกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัย ใน พ.ศ. ๑๖๐๗ ปรากฏว่ามีนามของ ธรรมวีระ สลักอยู่บนรูปมกรที่โซลอก (Solok) ทางทิศตะวันตกของเมืองซัมพิกลงเกาะสุมาตรา รูปมกรนั้นก็คงจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะชวา

ใน พ.ศ. ๑๖๑๐ ปรากฏว่ามีขุนนางผู้ใหญ่ของอาณาจักรสันโฟฉี (ศรีวิชัย) เดินทางเข้ามายังประเทศจีน จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องเรียกท่านผู้นี้ว่าติฮัวเจียโล (Ti-hua-chieh-lo) คือ ทิวากร แต่นักปราชญ์บางท่านก็เห็นว่าตรงกับคำว่า “เทวกุล” ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าเมื่อพระเจ้าราเชนทรเทวกุลตุงคะ (หรือกุลตุงคะที่ ๑) ในราชวงศ์โจพะ ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนในอีก ๑๐ ปีต่อมาใน พ.ศ. ๑๖๒๐ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องก็กล่าวถึงนามว่า ติฮัวเจียโล (Ti-hua-chia-lo) เช่นเดียวกัน นักปราชญ์ที่มีความเห็นดังกล่าวจึงเห็นว่าทั้งทิวากรหรือเทวกุลก็คือบุคคลคนเดียวกันนั่นเอง คือ พระเจ้าราเชนทรเทวกุลตุงคะ ซึ่งประสูติแก่พระราชธิดาของพระเจ้าราเชนทรโจพะ และพระบิดาก็คือพระเจ้าราชาเชที่ ๑ แห่งอาณาจักรเวงกี (ระหว่างแม่น้ำโคทาวารีและกฤษณาในประเทศอินเดีย) เจ้าชายองค์นี้ก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแห่งราชวงศ์โจพะใน พ.ศ. ๑๖๑๓ ก็อาจจะได้ทรงทำงานในหน้าที่อันสูง ณ อาณาจักรศรีวิชัยมาก่อน พระองค์เองก็ดูเหมือนจะได้กล่าวถึงตำแหน่งนี้ในจารึกหลักแรก ๆ ของพระองค์ด้วย

อย่างไรก็ดี ใน พ.ศ. ๑๖๑๑ พระเจ้าวีรราเชนทร์แห่งราชวงศ์โจพะก็ได้ทรงเข้าโจมตีแหลมมลายูอีก ในปีที ๗ แห่งรัชกาลของพระองค์ คือใน พ.ศ. ๑๖๑๑-๑๖๑๒ พระเจ้าวีรราเชนทร์ ซึ่งทรงเป็นโอรสหรือนัดดาแห่งพระเจ้าราเชนทรโจพะ ผู้ได้เคยเข้ารุกรานอาณาจักรศรีวิชัยและประเทศราช ใน พ.ศ. ๑๕๖๘ “ก็ได้ทรงปราบปรามอาณาจักรกาทรมสำหรับพระราชินีมาขอความช่วยเหลือและความคุ้มครอง และได้พระราชทานอาณาจักรที่ปราบปรามได้ให้แก่พระราชินีนั้นด้วย” อาจเป็นด้วยคำปรึกษาของท่านเสนาบดีแห่งราชวงศ์โจพะก็ได้ที่ทำให้พระราชินีแห่งอาณาจักรศรีวิชัยทรงยอมขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าวีรราเชนทร์ เพื่อปราบกบฏหรือการพยายามแยกตัวออกของประเทศราชบนแหลมมลายู และอาจเป็นด้วยการปรากฏมีที่ปรึกษาในราชวงศ์โจพะที่ราชสำนักของราชอาณาจักรศรีวิชัย ตลอดจนการที่พระราชินีแห่งราชวงศ์โจพะยอมปราบปรามดินแดนให้แก่อาณาจักรศรีวิชัยนี้เอง ที่ทำให้นักจดหมายเหตุจีนเข้าใจผิดคิดว่าระหว่าง พ.ศ. ๑๖๑๑-๑๖๒๐ “อาณาจักรจูเหลียน (Chou-lien คือ โจพะ) ตกเป็นประเทศราชแก่อาณาจักรสันโฟฉี (ศรีวิชัย)”

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง ได้กล่าวอีกว่า อาณาจักรสันโฟฉีได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๑๖๒๑ ถึง ๑๖๔๐ ในระยะนี้การเกี่ยวข้องกับระหว่างเกาะสุมาตรากับประเทศอินเดียภาคใต้ก็ยังคงมีอยู่อีกในจารึกภาษาทมิฬ ซึ่งค้นพบใกล้กับเมืองบาโรส (Baros) บนฝั่งตะวันตกของเกาะสุมาตรา จารึกนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๖๓๑ และเป็น

ของสมาคมพ่อค้าทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๓๒-๑๖๓๓ พระราชาแห่งอาณาจักรกัทริการะ (แคว้นไทรบุรี คือ อาณาจักรศรีวิชัยบนแหลมมลายู) ก็ได้ทูลขอให้พระเจ้ากุโลตตุงกะที่ ๑ ในราชวงศ์โจปะทรวงออกประกาศใหม่พระราชทานแก้วศิรีไศเลนทร-จุฑามณีวรมวิหาร เราได้เห็นมาแล้วว่าวัดนี้พระเจ้าจุฑา (พา) มณีวรมันแห่งราชวงศ์ไศเลนทร์ได้ทรงสร้างขึ้นที่เมืองเนคปตัมในประเทศอินเดียราว พ.ศ. ๑๕๔๘

ทางด้านเกาะชวา จดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ก็ไม่ได้กล่าวถึงการแบ่งแยกราชอาณาจักรของพระเจ้าไอร์ลึงกะออกเป็น ๒ อาณาจักรเลย จนกระทั่งเราอาจคิดได้ว่า อาณาจักรกัทริซึ่งเป็นอาณาจักรเดียวกับที่มิลลาจาริก อาจเข้าครอบครองเมืองท่าบนฝั่งทะเลทั้งหมดและเลยกลายเป็นอาณาจักรเซโพเพียงอาณาจักรเดียวสำหรับพวกพ่อค้าจีน อาณาจักรนี้ได้ส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๕๒ ได้ค้นพบจารึกที่มีศักราชและพระนามพระราชาเป็นจำนวนพอใช้ในอาณาจักรกัทริ แต่ก็ไม่มีประโยชน์ทางด้านประวัติศาสตร์มากนักในสมัยนี้ กวีชวาชื่อศรีกูณ ได้แต่งคำประพันธ์เรื่องกฤษณายนะ กล่าวสรรเสริญพระกฤษณะ ภาพสลักที่จันทิชาโก (Chandi Jago) และปะนะคะวัน (Panataran) ก็แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องนี้

—ที่เกาะบาหลิ ใน พ.ศ. ๑๖๔๑ ก็ปรากฏมีพระนามเจ้าหญิงสกเลนทูกิระ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับราชวงศ์ของพระเจ้าไอร์ลึงกะ

ใน พ.ศ. ๑๖๒๕ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องกล่าวว่าพระเจ้าศรีมหาราชแห่งอาณาจักรโพนิ คือ บนฝั่งตะวันตกของเกาะบอร์เนียว ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน

ทางด้านอาณาจักรศรีวิชัย จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง กล่าวอีกว่า พระเจ้าศรีมหาราชได้ทรงส่งราชทูตเข้ามายังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๙๙ และหลังจากนั้นคณะทูตศรีวิชัยก็ได้เดินทางเข้ามาอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๑๗๒๑ ม้าตวนลินได้กล่าวอีกว่า คณะทูตศรีวิชัยได้เข้ามาใน พ.ศ. ๑๗๑๙ และกล่าวว่า พระราชาที่ทรงส่งคณะทูตเข้ามาใน พ.ศ. ๑๗๒๑ นั้น เสด็จขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๑๒ นักภูมิศาสตร์ชาวอาหรับก็ยังกล่าวถึงซาบัคและมหาราชแต่ก็กล่าวถึงแบบคัดลอกต่อ ๆ กันลงมา และไม่มีอะไรเพิ่มเติมใหม่ อย่งไรก็ดี ชาวอาหรับชื่อเอดริซี (Edrisi) ซึ่งเขียนบทความของเขาขึ้นใน พ.ศ. ๑๖๙๗ ก็ได้ให้รายละเอียดที่น่าสนใจว่า “กล่าวกันว่าเมื่อเกิดกบฏขึ้นในประเทศจีนหรือความกตริและความยุ่งเหยิงในประเทศอินเดีย ชาวจีนก็เข้ามาทำการค้าขายในซาบัคและเกาะอื่น ๆ ที่เป็นประเทศราช ชาวจีนได้ติดต่อและทำการค้ากับชาวพื้นเมือง ทั้งนี้ก็ด้วยความยุติธรรม ความประพฤติดี

ประเพณีอันอ่อนน้อม และความสะดวกในกิจการงาน ด้วยเหตุนี้ เกาะแห่งนี้จึงมีพลเมืองมาก และมีชาวต่างประเทศมาแวะพักเสมอ”

ที่เกาะชวา ก็ปรากฏว่ามีพระนามของพระราชแห่งอาณาจักรกทิจิตตามประกาศการสร้างศาสนสถานดังต่อไปนี้ คือ พระเจ้าพามาเมศวร (พ.ศ. ๑๖๖๐-๑๖๗๓) ทรงได้รับการยกย่องจากพระเจ้าจักรพรรดิฉินใน พ.ศ. ๑๖๗๒ และ ๑๖๗๕ พระเจ้าวรมเมศวรหรือชยภัย (พ.ศ. ๑๖๗๘-๑๗๒๒) พระองค์อาจทรงเป็นโอรสของพระเจ้าพามาเมศวร ในรัชกาลหลังนี้ กวี เซคะห์ (Sedah) ได้เริ่มแต่งหนังสือเรื่องภารตยุทธ์ คือ นิยายเรื่องมหาภารตะเป็นภาษาชวาใน พ.ศ. ๑๗๐๐ แท้กี ปนุลูห์ (Panuluh) ก็เป็นผู้แต่งต่อจนจบ ท่านผู้นี้เป็นผู้แต่งเรื่องหวิงส์ คือนิยายเกี่ยวกับพระนารายณ์ด้วย นอกจากนี้ก็มีพระเจ้าสรรเวศวร ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๐๒ ถึง ๑๗๐๔ พระเจ้าอรรยศวรขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๗๑๔ และพระเจ้าโกรนจารย์ที่ป หรือกันตระ ซึ่งครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๗๒๔

ณ เกาะบาห์ลี เรารู้จักเพียงแต่พระนามของพระเจ้าสุวาทิประหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๘-๑๖๖๒ และพระเจ้าชัยศักดิ์ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๘๘-๑๖๙๓

ใน พ.ศ. ๑๗๒๑ มีการตีพิมพ์หนังสือเรื่อง ลิงไวไตตา (Ling-wai Tai-ta) ของจูเฟ (Chou Ch'ü-fei) ในประเทศจีน ข้อความในหนังสือเล่มนี้ต่อมา ก็ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องจูฟันจิ (Chu-fan-chih) พ.ศ. ๑๗๖๘ ของเจาซุกัว (Chao Ju-kua) จากหนังสือของเจาซุกัว เราจะเห็นได้ว่าอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราเริ่มจะเสื่อมอำนาจลงเป็นต้นว่า อาณาจักรจันเป (Chan-pei คือชัมพิ) หรือมลายูในสมัยโบราณทางภาคกลางของเกาะสุมาตราก็ไม่ปรากฏในนามบรรดาประเทศราชของอาณาจักรสันไพลี หนังสือลิงไวไตต้ายกกล่าวด้วยว่าอาณาจักรจันเป (ชัมพิ) นี้ ได้ส่งคณะทูตของตนเองเข้าไปยังประเทศจีน ใน พ.ศ. ๑๖๒๒, ๑๖๒๕ และ ๑๖๓๑ อาณาจักรตันมำลิง ลิงยาซุเจีย โฟโลอัน (Fo-lo-an) ซินโต (Sin-t'o) เจียนโต (Chien-t'o) เจียนปี (Chien-pi) หรือกัมเป (Kampe) และลันวุติ (Lan-wu-li คือ แหลมอินโนในเกาะสุมาตรา) แม้จะปรากฏอยู่ในบัญชีว่าเป็นประเทศราชของอาณาจักรสันไพลี แต่ก็แยกกล่าวถึงไว้ต่างหาก สำหรับอาณาจักรเจียนปีคือ กัมเป บนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรานั้น หนังสือจูฟันจียังกล่าวไว้ด้วยว่า “อาณาจักรนี้แต่ก่อนตกเป็นประเทศราชของอาณาจักรสันไพลี แต่ภายหลังการรบพุ่งกัน อาณาจักรนี้ก็มีพระราชเป็นอิสระ” ดังนั้น แม้ว่าใน พ.ศ. ๑๗๒๑ อาณาจักรศรีวิชัยจะยังคงมีอำนาจอยู่ แต่เมืองมลายู

(ซัมพิ) ในขณะที่อาจกลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรแทนที่เมืองปาเล็มบังไปแล้วก็ได้ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าจกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องได้กล่าวว่า พระราชาแห่งอาณาจักรสันโฟฉี ทรงมีตำแหน่งเป็นพระราชาแห่งจันเป (ซัมพิ) ใน พ.ศ. ๑๗๒๖ พระราชาทรงนามว่า ไตรโลกยราช เมลิกษณธรรมเทพ ก็ได้โปรดให้หล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ซึ่งเรียกกันว่า “พระพุทธรูปแห่งครหิ” ขึ้นที่เมืองไชยา บนอ่าวบ้านคอนในประเทศไทย พระนามของ พระราชาองค์นี้ก็คล้ายกับพระนามที่ใช้กันอยู่ในอาณาจักรมลายูมาก ดังนั้น พระองค์จึงอาจทรง เป็นพระราชาที่ครองอาณาจักรมลายู (ซัมพิ) อยู่ในขณะนั้น แต่ไม่ว่าจะมีศูนย์กลางอยู่ที่เมือง ปาเล็มบังหรือซัมพิ อาณาจักรสันโฟฉีบนเกาะสุมาตราก็ยังคงมีอำนาจอยู่บ้าง จูจู่เฟได้ กล่าวไว้ว่า “อาณาจักรนี้เป็นศูนย์กลางที่สำคัญบนสายทางเดินเรือของชาวต่างประเทศที่ไปยัง ประเทศจีนหรือมาจากประเทศจีน” หมายความว่าอาณาจักรนี้ยังคงควบคุมทั้งช่องแคบมะละกา และซุนคาอยู่

บนเกาะชวา เราก็รู้จักพระนามของพระราชาแห่งอาณาจักรกทริในระยษนี้อีก ๒ พระองค์ คือ พระเจ้ากามาเศวรซึ่งโปรดให้สร้างจารึกขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๕ และ ๑๗๒๘ ใน รัชกาลของพระองค์ ทนะกุง (Tanakung) ก็ได้แต่งคำร่ำค่าประพันธ์ชื่อว่าวฤกคสันฉะ (Vrittasanchaya) และธรรมชะ (Dharmaja) กวีชาวอีกท่านหนึ่งก็ได้แต่งคำประพันธ์ชื่อว่า สมรทนะ (Smaradahana) เล่าถึงเรื่องที่พระกามเทพถูกพระคิเวทรงเผาเป็นเตาถ่าน แต่คำ ประพันธ์เรื่องนี้ก็เป็นการกล่าวเปรียบเทียบ มเหสีของพระเจ้ากามาเศวรทรงเป็นเจ้าหญิงแห่ง อาณาจักรซังกละ และทั้งสองพระองค์ก็อาจเป็นต้นเค้าของเรื่องระเด่น บันทียี คือ อิเหนา ซึ่ง ภาษาชวาเรียกว่า หิโน (Hino) ก็ได้ นอกจากนี้ก็มีพระเจ้าศฤงคะ ซึ่งทรงมีจารึกตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๓๗ ถึง ๑๗๔๘ พระองค์ยังทรงมีพระนามอีกว่า กฤกษัย ในหนังสือลิงไวโตคา พ.ศ. ๑๗๒๑ จูจู่เฟได้กล่าวถึงเกาะชวาไว้ว่า “สำหรับต่างประเทศที่มีสินค้าอันมีค่าเป็นจำนวนมากที่สุดแล้ว ไม่มีประเทศใดเกินกว่าอาณาจักรตาชิ (Ta-shi คือ อาหรับ) ไปได้ ต่อจากนั้นก็ถึงอาณาจักรเซอโพ (ชวา) รองลงมาถึงอาณาจักรสันโฟฉี (ศรีวิชัย)....”

ที่เกาะบาหลี่ จารึกระหว่าง พ.ศ. ๑๗๒๑ และ ๑๗๒๔ ก็เป็นของพระเจ้าชัยปังกัส (Jayapangus) และจารึกใน พ.ศ. ๑๗๔๗ ก็กล่าวถึงอิทิกุนคิเกตะนะและโอรส นามว่า ปรมเศวร ในระยษนี้ก็มีสถานที่ฝังศพและมีระเบียบสลักเข้าไปในภูเขาที่ทัมปักสิริง (Tampak Siring) ซึ่งเป็นโบราณสถานที่น่าประหลาดแห่งหนึ่งบนเกาะ

† ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาณาจักรสันไผ่ยังคงมีอำนาจอยู่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่า เจ้าชุกวักได้ให้นามอาณาจักรไว้ไม่น้อยกว่า ๑๕ แห่งว่า เป็นประเทศราชของอาณาจักรสันไผ่ คือ เพงเฟง (P'eng-feng แคว้นปาหัง) เตงยานุง (Teng-ya-nung แคว้นตังกานู) ลิงยาชู่เจีย (Ling-ya-ssu-chia อาณาจักรลังกะสะกะแถบจังหวัดปัตตานี) จิลันตัน (Chi-lan-tan แคว้นกลันตัน) โฟโลอัน (Fo-lo-an คือกัวลาเบรัง (Kuala Berang) ขึ้นไปตามลำแม่น้ำตังกานูราว ๓๐ กิโลเมตร) ชิโลติง (Jih-lo-t'ing บนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู ?) เจียนไมปาตา (Ch'ien-mai-pa-t'a) ตันมำลิ่ง (อาณาจักรตามพรลิงก์ แถบจังหวัดนครศรีธรรมราช) เจียโลซี (Chia-lo-hsi ครหิที่ไชยาบนอ่าวบ้านคอน) ปาลินเฟง (Pa-lin-feng เมืองปาเล็มบัง) ซินโต (Sin-t'o เมืองซุนคาทางทิศตะวันตกของเกาะชวา) เจียนปี (Chien-pi คือ กัมเป (Kampe) บนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรา) ลันวูลิ (Lan-wu-li คือ ลามูรี (Lamuri ทิศเหนือสุดของเกาะสุมาตรา) สิลัน (Si-lan เกาะลังกา ?) รายนามเหล่านี้ครอบคลุมแหลมมลายูทั้งหมด ตั้งแต่ได้อ่าวบ้านคอนลงมาตลอดจนทางทิศตะวันตกของหมู่เกาะอินโดนีเซีย กล่าวคือ มหาราชยังคงควบคุมช่องแคบมะละกาอยู่ทั้งสองฝั่ง ได้แก่อาณาจักรศรีวิชัย-กฏาหะ หรือ ศรีบุซา-กะละห์ แต่ในระยนี้ประชาชนก็อาจจะกลายเป็นโจรสลัดไป เจ้าชุกวักกล่าวว่า “ประเทศนี้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรและเป็นเจ้าของควบคุมช่องแคบ ซึ่งการเดินทางของชนต่างชาติไม่ว่าทั้งทางทะเลหรือทางบกและไม่ว่าจะไปทางใด จำเป็นต้องผ่าน.....ถ้าเรือของพ่อค้าลำใดที่ผ่านไปแล้วไม่เข้าแวะพัก ก็จะมีบรรดาเรือออกมาโจมตีเรือของพ่อค้าลำนั้นตามแผนการณ์ที่ได้กะไว้ก่อนแล้ว ประชาชนของประเทศนั้นยินดีที่จะปลิวชีวิตเพื่อการกระทำอันนี้ ด้วยเหตุนี้ ประเทศนี้จึงกลายเป็นศูนย์กลางการเดินทางเรือที่สำคัญ”

เราได้เห็นมาแล้วว่า ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ อาณาจักรกัมเปและมลายูบนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตราก็เป็นอิสระไม่ขึ้นต่ออาณาจักรศรีวิชัย เจ้าชุกวักไม่ได้กล่าวถึงอาณาจักรซัมพิหรือมลายูในบัญชีประเทศราชของอาณาจักรศรีวิชัยอีก แต่ได้กล่าวถึงเมืองปาเล็มบัง ซึ่งแปลว่าขณะนั้นคงไม่ได้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยดังแต่ก่อนแล้ว ใน พ.ศ. ๑๗๗๓ อำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยก็อ่อนลงไปอีกบนแหลมมลายู เพราะเหตุว่าในปีนั้นพระเจ้าธรรมราชจันทรภาณุ กษัตริย์แห่งอาณาจักรตามพรลิงก์ (นครศรีธรรมราช) ซึ่งทรงอยู่ในสกุลบัทมวงส์ ก็ได้โปรดให้สร้างจารึกขึ้นที่ไชยา คือเมืองครหิเก่าแต่โบราณ อันอาจเพิ่งเข้ามารวมอยู่ในราชอาณาจักรของพระองค์ จารึกหลักนี้ก็แสดงคล้ายกับว่าพระองค์ทรง

เป็นพระราชาก็เป็นอิสระ ในหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวีป พระเจ้าจันทรภาณุทรงมีตำแหน่งว่าเป็นพระราชแห่งพวกชาวกะ และในจารึกของราชวงศ์ปาดนทยะทางภาคใต้สุดของประเทศอินเดีย พระองค์ก็มีตำแหน่งว่าเป็นศาวกัน การพิจารณาเปรียบเทียบเอกสารเหล่านี้กับหนังสือภาษาบาลีเรื่องชินกาลมาลีปกรณ์ ก็ทำให้อาจกล่าวได้ว่า ใน พ.ศ. ๑๗๙๐ พระเจ้าจันทรภาณุได้ทรงส่งคณะทูตไปยังเกาะลังกา เพื่อไปขอพระสารีริกธาตุหรือพระพุทธรูป แต่คณะทูตคณะนี้ก็เกิดไปรบพุ่งกับชาวลังกา และลงท้ายก็เลยตั้งหลักแหล่งลงในเกาะนั้นเป็นพวกชาวกระราว พ.ศ. ๑๘๐๖ พระเจ้าชฎาวรมันวีรปาดนทยะ ก็ต้องเสด็จไปปรามปรามการจลาจลที่เกาะลังกา หลังจากทีพระเชษฐาของพระองค์คือพระเจ้าชฎาวรมันสุนทรปาดนทยะทรงสามารถสร้างอำนาจของราชวงศ์ปาดนทยะขึ้นได้ในเกาะลังกาใน พ.ศ. ๑๘๐๑ ปรากฏว่าพระเจ้าชฎาวรมันวีรปาดนทยะต้องทรงสู้รบและปราบปรามเจ้าชายชาวลังกา ๒ องค์ กับเจ้าชายชาวกะอีก ๑ องค์ เจ้าชายองค์หลังนี้อาจเป็นโอรสของพระเจ้าจันทรภาณุที่ทรงตั้งหลักแหล่งลงบนเกาะลังกาก็ได้ ในราว พ.ศ. ๑๘๑๓ พระเจ้าจันทรภาณุก็ทรงส่งกองทัพไปยังเกาะลังกาอีกเป็นครั้งที่ ๒ เพื่อไปขอพระทันตธาตุและปาครของพระพุทธรองค์ แต่กองทัพนั้นก็กลับพ่ายแพ้มาอย่างยับเยิน

อำนาจของอาณาจักรตามพรลิงก์จึงอ่อนลงโดยลำดับ อาณาจักรนี้เคยเป็นประเทศราชของอาณาจักรศรีวิชัยที่สำคัญที่สุดบนแหลมมลายู แต่ก็มีความสัมพันธ์อย่างหลวม ๆ กับอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตรา ๒๐ ปีต่อมาอาณาจักรสุโขทัยของไทยก็สามารถปราบปรามอาณาจักรตามพรลิงก์ได้ พระเจ้าจันทรภาณุเคยทรงมีสัมพันธภาพเป็นอันดีกับอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งอาจหมายถึงว่าเคยยอมอ่อนน้อมมาแต่ก่อนแล้วก็ได้ อาณาจักรศรีวิชัยเองต่อมาก็จะถูกอาณาจักรชวาเข้าโจมตีตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๘๑๘ จนหมดอำนาจลง

ได้กล่าวมาแล้วว่าในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระเจ้ากฤตชัยหรือศตงคะได้เสด็จขึ้นครองอาณาจักรกทิริในเกาะชวา ในปลายรัชกาลของพระองค์ ก็ใน พ.ศ. ๑๗๖๕ บุรุษนามว่า อังกรก (Angrok) ซึ่งขึ้นครองเมืองตุมะเปด (Tumapel) ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองมาลัง ก็สามารถปราบอาณาจักรชังกละในสมัยโบราณทางทิศตะวันออกของเกาะชวาได้ และต่อจากนั้นก็แข็งข้อต่อนายเก่าของตนคือพระราชแห่งอาณาจักรกทิริ ในหนังสืออุพันิจของเจาซูกัว พ.ศ. ๑๗๖๘ ก็แสดงให้เห็นถึงความยุ่งยากบนเกาะชวาในระยะนี้ ในบทที่ ๑๔ เจาซูกัวยังคงเรียกอาณาจักรบนเกาะชวาตามนามเดิมว่า เซโพ หรือตามนามใหม่

ว่าพูเจียลอง (P'u - chia - long คือ เปกาลงกัน (Pekalongan)) แต่ข้อความที่กล่าวถึงส่วนใหญ่ก็คัดลอกมาจากหนังสือลิงไวโตคา ซึ่งแต่งขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๑ อย่างไรก็ตาม เจาซูกัวได้สรุปลงท้ายบทนี้ว่า “เพื่อป้องกันมิให้มีการลอบส่งเหรียญทองแดงออกมานอกประเทศจีน ราชสำนักจีนก็ได้สั่งห้ามมิให้ติดต่อกำขาย (กับอาณาจักรเซโพ) เป็นหลายครั้ง แต่พวกพ่อค้าต่างตัวก็พยายามหลอกลวงรัฐบาลจีนด้วยการเปลี่ยนชื่อประเทศเสียใหม่เป็น ซูจิตัน (Su-chi-tan)” และในบทที่ ๑๕ เจาซูกัวก็เรียกชื่ออาณาจักรบนเกาะชวาในระยะหลังว่าอาณาจักรซูจิตัน คำว่าซูจิตันนี้ก็คงตรงกับชื่อเมืองสุกาทนะ (Sukadana) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองสุราบายา แต่ดินแดนจะกว้างขวางไปสักแค่ไหนก็ยากที่จะกล่าว เพราะเหตุว่าคำบรรยายของเจาซูกัวนั้นขัดกันเอง ทั้งนี้ คงเป็นเพราะเจาซูกัวได้นำเหตุการณ์หลายระยะมาผสมกันเข้าเป็นต้นว่าท่านได้กล่าวในตอนต้นว่า ทางทิศตะวันตกอาณาจักรซูจิตันจกซินโด (เมืองซุนดา) และทางทิศตะวันออกจกเมืองตะปัน (Ta - pan คือทูปัน (Tuban) หรือคุมะเปล) อาณาจักรนี้ก็ตรงกับอาณาจักรกทิริ ซึ่งยังไม่มีอาณาจักรซังคละเข้ามารวม เพราะเหตุว่าขณะนั้นอาณาจักรซังคละได้กลายเป็นเอกราชไปแล้วในสมัยอังกฤษ แต่ในบัญชีประเทศราชของอาณาจักรซูจิตัน เจาซูกัวกลับรวมเอาเมืองตะปันและชงยาจู (Jong - ya - lu คือซังคละหรือเมืองอุซุงกลุห์ (Ujung Galuh) คือเมืองท่าแถบปากแม่น้ำบรันตัส) เข้าไว้ด้วย อาณาจักรเหล่านี้ก็เป็นอาณาจักรสมัยก่อนระยะของเจาซูกัว คือยังคงรวมอาณาจักรซังคละและกทิริเข้าไว้ด้วยกัน นอกจากนี้ ในตอนปลายบทของอาณาจักรสันโพฉี เจาซูกัวก็พรรณนาว่า อาณาจักรซูจิตัน (ซึ่งมีเมืองซุนดาบนเกาะชวาเป็นประเทศราช) ก็มีเขตแดนทางทิศตะวันออกจกเมืองชงยาจู ซึ่งจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่ออาณาจักรซังคละซึ่งเพิ่งเป็นเอกราชขึ้น จะปราบปรามอาณาจักรกทิริทางทิศตะวันตกไว้ให้อำนาจได้แล้ว

นอกจากเมืองตะปันและชงยาจูแล้ว เจาซูกัวยังกล่าวถึงบรรดาประเทศราชของอาณาจักรซูจิตันที่ตั้งอยู่บนเกาะชวาไว้ดังต่อไปนี้คือ โปฮัวยวน (Po - hua - yuan) มาเตง (Ma - teng คือ เมตัง Medang) ซินิง (Hsi - ning) เตงเจ (Teng - che แผลมทางทิศตะวันออก) นอกจากนี้ก็มีบนเกาะใกล้เคียงอีกคือ ตะกัง (Ta - kang) ชวงม้าจู (Huang - ma - chu) ม้าลิ (Ma - li เกาะบาหลี่ ?) เนียวหลุน (Niu - lun) ตันซุงวุโล (Tan - jung - wu - lo คือ ตันหยงปุระ (Tanjong Pura) ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะบอร์เนียว) ทิว (Ti - wu คือ เกาะติมอร์) ฟิงยาอี (P'ing - ya - i คือ บังไก (Bangai) ทางทิศตะวันออกของเกาะเซเลเบส) วุนกู (Wu - nu - ku คือ เกาะมอลัคกัส)

อังกฤษเป็นผู้ตั้งราชอาณาจักรแห่งคุมะเปล และระยะนี้ประวัติศาสตร์แห่งเกาะชวา ก็แน่นอนยิ่งขึ้นจนตลอดสมัยที่ได้รับอารยธรรมจากอินเดีย ประวัติศาสตร์ในระยะนี้ ส่วนใหญ่ได้มาจากจดหมายเหตุภาษาชวา ๒ เรื่อง คือ นาคกรกฤตาคม ซึ่งประพันธ์ (Prapancha) เป็นผู้แต่งใน พ.ศ. ๑๙๐๘ และปะระระตณ (Pararaton) ซึ่งแต่งขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จดหมายเหตุทั้งสองฉบับนี้ก็เช่นเดียวกับจดหมายเหตุพม่า คือกล่าวถึงพระราชประวัติของพระราชากับบุคคลในราชสำนัก ชีวิตส่วนตัวตลอดจนเรื่องน่าอัศจรรย์และเหตุการณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในราชสำนัก รายละเอียดเช่นนี้ย่อมไม่ปรากฏในศิลาจารึก

อังกฤษเป็นบุตรชวานา แต่ต่อมาก็อ้างตนว่าเป็นโอรสของพระศิวะคิรินทร (คือพระศิวะเจ้าแห่งภูเข) คำเช่นนี้อาจตั้งใจเลียนแบบตำแหน่งอันเก่าแก่ของราชวงศ์ไศเลนทร์มาใช้ก็ได้ หลังจากเคยเป็นโจรปล้นผู้เดินทางมาแล้ว อังกฤษก็เข้ามาทำงานอยู่กับขุนคลังอเมตุง (Tungul Ametung) เจ้าเมืองคุมะเปล แต่ต่อมาก็ฆ่าท่านผู้นี้เสียและสมรสกับภรรยาหม้ายของเจ้าเมืองผู้มีนามว่าเตเตส (Dedes) อังกฤษรวบรวมอำนาจของตนอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาภาวิ และต่อมาก็ฉวยโอกาสในขณะที่พระเจ้ากฤตชัยทรงวิวาทกับนักบวชในราชอาณาจักร ตั้งตนเองขึ้นเป็นพระราชาทรงพระนามว่าพระเจ้าราชสะ ใน พ.ศ. ๑๗๖๔ พระเจ้าราชสะก็ทรงยกทัพไปปราบอาณาจักรกทิริและรบนชนะที่กันเตอร์ (Ganter) ซึ่งยังไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ไหน พระเจ้ากฤตชัยทรงหลบหนีและเลยหายสูญไป ด้วยเหตุนี้ อาณาจักรกทิริจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรคุมะเปล ซึ่งต่อมาจะมีนามเรียกตามราชธานีนีว่า กุฎราชและสิงหาสำหรับ ตามลำดับ

หลังจากครองราชย์มาอย่างสงบได้ ๖ ปี พระเจ้าราชสะก็ถูกปลงพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๗๐ ด้วยความกตัญญูของอนุชปฏิบัติบุตรของพระนางเตเตสกับเจ้าเมืองคุมะเปลคนก่อน ทั้งนี้ก็เพื่อแก้แค้นให้แก่บิดา อนุชปฏิบัติหรืออนุชนาถจึงขึ้นครองราชย์ต่อจากพระเจ้าราชสะจนถึง พ.ศ. ๑๗๙๑ ในปีที่นั้นขณะกำลังมีการชนไก่ พระองค์ก็ถูกโคห์ชัย โอรสของพระเจ้าราชสะและสนม ปลงพระชนม์ ศาสนสถานเกี่ยวกับการพระศพของพระเจ้าอนุชนาถก็คือ จันทิกิดัล (Chandi Kidal) ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองมาลัง เป็นศาสนสถานที่ยังคงแสดงถึงอิทธิพลของอินเดียอยู่

พระเจ้าโคห์ชัยทรงครองราชย์อยู่เพียง ๒-๓ เดือนใน พ.ศ. ๑๗๙๑ ต่อมาก็สิ้นพระชนม์จากการกบฏในพระราชวัง ซึ่งนัดดา ๒ องค์ คือ รังคะ วุณี (Ranga Wuni) โอรสของพระเจ้าอนุชนาถและ มหิษ จัมปก (Mahisha Champaka) นัดดาแห่งพระเจ้าราชสะ

เป็นผู้คิดขึ้น เจ้าชาย ๒ องค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ร่วมกัน คือองค์แรกทรงพระนามว่าพระเจ้าวิษณุวรณะ และองค์ที่ ๒ ทรงพระนามว่าพระเจ้านรสิงหมูรติ เหตุการณ์สำคัญในรัชกาลของพระเจ้าวิษณุวรณะ (พ.ศ. ๑๗๙๑ - ๑๘๑๑) ก็คือการปราบปรามกบฏของลิงคปติ ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๙๗ พระเจ้าวิษณุวรณะก็ทรงมอบให้โอรสทรงนามว่ากฤตนครปกครองบ้านเมืองแทนและในระยษนี้ราชธานีคือเมืองกุฎราชก็เปลี่ยนนามใหม่เป็นสิงหาสำหรี เมื่อสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๘๑๑ พระเจ้าวิษณุวรณะ ก็ได้ทรงรับการยกย่องขึ้นเป็นพระอิศวรที่วาเลรี (Waleri คือเมเลรี (Meleri) ใกล้เมืองกับบลิตาร์ (Blitar) และเป็นพระอโมฆบาท (นามหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) ที่ชชฆู (Jajaghu คือจันทิจาโก (Chandi Jago) ศาสนสถานที่มีชื่อเสียงแห่งนี้ประดับด้วยภาพสลักแสดงถึงตอนต่าง ๆ ในคำประพันธ์ภาษาชาวที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย คือเรื่อง กุณชรกรรม ปารถย์ชฎะ อรชุนวิวาทะ และกฤษณะฉายนะ ศิวศาสนสถานเองก็เป็นแบบอินโดนีเซียยิ่งกว่าศาสนสถานเกี่ยวกับการศพแต่ก่อน ความเสื่อมของอารยธรรมอินเดียพร้อมกับการกลับไปยังประเพณีพื้นเมืองดั้งเดิมเช่นนี้ย่อมปรากฏอยู่โดยทั่วไปในเอเชียอาคเนย์ ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๕๐ - ๑๘๕๐

ความเสื่อมของอารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์อาจเกิดขึ้นจากเหตุ ๒ ประการนอกเหนือไปจากเหตุการณ์ภายใน คือ

๑. การรุกรานของพวกมุสลิมัน คือชนชาติที่นับถือศาสนาอิสลามเข้ามาในประเทศอินเดีย การรุกรานนั้นนอกจากทำให้ผู้ที่มีความรู้หลบหนีไปยังต่างประเทศแล้ว ยังทำให้ศูนย์กลางที่เคยมีการติดต่อกันเสมอต้องค่อยลงไปด้วย

๒. ชัยชนะของชนชาติมิงโกลต่ออาณาจักรที่เคยได้รับอารยธรรมมาจากประเทศอินเดียแต่เก่าก่อน

พุทธศตวรรษที่ ๑๕

พระเจ้ากฤตนครซึ่งทรงมีพระนามภายหลังว่าศิวพุทธ ได้ทรงครองอาณาจักรชังถละและป็นชลุรวมกันอยู่บนเกาะชวา จารึกของพระองค์โดยเฉพาะใน พ.ศ. ๑๘๐๙ และ ๑๘๑๒ ทำให้เราสามารถทราบถึงการปกครองในรัชกาลของพระองค์ได้บ้าง สำหรับเหตุการณ์ภายในพระองค์ก็ต้องทรงปราบปรามการกบฏอีก คือทรงปราบกษัตริย์ราชใน พ.ศ. ๑๘๑๓ และมทีชะรังกะใน พ.ศ. ๑๘๒๓ สำหรับด้านภายนอกในรัชกาลของพระเจ้ากฤตนครอำนาจของเกาะชวาก็ได้

ท่านผู้นี้ จึงทรงส่งออกไปจากราชสำนักและทรงตั้งให้เป็นข้าหลวงแห่งเกาะมาคูลาทางทิศตะวันออก ในขณะที่เดียวกันอุปราชแห่งเมืองกทิริตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๑๔ คือเจ้าชายชั๊กกั้วซึ่งคงจะสืบลงมาแต่กษัตริย์สมัยโบราณก็ต้องการที่จะมีอำนาจสูงสุด เจ้าชายจึงสมคบคิดกับวีรราชและนักแนะกันให้ยกทัพเข้าโจมตีพระเจ้ากฤตนคร การรบพุ่งได้เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๓๕ และภายหลังเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีกล่าวไว้ในหนังสือปะระระตน ก็จบลงด้วยการยึดพระราชวังที่เมืองสิงหาสำหรับไว้ได้และพระเจ้ากฤตนครก็สิ้นพระชนม์ระหว่างวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ถึงวันที่ ๑๕ มิถุนายนของปีนั้น

เจ้าชายชั๊กกั้วก็กลายเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในเกาะชวาและเป็นผู้ตั้งอาณาจักรกทิริใหม่ขึ้น แต่อาณาจักรใหม่นี้ก็คงมีระยะเวลาอันสั้น เพราะเหตุว่ากองทัพเรือมกโกลซึ่งได้ส่งมาเพื่อลงโทษพระเจ้ากฤตนครได้กลับมาตั้งผู้ที่สืบต่อจากพระเจ้ากฤตนครอย่างถูกต้องขึ้นบนราชบัลลังก์

เจ้าชายชั๊กกั้ว ซึ่งเป็นผู้ครองเมืองสิงหาสำหรับในปัจจุบันต้องทรงต่อสู้กับระเด่นวิชัย หรืออนรายสงครามวิชัย เจ้าชายองค์หลังนี้ทรงเป็นนัคตาของมเหสีจัมปกและปนัดดาของพระเจ้าราชสะ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นผู้สืบต่อลงมาโดยตรงจากผู้สร้างราชวงศ์สิงหาสำหรับ ท่านผู้นี้ยังได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงกายตรี (ราชปตินองค์หนึ่ง) ราชธิดาของพระเจ้ากฤตนครผู้ซึ่งทรงถูกประหารเนื่องในการกบฏของเจ้าชายชั๊กกั้วด้วย พร้อมกับเจ้าชายอรรธราชผู้เป็นโอรสของเจ้าชายชั๊กกั้วและในขณะเดียวกันก็เป็นขามาคา (ลูกเขย) ของพระเจ้ากฤตนครระเด่นวิชัยก็ได้ควบคุมกองทัพของพระเจ้ากฤตนครใน พ.ศ. ๑๘๓๕ กองทัพนี้ได้ถูกพระเจ้ากฤตนครทรงส่งขึ้นไปทางทิศเหนือเพื่อปราบกบฏและยังไม่ได้รบพุ่งกับกองทัพของเจ้าชายชั๊กกั้ว

เจ้าชายวิชัยได้รับพุ่งกับกองทัพของเจ้าชายชั๊กกั้วและได้รับชนะ ๓ ครั้ง แต่ชัยชนะเหล่านี้ก็เป็นแต่เพียงการชั่วคราวและข่าวการยกทัพออกมาจากเมืองกทิริพร้อมกับข่าวที่ว่าเมืองสิงหาสำหรับแตกก็ทำให้ไพร่พลของเจ้าชายวิชัยขวัญเสีย (ปรากฏอยู่ในจารึก พ.ศ. ๑๘๓๗) เจ้าชายวิชัยจึงต้องทรงหนีไปยังเกาะมาคูลา เพื่อไปขอความช่วยเหลือจากวีรราชซึ่งเจ้าชายทรงคิดว่าชื่อตรงต่อพระองค์ วีรราชได้เข้าเป็นพวกเดียวกับเจ้าชายวิชัยเพราะเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อตนเอง ด้วยการช่วยเหลือของวีรราช เจ้าชายวิชัยก็ได้เสด็จกลับมาพร้อมกับกองทัพของชาวมาคูลาเพื่อจะมาตั้งหลักแหล่งลงในลุ่มแม่น้ำบันตันตสคอนใต้บนสถานที่แห่งเมืองมัชปาหิต ซึ่งต่อมาจะได้กลายเป็นราชธานีของอาณาจักรชวา

การตั้งหลักแหล่งลงนี้ได้เกิดขึ้นในปลายปี พ.ศ. ๑๘๓๔ เมื่อพระเจ้ากูปโลซ่าน ได้ทรงส่งกองทัพเรือลงมาทำโทษพระเจ้ากฤตนครแล้ว โดยที่ไม่ทรงทราบว่าพระเจ้ากฤตนคร ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว เมื่อทรงทราบว่ากองทัพเรือของจีนเดินทางมาถึง เจ้าชายวิชัยก็ทรง คิดหาอุบายที่จะใช้กองทัพจีนให้เป็นประโยชน์แก่พระองค์ กองทัพเรือจีนนี้ได้แล่นลงมาตาม ผังทะเลของอาณาจักรจัมปาโดยที่ไม่สามารถหยุดแวะพักได้ ต่อจากนั้นจึงได้แล่นลงมายัง เกาะชวาโดยผ่านทางหมู่เกาะคาริมาทัส (Karimatas) ที่เกาะเล็ก ๆ ชื่อเจลัม (Gelum) ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะบอร์เนียว ในราว พ.ศ. ๑๘๓๕ หัวหน้า ๓ คนของกองทัพเรือ จีน คือชิปี (Shih-pi) ชาวมณฑลยี่โคมุสุ (Yi-k'o-mu-su) หรือ เยเฮมิเช (Ye-hei-mi-she) ชาวอุยกูร์ (Uighur) ผู้เชี่ยวชาญในการเดินเรือทะเล และเกาซิง (Kao-hsing) ชาวจีน ก็ได้ หยุดแวะพักปรึกษากัน ก่อนที่จะมารวมกันอยู่ในเมืองท่าคูปันบนฝั่งเหนือของเกาะชวา เขา ทั้งสามก็ได้ส่งผู้ถือหนังสือไปยังเมืองสิงหาสำหรี และเมื่อผู้นั้นเดินทางกลับมาเขาทั้งสามก็ได้ ทราบถึงข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้ากฤตนครและการอ่อนน้อมของเจ้าชายวิชัย

กองทัพเรือของเจ้าชายชัยกัตวังซึ่งรวมกันอยู่ที่ปากแม่น้ำสุรบายาได้ถูกกองทัพเรือ จีนยึดไว้ และต่อจากนั้นกองทัพจีนก็พยายามรุกเข้ามาภายใน เจ้าชายวิชัยได้ขอความช่วยเหลือ จากกองทัพจีนเข้าต่อสู้กับเจ้าชายชัยกัตวังผู้กำลังยกกองทัพมายังเมืองมัจปาหิต กองทัพจีน สามารถหยุดยั้งกองทัพของเจ้าชายชัยกัตวังและช่วยรักษาเมืองมัจปาหิตไว้ได้เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๑๘๓๕ ต่อจากนั้นกองทัพจีนก็รุกต่อไปยังเมืองกทิริโดยมีกองทัพของเจ้าชาย วิชัยเป็นทัพหลัง หลังจากการต่อสู้อย่างดุเดือดเป็นเวลานาน กองทัพเมืองกทิริก็แตกพ่าย และเจ้าชายชัยกัตวังซึ่งถูกล้อมอยู่ภายในวังก็ยอมแพ้เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๑๘๓๖

เจ้าชายวิชัยจึงขออนุญาตจากกองทัพจีนเพื่อกลับไปยังเมืองมัจปาหิตพร้อมกับกอง ทหารจีนเพื่อไปจัดเครื่องราชบรรณาการถวายแด่พระเจ้ากูปโลซ่าน แต่ความจริงพระองค์ก็กำลัง ทรงพยายามที่จะสลัดพระองค์ออกจากกองทัพจีนซึ่งไม่มีประโยชน์ต่อพระองค์แล้วภายหลัง การพ่ายแพ้ของเจ้าชายชัยกัตวัง ในวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๑๘๓๖ พระองค์ก็เริ่มตั้งพระราช กองทหารจีนที่ร่วมเดินทางมากับพระองค์ และต่อจากนั้นพร้อมกับกองทหารชวาพระองค์ก็ หนีไปต่อสู้กับกองทัพจีนซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองกทิริและทำให้กองทัพจีนต้องถอยกลับไปลงเรือของ ตน ในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม กองทัพเรือจีนจึงแล่นกลับไปยังประเทศจีนและไปถึงในวันที่ ๘ สิงหาคม

เมื่อหัวหน้าจีน ได้ออกจากเกาะชวาเขาได้นำเชลยราว ๑๐๐ คนไปด้วย และในจำนวนนี้ก็มีโอรสธิดาของเจ้าชายชยภัทรวังรวมอยู่ด้วย สำหรับเจ้าชายชยภัทรวังเองพระองค์ก็ คงจะสิ้นพระชนม์ในเกาะชวาภายหลังถูกจับไม่ช้านัก กองทัพของชาวมังโกล (และจีน) ซึ่งตั้งใจที่จะลงโทษพระเจ้ากฤตนครก็กลับมาตั้งทายาทอันชอบธรรมของพระองค์คือเจ้าชายวิชัย ลงบนราชบัลลังก์โดยที่ไม่ได้ตั้งใจเลย

เจ้าชายวิชัยซึ่งทรงเป็นผู้ตั้งอาณาจักรมัชปาหิต ทรงมีพระนามเมื่อราชาภิเษกแล้วว่า กฤตราชชะชัยวรวรรณะ มเหสีของพระองค์ก็คือราชธิดา ๔ องค์ของพระเจ้ากฤตนคร จากองค์แรกคือพระนางปรเมศวรีศรีภูวนา พระองค์ก็ทรงมีโอรสคือเจ้าชายกาลเคเมตซึ่งใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ทรงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าชายแห่งกจิรีและมีพระนามว่าชยันนคร ข้อความเกี่ยวกับพระมารดาของเจ้าชายชยันนครนี้ได้มาจากจารึก แต่หนังสือปะระระตณกลับกล่าวว่าพระมารดาของเจ้าชายชยันนครคือเจ้าหญิงชาวสุมาตราทรงนามว่าคาราแปงกั และทรงเป็นเชลยมาจากแคว้นมลายูภายหลังการรุกรานของกองทัพชวา

อย่างไรก็ดีสัมพันธไมตรีอย่างปกติก็ดูจะกลับมีกับประเทศจีนอีก เพราะเหตุว่ามีการกล่าวถึงคณะทูตชวาถึง ๔ ครั้งในรัชกาลของพระเจ้ากฤตราชชะ

สำหรับทางบ้านภายในประเทศ พระเจ้ากฤตราชชะก็ต้องทรงปราบปรามการกบฏหลายครั้ง

การที่เกาะชวามีอำนาจเหนือเกาะสุมาตราก็มีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกปะดังโรโจ (Padang Rocho) ซึ่งค้นพบแถบต้นแม่น้ำปะดังหริซึ่งเป็นแม่น้ำที่ไหลผ่านเมืองซัมพิ จารึกนี้กล่าวว่าใน พ.ศ. ๑๘๒๙ รูปของพระพุทธรูปโมฆบาตโลเกศวร (ซึ่งเป็นประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระบิดาของพระเจ้ากฤตนครที่จันทิชาโค) ได้ถูกนำมาจากเกาะชวา (ภูมิชวา) ไปยังดินแดนทอง (สุวรรณภูมิ) โดยเจ้าหน้าที่ชาวชวา ๔ คนและประติมากรที่ธรรมมาศรัย โดยพระราชโองการของมหาราชาธิราชศรีกฤตนครวิกรมธรรโมตตุงกเทพ และประติมากรรมรูปนี้ก็เป็นที่ยินดีของประชาราษฎร์ทั้งหมดแห่งแคว้นมลายู เริ่มต้นโดยมหาราชาศรีมัตตริภูวนราชเมาลิวรรณเทพ

การมีอำนาจของเกาะชวาเหนือเกาะสุมาตราทางทิศตะวันตกนี้เป็นขณะเดียวกับที่ชนชาติไทยได้เข้าครอบครองแหลมมลายู การครอบครองของชนชาติไทยนี้มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของมอญก่อน พ.ศ. ๑๘๒๓ นอกจากนี้จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนยังกล่าว

อีกว่าใน พ.ศ. ๑๘๓๘ “ประชาชนแห่งเสียน (คือสยามหรือไทยแห่งอาณาจักรสุโขทัย) และชาวมาลียูเออร์ (Ma-li-yü-erh) คือมลายู (Malayur) ได้รบพุ่งกันมาเป็นเวลาช้านานแล้ว”

การกระทำของชาวชวาและไทยในขณะเดียวกันแม้ว่าอาจจะไม่ได้ร่วมกันก็จริง แต่ก็ทำให้อาณาจักรศรีวิชัยหมดอำนาจลงบนเกาะและบนแหลมมลายูและไม่อาจครอบครองช่องแคบมะละกาและซุนคาได้อีกต่อไป ในขณะเดียวกันอาณาจักรศรีวิชัยก็เริ่มรู้สึกถึงการทำลายลงซึ่งวัฒนธรรมอินเดีย—มลายู ใน พ.ศ. ๑๘๒๔ ศาสนาอิสลามซึ่งเผยแพร่โดยพวกพ่อค้า ก็คงจะมาเผยแพร่อยู่แล้วบนเกาะสุมาตรา เพราะเหตุว่าราชสำนักจีนได้เลือกส่งชาวมุสลิมชื่อสุเลมาน (Sulaymān) และจามซุดดีน (Chams'uddīn) มายังแคว้นมลายู สิบปีต่อมาเมื่อกล่าวถึงแคว้นเปอร์ลัก (Perlak) ทางภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตรา มาร์โคโปลโลก็ได้บันทึกไว้ว่า “ในอาณาจักรเฟอร์เลค (Ferlec) ประชาชนกราบไหว้บูชารูปเคารพ แต่เนื่องจากพ่อค้าชาวซาราเซน (Saracen) ซึ่งมายังอาณาจักรนี้โดยเรือ ประชาชนเหล่านั้นก็ได้หันไปนับถือกฎของพระมหามหัต” การเผยแพร่ศาสนาอิสลามในแคว้นสมุทราทางภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตราในขณะเดียวกันก็แสดงโดยการค้นพบหลุมฝังศพของสุลต่านมาลิกอัลซาเลห์ (Malik al-Sāleh) ซึ่งวายชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๔๐ อย่างไรก็ดีบางท่านก็กล่าวว่าแคว้นปาไซ (Pasai) ซึ่งตั้งอยู่ทางภาคเหนือของเกาะสุมาตราเช่นเดียวกันเป็นอาณาจักรมลายูแห่งแรกที่รับนับถือศาสนาอิสลามในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐—๑๘๕๐

มาร์โคโปลโลได้กล่าวอย่างสั้น ๆ เกี่ยวกับเกาะชวาลหลังจากที่เขาได้กล่าวถึงอาณาจักรจัมปา เขากล่าวว่า “เป็นเกาะที่ใหญ่ที่สุดในโลก” แต่เขาก็ไม่ได้แวะเยี่ยมเกาะนี้ด้วยตนเอง กำบอกเล่าของมาร์โคโปลโลเกี่ยวกับหมู่เกาะอินโดนีเซียเริ่มหลังจากการยกทัพเรือของชาวมงโกล (จีน) โดยเขาได้กล่าวว่าพวกเขา “ไม่ได้เป็นประเทศราชต่อผู้ใด” และ “พระเจ้ากูปไลข่านผู้ยิ่งใหญ่ก็ไม่สามารถทรงปราบปรามได้เพราะเหตุว่าตั้งอยู่ห่างไกล และการเดินทางไปที่นั้นก็เต็มไปด้วยอันตราย” ในขณะเดียวกันเขาก็ไม่ได้กล่าวถึง “ไม่ได้เป็นประเทศราชต่อผู้ใด” ในเมื่อเขากล่าวถึงแหลมมลายูและเกาะสุมาตราหลังการยกทัพเรือของจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๔ เพราะเหตุว่าในปีนั้นนิโคมุส ผู้เดินทางไปรบพุ่งในเกาะชวาค้วย ได้ส่งเจงกุย (Cheng-kuei) ไปอ้างพระราชโองการของพระเจ้ากูปไลข่านในแคว้นมูไลยู (Mu-lai-yu) และแคว้นเล็ก ๆ น้อย ๆ อื่น ๆ บรรดาพระราชอาของแคว้นเหล่านั้นต่างก็ส่งโอรสหรืออนุชาไปแสดงความอ่อนน้อม จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนได้กล่าวว่า แคว้นต่าง ๆ เหล่านั้นก็คือหนวูลิ (Nan-wu-

li) สุมุตุลา (Su - mu - tu - la) ปุตุปุตุ (Pu - lu - pu - tu) ปะละละ (Pa - la - la) และมุไดยู (Mu - lai - yu) ซึ่งตรงกับแคว้นต่าง ๆ ที่มาร์โคโปลโลได้กล่าวอ้างถึง

ภายหลังกล่าวถึงเกาะซอนดูร์ (Sondur) และคอนดูร์ (Condur) คือ ปูลูกองคอร์ด (Poulo Condore) มาร์โคโปลโลก็ได้กล่าวถึงอาณาจักรโลจัค (Lochac) คือล้งกะสะกบนแหลมมลายู เขากล่าวว่า “อาณาจักรนี้ไม่ได้เป็นประเทศราชต่อผู้ใด เพราะเหตุว่าตั้งอยู่ในพื้นที่ซึ่งไม่มีผู้ใดสามารถไปทำอันตรายได้ ถ้าสามารถเดินทางไปถึงได้ พระเจ้ากูปโลซ่านก็คงจะทรงได้ อาณาจักรนี้เป็นประเทศราชแล้ว ”

ต่อจากนั้นก็มาถึงเกาะเพนตัน (Pentan) คือบิงตันและเมืองมะไดยูร์ (Malaiur) มาร์โคโปลโลได้กล่าวว่า “เมืองนี้ใหญ่มากและสูงศักดิ์ มีการค้าขายเครื่องเทศและสินค้าอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก เพราะมีผลผลิตเช่นนี้เป็นจำนวนมากในเกาะนั้น ”

มาร์โคโปลโลดูเหมือนจะไม่ทราบเมื่อเขาอยู่ที่เมืองมะไดยูร์ว่าเขาอยู่บนเกาะสุมาตราแล้ว เพราะเหตุว่าเขาเรียกว่า “ชวาน้อย” และเขากล่าวว่าบนเกาะนี้มี ๘ รัฐ แต่ละรัฐก็มีพระราชอาและภาษาของตนเอง เขาได้แวะพักที่หกวัน ทุกวันยกเว้นรัฐสุดท้ายล้วนแต่ตั้งอยู่บนภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตรา รัฐทั้งหมดมีตั้งต่อไปนี้คือ

เฟอร์เลค (Ferlec) ได้แก่เปอร์ลัก (Perlak) ซึ่งเขาได้เห็นว่ามีพวกมุสลิม เขากล่าวว่า “...เฉพาะแต่ประชาชนในเมือง ประชาชนที่อยู่บนภูเขานั้นมีสภาพคล้ายสัตว์ ” รัฐนี้คือปะละละของจีน และภายใต้นามว่าเปี่ยะลิละ (Pieh - li - la) จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนก็กล่าวว่าได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๒๗

บัสมัน (Basman) คือปะสะมัน (Pasaman) บนฝั่งตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะสุมาตรา มาร์โคโปลโลกล่าวว่า “เป็นประชาชนซึ่งไม่มีกฎหมาย เว้นแต่ว่าจะเป็นกฎหมายที่โหดร้ายจริง ๆ เขาเรียกตัวเขาเองว่าเป็นเชื้อสายของพระเจ้ากูปโลซ่าน แต่ก็ไม่ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวาย เพราะเหตุว่าพวกนี้เข้าไปไกลจนกระทั่งกองทัพของพระเจ้ากูปโลซ่านไม่อาจเดินทางไปถึงได้ ”

สุมาตราคือสมุทหรือปาไซ รัฐนี้คงตั้งขึ้นราว พ.ศ. ๑๘๐๐ และได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๗ ณ รัฐนี้มาร์โคโปลโลต้องหยุดแวะพักอยู่ ๕ เดือน เพราะเหตุว่าอากาศไม่อำนวยให้เขาเดินทางต่อไปได้ เขาได้ดื่ม น้ำตาลสด ซึ่งเขากล่าวว่าดีกว่าเหล้าองุ่นหรือเครื่องดื่มชนิดใดที่เขาได้เคยดื่มมาแล้ว

คากรวน (Dagroian) ซึ่งเขาได้กล่าวถึงประเพณีกินมนุษย์ คำว่าคากรวนนี้อาจ
 คัดลอกผิดมาจากดาเมียน (Damian) ซึ่งในปัจจุบันก็คือ ตาเมียง (Tamiang) ระหว่างเมือง
 เดลิ (Deli) และแหลมอินบนภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตรา ในหนังสือนาครกฤตาคมเรียกว่า
 ตุมิหัง (Tumihang) และในภาษาจีนเรียกว่าถันยั้ง (T'an-yang) หรือตันยั้ง (Tan-yang)
 รัฐตันยั้งได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๗

ลัมบริ (Lambri) คือลามูรีหรือแหลมอิน ซึ่งมาร์โคโปโลได้กล่าวว่า มีชายมีหาง
 รัฐนี้คงตรงกับหน่วลิวของจีน และได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๒๗ และ
 ๑๘๓๗

ฟันซูร์ (Fansur) คือบาโรส (Baros) บนฝั่งตะวันตก เป็นดินแดนแห่งการบูร
 และต้นไม้ซึ่งให้แบ่งมาทำขนมปังได้ มาร์โคโปโลได้รับประทานขนมปังนี้เสมอและชมว่า
 อร่อยมาก

ต่อจากนั้นมาร์โคโปโลก็ได้กล่าวถึงหมู่เกาะนิโคบาร์ อันดามัน และเกาะลังกา
 มาร์โคโปโลดูเหมือนจะไม่ได้ตระหนักว่าเขากำลังเดินทางอยู่เหนือซากของอาณาจักร
 ซึ่งเมื่อ ๗๕ ปีมาแล้วเจ้าชุกว้ได้กล่าวว่าเป็นศูนย์กลางทางการค้าอันยิ่งใหญ่ควบคุมทั้งช่อง
 แคบมะละกาและซุนดา เราไม่ได้ยินถึงอาณาจักรของมหาราชอีกแล้ว แต่ได้ยินเพียงรัฐ ๘ รัฐ
 ซึ่งแต่ละรัฐก็เป็นอิสระในตนเอง ทหารัฐที่มาร์โคโปโลกล่าวถึงนั้นก็เป็นแต่เพียงรัฐเล็ก ๆ
 ทางภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตราเท่านั้น แคว้นมลายูซึ่งเขากล่าวถึงแต่เพียงสั้น ๆ และคงจะ
 ไม่ได้เข้ามาแวะพักนั้น คงจะยังมีความสำคัญอยู่บ้าง เพราะเหตุว่าได้ส่งคณะทูตเข้าไปยัง
 ประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๔๒ และ ๑๘๔๔ แต่การบุกรุกของกองทัพชวาใน พ.ศ. ๑๘๑๘ ครั้ง
 พระเจ้ากุดตนกรก็คงจะได้แย่งเอาการเป็นเจ้าของช่องแคบมะละกาและซุนดาไปจากแคว้น
 มลายูซึ่งเป็นผู้สืบต่อจากอาณาจักรศรีวิชัย การตั้งรกรากของพวกเขาที่ตุเมสิก หรือตันมาซี
 (Tan-ma-hsi) ของจีน ณ ที่ตั้งของประเทศสิงคโปร์ในปัจจุบันก็อาจเกิดขึ้นในระยษนี้ ณ
 ที่นั้นพวกเขาได้สร้างจารึกภาษาชวาขึ้นซึ่งน่าเสียดายที่ว่าได้ถูกทำลายเสียแล้ว

เราอาจกล่าวได้ว่าราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อาณาจักรของมหาราชคือศรีวิชัย
 ซาบักหรือสันโฟนี่ก็ได้สูญหายไป และพร้อมกันนี้อำนาจของอาณาจักรที่เคยครอบครอง
 บรรดาหมู่เกาะและแหลมมลายูในขณะเดียวกันก็ได้หายไปด้วย เหตุผลแห่งอำนาจและความ
 คงอยู่ของอาณาจักรศรีวิชัยก็คือว่าได้ครอบครองการเดินเรือในช่องแคบมะละกาและซุนดาไป
 พร้อมกับทางเดินบนบกในแหลมมลายู ก็เป็นเจ้าของอย่างแท้จริงของสายทางเดินระหว่าง

ทิศตะวันตกกับทะเลจีน การที่อาณาจักรศรีวิชัยเสื่อมลงก็เป็นเพราะความกดกันในเวลาเดียวกัน จากทั้งทางค้ำไทยและเกาะชวา ชนชาติไทยได้แย่งพื้นดินของอาณาจักรศรีวิชัยบนบก และเกาะชวาก็ได้แย่งบรรดาเกาะและการควบคุมช่องแคบ จุดอ่อนอย่างหนึ่งของอาณาจักรศรีวิชัยก็คือความเด็ดขาดในนโยบายการค้าซึ่งได้ก่อให้เกิดการแข่งขันและการขัดแย้ง ศาสนาอิสลามก็ได้ช่วยผสมทำลายเอกลักษณ์ทางค้ำจิตใจตามแบบอินเดียด้วย ซึ่งลักษณะเช่นนี้ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ได้เป็นที่ชมเชยยกย่องของพระภิกษุจีนอึ้งจิ้งยี่นัก

บนแหลมมลายู คำแนะนำของราชสำนักกรุงปักกิ่งใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ที่ห้ามมิให้ชาวไทยแห่งอาณาจักรสุโขทัยทำอันตรายแก่ชาวมาลียูเออร์และรักษาคำมั่นสัญญาของตนนั้น ก็ดูเหมือนจะไม่ได้คงอยู่เป็นเวลานานนัก ทั้งนี้ถ้าเราเชื่อตามหวังทายวน (Wang Ta-yüan) ซึ่งได้เขียนในหนังสือชื่อเตาอิจี้เหตลิยว (Tao-i Chih-lioh) ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ว่า “ชาว (เสียน) ชอบประพาศิตัวเป็นโจรสลัด . . . . เมื่อไม่นานมานี้เขาได้มาในเรือราว ๗๐ ลำ และได้ปล้นสะดมกันมาชิ (คือคุมะสิก หรือเกาะสิงคโปร์) และได้โจมตีเมือง (ชาวเมือง) ได้ต่อสู้อยู่เป็นเวลา ๑ เดือน ได้ปิดประตูเมืองและป้องกันตนเอง และเขา (ชาวเสียน) ก็ไม่กลัวที่จะโจมตี” หวังทายวนยังได้กล่าวถึงรัฐแห่งตึงเจียลู่ (Ting-chia-lu) เพงเฮง (P'eng-heng) คือ ปาหัง) จิดันตัน (Chi-lan-tan คือกัลดันตัน) ตันมา้ดิง (คือตามพรลิงค์) และลุงยาซีเจียว (Lung-ya-hsi-chiao คือลึงกะสุกะ) รวมทั้งเกาะอื่น ๆ อีก เขาได้กล่าวถึงผลิตผลของสถานที่เหล่านี้ แต่ก็ไม่ได้ให้รายละเอียดทางด้านประวัติศาสตร์

ที่แคว้นตรังกานูบนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู จารึกภาษามลายูซึ่งอาจมีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๘๖๙ - ๑๘๗๐ หรือหลังกว่านั้น ก็เป็นเอกสารที่เก่าที่สุดเกี่ยวกับการเผยแพร่ศาสนาอิสลามในแหลมมลายู นอกจากนั้นประมาณ พ.ศ. ๑๘๘๘-๑๘๘๙ อิบเนบาตุตา (Ibn Batūta) ราชทูตของสุลต่านแห่งเมืองเคิลซี คือ มุฮัมเหมด อิบเน โทฆลุก (Muhammed Ibn Toghluk) ผู้ซึ่งได้มาเยี่ยมกากุลา (Kakūla) ในระหว่างเดินทางไปประเทศจีน ก็ได้กล่าวถึงสุลต่านแห่งมุลชวาเว (Mul Djāwa) ซึ่งหมายถึงแหลมมลายูว่าเป็นผู้นอกศาสนา เราได้เห็นมาแล้วว่า สำหรับเกาะสุมาตราการเผยแพร่ศาสนาอิสลามได้เริ่มขึ้นประมาณ พ.ศ. ๑๘๒๔ อิบเนบาตุตาอ้างว่าได้รับการรับรองในเขตของสุลต่านแห่งสุมุตรา (Sumūtra) โดยมาลิก อัซ ซาฮีร์ (Malik az-Zāhir) แต่คำอ้างเช่นนี้ก็ยังไม่สามารถยืนยันได้ อย่างไรก็ตามบันทึกของอิบเนบาตุตาก็ยังมีรายละเอียดที่น่าสนใจอยู่บ้าง เขากล่าวว่าสุลต่านนับถือศาสนาอิสลามนิกายซาฟีต (Sha-fi'ites)

แต่แว่นของพระองค์ก็ล้อมรอบไปด้วยพวกนอกศาสนา “พระองค์ทรงกระทำสงครามบ่อย ๆ โดยเฉพาะต่อพวกนอกศาสนา.... ประชาชนของพระองค์นับถือนิกายซาไฟีตเช่นเดียวกัน เขาชอบที่จะต่อสู้กับพวกนอกศาสนาและเดินร่วมไปกับสุลต่านของเขาอย่างเต็มใจ เขาได้รับฟังมีชัยชนะต่อพวกนอกศาสนาที่อยู่ใกล้เคียง พวกเหล่านี้ได้ส่งเครื่องบรรณาการมาให้เพื่อต้องการสันติภาพ” จารึกหลุมฝังศพในศาสนาอิสลามที่เก่าที่สุดที่ค้นพบที่สมุทรา — ปาไซ ทางภาคเหนือของเกาะสุมาตรา มีอายุตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๖๓ ลงมา

ศาสนาอิสลาม ซึ่งดูเหมือนจะได้แผ่เข้ามายังเกาะสุมาตราโดยประชาชนชาวคุซราตและอ่าวคัมเบย์ทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดียเป็นส่วนใหญ่ แต่บางท่านก็คัดค้านโดยกล่าวถึงประเพณีหลายที่ว่าศาสนาอิสลามได้แผ่มาจากฝั่งโคโรมันเดลทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ศาสนาอิสลามก็ยังไม่สามารถครอบคลุมแว่นเล็ก ๆ ทางภาคเหนือสุดของเกาะสุมาตราทั้งหมดได้ บาทหลวงโอโดริคแห่งปอร์เคนอน (Odoric of Pordenone) ได้กล่าวถึงแว่นเหล่านี้ไว้บ้างใน พ.ศ. ๑๘๖๔ ถึงต่อไปนี้ คือ แว่นลาโมริ (Lamori) ได้แก่แว่นอินโดจีนเป็นที่ซึ่ง “สตรีเป็นสิ่งสาธารณะ” และประชาชน “กินเนื้อคน” แว่นสุโมลตรา (Sumoltra) ที่ซึ่งประชาชน “สักหน้าตนเองด้วยแท่งเหล็กค่อนข้างร้อน ๑๒ แท่ง และกระทำทั้งชายและหญิง” สำหรับหวังตายวนเขาก็ได้ให้ชื่อของแว่นเหล่านี้ไว้เช่นเดียวกันว่า นันวุติ และสุเวนตะละรวมทั้งตัณยัง (คือตะเมียงหรือคาครวนของมาร์โคโปโล) และเขายังกล่าวถึงผลผลิตโดยที่ไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ทางด้านการเมืองไว้อีก ทางภาคกลางและภาคใต้ของเกาะสุมาตราเราก็รู้จักแต่เพียง ๒ แว่น คือ สันไฟีซึ่งหวังตายวนกล่าวว่าตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำซัมพิ นั่นก็คืออาณาจักรมลายูสมัยโบราณนั่นเอง ซึ่งเราได้เห็นมาแล้วว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๘—๑๙ ได้กลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรแห่งมหाराชคืออาณาจักรศรีวิชัย นอกจากนี้ก็มีฉิวเจียง (Ch'iu-chiang) ซึ่งเป็นปากแม่น้ำสมัยโบราณและคงตรงกับเมืองปาเล็มบังนั่นเอง

จารึกได้แสดงให้เห็นว่าแว่นมลายูกเป็นรัฐในเกาะสุมาตราที่มีความสำคัญทางด้านการเมืองอยู่บ้างเพียงรัฐเดียวและเป็นที่พักพิงของวัฒนธรรมอินเดีย ต่อต้านบรรดาแว่นของสุลต่านต่าง ๆ ทางภาคเหนือซึ่งได้ยอมรับนับถือศาสนาอิสลามหรือกำลังจะยอมรับ แต่ศูนย์กลางของแว่นมลายูกก็เริ่มจะอยู่ไกลออกมามากจากฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตรามากยิ่งขึ้นทุกที เพื่อมาแยกตัวเองอยู่ภายในใกล้กับสถานที่ซึ่งต่อมาจะมีนามว่ามีนังกะเบา (Minangkabau)

จารึกหลายหลักกล่าวว่าในดินแดนแถบนี้ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีพระราชแห่งดินแดนทอง (กนกเมทินีนทร์) ทรงพระนามว่าอาทิตยวรมันโอรสของอภัยวรมัน พระนามของพระองค์ปรากฏอยู่ในเกาะชวาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๘๖ บนรูปของพระโพธิสัตว์มัญชุศรีซึ่งแต่เดิมประดิษฐานอยู่ที่จันทริกาโค การที่ปรากฏมีพระนามของพระองค์เช่นนี้แสดงว่าในขณะนั้นเจ้าชายองค์นี้ซึ่งคงจะเกี่ยวข้องกับพระนางราชปตีนี้ มเหสีของพระเจ้ากฤตราชสะได้ประทับอยู่ในราชสำนักของอาณาจักรมัชปาหิต

ใน พ.ศ. ๑๘๙๐ พระองค์ก็ประทับอยู่ที่เมืองมลายูปุระและโปรดให้สร้างจารึกภาษาสันสกฤตขึ้นบนถันหลังของรูปพระโพธิสัตว์อโมฆมาศ (ปางหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) ประติมากรรมรูปนี้ค้นพบที่รัมบะหัน (Rambahan) และตามจารึกที่ปะดังโรโจก็ได้นำเข้ามาจากเกาะชวาใน พ.ศ. ๑๘๒๙ ที่เมืองมลายูปุระ พระเจ้าอาทิตยวรมันก็ทรงมีตำแหน่งเป็นอุทัยทิตยวรมัน (หรืออาทิตยวรมันมอทย) ประดาปปรากฏมราเชนทร์ เมลิมาลิวรรมเทพ ตำแหน่งนี้คงเป็นการพยายามที่จะรวมตำแหน่งของอาณาจักรศรีวิชัยและมลายูเข้าไว้ด้วยกัน

จารึกหลัก พ.ศ. ๑๘๙๐ นี้ได้ให้ความรู้ที่สำคัญเกี่ยวกับพิธีทางลัทธิตันตระที่ปฏิบัติกันอยู่ในหมู่เกาะอินโดนีเซียในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และพิธีดังกล่าวก็ยังคงปฏิบัติอยู่ในเกาะบาห์ลหลายพิธีในปัจจุบัน พุทธศาสนาที่พระเจ้าอาทิตยวรมันทรงนับถือคล้ายคลึงกับพุทธศาสนาที่พระราชในอาณาจักรมัชปาหิตบนเกาะชวาทรงนับถือ คือเป็นพุทธศาสนานิกายกาลจักร และพระเจ้าอาทิตยวรมันก็ทรงถือว่าพระองค์เองทรงอวตารลงมาจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วย

จารึกอีกหลักหนึ่งในระยะเวลาเดียวกันแต่ไม่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ได้ค้นพบที่ปครรยุ้ง (Pagar Ruyung) ในใจกลางของมีนังกะเบา ในดินแดนแถบนี้ได้ค้นพบจารึกอื่น ๆ อีกหลายหลักในรัชกาลของพระเจ้าอาทิตยวรมันซึ่งคงอยู่อย่างน้อยจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๙๑๘

ในรัชกาลของพระเจ้ากฤตราชสะแห่งอาณาจักรมัชปาหิตบนเกาะชวา พระองค์ต้องทรงปราบปรามการกบฏหลายครั้ง ใน พ.ศ. ๑๘๓๘ มีการกบฏที่ไม่สำเร็จในแถบเมืองคูบันของผู้ที่คุ้นเคยกับพระเจ้ากฤตราชสะมาก่อน คือรังคะลาเว (Ranga Lawe) ท่านผู้นี้ได้เป็นขุนนางที่สูงสุกท่านหนึ่งในอาณาจักรมัชปาหิต ต่อจากนั้นวีรราชผู้เผ่าก็ได้ประกาศตนเองเป็นอิสระขึ้นที่ลุมะจัง (Lumajang) ซึ่งตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกของเกาะชวา ทางทิศใต้ของเกาะมาคูรา ใน พ.ศ. ๑๘๔๑ ถึง ๑๘๔๓ พระเจ้ากฤตราชสะก็ต้องทรงปราบปราม

โสระ (Sora) ซึ่งเป็นผู้คุ้นเคยกับพระองค์อีกท่านหนึ่ง โสระพ่ายแพ้และถูกฆ่า หลังจากนั้น นัมปี (Nambi) ลูกชายของวีรราชก็ถอยไปยังเลมบะ (Lembah) และตั้งเมืองอยู่ที่นั่น ในที่สุด ใน พ.ศ. ๑๘๔๕ ก็มี การกบฏของชुरुเคมุง (Juru Demung) ผู้เป็นสหายของโสระอีก พระเจ้ากฤตราชเสสันพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๕๒ จากเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายที่เกี่ยวกับพระศพของพระองค์ที่ซิมปีง (Simping) ก็มีประติมากรรมฉลอง พระองค์เป็นรูปพระหริหระซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองจาการ์ตา ไอรสของ พระองค์คือเจ้าชายชยันครหรือกาลเคเมตในหนังสือประระระตนั้นก็ได้อธิษฐานขอพรว่า พระนาม ว่าศรีสุนทรปาดทยะเทวารีศวรวิกรมตตุงคเทพ เป็นพระนามที่แสดงถึงการเกี่ยวข้อทาง จิตใจระหว่างเกาะชวาและอาณาจักรปาดทยะทางภาคใต้สุดของประเทศอินเดีย ความสัมพันธ์ นี้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยของพระเจ้าสันชัย หลังจากที่พระองค์เสวยราชย์ได้ ๒ ปี วีรราชผู้เฒ่า ซึ่งได้เคยก่อความยุ่งยากมาแล้วแต่ก่อนก็สิ้นชีพลง ใน พ.ศ. ๑๘๕๕ พระเจ้าชยันครก็ได้เสด็จ ไปในการพระศพของพระเจ้ากฤตนครซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไปแล้วร่วม ๒๐ ปีที่ปุระปะตะบัน (Pūra Patapan) ในปีต่อมาชुरुเคมุงซึ่งได้เคยก่อการกบฏใน พ.ศ. ๑๘๔๕ ก็สิ้นชีพลงอีก ทำให้พระเจ้าชยันครทรงปราศจากศัตรูของพระบิดาของพระองค์ไปอีกคนหนึ่ง แต่ใน พ.ศ. ๑๘๕๗ การกบฏก็เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง คือการกบฏของคชะพิรุ (Gajah Biru) ผู้สมคบคิด กับโสระอีกคนหนึ่ง

หลังจากนัมปีได้สิ้นชีพลงใน พ.ศ. ๑๘๕๙ และดินแดนแถบลุ่มะซึ่งก็ยอมอ่อนน้อม ความสงบสุขก็ควรจะกลับคืนมา แต่ใน พ.ศ. ๑๘๖๒ กุฎิ (Kuti) ก็คิดกบฏอีก และการ กบฏครั้งนี้ทำให้พระเจ้าชยันครต้องทรงละทิ้งราชธานีเป็นการชั่วคราว พระองค์ทรงมีทหาร รักษาพระองค์ ๒๕ คนแวดล้อมอยู่ภายใต้การควบคุมของคชะมาตา (Gajah Mada) ท่านผู้นี้ จะกลายเป็นบุคคลสำคัญในสมัยผู้สำเร็จราชการระหว่าง พ.ศ. ๑๘๗๑-๑๘๙๓

แม้จะมีความยุ่งยากลำบากเช่นนี้ดังที่มีกล่าวไว้ในหนังสือประระระตน แต่อำนาจของ อาณาจักรมัชปาหิตก็ยังคงมีอยู่ บาดหลวงโอโตริคแห่งปอร์เตนอนซึ่งได้มาแวะพักที่เกาะชวา ใน พ.ศ. ๑๘๖๔ ได้กล่าวถึงเกาะนี้ไว้อย่างน่าสนใจดังต่อไปนี้ “ซึ่งมีบริเวณถึง ๓๐๐๐ ไมล์ พระราชาทรงมีเจ้าประเทศราช ๗ องค์ เกาะนี้มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างมากมายและเป็นเกาะ ที่สองที่คึกคักที่สุดในบรรดาเกาะที่มีอยู่ . . . . พระราชาแห่งเกาะนี้ทรงมีพระราชวังที่งดงามอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าใหญ่โตมาก . . . . พระจักรพรรดิจีนได้ทรงต่อสู้หลายครั้งกับ พระราชาองค์นี้ แต่พระราชาองค์นี้ก็ทรงสามารถชนะได้เสมอ”

ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๖๘ ถึง ๑๘๗๑ พระเจ้าซันนครได้ทรงส่งคณะทูตไปยังประเทศจีนทุกปี ทูตคนหนึ่งใน พ.ศ. ๑๘๖๘ มีนามว่าเซงเจียลียะ (Seng-chia-li-yeh) และคงเป็นบุคคลเดียวกับเซงเจียลียะยูลัน (Seng-ch'ia-lieh-yu-lan) ซึ่งได้เป็นพระราชอาชญาแห่งเกาะสุมาตราใน พ.ศ. ๑๘๑๘ พระเจ้าซันนครสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๗๑ โดยถูกลบพระชนม์จากขุนนางซึ่งพระองค์ได้ทรงเป็นซุ้กับภรรยาของเขา ส่วนใหญ่ของเทวาลัยปะนะตะรัน (Panataran) ได้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์

เนื่องจากพระเจ้าซันนครไม่ทรงมีโอรส ราชบัลลังก์จึงได้ตกไปอยู่แก่พระราชธิดาของพระเจ้ากตุนคร คือพระนางราชปตินีค้ายตรี พระมเหสีองค์แรกของพระเจ้ากตุราชาสแต่พระนางได้ทรงผนวชเป็นภิกษุณีเสียแล้ว พระธิดาของพระนางคือเจ้าหญิงศรีภูวนาจึงทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนโดยทรงพระนามว่าศรีภูวนา โนตตุงกเทวีชัยวิษณุวรรธนี ใน พ.ศ. ๑๘๗๒ หรือ ๑๘๗๓ เจ้าหญิงศรีภูวนาได้ทรงเสกสมรสกับขุนนางท่านหนึ่งคือจักรธรหรือจักรศวรซึ่งได้รับนามว่ากตุวรรธนะและเป็นเจ้าชายแห่งสิงหาสาห์รี เจ้าหญิงทรงมีโอรสกับเจ้าชายใน พ.ศ. ๑๘๗๗ และโอรสองค์นี้คือเจ้าชายหะยม Wuruk (Hayam Wuruk) ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อพระอัยกีสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๘๓

บุคคลสำคัญในสมัยผู้สำเร็จราชการนี้ก็คือคชะมาตาซึ่งได้ตามเสด็จพระเจ้าซันนครเมื่อพระองค์เสด็จหนีภูกูกู ในชั้นต้นคชะมาตาได้เป็นบตีคืออัครมหาเสนาบดีแห่งเมืองกหุรีบัน ต่อมาก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีแห่งเมืองคาหาและหลังจากนั้นก็ได้มาเป็นบตีแห่งเมืองมัชปาหิตใน พ.ศ. ๑๘๗๔ เขาได้พยายามขยายอำนาจของเกาะชวาไปยังหมู่เกาะทั้งหลายเป็นต้นว่าบนเกาะบาหลี่ เมื่อการสงครามของพระเจ้ากตุนครได้พ่ายแพ้ลงอย่างสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๑๘๒๗ จนกระทั่งเกาะบาหลี่ได้กลับเป็นเอกราชใหม่ การยกทัพของคชะมาตาใน พ.ศ. ๑๘๘๖ ก็ได้ทำลายราชวงศ์พื้นเมืองของบาหลี่ลงทั้งหมด และการแพร่อิทธิพลของชาวบนเกาะบาหลี่ก็ยังมีมากขึ้นอีกในรัชกาลของพระเจ้าหะยม Wuruk

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนได้กล่าวถึงคณะทูตชวาที่เดินทางไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๗๕ มีเซงเจียลา (Seng-chia-la) เป็นผู้นำ ท่านผู้นี้คงเป็นบุคคลเดียวกับที่นำคณะทูตเข้ามาใน พ.ศ. ๑๘๖๘ ใน พ.ศ. ๑๘๘๓ หวังตายวนได้กล่าวว่าเกาะชวาหรือเจวา (Chao-wa) เป็นประเทศที่มั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ประชาชนที่มีอยู่เป็นจำนวนมากรักสันติภาพและ “เป็นผู้ที่ก้าวหน้าที่สุดในบรรดาชนชาติป่าเถื่อนของทะเลทางทิศตะวันออก”

การสิ้นพระชนม์ของพระนางราชปัทมาผู้ทรงพระชราใน พ.ศ. ๑๘๙๓ ได้ทำให้
 การเป็นผู้สำเร็จราชการของเจ้าหญิงศรีภูวนาราชธิดาของพระนางต้องยุติลง เป็นการเปิด
 โอกาสให้โอรสของเจ้าหญิงคือเจ้าชายหะยัมวรุทขึ้นครองราชย์ภายใต้พระนามว่า ราชสันคร

พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑

ในเกาะชวาร์ชกาลอันยาวนานของพระเจ้าราชสันคร (พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๓๒) นับ
 เป็นจุดสูงสุดของอาณาจักรมัชปาหิต ในตอนต้นรัชกาลได้มีการรบพุ่งกัน คือมีกษัตริย์องค์หนึ่ง
 ทรงพระนามว่ามหาราชซึ่งจารึกใน พ.ศ. ๑๘๗๖ คือจารึกของบาตูลิส (Batu Tulis) ที่เมือง
 บุยเตนซอร์คหรือโบกอร์บนเกาะชวาได้กล่าวว่าเป็นผู้สร้างอาณาจักรปะชะชะวัน (Pajajaran)
 คืออาณาจักรของชาวซุนดาไว้บนภาคตะวันตกของเกาะชวา ซึ่งยังคงอยู่จนถึงราวกลางพุทธ-
 ศตวรรษที่ ๒๑ ใน พ.ศ. ๑๙๐๐ พระองค์ได้เสด็จมายังเมืองมัชปาหิตและทรงนำพระธิดามาเพื่อ
 การเสกสมรสกับพระเจ้าราชสันครและได้หยุดอยู่กับข้าราชการที่บูบัต (Bubat) ทางทิศ
 เหนือของเมืองมัชปาหิต พระองค์เข้าพระทัยว่าการเสกสมรสนี้จะกระทำอย่างเสมอภาคกัน
 แต่อัครมหาเสนาบดีแห่งเมืองมัชปาหิตในขณะนั้นคือกษัตริย์มาตาคองการให้เจ้าหญิงเป็นเจ้าหญิง
 แห่งประเทศราชที่ถูกส่งมาถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการ การโต้แย้งได้กลายเป็นการรบพุ่ง
 และลงท้ายพระราชาวาซุนดากับข้าราชการที่บูบัตก็ถูกฆ่าตายหมด

การแผ่ขยายอำนาจของชวาในรัชกาลของพระเจ้าราชสันครเห็นได้ชัดเจนจากบัญชี
 ของประเทศราชแห่งอาณาจักรมัชปาหิตในหนังสือนครกฤตาคม กล่าวอย่างย่อ ๆ อาณาจักร
 มัชปาหิตประกอบด้วยดินแดนซึ่งต่อมาจะกลายเป็นอาณานิคมของประเทศเนเธอร์แลนด์นออกไป
 ปรากฏภาคเหนือของเกาะเซลีเบส รวมทั้งส่วนใหญ่ของแหลมมลายู แต่ไม่ได้ไปไกลจน
 กระทั่งถึงหมู่เกาะฟิลิปปินส์

ในเกาะบาห์ลิกฏบัตรระหว่าง พ.ศ. ๑๙๒๗-๑๙๒๙ ก็อยู่ในนามของวิชัยราชสะ
 หรือเกรเวงเกอร์ (Bhre Wengker) ท่านผู้นี้เป็นพระปิตุลาของพระเจ้าราชสันครและคงจะครอง
 เป็นอุปราช ถ้าไม่ได้เป็นพระราชบิดาโดยตรง การเผยแพร่อิทธิพลของชวาในเกาะบาห์ลีใน
 พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ซึ่งคงเนื่องมาจากการรบชนะใน พ.ศ. ๑๘๘๖ ก็มีความสำคัญสำหรับ
 เกาะบาห์ลียิ่งกว่าการอพยพอย่างใหญ่ของชาวชวาในศตวรรษต่อมาเสียอีก

จารึกภาษาชาวในสมัยนี้ซึ่งค้นพบบนเกาะชุมบาวาแสดงให้เห็นถึงการแผ่ขยายอิทธิพลของอาณาจักรมัชปาหิตไปทางทิศตะวันออกของหมู่เกาะอินโดนีเซีย จากหนังสือนาครกฤตาคม บรรดาประเทศซึ่งมีสัมพันธภาพอันดีกับอาณาจักรมัชปาหิตก็คืออาณาจักรสยามกาโยธยปุระ (สยามกับอยุธยา) ธรรมนกรี (นครศรีธรรมราช) มรุตมะ (เกาะตะมะ) ราชปุระ สิงหนกรี จัมปา กัมโพชะ และยวนะ (ไทเวียต)

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งได้ให้ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าราชสันครกับประเทศจีน ซึ่งกล่าวไว้ในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๑๓ และ ๑๙๒๔ ได้มีกษัตริย์หลายครั้งจากพระเจ้าปัดนะปะนะวู (Pa-ta-na-pa-na-wu) หรือภัทรประภู ซึ่งคงเป็นแต่เพียงพระนามาภิไธย ระหว่างกษัตริย์ใน พ.ศ. ๑๙๒๐ และ ๑๙๒๒ จดหมายเหตุจีนก็กล่าวบนเกาะชวามีพระราชอาชญาอยู่ที่ทิศตะวันตกและตะวันออก องค์แรกทรงพระนามว่า วูเลาโปวู (Wu-lao-po-wu) ซึ่งคงเป็นภัทรหรือภระประภู องค์ที่สองมีพระนามว่าวูยวนเลาหวังเจียะ (Wu-yüan-lao-wang-chieh) ซึ่งศาสตราจารย์เซเคส์คิดว่าคงตรงกับเกรเวงเกอร์ (Bhre Wengker) หรือ วิชัยราชสะซึ่งได้ออกกฏบัตรในเกาะบาหลีระหว่าง พ.ศ. ๑๙๒๗—๑๙๒๙ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถ้าข้อความในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งระหว่าง พ.ศ. ๑๙๒๐—๑๙๒๒ นี้ถูกต้อง ก็หมายความว่า การแบ่งอาณาจักรมัชปาหิตออกเป็น ๒ ภาคซึ่งจะนำความหายนะมาสู่ในรัชกาลต่อมา ได้มีมาแล้วตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าราชสันคร คือทรงมอบให้พระปิตุลาของพระองค์ทรงปกครองอีกภาคหนึ่งของอาณาจักร

หนังสือนาครกฤตาคมซึ่งเป็นคำประพันธ์ทางด้านประวัติศาสตร์และแต่งขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าราชสันครโดยประบันจะ ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับการปกครองภายในอาณาจักรมัชปาหิตตอนต้นรัชกาล คือที่ศูนย์กลางมีพระราชอาชญาซึ่งมีผู้ช่วยเหลือได้แก่พระบิดาของพระองค์คือกฤตวรรณะและพระปิตุลาคือวิชัยราชสะ ไตนั้นก็มีบรรดาข้าราชการซึ่งมีเสนาบดี ๕ ท่านเป็นหัวหน้า ท่านที่สำคัญที่สุดคือมปะติห์ (mapatih) ได้แก่มหาบดีหรือมหาเสนาบดี คือท่านกษะมาคาผู้เฒ่า ท่านผู้นี้คงอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๙๐๗ ภายหลังที่ได้รับราชการอยู่เป็นเวลานานถึง ๕๐ ปี นามของท่านเกี่ยวข้องกับกฏหมายซึ่งปัจจุบันคงเหลืออยู่แต่ฉบับรุ่นหลัง

นอกจากประบันจะผู้แต่งหนังสือเรื่องนาครกฤตาคม ในรัชกาลของพระเจ้าราชสันครก็ยังมีกวีผู่อื่นอีกเช่น ตันตุลาร์ (Tantular) ผู้แต่งเรื่องอรชุนวิชัยและปुरुษาทศานตะหรือสุตโสม หนังสือเรื่องปुरुษาทศานตะให้ความรู้อย่างดียิ่งเกี่ยวกับลัทธิศิว—พุทธ

ศาสนสถานในรัชกาลนี้ก็มีอยู่หลายแห่ง ที่ควรกล่าวถึงก็คือเทวาลัยหลังใหญ่ที่
ปะนะตะรันซึ่งมีภาพสลักที่มีชื่อเสียงแสดงเรื่องราวเกียรติและกฤษฎาณายนะ จันทีปะนะตะรัน
เริ่มสร้างใน พ.ศ. ๑๘๙๐ ในสมัยผู้สำเร็จราชการและมาสำเร็จลงในรัชกาลของพระเจ้าราชสันคร
พระองค์โปรดปรานเทวาลัยแห่งนี้มาก

พระเจ้าราชสันครสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๙๓๒ ทรงมีนัดดาและชามาตา (ลูกเขย)
สืบต่อทรงนามว่าวิกรมวรวรรณะ รัชกาลของพระเจ้าวิกรมวรวรรณะเริ่มแสดงถึงความเสื่อมของ
อาณาจักรมัชปาหิต เป็นความเสื่อมที่ทรุดลงอย่างรวดเร็วในรัชกาลต่าง ๆ ที่สืบต่อลงไปจาก
พระองค์ สาเหตุสำคัญของการเสื่อมนี้ก็คือ การเจริญขึ้นของเมืองมะละกาซึ่งเป็นศูนย์กลาง
ทางการค้าขายและศูนย์กลางสำหรับการเผยแพร่ศาสนาอิสลาม ศาสนาอิสลามซึ่งแต่เดิมเคย
เผยแพร่อยู่บนฝั่งทะเลของเกาะชวาในไม่ช้าก็ได้แผ่เข้าไปภายใน ในหนังสือชื่อยิงโยเซงลัน
(Ying-yai Sheng-lan) ม้าฮวน (Ma Huan) ซึ่งได้เดินทางมากับขันทีเจงโฮ (Cheng Ho)
ใน พ.ศ. ๑๕๕๖ ได้แบ่งประชาชนบนเกาะชวาออกเป็น ๓ จำพวก คือ ชาวตะวันตก (พวก
มุสลิม) ซึ่งมาตั้งหลักแหล่งลงเป็นพ่อค้า ชาวจีนซึ่งประพฤติดินตามประเพณีของชาวมุสลิม
และชาวพื้นเมือง ร่องรอยที่เก่าที่สุดของศาสนาอิสลามในเกาะชวาก็คือจารึกเลรัน (Leran)
ซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๖๒๕ หรือ ๑๖๔๕ แต่ก็ยังเป็นเอกสารที่มีอยู่เพียงชิ้นเดียว หลังจากนั้นก็มี
จารึก พ.ศ. ๑๙๖๓ ที่เกรสิก (Gresik) บนหลุมฝังศพของมาลิกอิบราฮิม (Malik Ibrahim)
ซึ่งอาจเป็นผู้เผยแพร่ศาสนาอิสลามเอง

สาเหตุอีกประการหนึ่งของความเสื่อมของอาณาจักรมัชปาหิตก็คือการสงครามแย่ง
ราชสมบัติระหว่างพระเจ้าวิกรมวรวรรณะกับเชษฐาหรืออนุชาของพระมเหสีของพระองค์คือ
เจ้าชายวีรภูมิ โอรสของพระเจ้าราชสันครที่ประสูติแต่พระสนม เจ้าชายวีรภูมิประทับอยู่ทาง
ทิศตะวันออกเช่นเดียวกับที่พระอัยกาของพระองค์คือเจ้าชายวิชัยราชสะ (เกอ เวงเกอ) ได้เคย
ประทับอยู่มาแต่ก่อน การสงครามได้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๔๔ และสิ้นสุดใน พ.ศ. ๑๙๔๙
ด้วยการสิ้นพระชนม์ของเจ้าชายวีรภูมิ สงครามสืบราชสมบัตินี้มีได้ทำให้อาณาจักรมัชปาหิต
ทรุดโทรมลงเท่านั้น แต่ยก้อให้เกิดการตั้งเมืองมะละกาขึ้นทางอ้อมด้วยเมื่อ พ.ศ. ๑๙๔๖
ถ้าเป็นความจริงที่ว่าผู้สร้างเมืองมะละกาซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองแห่งใหม่นี้
คือ ปรมศวรผู้เป็นหัวหน้าสำคัญด้วยคนหนึ่ง ซึ่งต่อมาได้หลบหนีจากเกาะชวาเพื่อไปอยู่ที่
ตุเมสิก (สิงคโปร์)

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งได้กล่าวว่า ใน พ.ศ. ๑๙๔๖ เกาะชาวไต้หวันได้แบ่งออกเป็น ๒ ภาค คือ พระราชาทางทิศตะวันตกได้แก่เจ้าชายแห่งคุมะป๋ัน (Tu-ma-pan คือ คุมะเป็ด) และพระราชาทางทิศตะวันออกคือ พูลิงตาหา (P'u-ling Ta-ha) เภรง (Bhreng) หรือ ปูเตรง (Putreng) คาหา ขันทีเจงโหซึ่งพระเจ้าจักรพรรดิจิ้นยุงโล (Yung Lo) สมัยราชวงศ์เหม็งได้ทรงส่งให้เดินทางออกมาทางเรือเป็นครั้งแรก ได้พบว่าใน พ.ศ. ๑๙๔๙ อาณาจักรทางทิศตะวันออกกำลังล่มจม และเขาได้รับพระราชทานอภัยโทษจากพระเจ้าจักรพรรดิจิ้นในการที่บุคคล ๑๗๐ คนในขบวนของเขาต้องตายลง เจ้าชายแห่งคุมะป๋ันหรือคุมะเป็ดคงเป็นพระเจ้าจักรมวรณะ หรืออาจเป็นโอรสของพระองค์ซึ่งทรงพระนามว่า เภรคุมะเป็ด และ พูลิงตาหาหรือปูเตรงคาหาคงตรงกับเจ้าชายวีรภูมิ ข้อความอันสับสนยุ่งเหยิงของหนังสือประระระทนเกี่ยวกับเชื้อสายของเจ้านายแห่งอาณาจักรมณฑลปาหิตทำให้เป็นการยากที่จะทราบถึงประวัติศาสตร์ของชาวไต้หวัน ข้อความที่มีอยู่อาจทำให้ตีความหมายไปได้หลายประการ เช่น นายมาซุมคาร์ได้ตั้งทฤษฎีขึ้นว่า พระเจ้าจักรมวรณะคงจะสละราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๙๔๓ พระราชทานแก่เมสซีของพระองค์ผู้สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๙๗๒ อย่างไรก็ตาม พระเจ้าจักรมวรณะก็คงจะกลับมาทรงมีอำนาจอีกในราว พ.ศ. ๑๙๕๘ เพราะเหตุว่าจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งได้กล่าวว่าในปีนั้นพระราชาทรงพระนามว่า ยังเวสิจา (Yang Wei-si-cha) คือ หยังวิเศษ ซึ่งเป็นพระนามหนึ่งของพระเจ้าจักรมวรณะ พระองค์อาจไม่ได้ครองราชย์จนถึง พ.ศ. ๑๙๗๒ เท่านั้น แต่อาจครองราชย์จนถึง พ.ศ. ๑๙๗๙ และคงมีพระธิดาทรงพระนามว่า เภรคาหา ขึ้นครองราชย์ต่อ นามนี้คือนามอีกนามหนึ่งของเจ้าหญิงสุหิตา

สาเหตุอีกประการหนึ่งของความเสื่อมของอาณาจักรมณฑลปาหิตก็คือ ความพยายามของประเทศจีนภายใต้รัชกาลของพระเจ้าจักรพรรดิยุงโลที่จะเข้าแทนที่เกาะชาวไต้หวันในกรณีอำนาจเหนือหมู่เกาะอินโดนีเซียและแหลมมลายู เหตุการณ์นี้ก็คือการเดินทางทางเรือหลายครั้งของขันทีเจงโห ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๔๘-๑๙๗๖ ซึ่งทำให้บรรดาประเทศราชแต่ก่อนของอาณาจักรมณฑลปาหิตได้ส่งคณะทูตไปยังประเทศจีน

พระนางสุหิตาราชธิดาของพระเจ้าจักรมวรณะทรงครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๙๘๐ และมีอนุชาทรงนามว่า เภรคุมะเป็ดหรือกฤตวิชัยทรงราชย์ต่อจนถึง พ.ศ. ๑๙๘๔ ตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นไป ประเพณีอินเดียซึ่งมีอิทธิพลพื้นเมืองของชาวเข้ามาปะปนก็ค่อย ๆ สูญหายไป เพราะมีศาสนาอิสลามเข้ามาแทนที่ ประชาชนที่ยังนับถือประเพณีอินเดียอยู่ได้ถอยไปอยู่ยังภูเขาซึ่งมักเป็นสถานที่โบราณสำหรับประเพณีอินโดนีเซียสมัยก่อนได้รับอารยธรรมจากอินเดีย มี

หลักฐานการสร้างศาสนสถาน ซึ่งเกี่ยวข้องกับประเพณีอินเดียบนเขาเป็งกุกงันในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๗๗-๑๙๘๕ บนเขาวิลิสใน พ.ศ. ๑๙๙๒ บนเขาเมอร์บายู (Merbabu) ใน พ.ศ. ๑๙๘๑ และ ๑๙๙๒ และบนเขาลาวู (Lawu) ในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๘๐-๒๐๐๐

ความสัมพันธ์ระหว่างพระราชารุ่นสุดท้าย คือพระเจ้าราชสวรวรรณะ (พ.ศ. ๑๙๙๔-๑๙๙๖) พระเจ้าบุรวพิเศษ (พ.ศ. ๑๙๙๙-๒๐๐๙) และพระเจ้าสิงหวิกรมวรวรรณะ (พ.ศ. ๒๐๐๙-๒๐๒๑) ไม่แน่ชัดและระยะเวลาเหล่านี้ก็ยังไม่แน่นอน

ใน พ.ศ. ๒๐๒๑ อาณาจักรมัชปาหิตได้ปราบปรามการรุกรานซึ่งเหตุแห่งการรุกรานนี้ยังคงโต้เถียงกันอยู่ และใน พ.ศ. ๒๐๒๙ ก็มีราชวงศ์ใหม่ปรากฏขึ้นคือราชวงศ์คีรีนทรวรรณะ ราชวงศ์นี้ยังคงถือชนบทประเพณีอินเดียอยู่ดังอาจเห็นได้จากกฎบัตร คณะทูตครั้งสุดท้ายจาก เกาะชวาไปยังประเทศจีนคือใน พ.ศ. ๒๐๔๒ ในระยะนี้ศาสนาอิสลามก็ได้แพร่หลายอย่างรวดเร็ว หลักฐานอย่างแน่นอนครั้งสุดท้ายของศาสนาพราหมณ์ในเกาะชวาก็คือระหว่าง พ.ศ. ๒๐๕๖-๒๐๕๘ หลังจากพวกโปรตุเกสเข้ายึดเมืองมะละกาไว้ได้ไม่นานนัก

อาณาจักรมัชปาหิตสิ้นสุดลงระหว่าง พ.ศ. ๒๐๕๖-๒๐๗๑ แต่สิ่งที่เหลืออยู่ก็ไม่ได้หายไปทันทีเนื่องจากการรุกรานของพวกมุสลิม ราชธานีของอาณาจักรมัชปาหิตได้ค่อย ๆ อ่อนกำลังลงทุกที ในขณะที่เมืองท่าซึ่งปกครองโดยพวกมุสลิมก็ค่อย ๆ รุ่งเรืองและมีอำนาจยิ่งขึ้น

วัฒนธรรมอินเดียได้หลบลหายไปอยู่ในพื้นที่บางแห่งทางทิศตะวันออก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบนเกาะบาห์ลี ดังนั้นเกาะบาห์ลีแม้จนกระทั่งปัจจุบันก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางค่านิยมที่รักษาแก่นของวรรณคดีอินเดีย-ชวาและศาสนาพราหมณ์ไว้ ในขณะที่เดียวกันศาสนาอิสลามก็ทำให้สิ่งเหล่านี้สูญหายไปอย่างรวดเร็วบนเกาะชวา เกาะบาห์ลีได้แสดงหน้าที่เป็นผู้รักษาสำหรับเกาะชวาเช่นเดียวกับที่ประเทศทิเบตได้กระทำสำหรับพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย

ได้กล่าวมาแล้วว่า บนเกาะสุมาตราแถบมีนังกะเบา พระเจ้าอาทิตยวรมัน ได้ครองราชย์จนถึง พ.ศ. ๑๙๑๘ เป็นอย่างน้อย ศักราชนี้คือศักราชในจารึกหลักสุดท้ายของพระองค์ คงเป็นพระองค์นั่นเองผู้ซึ่งทรงนับถือพุทธศาสนาตั้งต้นตระนิกายกาลจักร ที่ทรงมีประติมากรรมฉลองพระองค์เป็นรูปพระศิวไภรพอันสวยงามซึ่งค้นพบที่สุโหลงสังต (Sungei Langsat)

ยุพราชของพระองค์ก็คือโอรสทรงนามว่าอนังควรมัน แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์หรือเปล่า

ทางค้ำนฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตราเราก็อาตหลักฐานตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๓ คือ ระยะเวลาแห่งหนังสือเตาอี้จีเหลียวจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๙๑๓ อันเป็นระยะเวลาที่พระจักรพรรดิฉินองค์แรกแห่งราชวงศ์เหม็งได้ทรงส่งคณะทูตไปยังต่างประเทศ เพื่อไปทวงเครื่องราชบรรณาการ

ใน พ.ศ. ๑๙๑๔ จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งได้กล่าวถึงพระราชาทรงนามว่า มหะละจะปะละปุ (Ma—ha—la—cha Pa—la—pu) คือมหาราชาประภูแห่งอาณาจักร สันโฟฉี ซึ่งศูนย์กลางคงจะอยู่ที่เมืองซัมพิ ใน พ.ศ. ๑๙๑๖ ก็กล่าวถึงพระราชาทรงพระนามว่า ตมะชนะอะเจ (Ta—ma—sha—na—a—che) นามนี้คงหมายถึงแต่เพียงมหาราช แต่บางท่านก็กล่าวว่ามีมาจากหิทธรรมาศรัย ธรรมาศรัยนั้นก็คือกินแดนแถบต้นแม่น้ำปะตังหริ ซึ่งรูปของพระโพธิสัตว์อโมฆมาศจากชวาได้ประดิษฐานลงใน พ.ศ. ๑๘๒๙ ใน พ.ศ. ๑๙๑๙ พระเจ้า ตมะชนะอะเจก็มีโอรสทรงนามว่า มนะเจวูลิ (Ma—na—che Wu—li) คือ มหาราชเมาลี..... ขึ้นครองราชย์ต่อ

แต่ในขณะนี้เกาะสุมาตราก็ถูกปกครองโดยพระราชอา ๓ องค์ อีก ๒ องค์คือ พระเจ้า มนะหะเปาลินปัง (Ma—na—ha Pao—lin—pang) คือมหาราชปาเล็มปังซึ่งได้ทรงส่งคณะทูต เข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๙๑๗ และพระเจ้าเซงเจียเถียะยูลัน (Seng—ch'ia—lieh—yu—lan) ผู้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๙๑๘ ได้กล่าวมาแล้วว่าองค์หลังนี้อาจเคยเป็น ราชทูตชวาที่ราชสำนักมัชปาหิตได้ส่งเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๖๘ และ ๑๘๗๕

เราไม่สามารถทราบได้ว่ากษัตริย์ทั้งสามองค์ทรงแบ่งดินแดนดั้งเดิมแห่งอาณาจักร ศรีวิชัยกันอย่างไร แต่ตำแหน่งของมหาราชปาเล็มปังเองก็แสดงถึงสถานที่อยู่แล้ว ตำแหน่งของมหาราชเมาลี.....ก็แสดงว่าคงเป็นรัชทายาทของพระเจ้าเมาลีธรรมเทพแห่งอาณาจักร มลายู และคั้งนั้นจึงคงครองราชย์อยู่แถบบริเวณเมืองซัมพิและในลุ่มแม่น้ำปะตังหริ ใน พ.ศ. ๑๙๑๙ มหาราชเมาลี..... ได้ทรงรับตำแหน่ง “กษัตริย์แห่งสันโฟฉี” มาจากพระจักรพรรดิฉิน แต่จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งกล่าวว่า “อย่างไรก็ดีในขณะนั้นสันโบไซ (San—bo—tsai) คือสันโฟฉีได้ถูกปราบปรามโดยเกาะชวาแล้ว และพระราชาทรงนามว่า เมื่อทรงทราบว่า พระจักรพรรดิฉินได้ทรงแต่งตั้งพระราชาทรงนามว่าสันโบไซขึ้นใหม่ก็พิโรธมาก และทรง ส่งคนมาคอยข่มขู่และได้ฆ่าคณะทูตจีนเสีย”

ชัยชนะของเกาะชวาครั้งนั้นจึงเป็นการลงโทษต่อประเทศราชที่กำลังพยายามจะตั้งตนเป็นอิสระ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงกล่าวต่อไปว่า “ภายหลังเหตุการณ์นี้ อาณาจักรสันโฝฉีกก็ค่อย ๆ จมลงและไม่เคยส่งเครื่องราชบรรณาการมาอีกเลย” และยังคงกล่าวต่อไปอีกว่า “ในขณะนั้นเกาะชวาได้ปราบปรามสันโฝไชได้อย่างราบคาบและเปลี่ยนชื่อให้ใหม่เป็น กุกัง (Ku-kang คือ ปากแม่น้ำมุสซิเก่าหรือปาเล็มบัง) เมื่อสันโฝไชถูกทำลายลง คินแคนทั้งหมดก็ยุ่งเหยิงและพวกชวาก็ไม่สามารถจะรักษาความสงบไว้ได้ ด้วยเหตุนี้ชาวจีนซึ่งตั้งหลักแหล่งลงที่นั่น ก็ต้องลุกขึ้นป้องกันตนเอง และชาวจีนจากนั้นไซ (Nan-hai) หรือนามชอย (Namhoi) ในแคว้นกวางตุ้งมีชื่อว่า เหลียงเตามิง (Liang Tau-ming) ซึ่งได้พำนักอยู่ที่นั่นมาเป็นเวลานานและได้เดินทางท่องเที่ยวไปในทะเล มีชาวจีนหลายพันคนจากแคว้นฟูเกี้ยนและกวางตุ้งเป็นบริวาร ก็ได้รับเลือกขึ้นเป็นหัวหน้า

ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวว่าต่อไปนี้ท่านจะไม่กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งเป็นอาณาจักรโบราณที่รุ่งโรยในเกาะสุมาตราอีกต่อไป อาณาจักรนี้ได้ตกอยู่ในความเสื่อมอย่างเต็มที่และตกอยู่ในความครอบครองของโจรสลัดชาวจีน บรรดาประเทศราชของอาณาจักรศรีวิชัยก็ถูกแบ่งออกไประหว่างอาณาจักรอยุธยาของไทยและเกาะชวา กฎหมายไทยใน พ.ศ. ๑๙๐๑ แต่ความจริงคงจะอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ คือกฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึงอุยงตนะ (Uyong Tanah) คือยะโฮร์ มะลากา มลายู และวรวารี ว่าเป็นเมืองขึ้นทางทิศใต้ของอาณาจักรอยุธยา

สำหรับหนังสืออนาครกฤตาคมใน พ.ศ. ๑๙๐๘ ก็ได้กล่าวถึงคินแคนต่อไปนี้ว่า เป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรมัชปาหิต คือ

บนแหลมมลายู ได้แก่ ปาหัง หุซง ตะนะ (Hujung Tanah คือ ยะโฮร์) เลงกะสุกะ (Lengkasuka) ไช (Sai) คือสายบุรี กาลันเตน (Kalanten) ตริงกาโน (Tringgano) นคร (ปัตตานี?) ปกะ (ไตคูนคูน) มุวาร (Muwar ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของยะโฮร์) คูนคูน (ไตตรังกานู) ตุมะสิก (สิงคโปร์) สังกหยังหุซง (Sang Hyang Hujung) คือแหลมราชาโค (Rachado) เกลัง (Kelang คือ ตรัง) เกทะ เซเร (คือภูเขาจราย (Gunung Jerai ไกล่เกดะห์หรือไทรบุรี) กันจับ (Kanjap) และนิราน (Nirān)

บนเกาะสุมาตรา ได้แก่ ชัมพิ ปาเล็มบัง การ์ติง (Karitang ทางทิศใต้ของอินทรี) เตบา (Teba คือ โตบา (Toba) ต้นแม่น้ำชัมพิ) ธรรมาศรัย (ต้นแม่น้ำบะตังหรี)

กัณฑ์ส (เหอเอธรรมาครัย) กะวาส (Kahwas ตะวันตกของกัณฑ์ส) มะนังกะโบ (Manangkabo) สียัก (Siyak) เรกัน (Rekan คือโรกัน (Rokan) ใต้ปาไน) กามปร (Kāmpar) ปาไน กัมเป หรุ (ใต้กัมเป) มัณฑาลิง ตุมิหัง ปรรลาก (Parlak) บะรัต (Barat ฝั่งตะวันตกของแหลมอิน) ลาวาส (ใต้เปอร์ลัก) สมุทรา ลามูรี บาตัน ลัมปุง และบารุส (เกี่ยวกับประวัติของรัฐเล็ก ๆ บนเกาะสุมาตราบางรัฐในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๕๐-๒๐๐๐ เหล่านี้ มีรายละเอียดบางประการอยู่ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิง รวมทั้งในหนังสือ ยิงโยเซงฉันของม้าฮวนและซิงฉาเซงฉัน (Hsing-ch'a Sheng-lan) ของเฟซิ่น (Fei Hsin) ทั้งสองเล่มหลังนี้ได้เขียนขึ้นตามการเดินทางของซันที่เจงโท)

ทายาทที่แท้จริงของความเจริญรุ่งเรืองทางด้านการค้าขายของอาณาจักรศรีวิชัยก็คือ พวกอาหรับ ซึ่งได้ผูกขาดการค้าเครื่องเทศและทั้งตนเป็นพันธมิตรและผู้คุ้มครองของแคว้น มลายูเล็ก ๆ ฝ่ายประเทศจีนหลังจากการเดินทางทางเรืออย่างกว้างขวางในรัชกาลของพระเจ้ารพรรดิยงโลกก็ได้กระทำเช่นนั้นอีก และตั้งแต่นั้นมาก็พอใจแต่เพียงการมีอำนาจเหนือบรรดา ประเทศทางทิศใต้แต่เพียงในนามเท่านั้น

เมื่อพวกอาหรับเข้าควบคุมการค้าขายเช่นนี้ ศาสนาอิสลามซึ่งได้แพร่หลายอยู่แล้ว ในเกาะสุมาตราในรัฐเปอร์ลัก (ตามคำของมาร์โคโปโล) และในแคว้นสมุทรา (ตามคำของ อิบเนบาตุตา) ก็ได้แผ่ขยายอย่างรวดเร็วไปทั่วทั้งเกาะ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ม้าฮวน ชาวจีนมุสลิมซึ่งได้เดินทางมากับซันที่เจงโทใน พ.ศ. ๑๙๕๖ ก็ได้บันทึกไว้ในหนังสือยิงโยเซง ฉันถึงการปรากฏมีศาสนาอิสลามในแคว้นอลู (ฮะรุ) และนันโปลิ (Nan-po-li) คือลัมพริ ความสำคัญของภาคเหนือของเกาะสุมาตราในการเป็นศูนย์กลางสำหรับการเผยแพร่ศาสนา อิสลามมาจากความจริงที่ว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ เมืองปาไซซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองสมุทรา ได้เข้าแทนที่แคว้นไทรบุรีบนแหลมมลายูในการเป็นศูนย์กลางทางการค้าขายของท้องถิ่น แต่ก็ มิได้เป็นศูนย์กลางทางการเมือง ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เมืองมะละกาได้เข้าแทนที่เมือง ปาไซ แต่หลังจากการล่มจมของเมืองมะละกาแล้ว เกาะสุมาตราพร้อมกับความสำคัญของ แหลมอินก็กลับกลายมาเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของพวกมุสลิมอีกครั้งหนึ่ง

เกี่ยวกับการเผยแพร่ศาสนาอิสลามบนเกาะสุมาตรา เซอร์ริชาร์ วินสเตด (R.O. Winstedt) ได้กล่าวไว้ว่าศาสนาอิสลามได้แพร่จากแหลมอินไปยังอุละกัน (Ulakan) และ หลังจากนั้นก็ยังมิถึงกะเบา ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ประชาชนที่อยู่บนฝั่งทะเลแถบลำปาง

(Lampong) ก็เริ่มเข้ามานับถือศาสนาอิสลามและในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ศาสนาอิสลามก็แพร่เข้าไปภายใน ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ผู้สอนศาสนาอิสลามก็เดินทางจากเมืองปาเล็มบังไปยังเกาะบอร์เนียวและเผยแพร่ศาสนาอิสลามที่เมืองสุกะถน (Sukadana) และเมืองมะดัน (Madan) ใน พ.ศ. ๒๑๔๙ พ่อค้าจากมีนังกะเบาก็เผยแพร่ศาสนาอิสลามให้แก่ราชาแห่งปัลโล (Pallo) ในเกาะเซลีเบต

มาร์โคโปโล บาทหลวงโอโตริคแห่งปอร์เตนอน และอีเบนบาตุตาหรือแม่แต้หนังสืออาณาจักรฤทาคม (พ.ศ. ๑๙๐๘) ก็ไม่เคยกล่าวถึงชื่อเมืองมะละกา แต่ก็อาจมีการตั้งถิ่นฐานของชาวสุมาตราลงบนดินแดนแห่งนี้มาก่อนและรูปมกรศิลาที่เขาเซนตปอลก็อาจเป็นสิ่งที่ยังคงหลงเหลืออยู่ อย่างไรก็ดีในฐานะศูนย์กลางทางการค้าขายและการเมือง เมืองมะละกา ก็เริ่มมีชื่อเสียงตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เท่านั้น

ผู้ตั้งเมืองมะละกาคือปรเมศวร ตามคำกล่าวของอัลบูเคอร์ก (Albuquerque) เขาเป็นชาวเมืองปาเล็มบังและเป็นสวามีของเจ้าหญิงแห่งอาณาจักรมัชปาหิต เขาได้ก่อกบฏขึ้นภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าหะยัมวูรูกหรือราชสันครใน พ.ศ. ๑๙๓๒ ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะอาณาจักรมัชปาหิตถอยอำนาจลง ต่อจากนั้นเขาได้หนีมาอยู่ที่ตุมะสิก (สิงคโปร์) ซึ่งในบรรดาประเทศราชบนแหลมมลายูของอาณาจักรปาเล็มบังด้วยกัน ตุมะสิกก็อยู่ไกลจากอาณาจักรอยุธยาที่สุด เขาได้ฆ่าหัวหน้าชาวมลายูที่นั่นซึ่งปกครองตุมะสิกในนามของอาณาจักรอยุธยา หรือเป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรอยุธยา (ผ่านทางแคว้นปาหังหรือปัตตานี) แต่ภายหลังที่ครองอยู่ที่ตุมะสิก ๒-๓ ปี เขาก็ถูกขับไล่โดยอาณาจักรอยุธยาและหนีไปอยู่ที่มัว (Muar) ก่อน ต่อจากนั้นก็ไปอยู่ที่เบอร์ตัม (Bertam) และท้ายที่สุดก็ไปอยู่เมืองมะละกา ซึ่งชันทียินฉิง (Yin-ch'ing) ได้พบเขาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นั่นใน พ.ศ. ๑๙๔๖ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งเรียกเขาว่า ไปลิมิสุลา (Pai-li-mi-su-la) และจดหมายเหตุจีนอีกฉบับหนึ่ง ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เรียกว่าสิลีปาเออร์สุลา (Si-li-pa-erh-su-la) นโยบายของปรเมศวรก็คือพึ่งพาประเทศจีน ใน พ.ศ. ๑๙๔๘ เขาได้ส่งคณะทูตไปยังประเทศจีนและหลังจากนั้นพระเจ้าจักรพรรดิจีนก็ประทานตำแหน่ง “ราชาแห่งมะละกา” แก่เขา หลังจากขันทิเจงโหได้มาวะเยียมใน พ.ศ. ๑๙๕๒ เขาก็ได้เดินทางไปเยี่ยมประเทศจีนพร้อมกับครอบครัวของเขาใน พ.ศ. ๑๙๕๔ เขาได้วางรากฐานความเจริญรุ่งเรืองให้แก่เมืองมะละกาโดยเป็นเมืองท่าในการแลกเปลี่ยนและเมืองท่าที่เรือต้องมาวะเยียมในการเดินทางผ่านช่องแคบตามแบบอาณาจักรศรีวิชัย

เขาได้กลับไปเยี่ยมประเทศจีนอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๑๙๕๗ เขาและครอบครัวได้เดินทางไปยังประเทศจีนอีกใน พ.ศ. ๑๙๖๒ เพื่อไปขอความช่วยเหลือต่อท่านอาณาจักรอยุธยาซึ่งกำลังเป็นศัตรูอยู่กับเมืองมะละกาในขณะนั้น เพราะอาณาจักรอยุธยากำลังพยายามที่จะเข้าแทนที่อาณาจักรมลายูซึ่งกำลังหย่อนอำนาจ ปรเมศวรได้สมรสกับธิดาของพระราชแห่งปาไซ ราชวงศ์แห่งปาไซอาจจวบอังกษิทธิเหนือประเทศราชบนแหลมมลายูแต่เก่าก่อนของอาณาจักรปาเล็มบังก็ได้ เขาได้เข้ารับนับถือศาสนาอิสลามเมื่ออายุได้ ๗๒ ปี และใช้นามว่า เมกัต อีสกันดาร์ ชาห์ (Megat Iskandar Shah) จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงเรียกเขาว่า มุกัน สายูติเออร์ชา (Mu-kan Sa-yü-ti-erh Sha) ซึ่งความจริงน่าจะเป็นมุโวกันติเออร์ชา (Mu-wo Sa-kan-ti-erh Sha) และอาจเป็นด้วยการเปลี่ยยนนามนี้เองที่ทำให้จกหมายเหตุจีนนึกว่ามีพระราช ๒ องค์

ใน พ.ศ. ๑๙๖๗ บุตรของเขาคือศรีมหาราชได้ขึ้นครองราชย์ต่อ และได้เดินทางไปยังประเทศจีนในปีที่ขึ้นครองราชย์นั้น เขาได้กลับไปยังประเทศจีนอีกพร้อมกับครอบครัวใน พ.ศ. ๑๙๗๖ และได้ส่งคณะทูตไปยังประเทศจีนจนถึง พ.ศ. ๑๙๗๘ เมื่อเขาสิ้นชีพลงใน พ.ศ. ๑๙๘๗ บุตรชายนามว่าราชาอิบราฮิมก็ได้ขึ้นครองราชย์ต่อ จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงเรียกว่าสิลิปามิสิวาเออร์ชูปะชา (Si-li Pa-mi-si-wa-erh-ch'ü-pa Sha) คือ ศรีปรเมศวรเทวะ ชาห์

สองปีต่อมาราชาอิบราฮิมก็ถูกฆ่าตายเนื่องจากการกบฏในวัง และน้องชายคนละแม่คือราชาคาซิม (Raja Kasim) ก็ขึ้นครองราชย์แทน ราชาคาซิมเป็นลูกของสนมซึ่งเป็นธิดาของพ่อค้าชาวทมิฬมุสลิมจากเมืองปาไซ เขามีตำแหน่งเป็นมุซัฟฟาร์ชาห์ (Muzaffar Shah) คือที่จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงเรียกว่าสุลต่านวุตาฟูนาชา (Su-lu-t'an Wu-ta fu-na Sha) ในรัชกาลนี้ได้ทำการรบพุ่งกับอาณาจักรอยุธยาสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วย มุซัฟฟาร์ชาห์ได้ครองราชย์อยู่ ๑๓ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๐๐๒

ลูกชายของราชาคาซิมคือสุลต่านมันซูร์ชาห์ (Mansur Shah) หรือนามภาษาจีนว่าสุตันมังสุชา (Su-tan Mang-su Sha) ได้ขยายอาณาเขตออกไป ก็ได้รับรวบรวมเอาดินแดนที่มีแร่ดีบุกแห่งอาณาจักรไทรบุรีเข้าไว้ด้วย แต่ตัวเขาเองก็ตกเป็นเหยื่อของการรุกรานภายในวังเมื่อเขาถึงแก่ความตายในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๐๒๐ ลูกชายนามว่าอาลาอูดุดินเรียยัตชาห์ (Ala'ud-din Riayat Shah) ได้ขึ้นครองราชย์แต่ก็ตายอย่างลึกลับใน พ.ศ. ๒๐๓๒ และน้องชายคือ มหามุด (Mahmud) ซึ่งเป็นสุลต่านองค์สุดท้ายแห่งเมืองมะละกาก็ได้ขึ้นครองราชย์ จกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงเรียกท่านผู้นี้ว่า มหามุชา (Ma-ha-mu Sha).

เมืองมะละกาได้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองชั้นหนึ่งที่สามารถต่อต้านความมกกดันจากอาณาจักรอยุธยาได้ เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่ยิ่งใหญ่ และศูนย์กลางการเผยแพร่ศาสนาอิสลามที่สำคัญ ระยะเวลานี้เป็นระยะที่วาสโกดาแกมา (Vasco da Gama) หลังจากที่ได้เดินทางอ้อมแหลมกึ่งโคโฮปทางใต้สุดของทวีปอาฟริกาแล้ว ก็ได้มาถึงยังเมืองกาลิคุฏ (Calicut) ในประเทศอินเดียใน พ.ศ. ๒๐๔๑ เป็นการเปิดทางสายใหม่สำหรับสินค้าเครื่องเทศซึ่งได้เคยทำให้ชาวอาหรับและชาวเมืองเวนิสร่ำรวยมาแล้ว ไม่ช้าชาวโปรตุเกสก็เดินทางเซียบออกมาทางทิศตะวันออกอีกเพื่อค้นหาแหล่งสินค้าเครื่องเทศอันเป็นที่ต้องการอย่างยิ่งในทวีปยุโรป ในวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๐๕๒ เรือรบโปรตุเกสรุ่นแรกภายใต้บังคับบัญชาของนายพลเรือเคียโคโลเปซแห่งเซเกรา (Admiral Diogo Lopes de Sequeira) ก็มาถึงเมืองมะละกา บนบกชาวโปรตุเกสบางคนก็ได้รับการต้อนรับอย่างไม่เป็นมิตร และเพื่อการแก้แค้นอีกสองปีต่อมา อัลฟองโซ เดอ อัลบูเคอร์ค (Alfonso de Albuquerque) ผู้รบชนะที่เมืองกัว (Goa) ในประเทศอินเดีย ในวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๐๕๓ ก็มาปรากฏตนขึ้นที่เมืองมะละกา เขาช่วยประโยชน์จากความไม่สงบที่เกิดขึ้นในเมือง เข้ายึดเมืองมะละกาไว้ได้ในวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๐๕๔ อันเป็นระยะเวลาที่แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงศักราชใหม่เกี่ยวกับบรรดาประเทศทั้งหลายในทิศตะวันออกไกล

บทที่ ๕ อาณาจักรศรีเกษตรและพม่า

พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๓

ตามสภาพทางด้านภูมิศาสตร์ บรรดาดินแดนที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันตกของแหลมอินโดจีนน่าจะได้รับการอารยธรรมอินเดียโดยรวดเร็วและลึกซึ้งยิ่งกว่าอาณาจักรพูนัน อาณาจักรจัมปา และอาณาจักรอื่น ๆ ทางภาคกลางและตะวันออกของแหลมอินโดจีน อย่างไรก็ตามก็ตีหลักฐานทางด้านโบราณคดีและจารึกในดินแดนทางภาคตะวันตกของแหลมอินโดจีนก็มีอยู่น้อยมากก่อน พ.ศ. ๑๑๐๐ ถึงกระนั้น เราก็ไม่อาจกล่าวได้อย่างแน่นอนว่าดินแดนทางทิศตะวันตกของแหลมอินโดจีนนี้ได้รับการอารยธรรมอินเดียหลังกว่าดินแดนแหล่งอื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะหลักฐานที่มีอยู่อาจจะหายไปหรืออาจจะยังค้นไม่พบก็ได้ สำหรับการที่จดหมายเหตุจีนไม่กล่าวถึงดินแดนทางทิศตะวันตกของแหลมอินโดจีนเลย ก็คงเป็นเพราะราชทูตจีนที่เดินทางลงมายังประเทศทางทิศใต้มักเดินทางทางทะเล และประเทศที่อยู่ห่างไกลจากประเทศจีนที่สุดทางด้านการเดินเรือก็คงเป็นประเทศหลังสุดที่จะเข้าไปมีสัมพันธ์ภาพกับประเทศจีน ทั้งนี้ ต้องยกเว้นอาณาจักรที่ยังไม่ทราบกันแน่นอนคืออาณาจักรฮวงจิ (Huang-chih) และฟูกันตูลู (Fu-kan-tu-lu) คำว่าฟูกัน (ตูลู) นั้นอาจตรงกับคำว่า “พุกาม” ในประเทศพม่าก็ได้

ชาวจีนอาจได้ติดต่อกับอาณาจักรเพียว (P'iao) ผ่านทางแคว้นยูนนานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ อาณาจักรนี้ส่วนใหญ่ก็ตรงกับดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำอิรวดี คำว่า “เพียว” ก็เป็นการเขียนภาษาจีนของคำว่า “ปยู (Pyu)” นั่นเอง ชนชาติปยูซึ่งตั้งหลักแหล่งอยู่ในประเทศพม่าก่อนการอพยพลงมาของชนชาติทิเบต-พม่า และเรียกตนเองว่า ทิรชูล (Tirchul) ได้ตั้งหลักแหล่งอยู่แถบเมืองแปร ได้ค้นพบเศษจารึกคาถาภาษาบาลีในดินแดนรอบ ๆ เมืองนี้ ตัวอักษรที่ใช้จารึกมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๑๐๕๐ เป็นต้นว่า แผ่นทองที่เมืองมวงกุน (Maungun) มีจารึกคาถา เย ธมฺมา รวมทั้ง อิติปิโส และการกล่าวถึงคาถา ๑๔ ประเภท จารึก ๓ ชั้นบนแผ่นหิน (หรือดินเผา) ที่โบโบคยี (Bôbôgyi) ใกล้กับเมืองโมซา (Môza) กล่าวถึงข้อความจากคัมภีร์วิภังค์ ที่บรรจุอุฐิจากเมืองโมซามีจารึกกล่าวถึงพระนามพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์และ

พระอริยสาวก ๔ องค์ แผ่นทอง ๑ แผ่นค้นพบที่กยุนโดซุ (Kyundôzu) มีจารึกคาถา อิติปิโส และแผ่นทองอีก ๒๐ แผ่นค้นพบที่เมืองโมซามีจารึกข้อความต่างๆ จากคาถาภาษาบาลี หลักฐานเหล่านี้ยืนยันว่ามีกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอยู่ในดินแดนซึ่งพระภิกษุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เรียกว่า “ศรีเกษตร” และในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ก็มีราชวงศ์ที่ใช้พระนามกษัตริย์เป็นภาษาสันสกฤตครอบครองอยู่

ชนชาติปยูมีเพื่อนบ้านเป็นชาวพม่าอยู่ทางทิศเหนือและมอญอยู่ทางทิศใต้ ทำนानพื้นเมืองได้กล่าวถึงประวัติของชนชาติเหล่านี้ย้อนขึ้นไปจนกระทั่งถึงสมัยพุทธกาล และได้กล่าวด้วยว่าพระพุทธรองค์ได้เคยเสด็จมาประทับยังดินแดนแถบนี้ ทำนानเหล่านี้ได้ให้รายละเอียดของพระเจ้าแผ่นดินไว้ด้วย แต่ก็เป็นการยากที่จะตรวจสอบรายละเอียดเหล่านี้ว่าถูกต้องเพียงไร ตัวอย่างจากทำนานพื้นเมืองของประเทศกัมพูชาซึ่งไม่ตรงกันเลยกับข้อความที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยเมืองพระนคร ทำให้ไม่อาจยึดถือได้ว่ารายละเอียดของพระเจ้าแผ่นดินที่มีอยู่ในทำนานพื้นเมืองในประเทศพม่าเหล่านี้ถูกต้อง นอกจากนี้ ศักราชในทำนานพื้นเมืองต่างๆ เหล่านี้ก็ไม่ตรงกันอีก ดังนั้น สำหรับสมัยที่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เราก็ควรจะกล่าวแต่เพียงว่าทางทิศเหนือของประเทศพม่าในที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แห่งกโย้เซ (Kyaukse) และในดินแดนแถบเมืองพุกาม มีกลุ่มชนชาติปยูซึ่งได้รับพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียภาคเหนือและทางภาคใต้ของประเทศพม่าก็มีกลุ่มชาวอินเดียซึ่งเดินทางออกมาจากแคว้นโอริสสะสำหรับกลุ่มหลังนี้ เมืองที่สำคัญก็คือ เมืองสุรัมมวดีหรือสุรัมมปุระ คือเมืองสะเกิมหรือตะทอน ที่ปากแม่น้ำสะโอง นิยายพื้นเมืองได้กล่าวไว้ว่าพระพุทธโสมซึ่งเป็นบิดาแห่งพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ได้เกิดและถึงแก่ภรรณาที่เมืองสะเกิมนี้

พระภิกษุจีนนามว่าซวนซัง (Hsüan-tsang) หรือเหียนจั่งและอึ้งจิ้งได้กล่าวไว้ว่า ทางทิศตะวันตกของอาณาจักรทวารวดีมีอาณาจักรชื่อว่า เซลิฉาตาโล (She-li-ch'a-ta-lo) คือ “ศรีเกษตร” ซึ่งเป็นนามโบราณของเมืองแปร (ในภาษาพม่าว่า ทยะเขตตยะ Thayekhettaya) เราได้เห็นมาแล้วว่าที่ตั้งของราชธานีโบราณของชนชาติปยูทางภาคกลางของประเทศพม่าก็คือเมืองโบราณที่โมซาใกล้กับเมืองแปร เมืองนี้มีกำแพงอิฐก่อเป็นรูปวงกลมล้อมรอบ บรรดาพระพุทธรูปที่ค้นพบอยู่ในศิลปอินเดียแบบคุปตะรุ่นหลัง พร้อมกับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ดังเห็นได้จากจารึกคาถาภาษาบาลีดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ปรากฏจากรายงานของพระภิกษุจีนชื่ออึ้งจิ้งว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท

หรือหินยานนิกายมุลสรราวาสติวาทซึ่งใช้ภาษาสันสกฤตอยู่ในอาณาจักรศรีโคขทรด้วย พุทธศาสนาิกายนี้น่าจะมาจากแคว้นมคธราชรัฐในประเทศอินเดีย

ได้ค้นพบโกศใส่อัฐิในดินแดนใกล้ ๆ กับเมืองแปร์ด้วย พวกปยูมีประเพณีเผาศพและบรรจุกระดูกไว้ในโกศดินเผา แต่สำหรับพระราชอาชญาพระโกศก็จะสลักจากศิลา และมีพระนามจารึกประกอบอยู่ด้วย พระนามเท่าที่ค้นพบเป็นของพระราชอาชญาที่ครองราชย์อยู่ตั้งแต่ต้นไปจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จารึกภาษาปยูเหล่านี้ทำให้รู้ถึงพระนามและพระชนมายุของกษัตริย์ ๓ องค์ พร้อมทั้งมีศักราชซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นศักราชอะไร ถ้าเรายอมรับว่าศักราชนี้คือจุลศักราช ซึ่งอาจตั้งขึ้นในประเทศอินเดีย แต่ได้มาใช้อยู่ในประเทศพม่าก่อนที่จะแพร่หลายออกไปยังชนชาติไทยและในประเทศกัมพูชา เราก็จะได้ศักราชดังต่อไปนี้

พ.ศ. ๑๒๑๖ .....

พ.ศ. ๑๒๓๑ พระเจ้าสุริยวิกรมสันพระชนม์ พระชนมายุ ๖๔ พรรษา

พ.ศ. ๑๒๓๘ พระเจ้าหริวิกรมสันพระชนม์ พระชนมายุ ๔๑ พรรษา

พ.ศ. ๑๒๖๑ พระเจ้าสีหวิกรมสันพระชนม์ พระชนมายุ ๔๔ พรรษา

นอกจากนี้ เรายังรู้จักพระนามพระเจ้าแผ่นดินอีก ๒ องค์ โดยไม่ทราบถึงศักราช คือพระเจ้าประภวรมันและพระเจ้าชัยจันทรวรมัน พระนามที่ลงท้ายว่า “วรมัน” นี้แสดงคล้ายกับว่าต่างราชวงศ์กับพระเจ้าแผ่นดินที่มีพระนามลงท้ายด้วย “วิกรม” แต่จารึกภาษาสันสกฤตซึ่งสลักอยู่บนฐานพระพุทธรูปก็แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าชัยจันทรวรมันนั้นเป็นพระเชษฐาของพระเจ้าหริวิกรม และเพื่อจะทำให้การวิวาทแค้นแค้นระหว่างเจ้าชายทั้งสององค์สงบลง พระอาจารย์ของเจ้าชายทั้งสองจึงได้สร้างเมืองฝาแฝดขึ้น และให้เจ้าชายต่างก็ครององค์ละเมือง

คงเป็นในระยณะนี้เองที่มีการก่อสร้างพุทธสถานขึ้นในเมืองแปร์ ซึ่งมีนามดังต่อไปนี้ คือ โบโบคยี ปยมะ (Payama) และ ปยะยี (Payagi) สถูปเหล่านี้ล้วนเป็นรูปทรงกระบอกมีองค์ระฆังเป็นรูปครึ่งวงกลม หรือรูปแหลม ต้นเดิมของสถูปเหล่านี้คงมาจากประเทศอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือบนฝั่งทะเลของแคว้นโอริสสะ ซึ่งเราได้เห็นมาแล้วว่าได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับดินแดนทางภาคใต้ของประเทศพม่า คงเป็นทางฝั่งทะเลของแคว้นโอริสสะอีกที่ควรจะค้นหาต้นเดิมของสถาปัตยกรรมอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นแบบโดยเฉพาะของอาณาจักรปยู คืออาคารที่มีห้องอยู่ภายในรองรับยอดรูปทรงกระบอกปลายแหลม (ศิขร) อาคารแบบนี้จะวิวัฒนาการไปอย่างมากมายที่เมืองพุกาม สำหรับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งมีปรากฏอยู่ตั้งแต่ก่อนพุทธ-

ศตวรรษที่ ๑๒ ดังเห็นได้จากการค้นพบเศษจารึกภาษาบาลีซึ่งที่ใดกล่าวมาแล้ว ก็ถูก
 นิภายในพุทธศาสนาซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต อันอาจเป็นนิยามมูลสรราวาสติวาท ซึ่งพระภิกษุผู้จึง
 ได้กล่าวว่าเจริญอยู่อย่างแพร่หลายนอกประเทศอินเดียเข้ามาแทนที่หรือมิฉะนั้นก็ลดความสำคัญ
 ลงไปเป็นอันดับสอ แต่ทางทิศเหนือ ณ เมืองพุกาม พุทธศาสนาลัทธิมหายานก็ได้ประดิษฐาน
 ลงอย่างมั่นคง และมีลักษณะเป็นลัทธิตันตระ (ใช้เวทมนต์คาถาอย่างมากมาย) อันอาจได้รับ
 อิทธิพลมาจากแคว้นเบงกอลภายในประเทศอินเดีย

พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

การที่อาณาจักรน่านเจ้าได้ตั้งขึ้นทางทิศตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้น
 ยูนนาน ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๐๐ ได้ก่อให้เกิดผลเสียหายแก่อาณาจักรปยู อาณาจักร
 น่านเจ้าได้เป็นสัมพันธมิตรกับประเทศทิเบตต่อต้านประเทศจีน และกษัตริย์องค์ที่ ๒ ของ
 อาณาจักรน่านเจ้าคือพระเจ้าโกะล่อฝงก็มีพระประสงค์ที่จะเปิดสายคมนาคมติดต่อกับบรรดา
 ประเทศทางทิศตะวันตก ด้วยเหตุนี้ จึงต้องทรงเข้าครอบครองภาคเหนือของประเทศพม่า
 ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๐๐-๑๓๐๖ พระองค์ก็ได้ทรงเข้าครอบครองดินแดนตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำ
 อีรวดี และทำให้อารยธรรมอินเดียสามารถแพร่เข้าไปยังแคว้นยูนนาน โดยผ่านทางประเทศ
 พม่า ในสมัยนี้ราชธานีของชนชาติปยูอาจจะไม่ได้ตั้งอยู่ที่เมืองแปรแล้ว แต่อาจย้ายไปอยู่ที่
 เมืองฮาลิน (Ha-lin) ซึ่งตั้งอยู่เหนือขึ้นไปก็ได้ อย่างไรก็ดี ประวัติศาสตร์ของประเทศพม่า
 ในสมัยนี้ก็ยังมีคณอยู่มาก การเผยแผ่พุทธศาสนาลัทธิมหายานซึ่งคงเริ่มตั้งแต่ในสมัยของ
 ราชวงศ์วีกกรม ได้แพร่หลายยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากการค้นพบรูปพระโพธิสัตว์ ซึ่งบางองค์
 อาจเก่าขึ้นไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓

อาณาจักรน่านเจ้าต้องยอมอ่อนน้อมต่อประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๓๓๔ และทำให้มีการ
 ติดต่อดังตรงทางบกระหว่างประเทศจีนกับอาณาจักรปยู ใน พ.ศ. ๑๓๔๕ พระราชาของ
 อาณาจักรปยูทรงพระนามว่ายุงเฉียง (Yung-ch'iang) และมีพระนามาภิไธยว่าคุนโมฉัง (K'un-
 mo-ch'ang) ก็ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนโดยมีพระอนุชา (หรือพระราชบุตรของ
 พระองค์) ทรงพระนามว่าสุนันทนะเป็นหัวหน้า คณะทูตปยูยังเดินทางเข้ามาในประเทศจีน
 อีกใน พ.ศ. ๑๓๕๐ จากคณะทูต ๒ คณะนี้เองที่ทำให้จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ถังและหนังสือ
 เรื่องมันชู ((Man Shu) ของจีนได้กล่าวถึงอาณาจักรปยูไว้ว่า "เมื่อเวลาจะเสด็จเคลื่อนย้ายที่

พระราชารจะใช้เปลทองถ้ำระยะการเดินทางสั้น และถ้ำระยะการเดินทางยาวก็ทรงใช้ช้าง
 พระองค์มีมเหสีและสนมหลายร้อยคน กำแพงของราชธานียาว ๑๖๐ ลี ประกอบด้วยกำแพงอิฐ
 มีเกลือบสี่เหลี่ยม และมีคูลงเขื่อนอิฐล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง กำแพงนี้มีประตู ๑๒ ประตู และมี
 ป้อมอยู่ที่มุม ประชาชนของอาณาจักรปยูมีหลายหมื่นครอบครัว บ้านมีหลังคามุงด้วยแผ่น
 ตะกั่วและคิบุก มีวัดในพุทธศาสนาทั่วร้อยละ ๑๐๐ ควบคุมด้วยทอง เงิน และภาพเขียนหลายสี
 รวมทั้งพรมถัก ในพระราชวังมีระฆัง ๒ ใบ ใบหนึ่งหล่อด้วยทองและอีกใบหนึ่งหล่อด้วยเงิน
 เขาจะเคาะระฆังนี้ถ้าอาณาจักรปยูจะถูกรุกราน ทั้งนี้ก็เพื่อจะรับคำทำนายจากเสียงของระฆังนั้น
 โกลัพระราชวังมีรูปช้างเผือกใหญ่สูง ๑๐๐ ฟุต และผู้ที่มีศักดิ์ก็จะมาคุกเข่าอยู่ต่อหน้ารูปช้างเผือก
 ตัวนี้ ทั้งนี้ก็เพื่อจะทบทวนภายในใจตนเองเกี่ยวกับความยุติธรรมหรืออยุติธรรมสำหรับคดีของ
 ตน ถ้าประชาชนต้องรับทุกข์ทรมาน พระราชาก็จะทรงคุกเข่าลงต่อหน้ารูปช้างนั้น ทรงเผา
 เครื่องหอมและสารภาพความผิดที่พระองค์ได้ทรงกระทำขึ้น บรรดาศาสตร์วิวผมเกล้าไว้เหนือ
 ศีรษะ โดยเกล้าเป็นมวยใหญ่ ประดับดอกไม้ซึ่งทำด้วยคิบุก ไข่มุก และอัญมณีต่าง ๆ ทุกนาง
 ต่างถือพัด ที่เป็นสตรีชั้นสูงก็จะแขวนพัด ๕ หรือ ๖ เล่มไว้ที่เข็มขัด เด็กชายและเด็กหญิง
 โคนผมเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ และจะเข้าไปอยู่ในวัดหรือสำนักนางชี เขาจะอยู่ที่นั่นจนกระทั่งอายุ
 ๒๐ ปีเพื่อศึกษาพุทธศาสนา และหลังจากนั้นก็จะมีชีวิตอยู่ในโลกภายนอกใหม่ เสื้อผ้า
 ของพวกเหล่านี้ประกอบด้วยผ้าฝ้ายสีขาวและเข็มขัดสีแสดมีสีคล้ายเมฆที่ล้อมรอบดวงอาทิตย์
 ยามอุทัย เขาไม่ใช้ผ้าไหมโดยกล่าวว่าการพยายามแสวงหาผ้าไหมนั้นจะทำให้ชีวิตมีอุปสรรค
 ประชาชนชาวปยูนิยมความรักในชีวิตและเกลียดชังการฆ่าฟัน เขาไม่มีใช้ถาวรหรือเครื่อง
 ทรมานอย่างหนึ่งอย่างใดแก่ผู้ต้องหาซึ่งถูกมัดไว้เฉย ๆ ผู้กระทำผิดยอมถูกเขียนด้วยไม้ไผ่บน
 หลัง คือเขียน ๕ ที่สำหรับความผิดรุนแรง และ ๓ ที่สำหรับความผิดเบาบาง การฆ่าคนเท่านั้น
 จะถูกลงโทษถึงประหารชีวิต ชาวปยูไม่ใช้ทั้งไขมันหรือน้ำมัน เขาใช้เทียนทำด้วยขี้ผึ้งหอม ใช้
 เหรียญเงินทำเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก ถ้าขายกับประเทศใกล้เคียงด้วยการขายผ้าขาวและไห
 ดินเผา มีคนตรีที่แปลกประหลาดโดยเฉพาะ และมีการฟ้อนรำที่ละเอียดอ่อน” เกี่ยวกับ
 เครื่องดนตรี และการฟ้อนรำนี้จดหมายเหตุจีนได้กล่าวถึงรายละเอียดไว้อย่างยืดยาว

ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๐๐ อาณาจักรน่านเจ้ายังคงปกครองภาคเหนือของประเทศ
 พม่าอยู่ ใน พ.ศ. ๑๓๗๕ อาณาจักรน่านเจ้าได้อพยพชาวปยู ๓๐๐๐ คนออกไปจากราชธานีของ
 อาณาจักรปยูคือเมืองฮาลิน เพื่อไปอยู่ยังราชธานีตะวันออกของอาณาจักรน่านเจ้าคือเมือง

จาทุง (Cha-tung) ซึ่งตรงกับเมืองยูนนานฟูหรือเมืองคุนหมิงในปัจจุบัน ระยะเวลาเป็นการเริ่มต้นของความเสื่อมของอาณาจักรปยู

นอกจากนี้ ประชาชนชาวเมืองแปรยังได้ถูกย้ายไปยังเมืองพุกามหรืออริมหัททนปุระอีก เมืองนี้เกิดขึ้นจากการรวบรวมหมู่บ้านหลายแห่งเข้าด้วยกัน และตั้งอยู่ใกล้กับสถานที่ซึ่งแม่น้ำอิรวดีและชินคัวินมาบรรจบกันคือ ที่ชุมทางของทางเดินไปยังแคว้นอัสสัม ยูนนาน และดินแดนอันเป็นที่ตั้งของรัฐบาลในปัจจุบัน ไม่ไกลจากที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แห่งโยกเซ ดินแดนแห่งนี้ เป็นบ่อเกิดของชนชาติพม่า รวมทั้งเป็นศูนย์กลางของการแผ่อำนาจของชนชาตินี้ซึ่งเป็นที่ตั้งชาติเดียวกับชนชาติปยู และได้อพยพลงมายังประเทศพม่าจากชายเขตแดนของประเทศทิเบตหลังพวกปยูในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ สถานที่ดังกล่าวเป็นสถานที่ซึ่งพวกพม่าได้เข้ามาคบค้ากับพวกมอญซึ่งได้อาศัยอยู่ ณ ที่นั้นเป็นจำนวนมากพอใช้ พวกมอญได้สอนให้พวกพม่ารู้จักใช้ตัวอักษรซึ่งได้รับแบบมาจากประเทศอินเดีย และได้อสอนให้ปฏิบัติตามศาสนาในประเทศอินเดียด้วย

จดหมายเหตุพื้นเมืองของพม่าได้กล่าวว่าเมืองพุกามตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๗ และได้ให้รายนามอันยาวของหัวหน้าชาวพม่า ซึ่งก็เป็นการยากที่จะสอบสวนว่ารายนามนี้ถูกต้องเพียงไร ปรากฏว่าหัวหน้าคนหนึ่งคือพระสงฆ์ที่ขึ้นแย่งครองอำนาจนามว่าโปปปาโสระหัน (Poppa Sô-raham) ซึ่งอาจเป็นผู้ตั้งจุลศักราชขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๑ ศาสตราจารย์ดูว์เซล (Ch. Duroiselle) เชื่อว่าพุทธศาสนิกาย “อริ” ซึ่งยอมรับเอากิจพิธีในลัทธิตันตระและมีการประกอบพิธีกรรมทางกามารมณ์นั้น ได้เข้ามาถึงเมืองพุกามตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่ตามความจริงนั้น เราไม่ได้ยินถึงการพูดถึงพระสงฆ์พวก “อริญญิกะ” หรือ “พระสงฆ์อริญวาตี” ในประเทศพม่าเลยก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ไม่มีอะไรที่แสดงว่าในระยะที่เรากำลังกล่าวถึงอยู่นี้ชนชาวพม่ากำลังนับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายานหรือกำลังปฏิบัติกิจพิธีของลัทธิตันตระ พวกนี้คงกระทำแต่เพียงกินเนื้อและดื่มเหล้าในระยะการประกอบกิจพิธีบางอย่างเท่านั้น ใน พ.ศ. ๑๓๔๒ เมืองพุกามก็ได้เริ่มเข้ามาอยู่ในชั้นประวัติศาสตร์ ถ้าไม่ใช่ทางตำนานจารึกก็เป็นทางตำนานจดหมายเหตุ พร้อมกับภารกิจที่พระเจ้าปยินบยะ (Pyinbya) ได้ทรงสร้างกำแพงล้อมรอบเมืองพุกาม

ตามจดหมายเหตุพื้นเมือง ในชั้นต้นเมืองพุกามประกอบด้วยหมู่บ้านแต่เพียง ๑๕ แห่ง แต่ละแห่งก็มีผีหรือหนัต (Nat) ประจำหมู่บ้านของตน เมื่อหมู่บ้านเหล่านี้ได้รวมเข้าเป็นเมืองเดียวกัน พระราชาและประชาชนของพระองค์ก็ตกลงที่จะตั้งพิธีเคารพบูชาต้นขึ้นเป็น

หน่วยเดียวซึ่งจะได้รับการบูชาจากประชาชนทั้งหมด และนักตบนั้นจะกลายเป็นผีที่ใหญ่กว่าผีทั้งหลาย พิธีเคารพบูชาดังกล่าวก็จะเป็นการรวบรวมชนหลายเผ่าเข้าเป็นชาติเดียวกัน ภูเขาโปปปา (Poppa หรือ บูรพา) ซึ่งเป็นภูเขาไฟเก่าตั้งอยู่ไม่ห่างจากเมืองพุกาม และได้รับการเคารพนับถือจากชาวพม่าอยู่แล้ว จึงได้รับเลือกให้เป็นที่ตั้งสถิตของผีคู่หนึ่ง คือพี่ชายและน้องสาว ซึ่งภายหลังที่ได้ถูกพระราชอาแห่งคินแค้นใกล้เคียงประหารโดยไม่เป็นธรรมแล้ว ก็ได้เข้าไปสถิตอยู่ในต้นไม้ต้นหนึ่ง ต้นไม้นั้นได้ถูกตัดและได้ลอยตามน้ำลงมาจากกระทั่งถึงเมืองพุกาม และลำต้นไม้ก็ได้ถูกสลักให้เป็นรูปมินมหาคีรี (Min Mahāgiri) หรือผู้เป็นเจ้าของภูเขาใหญ่ และน้องสาวของท่านคือตวงคยีชิน (Taunggyi Shin) ซึ่งนามนี้ก็มี ความหมายเช่นเดียวกันกับนามข้างต้น ความน่าสนใจจากนิยายเรื่องนี้ก็คือแสดงให้เห็นถึงการก่อตั้งพิธีเคารพบูชาผีบนภูเขา ซึ่งเกี่ยวข้องกับการรวบรวมทางคำศาสนาและคินแค้นเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รวมทั้งการเกิดขึ้นของชาติใหม่

ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถัง ได้กล่าวถึงอาณาจักรมิเฉน (Mi-ch'ien) ในบรรดาประเทศราชของอาณาจักรพม่าหรือปยู อาณาจักรมิเฉนได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๓๔๘ และใน พ.ศ. ๑๓๗๘ ก็ถูกรุกรานโดยอาณาจักรน่านเจ้า จากระยะทางที่มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนดังกล่าว อาณาจักรมิเฉนคงจะตั้งอยู่บนอ่าวเมาะตะมะและอาจจะอยู่ตรงสถานที่ตั้งของเมืองหงสาวดีในภายหลัง

ในระยะนี้จุดศูนย์กลางของอาณาจักรรามัญเทศ คืออาณาจักรมอญทางภาคใต้ของประเทศพม่า ได้ย้ายไปอยู่ทางทิศตะวันตก จดหมายเหตุพื้นเมืองฉบับหนึ่งได้กล่าวว่า สมละ (Samala) และวิมลละ (Vimala) สองพี่น้องฝาแฝดจากเมืองสะเทิม ได้สร้างเมืองพะโค (Pegu) หรือหงสาวดีขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๖๘ ตามนิยายกล่าวว่าสองพี่น้องนี้เป็นโอรสของคิสสธัมมราชสีหราช ซึ่งสืบเชื้อสายลงมาแต่มังกรรวมทั้งชาย่าก้วย ศักราชนี้น่าจะเป็นศักราชที่ถูกต้องยิ่งกว่าศักราชที่เก่ากว่าหรือหลังกว่าดังที่มีกล่าวไว้ในจดหมายเหตุอื่น ๆ เช่นเดียวกับที่เมืองพุกาม จดหมายเหตุมอญก็ได้ให้รายพระนามของพระราชแห่งเมืองหงสาวดีเช่นเดียวกัน แต่แรกก็ไม่สามารถตรวจสอบความถูกต้องแน่นอนได้ การปรากฏมีร่องรอยทางศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญทางภาคใต้ของประเทศพม่าแสดงให้เห็นว่า ก่อนระยะเวลาที่เรากำลังกล่าวถึงอยู่นี้ พุทธศาสนายังไม่ใช่ศาสนาที่สำคัญที่สุด การที่พระเจ้าคิสสะผู้เป็นราชาแห่งอาณาจักรมอญ ทรงหันมานับถือพุทธศาสนา ก็เนื่องมาจากพระมเหสีของพระองค์ซึ่งเป็นชาวเมืองเมาะตะมะ (Martaban)

ในระยะนี้จดหมายเหตุพื้นเมืองได้ให้รายละเอียดพระนามพระราช ทั้งที่เมืองพุกามและเมืองหงสาวดี แต่เราก็ไม่อาจทดสอบรายพระนามเหล่านั้นได้ เพราะเหตุว่าไม่มีปรากฏอยู่ที่ในจารึกหรือจดหมายเหตุจีน อย่างไรก็ตามก็เราอาจเห็นได้อย่างชัดเจนว่าจดหมายเหตุพื้นเมืองเหล่านั้นหยิบยืมบทความมาจากนิทานและนิยายพื้นเมือง จดหมายเหตุพื้นเมืองกล่าวว่า ในพ.ศ. ๑๔๗๔ ที่เมืองพุกามมีกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่ขึ้นครองราชย์ คือ พระเจ้านยวงอุโสรระหัน (Nyaung-u Sô-raham) ท่านผู้นี้เคยเป็นคนทำสวนมาแต่ก่อน แต่ได้ประหารพระราชองค์เก่า คือ พระเจ้าเถนโค (Theingo) หรือ สิงโห (Singho) เสีย เพราะเหตุว่าได้เสด็จมาเก็บแตงกวาในสวนโดยไม่ได้รับอนุญาต นิยายเรื่องเดียวกันนี้ได้เป็นต้นเค้าของราชวงศ์ปัจจุบันแห่งประเทศกัมพูชาด้วย และเราก็สามารถค้นพบเรื่องเช่นนี้ในที่อื่น ๆ อีก

พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

จากจดหมายเหตุพม่า ใน พ.ศ. ๑๕๐๗ ชาวสวนที่ขึ้นครองราชย์ก็ได้ถูกปลดจากราชบัลลังก์ โดย กุนโซ กยวงผยู (Kunshô Kyaungphyu) ซึ่งทรงเป็นเจ้าของในราชวงศ์เดิม และได้ทรงรับมเหสี ๓ องค์ของพระราชชาชาวสวนมาเป็นมเหสีต่อไป แต่ใน พ.ศ. ๑๕๒๙ โอรส ๒ องค์แรกของพระราชชาชาวสวน ซึ่งประสูติแต่มเหสีองค์ที่ ๑ และ ๒ ก็ได้ล่อพระเจ้ากุนโซ กยวงผยูเข้าไปในวัดและบังคับให้พระองค์ทรงผนวช หลังจากครองราชย์อยู่ ๖ ปี เจ้าชายองค์แรกคือ กยิส (Kyiso) ก็ได้หายไปในช่วงการล่าสัตว์ เจ้าชายองค์นี้เองคือ โสกกะเต (Sokkate) ซึ่งได้ขึ้นครองราชย์ต่อ ใน พ.ศ. ๑๕๓๕ ต่อมาก็ถูกปลงพระชนม์ ใน พ.ศ. ๑๕๘๗ โดยโอรสของพระเจ้ากุนโซ กยวงผยู กับมเหสีองค์ที่ ๓ เจ้าชายองค์หลังนี้ก็คือ เจ้าชายโนรธาหรือนิรุทธ์ ซึ่งเป็นมหาราชองค์หนึ่งของประเทศพม่า

นายฮาร์วี (G.E. Harvey) ได้เขียนไว้ว่า “เมื่อเราเขียนประวัติศาสตร์สมัยโบราณของประเทศพม่า เราควรแบ่งรัชกาล เช่นของพระเจ้าอโนรธาหรือนิรุทมหาราชออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกนั้นได้มาจากหลักฐานเป็นต้นว่าศิลาจารึก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีตัวตนอย่างแท้จริง และได้ทรงกระทำอะไรบางอย่าง ส่วนที่สองเกี่ยวกับนิยายของพระองค์เท่านั้น” อย่างไรก็ตามก็เรายังไม่สามารถเขียนประวัติศาสตร์พม่าเช่นนี้ได้ และในเรื่องราวที่จะกล่าวต่อไป ท่านผู้อ่านก็จะเห็นได้ว่า จะมีเรื่องราวจากศิลาจารึกซึ่งเพิ่งมีผู้เริ่มค้นคว้าเท่านั้น กวบคู่ไปกับเรื่องราวที่น่าเชื่อถือได้มากที่สุดจากนิยายต่าง ๆ

พระเจ้าอโนรธา (อ่านตามการออกเสียงภาษาพม่า) มีพระนามตรงกับภาษาบาลีว่า “อนุรุทธ (สงบ)” แต่บนพระพิมพ์ที่พระองค์ทรงสร้าง พระองค์ทรงมีพระนามปรากฏว่า “อนิรุทธ (ปราศจากอุปสรรค)” พระองค์ทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้ากุนโช กยวงผยู และเจ้าหญิงองค์หนึ่งใน ๓ องค์ที่เคยเป็นมเหสีของพระราชาชาวสวนมาแต่ก่อน เจ้าชายอโนรธา ทรงเติบโตขึ้นในวัดซึ่งพระบิดาของพระองค์ทรงดูทักษ์อยู่ วันหนึ่งเจ้าชายทรงทะเลาะวิวาทกับพระญาติของพระองค์คือพระเจ้าไสกกะเต และได้ทรงปลงพระชนม์พระเจ้าไสกกะเตในการต่อสู้กันตัวต่อตัวที่มยินกบะ (Myinkaba) ใกล้กับเมืองพุกาม ราชบัลลังก์พม่าจึงว่างลง เจ้าชายอโนรธาได้ยกราชบัลลังก์ถวายคืนแก่พระบิดาของพระองค์ แต่พระเจ้ากุนโช กยวงผยู ก็สมักรพระทัยที่จะทรงผนวชต่อไปมากกว่า

เจ้าชายอโนรธาจึงได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๕๘๗ ได้ทรงขยายดินแดนแห่งอาณาจักรพุกามซึ่งในชั้นต้นมีขนาดค่อนข้างเล็กออกไป สำหรับทางด้านภายในประเทศงานชิ้นสำคัญที่สุดของพระองค์ ๒ ชิ้นก็คือ การก่อสร้างระบบชลประทานขึ้นทางทิศตะวันออกของเมืองพุกาม ในที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แห่งโยกเซ ซึ่งต่อมาจะกลายเป็นนางข้าวอันสำคัญสำหรับประเทศพม่าภาคเหนือ ✓ และอีกประการหนึ่งก็คือการเผยแพร่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในประเทศพม่า

ตามนิยาย การประดิษฐานพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทขึ้นที่เมืองพุกามเป็นผลมาจากการสงครามใน พ.ศ. ๑๖๐๐ ต่อเมืองสุธัมมวดีหรือเมืองสะเทิมในแคว้นหงสาวดี

ประเทศพม่าภาคใต้หรือดินแดนแห่งชนชาติมอญเป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่ได้ยอมรับนับถือพุทธศาสนามาแต่โบราณกาล แต่ก็ได้ค้นพบร่องรอยแห่งศาสนาพราหมณ์ในดินแดนแถบนี้เช่นเดียวกัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาไม่ใช่ศาสนาเดียวที่ปฏิบัติบูชากันอยู่ในขณะนั้น อย่างไรก็ตาม มีผู้เสนอว่าพุทธศาสนาทางภาคใต้ของประเทศพม่า คือในดินแดนมอญ ดังกล่าว อาจได้รับการนำเข้ามาหรือเผยแพร่ให้กว้างขวางยิ่งขึ้นด้วยการที่ชนชาติมอญแห่งอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูนในประเทศไทย) ได้อพยพหนีหิวาตโรคเข้ามาที่นั่นในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๐๐ หรืออาจหลบหนีกองทัพขอมของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ มงกก็ได้

เมื่อพุทธศาสนาเริ่มเสื่อมลงในประเทศอินเดีย พวกมอญก็ได้ติดต่อกับประเทศอินเดียภาคใต้ คือที่เมืองกานฉีหรือคอนจีเวรัมรวมทั้งที่เกาะลังกา ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ปรากฏว่า ใน พ.ศ. ๑๕๕๙ พระภิกษุชิน อระหัน (Shin Arahan)

ผู้มีนามในภาษาบาลีว่า สีสพุทธิ หรือ ชัมมทัสสี เป็นบุตรของพราหมณ์ที่เมืองสะเทิม และคงได้บวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาที่เมืองกานธี ได้เดินทางขึ้นมายังเมืองพุกาม และทำให้พระเจ้าอินรธาทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนาที่นั่น

พระเจ้าอินรธาได้ทรงส่งเสนาบดีท่านหนึ่งไปยังเมืองสะเทิมเพื่อไปขอพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี แต่พระเจ้ามกุฏ (พระนามที่เรียกกันว่า “มนุหะ” นั้นเกิดจากการอ่านผิด) ก็ทรงปฏิเสธ พระเจ้าอินรธาจึงทรงกรีธาทัพลงมาล้อมเมืองสะเทิม และหลังจากทรงล้อมอยู่เป็นเวลา ๓ เดือน ก็ยึดเมืองสะเทิมได้ใน พ.ศ. ๑๖๐๐ พระองค์ได้ทรงนำพระไตรปิฎก ๓๐ ชุด พร้อมทั้งพระเจ้ามกุฏ เสนาบดีของพระองค์ พระภิกษุและช่างฝีมือเป็นจำนวนมาก กลับขึ้นมายังเมืองพุกาม

การปราบปรามเมืองสะเทิมมีผลทางการเมืองคือ ทำให้อาณาจักรพุกามสามารถครอบครองดินแดนแถบปากแม่น้ำทางทิศใต้ทั้งหมด (ทั้งนี้อาจไม่รวมถึงเมืองหงสาวดี ซึ่งจดหมายเหตุไม่ได้กล่าวอ้างถึงเลย นอกจากนี้ประชาชนที่อพยพมาจากอาณาจักรหริภุญชัย ซึ่งในชั้นแรกไปอาศัยอยู่ที่เมืองสะเทิมก็ย้ายได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองหงสาวดี เมื่อพระเจ้าอินรธาทรงปราบปรามเมืองสะเทิมได้) รวมทั้งดินแดนที่ชาวอินเดียอาศัยอยู่ได้แก่เมืองศรีเกษตร (แปร) และอีก ๔ แคว้นในแถบเมืองย่างกุ้ง คือ โบกขรวดี ตรีหฤมภะ อสิตันชนะ และรัมมนคร เป็นการเปิดทางออกไปสู่ทะเลของชนชาติพม่า สำหรับทางด้านวัฒนธรรม ก็คือ การประดิษฐานพุทธศาสนาเถรวาทลงที่เมืองพุกาม และความเสื่อมของพุทธศาสนาที่ติดันตระที่ตัวย้ายออกไปอยู่ภายนอก ท้ายที่สุดก็คืออิทธิพลของอารยธรรมมอญที่ละเอียดย่อนแก่ประชาชนชาวพม่าซึ่งยังค่อนข้างป่าเถื่อน เซลยศึกเป็นจำนวนมากซึ่งถูกอพยพมาจากเมืองสะเทิมได้สอนวรรณคดี ศิลป และตัวอักษรของตนให้แก่ชนชาวพม่า จารึกภาษาพม่าหลักแรกซึ่งใช้ตัวอักษรมอญก็ปรากฏขึ้นในปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๑๖๐๑ (แต่จารึกหลักนี้ก็ยังมีผู้สงสัยกันอยู่) ศาสนสถานที่สำคัญที่สุด ๒ แห่งในเมืองพุกาม คือ วัดนันปะยะ (Nan-paya) และมนุหะ (Manuha) ก็ได้สร้างขึ้นโดยพระราชที่ตกเป็นเชลยคือพระเจ้ามกุฏในราว พ.ศ. ๑๖๐๓

เรื่องพระเจ้าอินรธาเสด็จยกกองทัพมาปราบปรามเมืองสะเทิมและทรงได้รับอารยธรรมมอญรวมทั้งพุทธศาสนาเถรวาทไปจากเมืองสะเทิมนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานว่าพระเจ้าอินรธาน่าจะทรงยกกองทัพมาตีเมืองนครปฐมอันเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีในประเทศไทยมากกว่า ทั้งนี้เพราะ ณ เมืองสะเทิมไม่ปรากฏ มีร่องรอยของโบราณวัตถุสถานมาก เมืองนครปฐมในขณะนั้นก็เป็นเมืองที่พวกมอญอาศัยอยู่และมีซาก

โบราณวัตถุสถานในพุทธศาสนาที่ธีรเวทามากกว่ามาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า อาณาจักรทวารวดีคงจะสิ้นสุดลงด้วยการรุกรานของพระเจ้าอโนรธาหรือ ออนุรทมหาราชใน พ.ศ. ๑๖๐๐ ครั้น

พระเจ้าอโนรธาทรงเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งคงจะไม่ได้ทรงปราบปรามแต่เฉพาะ ลุ่มแม่น้ำอิรวดี แต่คงจะได้ปราบปรามประเทศใกล้เคียงด้วย อย่างไรก็ตามเราก็ไม่สามารถ ทดสอบเรื่องการรุกรานของพระองค์จากตำนานพื้นเมืองที่กล่าวอ้างไว้ได้ ปรากฏว่าทางทิศ ตะวันตก พระองค์ทรงสามารถปราบปรามภาคเหนือของแคว้นยะไข่และอาจจะได้รุกรานเข้าไป จนถึงเมืองจิตตะกอง ทางด้านประเทศกัมพูชา ตำบลต่าง ๆ ของชนชาติไทยที่เขียนขึ้นทาง ภาคเหนือของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็กล่าวว่าพระเจ้าอโนรธาทรงสามารถยกกองทัพไปรุกรานได้ แต่หลักฐานของขอมในสมัยเดียวกันก็ไม่มีเรื่องราวเช่นนี้เลย ทางด้านทิศเหนือ พระองค์อาจ เสด็จเลยเมืองบ้านหม้อ (Bhamo) ขึ้นไปจนถึงเมืองตาลีในแคว้นน่านเจ้า ทั้งนี้ ก็เพื่อจะไป แยังชิงพระพุทธรูป แต่ก็ได้มาแต่เพียงพระพุทธรูปหยก อย่างไรก็ตามก็มีหลักฐานแน่นอน อยู่อย่างหนึ่ง คือได้ค้นพบบรรดาพระพิมพ์ที่มีพระนามของพระองค์จารึกอยู่ที่ปากแม่น้ำอิรวดี ทางทิศใต้และที่เมืองมงมิต (Mong Mit) ในภาคเหนือ

✓ พระนามของพระเจ้าอโนรธาได้แผ่ลงไปยังนกระทั่งถึงเกาะลังกา พระเจ้าวิชัยพาหุ ที่ ๑ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๕๙๘ หรือ ๑๕๙๙ ถึง ๑๖๕๓ หรือ ๑๖๕๔) แห่งเกาะลังกาได้ทรงขอให้ พระเจ้าอโนรธาทรงส่งกองทัพไปช่วยขับไล่การรุกรานของพวกโจระจากประเทศอินเดียภาคใต้ แต่เนื่องจากทรงกระทำการต่อสู้พวกโจระได้เองสำเร็จ ใน พ.ศ. ๑๖๑๔ พระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ จึง ทรงขอประทานแต่เพียงพระภิกษุสงฆ์และพระไตรปิฎกเพื่อไปฟื้นฟูพุทธศาสนาในเกาะลังกา เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนคณะทูตพม่าที่กลับมาถึงเมืองพุกามก็ได้ัญเชิญรูปจำลองพระเขี้ยวแก้ว กลับมาด้วย ซึ่งได้ประดิษฐานไว้ในเจดีย์องค์ใหญ่ชื่อชเวซิกอน (Shwezigon) เจดีย์องค์นี้ได้เริ่ม สร้างตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๒ แต่มาสำเร็จลงในรัชกาลของพระเจ้ากยันชิตดา (Kyanzitttha) —

พระเจ้าอโนรธาสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๖๒๐ เนื่องจากอุบัติเหตุในการล่าสัตว์ พระองค์ได้ทรงตั้งราชอาณาจักรซึ่งแผ่ตั้งแต่เมืองบ้านหม้อทางทิศเหนือลงไปจนกระทั่งถึงอ่าว เมาะตะมะรวมทั้งภาคเหนือของแคว้นยะไข่และภาคเหนือของทิวเขาตะนาวศรี ดินแดนทั้ง หมดยังมีเมืองที่มีบ่อนปรกการคอบ้องกันเป็นระยะ ๆ เป็นอาณาจักรที่นับถือพุทธศาสนาที่ธีร เวทมาก ได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปะและวัฒนธรรมมาจากพวกมอญ และตั้งแต่นั้นต่อไปอาณาจักรพม่าก็ได้กลายเป็นอาณาจักรที่มีอำนาจขึ้นในแหลมอินโดจีน

สำหรับบรรดาผู้ที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าอโนรธาที่เมืองพุกาม จดหมายเหตุพม่ารุ่นหลังก็ได้ให้เกร็ดละเอียดไว้เป็นอันมาก ส่วนมากมักเป็นเรื่องรักๆ ใคร่ๆ หรือบางทีก็น่าอับอาย ซึ่งไม่อาจนับเป็นประวัติศาสตร์ได้ แต่บรรดาจารึกก็สามารถทำให้ทราบถึงเวลาที่ขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์เหล่านี้ รวมทั้งระยะเวลาการก่อสร้างศาสนสถานของพระองค์ ซึ่งทำให้เมืองพุกามมีซากโบราณสถานมากที่สุดแห่งหนึ่งในแหลมอินโดจีน

เมื่อพระเจ้าอโนรธาสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๖๒๐ พระองค์ทรงมีโอรส ๒ องค์ คือ สอลู (Solu) ซึ่งประสูติแก่สตรีที่ได้เป็นชายาของพระเจ้าอโนรธามาตั้งแต่ก่อนเสวยราชสมบัติ และกยันชิตตา ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าหญิงชาวอินเดียหรือยะไข่ผู้ทรงนามว่า บัญจกัลยาณี แต่เจ้าชายกยันชิตตาก็อาจเป็นแค่เพียงลูกของขุนนางที่มีหน้าที่นำเสด็จเจ้าหญิงมายังเมืองพุกามเท่านั้น ในจารึกของพระองค์ พระเจ้ากยันชิตตาไม่เคยอ้างเลยว่าพระองค์ทรงเป็นโอรสของพระเจ้าอโนรธา ทรงอ้างแต่เพียงว่าทางค่านพระบิดาพระองค์ทรงสืบลงมาแต่สุริยวงศ์ หลังประสูติเล็กน้อย เจ้าชายกยันชิตตาก็เกือบถูกประหารเนื่องจากพระเจ้าอโนรธาทรงสั่งให้ประหารชีวิตเด็กเพราะโหรได้กราบทูลว่าผู้มีบุญได้ลงมาเกิด หลังจากนั้นเจ้าชายกยันชิตตาก็ถูกส่งเสียอีกว่าได้ลอบรักกับพระนางมณีจันทร์หรือจันทาเทวีซึ่งเป็นราชธิดาของพระราชอาแห่งเมืองหงสาวดี จึงถูกขับไล่ออกไปจากราชสำนัก

เจ้าชายสอลูมีพระนามปรากฏในศิลาจารึกว่ามังลุลัง (Mang Lulang) หรือ “พระราชานุ่ม” พระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๖๒๐ และอาจมีพระนามว่า “พัชราภรณ์” ดังที่มีปรากฏอยู่บนพระพิมพ์และจารึกหลักหนึ่งซึ่งค้นพบที่เมืองมะริค (Mergui) พระองค์ได้ทรงเสกสมรสกับพระมารดาเลี้ยงคือพระนางมณีจันทร์หรือจันทาเทวีชาวหงสาวดี ซึ่งได้เลื่อนพระยศขึ้นเป็นชินอุ (Khin U) พระเจ้าสอลูได้ทรงเรียกเจ้าชายกยันชิตตาลกลับเข้ามารับราชการ แต่เจ้าชายก็ต้องถูกเนรเทศออกไปอีกเพราะได้ไปหลงรักพระนางชินอุเข้าอีกครึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตามก็ตีคุณค่าความสามารถของเจ้าชายกยันชิตตาก็มีมากจนต้องถูกเรียกกลับเข้ามาอีก เพื่อให้มาปราบการกบฏของพระสหายร่วมน่านมของพระเจ้าสอลูชื่อ งยะมัน กัน (Ngayaman Kan) หรือ รมัน กัน (Raman Kan) ซึ่งพระเจ้าสอลูได้โปรดให้ไปครองเมืองหงสาวดี ปรากฏว่าพระเจ้าสอลูเองต้องทรงพ่ายแพ้ในการรบ และภายหลังเหตุการณ์ที่เหลือเชื่อหลายอย่างแล้ว พระองค์ก็ถูกปลงพระชนม์โดยพวกกบฏ

พระเจ้ากยันชิตตามีพระนามในจารึกว่าดิลุงมัง (Thiluing Mang คำว่า กยันชิตตา นั้นมาจากการออกสำเนียงคำ “กลัน จัสสา” ผิด คำหลังนี้แปลว่า “ผู้มีอาชีพเป็นนักรบ”)

พระองค์ทรงเป็นพระราชานแห่งทิลอง (T'ilaing) ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมกทิลลา (Meiktilla) พระองค์ได้ทรงรับเลือกให้ขึ้นครองราชย์แทนพระเจ้าสอลูใน พ.ศ. ๑๖๒๗ และในชั้นต้นพระองค์ก็ต้องทรงปราบปรามเอาอาณาจักรคืนมาจากพวกมอญชาวหงสาวดี ระยะเวลาสั้นกันได้แยกไปตั้งตนเป็นอิสระขึ้นบนพื้นที่ซึ่งต่อมาจะเป็นที่ตั้งของเมืองอังวะ พระเจ้ากัณษิตตาได้ทรงรวบรวมกองทัพของพระองค์ขึ้นบนที่ราบแห่งกโยกเซ และได้ทรงยกกองทัพไปตีเมืองพุกาม พระองค์ได้โจมตีทำให้ชาวมอญแห่งเมืองหงสาวดีต้องแตกพ่ายไป และระยะเวลาสั้น เองก็ถูกฆ่าตายในการล่าถอย

ต่อจากนั้นพระเจ้ากัณษิตตาก็จะได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกในราว พ.ศ. ๑๖๒๙ โดยมีท่านชิน อระหัน เป็นผู้ประกอบพิธี พระองค์ทรงมีพระนามหลังราชาภิเษกแล้วว่า “ตรีภูวนาทิพย์ ธัมมราช” ซึ่งเป็นตำแหน่งที่พระราชานทุกพระองค์ในราชวงศ์เดียวกันทรงใช้ในระยะเวลาต่อมา พระองค์ได้ทรงกระทำตามที่พระราชานองค์ก่อน ๆ ได้เคยกระทำมาแล้ว คือได้ทรงเสกสมรสกับพระนางชินอู เจ้าหญิงชาวหงสาวดี การเสกสมรสเช่นนี้คงจะเป็นเครื่องแสดงว่าพระองค์ได้ทรงเป็นพระราชานแห่งเมืองพุกามและดินแดนมอญด้วย ราชธิดาองค์เดียวของพระองค์ คือเจ้าหญิงชเวเอนดิ (Shwe-einthe) ซึ่งประสูติแต่พระนางอเพยทนะหรืออภยรัตนา ผู้ได้เป็นชายาของพระองค์มาก่อนพิธีราชาภิเษก ก็ได้เสกสมรสกับเจ้าชายสอยุน (Sôyun) ราชโอรสของพระเจ้าสอลู (มีนักประวัติศาสตร์พม่าบางท่านเช่นถันตุน (Than Tun) ได้เขียนไว้ว่าความจริงเจ้าหญิงองค์นี้ได้ทรงเสกสมรสกับพระราชานัดดาของพระเจ้ามกุฎผู้เป็นชาวมอญ ท่านผู้นี้มีนามว่านาคัสมัน และมีบุตรมีนามว่า อลองคสิถุ (Alaung-sithu) อลองคสิถุจึงเป็นมอญทางบิดาและพม่าทางมารดา โดยเหตุนี้จึงมีสิทธิในการครองราชย์ดีกว่าพระเจ้ากัณษิตตา) เจ้าหญิงชเวเอนดิมีโอรสองค์หนึ่งนามว่าอลองคสิถุ (หรือพระเจ้าชัยสุรที่ ๑ ในสมัยต่อมา) ตั้งแต่เจ้าชายอลองคสิถุประสูติ พระเจ้ากัณษิตตาก็ทรงประกาศให้เจ้าชายองค์นี้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และพระองค์เองทรงเป็นแต่เพียงผู้สำเร็จราชการเท่านั้น นอกจากนี้ในระหว่างที่พระองค์ทรงถูกเนรเทศในระหว่างรัชกาลของพระบิดาของพระองค์คือพระเจ้าอโนรธา พระเจ้ากัณษิตตายังทรงมีโอรสอีกองค์หนึ่งจากนางสัมภูลาผู้เป็นหลานสาวของบักบวชที่พระองค์ได้ทรงพบในป่า ต่อมานางผู้นี้ได้เข้ามายังราชสำนักพม่า พระเจ้ากัณษิตตาจึงได้ทรงตั้งให้เป็นมเหสีองค์ที่ ๔ และประทานนามว่าตรีโลกวตังสิกา (ภาษาพม่าว่า อู เสาก ปัน U Sauk Pan) และโปรดให้โอรสคือเจ้าชายราชกุมารไปทรงปกครองแคว้นธัญญวดีทางภาคเหนือของแคว้นยะไข่ โดยมีตำแหน่งว่าชัยเขตร

ผลงานสำคัญของพระเจ้ากษัตริย์ชิตตาซึ่งทำให้พระองค์ทรงมีพระนามโด่งดัง ถึงแม้ว่าจะมีเพียงขั้นนี้ขั้นเดียวก็คือ การก่อสร้างวัดอานันทเจดีย์ (อนันตปัญญา คือความฉลาดที่ไม่สูญสิ้น) ณ เมืองพุกาม มีนิยายกล่าวไว้ว่าวัดอานันทเจดีย์นี้สร้างขึ้นเลียนแบบถ้ำนันทมูละ ณ ภูเขาคันทมาทน์ ในประเทศอินเดีย แต่บางท่านก็กล่าวว่าวัดอานันทเจดีย์นี้เหมือนกับศาสนสถานที่อยู่ที่ยี่ริในแคว้นโอริสสะทางทิศตะวันออกของประเทศอินเดีย ซึ่งพระเจ้ากษัตริย์ชิตตาได้ทรงฟังพระภิกษุสงฆ์ชาวอินเดียที่หลบหนีการที่พุทธศาสนาถูกประหัตประหารในประเทศอินเดียมายังประเทศพม่าและได้มาเล่าถวาย แต่บางท่านก็กล่าวว่าเป็นพุทธสถานที่ปรุปรุระในภาคเหนือของแคว้นเบงกอลที่ได้ให้แบบอย่างแก่สถาปนิกแห่งอานันทเจดีย์ อย่างไรก็ตามก็ตีสถาปนิกผู้นี้ก็ไม่สามารถมีชีวิตอยู่หลังจากที่งานชิ้นสำคัญของเขาได้ เสร็จสิ้นลงในราว พ.ศ. ๑๖๓๓ ได้ ทั้งนี้ เพราะมีคำกล่าวไว้ว่าเด็กที่ยังมีชีวิตอยู่ได้ถูกฝังทั้งเป็นพร้อมทั้งสถาปนิกผู้สร้างอานันทเจดีย์ ทั้งนี้ ก็เพื่อจะได้เป็นฝั่คอยเผ่าศาสนสถานแห่งนั้น สำหรับอานันทเจดีย์นี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงเขียนไว้ว่ามีแผนผังเหมือนกับวัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐมมาก ชั่วแต่ว่าพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ๔ องค์ที่อยู่ล้อมรอบแกนกลาง ณ วัดพระเมรุได้เปลี่ยนเป็นพระพุทธรูปยืนเท่านั้น สมเด็จพระยาคำรง ฯ ทรงสันนิษฐานว่าทางฝ่ายพม่าคงจะมาได้แบบอย่างไปจากอาณาจักรทวารวดีภายในประเทศไทย และข้อนี้เป็นข้อสนับสนุนหลักฐานที่ว่าพระเจ้าอโนรุทมหหาราชหรืออินโรดา ได้เสด็จยกกองทัพมาตีเมืองนครปฐมยิ่งกว่าเมืองสะเทิม ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

สำหรับผลงานชั้นอื่น ๆ ในรัชกาลของพระเจ้ากษัตริย์ชิตตา ก็คือการสร้างเจดีย์ชเวตสิกอนสำเร็จ และพระองค์ได้ทรงประดิษฐานจารึกที่สำคัญที่สุดของพระองค์ไว้ที่นั่น นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงซ่อมมหาวิหารที่พุทธคยาในประเทศอินเดียด้วย พระองค์ได้ทรงสร้างงานทางคานชลประทาน และทรงสร้างพระราชวังใหม่ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๔๔-๑๖๔๕ ปรากฏว่าการก่อสร้างครั้งนี้ได้กระทำขึ้นตามประเพณีของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายและที่นั่นที่สำคัญนั้นได้จัดไว้สำหรับพวกมอญ นอกจากนี้ พระองค์ยังได้โปรดให้สร้างจารึกภาษามอญขึ้นอีกหลายหลัก ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากการยึดถือว่าภาษามอญเป็นภาษาสำคัญทางค่านิยมธรรมในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้เองเรื่องราวที่ใช้อธิบายภาพชาติคบบนแผ่นดินเผาซึ่งใช้ประดับฐานอานันทเจดีย์จึงจารึกเป็นภาษามอญเช่นเดียวกัน

ไม่ต้องสงสัยว่าพระเจ้ากษัตริย์ชิตตาผู้ทรงซ่อมมหาวิหารที่พุทธคยา ทรงสร้างอานันทเจดีย์ และโปรดให้ประดิษฐานพระรูปของพระองค์เองเป็นภาพบุรุษกำลังนั่งคุกเข่าพนมมืออยู่ที่

อานันท์เจดีย์ จะไม่ทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น บางครั้งพระองค์ก็ได้ทรงกระทำการ
 เผยแพร่พุทธศาสนาด้วย เป็นต้นว่าได้ทรงชักนำให้เจ้าชายชาวโจพะที่เดินทางผ่านประเทศพม่า
 หันเข้ามารับนับถือพุทธศาสนา ด้วยการทรงส่งแผ่นทองมีจารึกเกี่ยวกับพระพุทธรูป พระธรรม
 พระสงฆ์ ที่พระองค์ได้ทรงประพันธ์เองไปประทาน อย่างไรก็ตามในรัชกาลของพระเจ้ากัณชิตดา
 นี้ก็ยังคงมีร่องรอยทางศาสนาพราหมณ์อยู่เป็นอันมาก และพวกพราหมณ์ก็ยังคงมีหน้าที่อัน
 สำคัญในการประกอบราชพิธีอยู่ ณ ราชสำนัก พระเจ้ากัณชิตดาทรงเคารพนับถือพวกมอญ
 ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้สร้างศิลาจารึกเป็นภาษามอญ รวมทั้งแบบของประติมากรรมและลวดลาย
 เครื่องประดับของบรรดาศาสนสถานที่พระองค์ทรงสร้างก็เป็นแบบมอญไปด้วย

พระเจ้ากัณชิตดาทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๔๖ นับเป็น
 คณะทูตครั้งแรกของอาณาจักรพม่าซึ่งมีกล่าวอยู่ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง ตามปี
 ต่อมาคือใน พ.ศ. ๑๖๔๙ คณะทูตพม่าก็ได้เดินทางเข้ามายังประเทศจีนอีกครั้งหนึ่ง ดังที่จดหมายเหตุ
 ของม้าทวนลินได้กล่าวไว้ว่า “คณะทูตจากอาณาจักรพุกัน (คือเมืองพุกาม) ได้เดินทางเข้า
 มาถวายเครื่องราชบรรณาการ เติมพระจักรพรรดิจีนได้มีพระราชโองการให้รับรองและดำเนิน
 การต่อคณะทูตพม่าเช่นเดียวกับที่ได้กระทำแก่คณะทูตของอาณาจักรจูเหลียน (โจพะ) แต่
 ประธานคณะกรรมการเกี่ยวกับกิจพิธีของจีนได้ถวายความเห็นว่ อาณาจักรจูเหลียนเป็น
 ประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรสันโพฉี (คือศรีวิชัย ซึ่งคงจะเป็นความเข้าใจผิดทางฝ่ายจีน) ด้วย
 เหตุนั้นในศักราชชิ่ง (hsi-ning คือในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๑๑-๑๖๒๐) ทางประเทศจีนจึงได้มี
 พระราชสาส์นไปยังพระราชแห่งประเทศนั้นบนกระดาษแข็ง มีซองเรียบ ๆ แต่พระราช
 แห่งอาณาจักรพุกันทรงเป็นพระราชแห่งอาณาจักรใหญ่ของพวกพัน (คือพวกพราหมณ์ ได้แก่
 ประเทศแบบอินเดีย) ด้วยเหตุนี้จึงไม่ควรลดอำนาจฐานะของพระองค์ แต่สมควรที่จะให้
 พระองค์มีเกียรติยศเช่นเดียวกับบรรดาเจ้าชายแห่งอาณาจักรต้าชี่ (Ta-shih คือพวกอาหรับ)
 และเจี๋ยจี้ (แคว้นตังเกี๋ย) ก็ควรจะส่งพระราชสาส์นที่เขียนขึ้นบนผ้าไหมมีลายดอกไม้ทอง
 ประดับอยู่บนค่านหน้า และค่านหลังเป็นสีขาว พระราชสาส์นนี้ควรจะได้ใส่อยู่ในหีบที่รัดด้วย
 เส้นทอง ใส่กุญแจเงิน มีซอง ๒ ชั้นทำด้วยผ้าไหมบางและผ้าต่วน พระจักรพรรดิจีนได้ทรง
 เห็นชอบด้วยกับความเห็นนี้ และโปรดให้กระทำดังนี้” ข้อความดังกล่าวบ่งให้เห็นว่าภายใน
 ระยะเวลา ๖๒ ปีภายหลังจากการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าอินรดา ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นผู้ทรงตั้ง
 อาณาจักรพุกามอย่างแท้จริง อาณาจักรพุกามก็ได้รับความเคารพนับถือจากราชสำนักจีนอย่างไร
 ราชสำนักจีนนั้นย่อมพะวงอยู่เสมอที่จะกำหนดขึ้นอย่างถูกต้องถวายแก่พระราชต่างชาติ

พระเจ้ากัณษิตถากษัตริย์พระชนม์ใน พ.ศ. ๑๖๕๕ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย คงเป็นเพราะการประชวรครั้งสุดท้ายนี้เองที่ราชโอรสของพระองค์ คือเจ้าชายราชกุมารซึ่งประสูติแต่พระนางศรีโลกวังสิกา ได้โปรดให้หล่อพระพุทธรูปทองคำและโปรดให้สร้างจารึก ๔ ภาษาขึ้น คือ ภาษาบาลี ภาษาปยู ภาษามอญ และภาษาพม่า บนเสาที่มยะเจดีย์ (Myazedi) ทางทิศใต้ของเมืองพุกาม

พระเจ้ากัณษิตถาทรงมีผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์ คือพระราชนัดดาทรงพระนามว่าอลองกสิตุ คือจันสุหรือชัยสุร เจ้าชายอลองกสิตุประสูติเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๒ และทรงครองราชย์ภายใต้พระนามาภิไธยว่า ศรีภูวนาทิพย์ บวรธัมมราช พระราชาองค์ใหม่อาจทรงมีเชื้อสายเป็นมอญทางพระบิดา แต่ทางค่านพระมารดาก็ทรงเป็นพระราชปนัดดาของพระเจ้าอินโรธาหรือพระเจ้าอนุรุทธมหาราช ในตอนต้นของรัชกาลของพระองค์ซึ่งยาวนานถึง ๕๕ ปี พระเจ้าอลองกสิตุก็ต้องทรงปราบปรามการกบฏทางภาคใต้ของแคว้นยะไข่ และทรงขยายอำนาจลงไปจนถึงเมืองตะนาวศรี

เมื่อทรงยกทัพกลับแล้ว พระเจ้าอลองกสิตุก็ได้ทรงประสพกับบมรณกรรมของท่านชิน อระหันผู้มีอายุถึง ๘๑ ปี ท่านผู้นี้เมื่อ ๖๐ ปีก่อนได้ชักนำให้พระเจ้าอินโรธาทรงหันไปนับถือพุทธศาสนาเถรวาท และเป็นผู้ก่อให้เกิดการปราบปรามเมืองสะเทิม (หรือ นครปฐม) ทางอ้อมซึ่งก็ได้กล่าวมาแล้ว

ในพ.ศ. ๑๖๖๑ พระเจ้าอลองกสิตุได้ทรงตั้งให้เจ้าชายเลตยะมินนัน (Letyaminnan) ซึ่งเป็นโอรสของพระราชอาแห่งแคว้นยะไข่ แต่ได้ถูกผู้อื่นเข้าแย่งราชสมบัติ ให้กลับขึ้นครองราชย์ได้ดั้งเดิม เพื่อฉลองการขึ้นครองราชย์ครั้งนี้ เจ้าชายเลตยะมินนันก็ได้โปรดให้ทำการซ่อมมหาวิหารที่พุทธคยาในประเทศอินเดียด้วย

พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้าอลองกสิตุได้เสด็จพระราชดำเนินไปทั่วรัฐต่าง ๆ ในราชอาณาจักรของพระองค์ รวมทั้งได้ทรงสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ และศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพระองค์ได้เสด็จลงไปในแหลมมลายู รวมทั้งตามหมู่เกาะใกล้เคียงทะเลของแคว้นยะไข่ ณ เมืองจิตตะกอง และบางที่อาจเสด็จต่อไปจนถึงแคว้นเบงกอลด้วย ทางภาคเหนือก็ได้เสด็จเข้าไปในแถบเมืองบ้านหม้อ พระองค์ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปในอาณาจักรน่านเจ้าตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๕๘ และอาจจะเสด็จขึ้นไปถึงที่นั่นด้วยพระองค์เองเพื่อทรงพยายามที่จะได้พระพุทธรูป แต่ก็ไม่สำเร็จ พระพุทธรูปองค์นี้พระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าอินโรธา ก็ทรงพยายามที่จะได้มาครั้งหนึ่งแล้ว แต่ก็ไม่สำเร็จผลเช่นเดียวกัน

✓ การก่อสร้างที่สำคัญในรัชกาลของพระองค์ ณ เมืองพุกามก็คือวัดชเวกู (Shwegu) ใน พ.ศ. ๑๖๗๔ หรือ พ.ศ. ๑๖๘๔ และเจดีย์ถัศบยินนยู (Thatbyinnyu คือสัพพัญญู) ที่สวยงามใน พ.ศ. ๑๖๘๓ ศาสนสถานเหล่านี้ล้วนแต่แสดงหัวเลี้ยวหัวต่อแห่งการเปลี่ยนแปลงจากสมัยซึ่งได้รับอิทธิพลมอญไปยังสมัยพม่าอย่างแท้จริง การแต่งตำราไวยากรณ์ภาษาบาลีชื่อสัททนีติอันมีชื่อเสียงโดยพระภิกษุพม่าชื่ออักษวงส์ใน พ.ศ. ๑๖๘๗ ก็แสดงให้เห็นว่า ๑๐๐ ปีภายหลังการประดิษฐานพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในประเทศพม่า เมืองพุกามได้กลายเป็นศูนย์กลางสำคัญแห่งการศึกษาภาษาบาลีอย่างแท้จริง ✓

พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๕

พงศาวดารพม่ากล่าวว่า โอรสองค์แรกของพระเจ้าอลองคสิตุคือ เจ้าชายมินชินโส (Minshinsô) ซึ่งประสูติแก่พระนางยทนะบน (Yadanabon) เป็นผู้ที่มีการมณเฑาะว์และหิ้วยะโส เหตุนี้จึงได้ถูกเนรเทศไปอยู่ที่อื่น โอรสองค์ที่ ๒ คือเจ้าชายนรฤ (Narathu หรือนรสุร) ซึ่งประสูติแต่ธิดาของเสนาบดีแห่งพระเจ้ากยัันชิตดากัทรังมีอำนาจเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ดีใน พ.ศ. ๑๗๑๐ เมื่อพระเจ้าอลองคสิตุซึ่งมีพระชนม์ถึง ๘๑ พรรษาได้ล้มประชวรลง เจ้าชายนรฤก็ได้ปลงพระชนม์พระบิดาของพระองค์เสีย ต่อจากนั้นจึงถึงสมัยแห่งการรบราฆ่าฟันกัน ณ เมืองพุกาม หลังจากครองราชย์อยู่ ๓ ปี ด้วยการปลงพระชนม์พระเชษฐาของพระองค์คือ เจ้าชายมินชินโส ฆ่าขุนนาง ข้าราชการ และข้าราชการสำนักเป็นจำนวนมาก ตลอดจนการประหารเจ้าหญิงแห่งปเตกกยะ (Pateikkaya พระบิดาของเจ้าหญิงได้ถวายเจ้าหญิงองค์นี้แก่พระเจ้าอลองคสิตุ และเจ้าหญิงก็จะได้เสกสมรสตามราชประเพณีกับพระเจ้านรฤด้วย เมืองปเตกกยะ หรือปติกวรา อาจอยู่ทางทิศตะวันตกหรือตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองพุกาม แต่น่าจะอยู่ทางทิศเหนือของเมืองจิตตะกองในดินแดนแถบทิปเปรา (Tipperah) มากกว่า) แล้วพระเจ้านรฤก็ถูกประหารโดยผู้ซึ่งบิดาแห่งเจ้าหญิงปเตกกยะได้ส่งมา อย่างไรก็ดีตาม ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ และเพื่อเป็นการถ่ายบาปในสิ่งที่พระองค์ได้ทรงกระทำมาแล้ว พระเจ้านรฤก็ได้ทรงสร้างเจดีย์ธัมมยัน (Dhammayan คือ ธัมมวังสี) ซึ่งเป็นศาสนสถานที่ใหญ่ที่สุดของเมืองพุกามขึ้น โอรสของพระเจ้านรฤ คือเจ้าชายนรเถนชะ (Naratheinkha หรือนรสิงห์) ก็ได้ครองราชย์อยู่ชั่วระยะเวลาเพียง ๓ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๑๓-๑๗๑๖ แล้วก็ถูกประหารโดยพระอนุชาของพระองค์เองคือเจ้าชายนรปติสิตุ (Narapatisithu หรือนรปติชัยสุร คือพระเจ้าชัยสุรที่ ๒) ซึ่งพระเจ้านรเถนชะได้แย่งเอาชಾಯามา

ที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นข้อความจากพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เต็มไปด้วยเกร็ดหลังรัชกาลของพระเจ้าอลองคสิณ แต่จากทางค่านจารึกเราก็อาจกล่าวได้แต่เพียงว่าพระเจ้าอลองคสิณพระชนม์เมื่อพระชันษาได้ราว ๗๐ พรรษา ผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์คือพระเจ้านรอุทิสันพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๗๐๘ ด้วยการถูกลบลงพระชนม์โดยชาวต่างชาติซึ่งอาจเป็นชาวลังกา ที่ได้ยกเข้ามาบูรณราชอาณาจักรพม่าในปีก่อนคือ พ.ศ. ๑๗๐๗ พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้านรอุทิสันมีโอรสคือเจ้าชายนรเดนชะ ซึ่งหลังจากได้ขึ้นครองราชย์อยู่ชั่วระยะเวลา ๓ ปี ก็ได้ถูกลบลงพระชนม์โดยพระอนุชาใน พ.ศ. ๑๗๑๖ อย่างไรก็ตาม จากจารึกก็ไม่ปรากฏว่าพระเจ้านรเดนชะนี้มีพระองค์อยู่ ความจริงเราก็ไม่สามารถทราบถึงพระนามของพระราชพม่าที่เมืองพุกามระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๘ ถึง พ.ศ. ๑๗๑๖ ได้เลยจากจารึก ในระยะนี้อาจเนื่องจากการช่วยเหลือจากชาวลังกาคือ เจ้าชายผู้สืบเชื้อสายลงมาแต่พระเจ้าอโนรธาคือเจ้าชายนรปติสิณ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์

พงศาวดารพม่ากล่าวว่าเมื่อพระเจ้านรปติสิณได้ขึ้นครองราชย์แล้ว ในชั้นต้นพระองค์ก็ได้โปรดให้ประหารชีวิตผู้ซึ่งปลงพระชนม์พระเจ้านรเดนชะ ซึ่งความจริงแล้วพระองค์เองทรงเป็นผู้ก่อกวน รวมทั้งได้ประหารชีวิตหัวหน้าที่ปรึกษาของพระเจ้านรเดนชะด้วย อย่างไรก็ตาม จิตใจจารึกก็ไม่ได้เอ่ยถึงเรื่องเหล่านี้เลย แต่เราก็ไม่สามารถจะกล่าวได้ว่าเรื่องทั้งหมดนี้ไม่เป็นความจริง

ในตอนต้นรัชกาลของพระเจ้านรปติสิณ พระองค์ก็ต้องทรงเข้าไปทะเลาะวิวาทกับผู้แทนของพระเจ้าปราครมพาทูที่ ๑ มหาราชแห่งเกาะลังกา ท่านผู้นี้คงจะได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งลงในเมืองท่าแถบปากแม่น้ำทางตอนใต้ของประเทศพม่า คือ ณ เมืองบัสแซง (Bassein) พระเจ้านรปติสิณทรงพระพิโรธมากจนกระทั่งโปรดให้จำคุกคณะทูตและพ่อค้าชาวลังกาตลอดจนยึดสินค้าของลังกาไว้ด้วย และลงทัณฑ์ยึดเจ้าหญิงชาวลังกาที่กำลังเดินทางเสด็จผ่านประเทศพม่าไปยังประเทศกัมพูชา ผลที่ติดตามมาก็คือพระเจ้าปราครมพาทูที่ ๑ แห่งลังกาได้โปรดให้ส่งกองทัพเรือมาปล้นสะดมประเทศพม่าใน พ.ศ. ๑๗๒๓ แต่กองทัพเรือลังกานี้ก็ถูกลมพายุทำให้จำต้องหลงจากกัน ลำหนึ่งได้ไปจอดที่เกาะทีป (คือเกาะกา) อีก ๕ ลำได้ไปจอดที่เมืองกุสุมิ คือ บัสแซง และลำที่เป็นของแม่ทัพเรือชาวลังกาก็ได้ไปถึงเมืองบัพผาละ ชาวลังกาจึงยกขึ้นบุกปล้นสะดม จุดไฟเผา เทียวฆ่าชาวพม่า และได้จับเป็นเชลยลงเรือไปเป็นอันมาก

การปล้นสะดมครั้งนี้มีได้ทำให้ความสัมพันธ์ทางค้าขนานระหว่างเกาะลังกาและราชอาณาจักรพม่าต้องเสื่อมทรามลง ท่านปันถุกุ (Panthagu) ซึ่งได้เป็นสังฆราชต่อจากท่าน

ชิน อระหัน ได้เดินทางออกจากเมืองพุกามใน พ.ศ. ๑๗๑๐ หลังจากที่พระเจ้านรฤได้ทรงกระทำ การอันโหดร้าย และได้ไปพำนักอยู่ในเกาะลังกา แต่เมื่อพระเจ้านรฤได้ขึ้นเสวยราชย์แล้ว ท่านก็ได้เดินทางกลับมายังราชอาณาจักรพม่า ท่านบ้นตฤได้ถึงแก่ภรรยาที่เมืองพุกาม หลัง พ.ศ. ๑๗๑๖ เล็กน้อย ขณะนั้นท่านมีอายุได้ ๕๐ ปี และก่อนหน้านั้นท่านก็คงจะได้แสดงให้เห็นแล้วถึงคุณความดีของพุทธศาสนาถึงลัทธิลังกาวงศ์ พุทธศาสนาลัทธินี้ได้รับการฟื้นฟูขึ้น ในเกาะลังกาโดยพระเจ้าปราวกรรมพาทูที่ ๑ มหาราช (ราว พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๗๒๕) ซึ่งได้ทรงเคารพ นับถือความเคร่งครัดแห่งนิกายมหาวิหารอันเป็นนิกายใหญ่อยู่ในเกาะลังกา พระภิกษุที่สืบต่อ จากท่านบ้นตฤเป็นมอญ ชื่อว่าอุตตรชีวะ ท่านได้ลงเรือไปยังเกาะลังกาใน พ.ศ. ๑๗๒๓ พร้อมกับหมู่พระสงฆ์เป็นทูตสันติไปยังพระราชอาณาจักรแห่งเกาะลังกา ณ ที่นั้นท่านได้ทั้งสามเนรมอญหนุ่ม ซึ่งมีอายุเพียง ๒๐ ปี นามว่า ฉปฏู (Chapata) ไว้ ท่านผู้นี้ได้อยู่ในเกาะลังกาเป็นเวลาถึง ๑๐ ปี และได้เดินทางกลับมายังราชอาณาจักรพม่าใน พ.ศ. ๑๗๓๓ พร้อมกับพระภิกษุอีก ๔ รูป ซึ่ง ได้รับการอุปสมบทตามแบบฉบับของสำนักมหาวิหารเช่นเดียวกับท่านฉปฏูเอง ในจำนวนนี้ พระภิกษุรูปหนึ่งมีนามว่าตามลันท์ เป็นโอรสของพระราชอาณาจักรแห่งประเทศกัมพูชา ซึ่งก็คงเป็น พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้ายแห่งประเทศกัมพูชาในขณะนั้นเอง

การที่ท่านฉปฏูและพระภิกษุอีก ๔ รูปได้เดินทางกลับมานี้ นับว่าเป็นการเริ่มต้น แห่งการแตกแยกของพุทธศาสนาในประเทศพม่า ได้กล่าวมาแล้วว่าพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทใน ประเทศพม่าในขณะนั้น ท่านชิน อระหันซึ่งนับถือนิกายแห่งเมืองกานดีหรือคอนจีเวรัมทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียได้ก่อตั้งขึ้น การที่ท่านฉปฏูและพระภิกษุกลับมานี้เป็นการตั้งต้น การประดิษฐานพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ลงในแหลมอินโดจีนอย่างแท้จริง ท่านฉปฏูหรือสัทธัมมโชติบาลได้แต่งหนังสือภาษาบาลีขึ้นหลายเล่ม เป็นต้นว่าตำราไวยากรณ์ภาษาบาลีชื่อสุตตนิทเทศ และสังเขปวัฒนธรรม ซึ่งเป็นอรรถกถาของตำราพระอภิธรรมชื่อว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ

พระภิกษุมอญอีกรูปหนึ่งซึ่งนับถือนิกายลังกาวงศ์เช่นเดียวกัน มีนามว่า ธัมมวิลาสหรือสาริปุตต์ ได้แต่งตำรากฎหมายขึ้นเป็นเล่มแรกในดินแดนมอญ ชื่อว่า ธัมมวิลาส-ธัมมัตถเป็นภาษาบาลี หนังสือเล่มนี้ได้แปลออกเป็นภาษาพม่าในพุทธศตวรรษที่ ๒๓

ใน พ.ศ. ๑๗๔๐ พระเจ้านรฤก็ได้ทรงรับพระสารีริกธาตุจากเกาะลังกา

พระเจ้านรฤทรงครอบครองดินแดนแผ่ออกไปจนกระทั่งถึงเมืองมะริด และ บรรดาราษฎรใน รัชกาลของพระองค์ก็คึกคักขึ้นข้างสงบและเจริญรุ่งเรือง ทำให้พระองค์ทรง สามารถก่อสร้างการชลประทานได้ พระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นหลายแห่งในราชธานี

คือเมืองพุกาม ที่สำคัญที่สุดมีอยู่ ๒ แห่ง คือเจดีย์สุลมณี (พ.ศ. ๑๗๒๖) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อิทธิพลของศิลปะมอญได้เสื่อมลง และเจดีย์โคโคปะดิน (ก่อน พ.ศ. ๑๗๗๓) ✓

ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๕๓ พระเจ้านรปติสฤได้ทรงตั้งโอรสองค์เล็กของ พระองค์คือเจ้าชายเซยะเถนชะ (Zeyatheinkha คือ ชัยสิงห์) ซึ่งประสูติแต่พระสนม ขึ้นเป็น รัชทายาท และพระองค์ก็ทรงสามารถทำให้บรรดาพระเชษฐาของเจ้าชายองค์นี้ทรงยอมรับการ แต่งตั้งดังกล่าวได้ด้วย

พงศาวดารพม่ากล่าวว่าเจ้าชายองค์อื่น ๆ ทรงยอมรับเจ้าชายเซยะเถนชะ หรือนะ ดวงมยา (Nadaungmya) ขึ้นเป็นรัชทายาท เพราะเหตุว่า “เศวตฉัตรได้น้ำมันเอียง” ไปยังเจ้าชาย องค์นี้ และโดยเหตุนี้เองเจ้าชายเซยะเถนชะจึงมีพระนามเรียกว่าพระเจ้าดิโลมินโล (T'i-lo-min-lo) กล่าวกันว่าพระราชองค์ใหม่ทรงมีความเฉลียวฉลาดที่จะแบ่งแยกพระราชอำนาจ ประทานแก่บรรดาพระเชษฐาของพระองค์ อย่างไรก็ตามก็ความจริงก็มีได้ปรากฏเป็นเช่นนั้น หลังจากได้ขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๗๕๔ แล้ว พระเจ้าเซยะเถนชะ (พระนามทางราชการของ พระองค์ คือ ศรีภพนาทิตย์ บวรธัมมราช หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ได้กล่าวด้วยว่า พระองค์ได้ ทรงแต่งฎีกาแห่งคัมภีร์โพธิวงศ์ขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๕๖) ก็ทรงแบ่งแยกอำนาจแก่กับเสนาบดีของ พระองค์เท่านั้น รัชกาลของพระองค์ซึ่งสิ้นสุดลงอย่างช้าที่สุดใน พ.ศ. ๑๗๗๔ ✓ ประกอบด้วยการก่อสร้างศาสนสถานใหญ่สองแห่งสุดท้ายขึ้นในเมืองพุกาม คือเจดีย์มหาโพธิ ซึ่งเลียนแบบ มหาวิหารโพธิที่พุทธคยาในประเทศอินเดียมาสร้างขึ้น และเจดีย์ดิโลมินโล (บางท่านกล่าวว่า คำนี้เพี้ยนมาจากภาษามอญว่า ดิโลกมกอล) ซึ่งสร้างขึ้นบนสถานที่ซึ่ง “เศวตฉัตรได้น้ำมันเอียง” ✓

พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้าดิโลมินโลทรงมีผู้สืบทอดคือราชโอรสของพระองค์ ทรงพระนามว่ากโยซวา (Kyōzwa) เจ้าชายองค์นี้ทรงเป็นผู้เลื่อมใสอย่างแท้จริงในพุทธศาสนา ได้ทรงมอบราชอำนาจทั้งหมดให้แก่โอรสผู้มีนามว่า อุซานา (Uzana) ทั้งนี้ ก็เพื่อพระองค์จะ ได้ทรงใช้เวลาทั้งหมดไปในการสนทนาธรรม อย่างไรก็ตามก็ จากจารึกกลับปรากฏว่าพระเจ้านะ ดวงมยา หรือดิโลมินโลทรงมีผู้สืบทอดคือราชโอรสองค์แรกทรงพระนามว่า นรสิงห์ อุซานา (พระนามเมื่อราชาภิเษกแล้วว่า ศรีภพนาทิตย์ บวรธัมมราชาธิราช ทานบดี) และต่อมาใน พ.ศ. ๑๗๗๘ ราชโอรสองค์เล็กคือเจ้าชายกโยซวา (ที่ ๑ ทรงมีพระนามเมื่อราชาภิเษกแล้วว่า ศรีภพนาทิตย์ บวรธัมมราช ธิมมราช) ก็ได้ขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงความสงบ เรียบร้อยภายในรวมทั้งการคลังของประเทศ ในรัชกาลของพระเจ้ากโยซวาที่ ๑ ปรากฏว่าราช-

อาณาจักรพม่ามีความรุ่งเรืองทางวรรณคดี โดยเฉพาะทางก้านคำราวายุการณ์ สมณทูตพม่าได้เดินทางออกไปยังเกาะลังการะหว่าง พ.ศ. ๑๗๘๐ และ ๑๗๘๑ สมณทูตคณะนี้ได้กลับมาพร้อม กับพระสงฆ์ชาวลังกา ผู้ซึ่งได้มาทำให้พุทธศาสนาที่เมืองพุกามบริสุทธิ์ยิ่งขึ้นด้วยการดำเนิน ตามพิธีสงฆ์ของลังกา พระเจ้ากโยชวาทที่ ๑ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๘๓ เจ้าชายอุซานาซึ่งเป็น ทั้งพระนัดดาและชามาคา (ลูกเขย) ของพระองค์ก็ได้ขึ้นครองราชสมบัติแทน พระเจ้าอุซานา ทรงครองราชย์อยู่แต่เพียง ๔ ปี จึงสิ้นพระชนม์จากอุบัติเหตุในการล่าสัตว์ (ทรงมีพระนามาภิไธยว่า ตรีภพนาทิกย์ ธัมมราชชยสุร)

เมื่อพระเจ้าอุซานาสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๘๔ รัชทายาทโดยชอบธรรมคือเจ้าชาย ดินกดู (Thingathu หรือ สิงหสุร) ได้ถูกแย่งราชสมบัติโดยเจ้าชายนรดิหปะเต (Narathihapate คือ นรสีหปะติ) ผู้เป็นโอรสของพระสนม และมีพระชนมายุเพียง ๑๖ พรรษา พระเจ้านรดิหปะเต ทรงมีพระนามอีกนัยหนึ่งว่า ตรุคฝยี่ (Tarukphyi คือพระเจ้าหน้แจ็ก ได้แก่พวกตารุก (Taruk) คือ พวกมงโกล) พงศาวดารพม่ากล่าวว่เสนาบดียชะดิณกยัน (Yazathinkyan หรือราชสังกรม) ผู้ซึ่งได้ช่วยให้พระเจ้านรดิหปะเตได้ขึ้นครองราชสมบัติ ได้ถูกกำจัดไปอย่างรวดเร็ว “ประจุกตั้ง การรื้อนั้ร่านเจติยั หลังจากการก่อสร้างเจติยัได้สำเร็จลงแล้ว” แต่ไม่ช้าท่านผู้นี้ก็ถูกเรียกกลับ เข้ามาใหม่เพื่อให้มาปราบปรามความยุ่งยากที่เมืองเมาะตะมะ และในแคว้นยะไซ่ อย่างไรก็ดี จากจารึกก็ไม่ปรากฏข้อความเช่นนี้เลย

✓ ใน พ.ศ. ๑๘๑๗ พระเจ้านรดิหปะเตได้ทรงสร้างมินกละเซติ (Mingalazedi หรือมงกลเจติยั) ขึ้นเพื่อประดิษฐานพระรูปของเจ้าชายและเจ้าหญิงในราชวงศ์ เจติยัองค์นี้โหรได้ทำนายไว้ว่าถ้าก่อสร้างสำเร็จเมื่อใดจะหมายถึงการสุกสิ้นลงของอาณาจักรพุกาม ในไม่ช้าเมืองพุกาม ก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพวกมงโกลจริง ๆ ✓

ชนชาวมงโกลสามารถรวบรวมแคว้นยูนนานไว้ได้ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๙๖-๑๘๐๐ และ ใน พ.ศ. ๑๘๑๔ ซึ่งอาจเกิดจากการยุบของชนชาติไทย ข้าหลวงจีนประจำแคว้นยูนนานก็ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศพม่า เพื่อเจรจาให้ยอมส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปถวายพระเจ้า กุบไลช่าน พระเจ้านรดิหปะเตหรือนรสีหปะติไม่ทรงยอมต้อนรับคณะทูต แต่ส่งคณะทูตกลับ ออกไปพร้อมกับขุนนางพม่าคนหนึ่งเพื่อให้ไปแสดงไมตรีต่อพระเจ้ากุบไลช่าน

ใน พ.ศ. ๑๘๑๕ คณะทูตของพระเจ้ากุบไลช่านก็ออกเดินทางจากกรุงปักกิ่งในวันที่ ๓ มีนาคม และมาถึงยังกรุงพุกามพร้อมด้วยพระราชสาส์นเรียกร้องให้ทางฝ่ายพม่าส่งคณะทูต อันประกอบด้วยเจ้านายและเสนาบดีไปยังราชสำนักแห่งกรุงปักกิ่ง เข้าใจกันว่าพระเจ้านรดิหปะเตอาจโปรดให้ประหารชีวิตทูตจีนคณะนี้เสีย แต่ก็อาจเป็นไปได้ว่าคณะทูตชุดนี้ถูกฆ่าในแคว้น

ยูนนานเมื่อเดินทางกลับ ข้าหลวงจีนประจำแคว้นยูนนานจึงได้ส่งข่าวนี้ขึ้นไปยังกรุงปักกิ่ง แต่พระจักรพรรดิจีนก็ยังมิได้ทรงแก้แค้นความอภัยศรัทธาครั้งนี้ในทันที

ใน พ.ศ. ๑๘๒๐ กองทัพพม่าได้ยกเข้าไปในแคว้นฝิ่นทอง บนฝั่งแม่น้ำตาบิงเหนือเมืองบ้านหม้อ แคว้นนี้ได้ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากุกโลซ่านอยู่แต่ก่อนแล้ว ผู้ปกครองแคว้นนี้จึงได้ทูลขอความช่วยเหลือจากพระจักรพรรดิจีน พระองค์จึงโปรดให้กองทหารพื้นเมืองทำการตอบโต้ กองทัพของเมืองตาลีจึงยกลงมาต่อต้านกองทัพพม่า และทำลายกองทัพพม่าบนฝั่งแม่น้ำตาบิง แต่การกระทำครั้งนี้ก็เป็นแต่เพียงการรบพุ่งตามชายแดนเท่านั้น

ในระหว่างฤดูหนาว พ.ศ. ๑๘๒๐ กองทัพจีนซึ่งมีนาสรูดดิน (Nasr-uddin) เป็นแม่ทัพยกลงมาเป็นที่ ๒ เพื่อจะยึดเมืองกวงซิน (Kaungsin) ซึ่งเป็นที่มั่นของพม่าสำหรับป้องกันช่องแคบที่เมืองบ้านหม้อ แต่การยกทัพทั้งสองครั้งนี้ก็ไม่สามารถที่จะผ่านเลยแคว้นไทยเล็กๆ เป็นจำนวนมาก ที่กั้นอยู่ระหว่างแคว้นยูนนานและประเทศพม่าอย่างแท้จริง แม้ทราบจนกระทั่งในสมัยปัจจุบันลงมาได้ก็อาจมีการยกทัพจีนอย่างแท้จริงอีกใน พ.ศ. ๑๘๒๖

ในปีนั้นกองทัพจีนซึ่งบังคับบัญชาโดยเซียงวุดาเออ (Hsiang-wu-t'a-erh) หรือ sangqudar (Sangqudar) หลังจากที่ได้รับฟัง ณ เมืองงาชวงกัม (Ngasaungkyam) ในวันที่ ๓ ธันวาคมก็สามารถยึดบ่อมที่เมืองกวงซินไว้ได้ในวันที่ ๙ ธันวาคม และรุกต่อไปทางใต้ในลุ่มแม่น้ำอิรวดี แต่กองทัพจีนนี้ก็ยังไม่สามารถรุกลงไปถึงเมืองพุกามได้ พระเจ้านรติหปเตได้ทรงอพยพออกจากเมืองพุกามเมื่อกองทัพจีนใกล้จะมาถึงและเสด็จหนีไปประทับยังเมืองแปร ได้มีการเจรจากันเพื่อจัดตั้งราชอาณาจักรพม่าเป็นประเทศราชขึ้นต่อประเทศจีนหลังจากกองทัพจีนเข้ายึดเมืองตะโก้งไว้ได้ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๑๘๒๖ ในปีต่อมาพระราชพม่าก็ทรงยอมแพ้และได้ส่งคณะทูตไปยังกรุงปักกิ่ง ซึ่งสามารถเจรจาให้พระเจ้ากุกโลซ่านทรงถอนกองทัพจีนออกไปได้ ดินแดนทางภาคเหนือของประเทศพม่าจึงได้กลายเป็นแคว้นเจงเหมียน (Cheng-mien) และตกอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศจีน ดินแดนแถบนี้ได้คงเป็นอยู่เช่นนั้นจนถึง พ.ศ. ๑๘๔๖ สำหรับดินแดนที่อยู่ต่อลงมาทางใต้คือแคว้นเมียนจุง (Mien-chung) ก็คงตกอยู่ภายใต้การปกครองของจีนจนกระทั่งถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๑๘๓๓ เท่านั้น

ก่อนที่จะเสด็จกลับไปยังเมืองพุกาม พระเจ้านรติหปเตก็ถูกราชโอรสของพระองค์คือเจ้าชายติหตุ (Thihathu หรือ สีหสุระ) วางยาพิษสิ้นพระชนม์ที่เมืองแปร เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๐ ต่อจากนั้นก็มิแต่ความยุ่งยากในประเทศพม่า และข้าหลวงจีนประจำแคว้นยูนนานก็ยังไมยอมยกทัพกลับ

ใน พ.ศ. ๑๘๓๐ กองทัพจีนซึ่งควบคุมโดยเจ้าชายเยซิน ทิมูร์ (Ye-sin Timour) ก็ได้ยกลงมาอีกเป็นครั้งที่ ๔ กองทัพนี้ได้ยกลงมาจนถึงเมืองพุกามแต่ก็ได้รับความเสียหายอย่างมากมาย ในจิตรกรรมฝาผนังประดับศาสนสถานซึ่งเรียกกันว่า "ถ้ำของพระเจ้ากัณษิตดา" ใกล้กับเจดีย์ชเวชิกอนที่เมืองพุกาม ก็ปรากฏมีภาพแปลกประหลาดเป็นหัวหน้าชาวมงโกลและทหารถือธนู

การที่เมืองพุกามต้องล่มจมลงไปนี้ ทำให้ชนชาติไทยที่เคยอาศัยอยู่ในประเทศพม่าเกิดมีการไหวตัวขึ้น ชนชาติไทยเหล่านี้ปกครองตนเองและเป็นประเทศราชขึ้นต่อประเทศจีนแต่เพียงในนามเท่านั้น ในระยะนี้ประเทศพม่าได้แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือทางทิศใต้ซึ่งเป็นดินแดนแถบปากแม่น้ำที่พวกมอญอาศัยอยู่ ได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของมะกะโทหรือวาเรรุ (Wareru) คือพระเจ้าฟ้ารั่ว ท่านผู้นี้ได้ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองเมาะตะมะมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๔ ทางทิศเหนือคือดินแดนซึ่งประกอบไปด้วยภูเขาและต่อมาจะเป็นที่ตั้งของเมืองอังวะก็มีเชื้อสายของพระราชพม่าที่เมืองพุกามทรงปกครองต่อมา แต่ก็ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของ ๓ พื้น่องไทยคืออินชยะ (Athinkhaya หรือ อสังขยา) ยชะดินกยัน (Yazathinkyan หรือราชสังกรม) และดิหตุ (หรือสีหสุระซึ่งเป็นอีกคนหนึ่งต่างหากจากเจ้าชายดิหตุ โอรสของพระเจ้านรดิหปเต) ทั้งสามท่านเป็นบุตรของหัวหน้าไทยซึ่งได้ทะเลาะกับครอบครัวของเขาและแยกตัวมาตั้งหลักแหล่งที่เมืองมยินแซง (Myinsaing) ในราว พ.ศ. ๑๘๐๓ และได้ทำการสมรสที่นั่น ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศพม่าบนฝั่งแม่น้ำสะโตง ก็มีแคว้นตองอูซึ่งเริ่มตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๓

เราได้เห็นมาแล้วว่าใน พ.ศ. ๑๘๓๐ พระเจ้านรดิหปเตซึ่งทรงหลบหนีพวกมงโกลมาจากเมืองพุกาม ได้ถูกวางยาพิษสิ้นพระชนม์ที่เมืองแปรโดยราชโอรสของพระองค์เองคือเจ้าชายดิหตุ (หรือสีหสุระ) เจ้าชายดิหตุได้กำจัดพระเชษฐาของพระองค์และพยายามที่จะเข้ายึดเมืองหงสาวดี แต่พระองค์ก็สิ้นพระชนม์ที่นั่น เมืองหงสาวดีเองตกอยู่ในอำนาจของเจ้าเมืองชือตระพะยา (Tarabya) ท่านผู้นี้ได้ตั้งตนขึ้นเป็นอิสระตั้งแต่ก่อนเมืองพุกามต้องล่มจมลง

พระเจ้ามะกะโทหรือวาเรรุซึ่งเป็นหัวหน้าไทยที่ครองเมืองเมาะตะมะอยู่ ได้มีสัมพันธไมตรีกับตระพะยา โดยพระองค์ทรงเสกสมรสกับบุตรของตระพะยา และในขณะเดียวกันก็ประหารราชธิดาของพระองค์แก่ตระพะยาด้วย สัมพันธไมตรีทั้งสองท่านสามารถเข้าครอบครองดินแดนแถบปากแม่น้ำทางทิศใต้ของประเทศพม่าไว้ได้ภายหลังการขับไล่ข้าหลวงพม่าออกไปแต่ไม่ช้าทั้งสองท่านก็เกิดทะเลาะวิวาทกัน และพระเจ้ามะกะโทก็สามารถกำจัดตระพะยาได้ พระองค์จึงทรงสามารถเข้าครอบครองเมืองหงสาวดีไว้ได้แต่ผู้เดียว แต่ยังคงตั้งราชธานีอยู่ที่

เมืองเมาะตะมะ จนกระทั่งถูกปลงพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๕๖ โดยบรรดาบุตรของตระกูลซึ่ง
เป็นราชินิกุลของพระเจ้ามะกะโทเอง คำว่า “วาเรรุ” ยังคงติดอยู่กับประมวลกฎหมายซึ่งเรียก
กันว่า “วกรุ ธัมมถัต (Wagaru Dhammathat)” ประมวลกฎหมายฉบับนี้คงเป็นทางที่เก่าที่สุด
ทางหนึ่งที่กฎหมายของพระมณูสามารถเดินทางเข้ามาถึงยังประเทศไทยได้

ในขณะนั้นทางภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทย ก็มีเหตุการณ์ดัง
ต่อไปนี้ เมื่อเจ้าชายดิหตุ (สีหสุระ) ได้สิ้นพระชนม์ลงที่เมืองหงสาวดี ราชบัลลังก์พม่าที่
เมืองพุกามก็ได้ย้อนกลับไปยังพระเชษฐาของพระองค์คือเจ้าชายกโยชวา (ที่ ๒) เจ้าชายองค์
นี้ได้ทรงต่อต้านเจ้าชายดิหตุและได้กลับเข้ามาประทับในเมืองพุกาม พระองค์ได้ทรงกระทำ
พิธีราชาภิเษก ณ เมืองพุกามในปลายเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๑๘๓๒ (มีพระนามภายหลังราชา
ภิเษกว่าตรีภพนาทิตย บวรบัณฑิต ธัมมราช) ใน พ.ศ. ๑๘๔๐ พระองค์ได้ทรงส่งโอรสองค์
แรกของพระองค์คือเจ้าชายสิงหนติไปยังประเทศจีน เพื่อไปขอการรับรองการแต่งตั้งแทน
พระองค์ แทนโยบายของราชสำนักที่กรุงปักกิ่งก็ดูเหมือนจะเป็นนโยบาย “แบ่งแยกแล้ว
ปกครอง” ด้วยเหตุนี้ราชสำนักจีนจึงได้แต่งตั้งหัวหน้าพื้นเมืองขึ้นเป็นจำนวนมากที่สุดเท่าที่
จะกระทำได้ ใน พ.ศ. ๑๘๔๐ ประเทศจีนจึงได้ให้ตราเงินและตำแหน่งแก่พระราชอาพม่า
พร้อมกับแผ่นยกย่องเกียรติยศแก่อดินชยะ ซึ่งเป็นพี่ชายคนโตของพี่น้องไทย ๓ คนที่แบ่ง
แยกกันปกครองที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แห่งโยกเซ ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๗ เป็นต้นมา พี่น้องไทย
ทั้งสามท่านนี้ก็จะใช้ตำแหน่งของกษัตริย์มากยิ่งขึ้นทุกที

บิดาของพี่น้องไทยทั้งสามท่านนี้ ได้เคยนำบุตรชายของตนถวายตัวแก่พระเจ้า
นรดิหปเต และพระองค์ก็ได้เคยทรงใช้ให้พี่น้องทั้งสามกระทำกิจการต่าง ๆ พระเจ้ากโยชวา
ที่ ๒ ก็ยังทรงโปรดปรานพี่น้องไทยทั้งสามท่านนี้อยู่ และได้โปรดให้ปกครองดินแดน ๓ แห่ง
ที่มยินแซง เมกกยะ (Mekkaya) และปิ่นเล (Pinle) ตามลำดับ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๗-
๑๘๓๒ พี่น้องไทยทั้งสามท่านก็ได้เข้าครอบครองดินแดนส่วนใหญ่แห่งที่ราบโยกเซ และ
พระเจ้ากโยชวาที่ ๒ ก็จะได้รับ การตอบแทนพระกรุณาแต่เพียงเล็กน้อย คือในปีเดียวกับที่
เขาได้แผ่นเกียรติยศจากประเทศจีนนั่นเอง อดินชยะก็ได้จับกุมพระเจ้ากโยชวาที่ ๒ และยึด
พระองค์ไว้ที่เมืองมยินแซงในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๑๘๔๐

ต่อจากนั้นประเทศไทยก็เป็นจลาจลอย่างแท้จริง พวกมอญทางภาคใต้ได้ก่อกบฏ
ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๒ และใน พ.ศ. ๑๘๔๑ เผ่าต่าง ๆ ทางภาคเหนือก็ก่อกบฏขึ้นบ้าง
เมืองพุกามถูกทำลายและถูกเผาโดยพวกกบฏ อดินชยะได้แต่งตั้งเจ้าชายโซนิต (Zo-nit) ราช-

บุตรของพระเจ้ากโยชวา ที่ ๒ ขึ้นครองราชย์ พระเจ้าโชนิตได้เริ่มเสด็จออกประทับที่บราชบัลลังก์ในวันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๑๘๔๒ พระองค์ทรงมีพระนามในจารึกว่า มังลุลัง (Mang Lulang หรือภพนาทิตย์ บวรธัมมราช) ในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม สามพี่น้องไทยก็ให้ปลงพระชนม์พระเจ้ากโยชวา ที่ ๒ และโอรสของพระองค์ผู้ทรงพระนามว่าสิงหบดีเสย โอรสอีกองค์หนึ่งคือเจ้าชายกุมารกัสสปผู้เป็นคู่แข่งของพระเจ้าโชนิต ได้หลบหนีไปยังประเทศจีน และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่าในวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๑๘๔๓ ด้วยการแนะนำของพระเจ้ากุมารกัสสป กองทัพจีนก็ได้ยกลงมาตามลุ่มแม่น้ำอิรวดีเป็นครั้งที่ ๕ และเป็นครั้งสุดท้ายในระหว่างฤดูใบไม้ร่วง พ.ศ. ๑๘๔๓ นั้นเอง กองทัพจีนได้ยกเข้าล้อมเมืองมยินแซงในฤดูหนาว อดินขยะและน้องชายทั้งสองสามารถทำให้กองทัพจีนยกเลิกการล้อมครั้งนี้ได้ ด้วยการติดสินบนเสนาธิการชาวมกโกล กองทัพจีนจึงถอยกลับไปพร้อมกับพระเจ้ากุมารกัสสป ดินแดนพม่าที่ต้องตกเป็นประเทศราชขึ้นแก่จีนก็ถูกยกเลิกในวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๑๘๔๖ แต่พระเจ้าโชนิตและโอรสของพระองค์คือโซมูนนิต (Zo-moun-nit) ก็ยังคงปกครองอยู่เฉพาะแต่ในพระนามที่เมืองพุกาม

ทางทิศใต้การที่พระเจ้ามะกะโทหรือวาเรฎุกปลงพระชนม์ ทำให้ดินแดนแถบนี้ต้องเข้าไปรบพุ่งกับอาณาจักรสุโขทัย ผู้สืบเชื้อสายลงมาแต่พระเจ้ามะกะโทซึ่งเป็นหัวหน้าไทยตั้งแต่พินนยะอุ (Binnya U พ.ศ. ๑๘๕๖ - ๑๘๖๘) ลงมา ได้ตั้งราชธานีขึ้นที่เมืองหงสาวดี และได้ครอบครองอยู่ที่นั่นจนกระทั่งพระราชพม่าแห่งเมืองตองอูยกทัพมาตีได้ใน พ.ศ. ๒๐๘๒

ทางภาคกลางของประเทศพม่า สามพี่น้องไทยภายหลังที่กองทัพจีนของชาวมกโกลได้ถอยออกไปแล้ว ก็ได้พยายามมีสัมพันธภาพอันดีกับประเทศจีน และใน พ.ศ. ๑๘๔๖ ก็สามารทำให้ประเทศจีนเลิกล้มแคว้นพม่าของจีนไปได้ น้องชายคนสุดท้ายคืออติเหตุได้แสดงอำนาจสูงสุดของตนมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๔๔ โดยใช้นามว่า อนันตสีหสุร ชัยเทพ และได้กระทำพิธีราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๑๘๕๒ ภายใต้พระนามว่า ศรีภพนาทิตย์ บวรสีหสุรธัมมราช เมื่อพี่ชายคนโตคือ อดินขยะ วายชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๕๓ พระเจ้าอติเหตุก็ยกปกครองร่วมกับพี่ชายอีกคนหนึ่ง ใน พ.ศ. ๑๘๕๕ พระองค์จึงเสด็จไปประทับที่เมืองบิณะยะหรืออิวชัยปุระ ผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาจากพระองค์ได้ครอบครองเมืองนั้นจนถึง พ.ศ. ๑๙๐๗

โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าติโลททรงพระนามว่าอินขยะหรือซอญุน (Sawyun) ก็ได้เสด็จไปตั้งหลักแหล่งที่เมืองสะแกงใน พ.ศ. ๑๘๕๘ จากที่นั่นพระองค์ก็สามารถควบคุมภาคเหนือและภาคตะวันตกของประเทศพม่าไว้ได้ เจ้าชายองค์หนึ่งที่สืบลงมาแต่เชื้อสายไทยที่เมืองสะแกงนี้ คือ เจ้าชายตะโคมินบยะ (Thadôminbya) ได้ทรงสร้างเมืองอังวะขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๐๗ บนฝั่งแม่น้ำอิรวดี ทรงทางเข้าที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แห่งกโยกเซ เมืองนี้จะได้เป็นราชธานีอยู่เป็นเวลาถึง ๕๐๐ ปี

ทางทิศตะวันออกของประเทศพม่า เมืองตองอูอันมั่นคงซึ่งได้สร้างขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๓ ก็ได้กลายเป็นถิ่นของพวกพม่าที่ต้องการจะหลุดพ้นจากการครอบครองของชนชาติไทย ใน พ.ศ. ๑๘๕๐ เมืองตองอูได้กลายเป็นราชธานีของอาณาจักรพม่าที่ตั้งขึ้นใหม่ เมื่ออินขยะ (Thinkhaba) ได้ตั้งตนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาแต่พระองค์คือพระเจ้าตะเบ็ง-ชะเวตี้สามารถปราบปรามเมืองหงสาวดีได้ใน พ.ศ. ๒๐๘๒ และได้ตั้งราชอาณาจักรพม่าอันทรงอำนาจขึ้น

บทที่ ๖

อาณาจักรจัมปา

๑ พุทธศตวรรษที่ ๘-๕

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์จิ้น ได้กล่าวไว้เกี่ยวกับประวัติของเถาฮวง (T'ao Huang) ข้าหลวงจีนประจำแคว้นตังเกี๋ย ว่าท่านผู้นี้ได้กล่าวไว้ว่า ในราว พ.ศ. ๘๒๓ แคว้นตังเกี๋ยได้ถูกอาณาจักรลินยี (Lin-yi) เข้ายึดครอง อาณาจักรนี้มีอาณาเขตทางทิศใต้จดอาณาจักรพุนั้น เป็นอาณาจักรที่ประกอบด้วยชนเผ่าต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เผ่าที่เป็นพันธมิตรกันก็ช่วยกันในการสู้รบ เนื่องจากดินแดนของอาณาจักรลินยีถูกรบกวนมาก ประเทศจีนจึงไม่สามารถปราบปรามอาณาจักรนี้ลงได้

อาณาจักรลินยีเป็นต้นกำเนิดของอาณาจักรจัมปา ซึ่งจะย่างเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๘ จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า อาณาจักรนี้คงตั้งขึ้นในราว พ.ศ. ๗๓๕ โดยมีขุนนางชาวพื้นเมืองผู้หนึ่งนามว่าจูเหลียน (Ch'ü-lien) ฉวยโอกาสในขณะที่ราชวงศ์ฮั่นรุ่งหลังอ่อนอำนาจลง แบ่งแยกอาณาเขตออกไปจากแคว้นซันนาน (Jih-nan) ของจีน ระหว่างเขาฮวงเหิน (Hoanh-sön) และช่องเขาเมฆ (Col des Nuages) ท่านผู้นี้ได้ตั้งตนเป็นพระราชาในดินแดนที่อยู่แถบใต้สุด คือ ในเขตเซียงลิน (Hsiang-lin) อันตรงกับดินแดนทางทิศใต้ของจังหวัดถัวเถียน (Thüa-thiën) ในประเทศเวียดนามปัจจุบัน ในชั้นต้นผู้รู้ได้คิดกันว่า คำว่า “ลินยี” คือ “ราชธานีลิน” นั้น อาจย่อมาจากคำว่า “เซียงลินยี” คือ “ราชธานีแห่งเซียงลิน” แต่ปัจจุบันก็มีผู้คิดว่าคำว่า “ลินยี” อาจเป็นชื่อเชื้อชาติมากกว่า การก่อตั้งอาณาจักรลินยี ใน พ.ศ. ๗๓๕ ก็มีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนำหน้ามาก่อนแล้วราว ๕๐ ปี คือ ในราว พ.ศ. ๖๘๐ ก็มีชนชาติป่าเถื่อนเป็นจำนวนพันคนที่อาศัยอยู่นอกแคว้นซันนานของจีน พยายามเข้าโจมตีเซียงลินเป็นครั้งแรก พวกนี้มีนามว่าจูเหลียนเช่นเดียวกัน และแม้ว่าจะสะกดด้วยตัวอักษรจีนที่แตกต่างกันออกไป แต่ก็คงจะเป็นพวกเดียวกับผู้ที่ตั้งอาณาจักรลินยีขึ้นในอีก ๕๐ ปีต่อมานั่นเอง

อย่างไรก็ตาม พวกชนชาติป่าเถื่อนที่อาศัยอยู่นอกแคว้นชินานของจีนเหล่านี้ ถ้าไม่ใช่ชนชาติจามทั้งหมด ก็คงเป็นเชื้อชาติอินโดนีเซียน ซึ่งถ้ายังไม่ได้รับวัฒนธรรมอินเดีย ก็จะได้รับในไม่ช้า

อาณาจักรจัมปาได้ถูกแบ่งออกเป็นหลายแคว้นตามที่ราบริมฝั่งทะเล จังหวัดกว๋างนัม (Quang-nam) ปัจจุบันซึ่งเป็นที่ตั้งของโบราณสถาน ณ ตราเกี้ยว (Tra-kiêu) มิเซิน (Mi-sön) และคงเคื่อง (Dông-düông) กูจะเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์แห่งอาณาจักรจัมปา พระพุทธรูปสัมฤทธิ์อันสวยงาม ซึ่งค้นพบที่คงเคื่อง ก็ดูเหมือนจะเป็นพยานแสดงถึงความเก่าแก่แห่งวัฒนธรรมอินเดียที่เผยแพร่เข้ามาในดินแดนแถบนี้ อันเชื่องมีนามว่า "อมราวดี" เช่นเดียวกับดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ได้แคว้นอมราวดีในอาณาจักรจัมปาลงไป สถานที่สำคัญซึ่งมีบั้งชื่อไว้ในศิลาจารึกก็คือ เมืองวิชัย ณ เมืองบิญดึญ (Binh-dinh) ปัจจุบัน เมืองเกาสารในบริเวณที่ราบแห่งเมืองญาตรัง (Nha-trang) และเมืองปากทุรังคะ ในดินแดนแถบเมืองฝันรัง (Phan-rang) ศิลาจารึกแสดงว่าในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีการพูดภาษาจามอยู่ทางภาคใต้ของประเทศ แต่ก่อนหน้านั้นดินแดนแถบนี้ก็คงเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรฟูนัน ด้วยเหตุนี้ จึงได้ค้นพบศิลาจารึกในพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ในบริเวณเมืองญาตรัง จารึกหลักนี้เป็นของกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนัน ผู้สืบเชื้อสายลงมาแต่พระเจ้าศรีมาระหรือฟันชิมัน (Fan Shih-man) กษัตริย์ฟูนันองค์นี้ก็อาจเป็นพระเจ้าฟันจัน (Fan Chan) นั่นเอง

ณ อาณาจักรจัมปา ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียในสมัยโบราณ หรือหลักฐานเกี่ยวกับเชืวงศ์กษัตริย์ ดังในอาณาจักรฟูนัน จดหมายเหตุจีนไม่กล่าวถึงเรื่องราวทั้งสองนี้เลย ในจารึกของพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ จึงปรากฏมีนามพระมหากษัตริย์ เป็นครั้งแรก ท่านผู้นี้มีปรากฏอยู่ในมหากาพย์มหาภารตะ ว่าเป็นต้นวงศ์ของราชวงศ์ภารตะ ซึ่งพระราชแห่งอาณาจักรจัมปาอ้างว่าพระองค์ทรงสืบเชื้อสายลงมา สำหรับคำว่า "จัมปา" ซึ่งเป็นที่มาของคำว่า "จาม" นั้น แม้ว่าจะเพิ่งปรากฏในจารึกในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่ก็อาจจะมียุคก่อนหน้านั้นนานแล้ว

ผู้ที่สืบเชื้อสายต่อจากพระเจ้าจูเหลียน ฉวยโอกาสในขณะที่ประเทศจีนเป็นจลาจล เมื่อราชวงศ์ซันล่มจมลง แผลอำนาจของอาณาจักรจัมปาขึ้นไปทางทิศเหนือ ระหว่าง พ.ศ. ๗๖๓-๗๗๓ กษัตริย์จามองค์หนึ่งได้ทรงส่งราชทูตไปยังลู่ไต (Lü Tai) ข้าหลวงจีนประจำแคว้น

กวางตุ้งและเจียวจิ (Chiao - chih) คือตั้งเกี่ย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คำว่า “ลินยี” ปรากฏขึ้น ในจดหมายเหตุจีนเป็นครั้งแรก พร้อมกับคำว่า “ฟุนัน” จดหมายเหตุจีนสมัยสามก๊กได้กล่าว ว่า ลูโตได้ส่งทูตไปเผยแพร่อารยธรรมจีนทางทิศใต้จนเลยชายเขตแดนของประเทศจีนลงไป ด้วยเหตุนี้กษัตริย์แห่งอาณาจักรฟุนัน ลินยี และถังมิง (T'ang - ming) แต่ละองค์จึงได้ทรง ส่งราชทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ อย่างไรก็ดี การส่งราชทูตนั้นก็เป็นไปตามประเพณี เท่านั้น เพราะเหตุว่าใน พ.ศ. ๗๙๑ กองทัพแห่งอาณาจักรลินยีก็ยกขึ้นไปปล้นสะดมเมือง ทางทิศเหนือ และภายหลังการสู้รบขนาดใหญ่บนอ่าวทางทิศใต้ของรอน (Ron) ก็สามารรถ ยึดเอาดินแดนแห่งจูซู (Ch'ü-su) คือดินแดนแถบเมืองบาดอน (Badôn) บนแม่น้ำของเจียงยู (Song Gianh) ไว้ได้ ต่อมาพระเจ้าฟันเซียง (Fan Hsiung) ผู้เป็นนัดดาของพระเจ้าจูเหลียน ทางด้านพระมารดา ก็ทรงยกกองทัพขึ้นไปโจมตีชายแดนประเทศจีนอีก ในราว พ.ศ. ๘๑๓ ด้วยความร่วมมือของกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟุนัน คือพระเจ้าฟันซุน (Fan Hsün) ข้าหลวงจีน ประจำแคว้นตั้งเกี่ยคือเถาฮวงที่กล่าวมาแล้ว ต้องใช้เวลาถึง ๑๐ ปี จึงสามารถขับไล่ให้กองทัพ ของอาณาจักรลินยีถอยร่นลงไปในเขตแดนของตนได้ การรุกรานขึ้นไปทางเหนือของชนชาติ จามตั้งแต่แรก ก็ต้องกระทบกระทั่งกับชนชาติฉวนที่พยายามอพยพลงมาทางใต้ การสู้รบ ระหว่างชนชาติจามและชนชาติฉวน เปรียบเสมือนการต่อสู้ของอารยธรรม ๒ แบบ ที่เป็นคู่แข่งกัน คือ ชนชาติจามที่ได้รับวัฒนธรรมอินเดีย และ ชนชาติฉวนที่ได้รับวัฒนธรรมจีน การต่อสู้นี้มีอยู่ระหว่างเขาฮวงเซินทางทิศเหนือและช่องเขาเมฆทางทิศใต้ ผลสุดท้ายก็คือ ชนชาติจามต้องพ่ายแพ้อย่างราบคาบในพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐

พระเจ้าฟันยี (Fan Yi) แห่งอาณาจักรจัมปา ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังราชสำนัก จีนเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๘๒๗ ทั้งนี้ ถ้าเราไม่คำนึงถึงราชทูตจามที่ไปติดต่อกับข้าหลวงจีน ประจำแคว้นตั้งเกี่ยระหว่าง พ.ศ. ๗๖๓-๗๗๓ ในระยะหลังของรัชกาลของพระองค์ซึ่งยาวนานกว่า ๕๐ ปี พระเจ้าฟันยีทรงมีบุคคลนามว่า เวิน (Wen) เป็นที่ปรึกษาราชการ จดหมายเหตุหลายแห่งกล่าวว่า ท่านผู้นี้เป็นชนชาติจีนมาจากเมืองยางจู (Yang - chou) ในแคว้นเจียงสุ และได้มาตั้งหลักแหล่งลงในอาณาจักรลินยี แต่ความจริงเขาอาจเป็นแต่เพียงชนชาติจามที่นิยมนับถือวัฒนธรรมจีนก็ได้ เวินได้เดินทางเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๘๕๖ และ ๘๕๙ และได้ไปเรียนเทคนิคหลายอย่าง เขาได้ทำให้พระเจ้าฟันยีทรงทราบถึงความเจริญทางด้านวัตถุของจีน ด้วยเหตุที่เขาได้กลายเป็นที่โปรดปรานของพระราชารู้ทรงพระชรามากแล้ว

เขาจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายพลผู้ใหญ่ และสามารถขจัดรัชทายาทอันชอบธรรมออกไปจากราชบัลลังก์ เมื่อพระเจ้าฟั่นยี่สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๘๗๕ เวนก็ได้อขึ้นครองราชสมบัติ

พระเจ้าฟั่นเวินทรงมีราชธานีตั้งอยู่แถบเมืองเว้ในปัจจุบัน พระองค์ทรงปราบปรามชนชาติป่าเขาได้ และใน พ.ศ. ๘๘๓ ก็ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิฉินสมัยราชวงศ์ฉิน ขอให้อาณาเขตของอาณาจักรจัมปาทางทิศเหนือขึ้นไปจดเขาฮวยเชิน พระจักรพรรดิฉินยอมทรงลงเสวที่จะยอมเสียดินแดนอันอุดมสมบูรณ์แห่งแคว้นชินาน แต่พระเจ้าฟั่นเวินก็ทรงยกกองทัพขึ้นไปยึดดินแดนดังกล่าวไว้ใน พ.ศ. ๘๙๐ พระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๘๙๒ เนื่องในการยกทัพขึ้นไปทางทิศเหนืออีกครั้งหนึ่ง □

พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

โอรสของพระเจ้าฟั่นเวิน ซึ่งจกหมายเหตุจีนเรียกว่าฟั่นโฟ (Fan Fo) ได้ทรงพยายามขยายอาณาเขตของอาณาจักรจัมปาขึ้นไปทางทิศเหนืออีก แต่หลังจากที่ต้องรบแพ้ใน พ.ศ. ๘๙๔ และ ๙๐๒ พระองค์ก็ต้องคืนแคว้นชินานให้แก่ประเทศจีน และได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๘๑๕ และ ๘๒๐

สำหรับพระเจ้าฟั่นฮูตา (Fan Hu-ta) โอรสหรือนัดดาผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าฟั่นโฟก็มักเชื่อกันว่าเป็นพระเจ้าภัทรวรมัน ผู้มีพระนามปรากฏอยู่ในจารึกภาษาสันสกฤต ณ แคว้นกวงนัมและฝูเยิน (Phu-yên) การตีความเช่นนี้มาจากหลักฐานทางศักราชในจารึก ซึ่งศาสตราจารย์แบร์แกแน (A. Bergaigne) และฟิโนต์ (L. Finot) กล่าวว่าอยู่ในราว พ.ศ. ๘๕๐ แต่ศาสตราจารย์โฟเกิล (J. Ph. Vogel) ก็คัดค้านโดยอ้างหลักฐานทางด้านความเก่าแก่ของตัวอักษร และกล่าวว่าจารึกนี้เก่ากว่า พ.ศ. ๘๔๐ หลายสิบปี ถ้าเป็นดังนี้จริง จารึกหลักนี้ก็ควรเป็นของพระเจ้าฟั่นโฟ และคำว่า “ฟั่นโฟ” นั้นก็อาจจะตรงกับ “ภัทรวรมัน” ก็ได้

อย่างไรก็ดี ศาสตราจารย์สไตน์ (R. Stein) ได้กล่าวว่าความแตกต่างระหว่างพระนามภาษาจีนและภาษาสันสกฤตของพระราชแห่งอาณาจักรจัมปาในสมัยนี้อาจเกิดขึ้นเพราะพระราชแห่งอาณาจักรลินยีที่ชาวจีนรู้จัก และมีราชธานีอยู่แถบเมืองเว้ในปัจจุบัน เป็นคนละองค์กับพระราชที่มีพระนามเป็นภาษาสันสกฤต และประทับอยู่ในแคว้นกวงนัม แคว้นนี้ต่อมา ก็จะถูกปราบปรามโดยอาณาจักรลินยี

พระเจ้าภัทรวรมันทรงเป็นผู้สร้างศาสนสถานแห่งแรกในแถบเมืองมิเซิน อุทิศถวาย
แก่พระศิวภัทเรศวร พระนามของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าที่รวมอยู่กับนามผู้สร้างเช่นนี้ต่อมาจะปรากฏขึ้น
อีกบ่อย ๆ เทวาลัยแห่งนี้จะถูกไฟไหม้เสียในระยะ ๒๕๐ ปีต่อมา

ราชธานีของพระเจ้าภัทรวรมันคงอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองมิเซิน บนสถานที่
ตั้งของเมืองตราเกียวในปัจจุบัน ในบริเวณแถบนี้ได้ค้นพบจารึกบนภูเขาอีก ๓ หลัก ใช้ตัวอักษร
คล้ายคลึงกับหลักที่ได้ค้นพบมาแล้ว สองหลักกำหนดเขตที่ดินที่ถวายไว้แก่พระภัทเรศวร หลัก
ที่ ๓ ที่ตองเยนเซา (Dông-yên-châu) เป็นหลักที่ใช้ภาษาจามคือภาษาในตระกูลอินโดนีเซีย
ที่เก่าที่สุดที่รู้จักกัน หลักนี้เป็นการสถาปนาและสั่งสอนให้เคารพนับถือ “พระยานาคแห่ง
พระราชธา” ซึ่งคงเป็นผู้รักษาลำธารหรือบ่อน้ำ จารึกภาษาพื้นเมืองหลักนี้แสดงให้เห็นว่าใน
พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ อาณาจักรจัมปาสามีชนชาติที่พูดภาษาจามอาศัยอยู่แล้ว

ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเคส์ ได้กล่าวเกี่ยวกับการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียในหมู่
ชนชาตินี้ไว้ว่า “ประชาชนที่พูดภาษาตระกูลอินโดนีเซียกลุ่มนี้ จะได้รับอารยธรรมอินเดียมา
โดยตรงทางทะเล หรือจะได้รับมาทางบก โดยผ่านทางเพื่อนบ้านทางทิศตะวันตกหรือทางทิศใต้
ซึ่งได้รับอารยธรรมอินเดียมาก่อน ข้อนี้ย่อมเป็นการยากที่จะตอบ เช่นเดียวกับการที่จะตอบว่า
พวกกูเฮลียนซึ่งเป็นผู้ตั้งอาณาจักรลินเยีขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๘ นั้น ได้รับอารยธรรมอินเดีย
แล้วหรือยัง การค้นพบพระพุทธรูปซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไป ณ เมืองคงเคื่องในแคว้นกวางนัมเป็น
พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดีผสมกับคุปตะ อาจมาจาก
ประเทศอินเดียหรือเกาะลังกา และคงหล่อขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ แต่พระพุทธรูป
องค์นี้ก็ไม้อาจใช้เป็นพยานหลักฐานได้มาก ไม่ว่าทั้งในทางด้านการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย
หรือในด้านการเผยแพร่พุทธศาสนา ยกเว้นการรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในคอนตันพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๕ แล้ว ศาสนาในอาณาจักรจัมปาสวนใหญ่ก็เกี่ยวพันกับศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น ประติมา
กรรมแบบพระพุทธรูปดังกล่าวก็อาจขนโยกย้ายไปมาได้ง่าย และไม่มีอะไรสามารถพิสูจน์ได้
ด้วยว่าพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่คงเคื่ององค์นี้จะถูกขนเข้ามาในแหลมอินโดจีนทันทีที่หล่อสำเร็จลง

นอกจากนั้นก็ไม้อาจกล่าวได้โดยง่ายอีกเช่นเดียวกันดังที่มีบางท่านเชื่อว่า การเผย
แพร่ของอารยธรรมอินเดียบนฝั่งตะวันออกของแหลมอินโดจีนนั้น มีขึ้นบนดินแดนซึ่งได้รับ
อารยธรรมแบบคองซอนมาแต่ก่อน ร่องรอยของอารยธรรมแบบคองซอนนี้มีปรากฏอยู่เหนือ
ทิวเขาชวญเซินขึ้นไปเท่านั้น

สิ่งที่สำคัญก็คือว่า ภัยการที่ชนชาติจามได้เข้ารับอารยธรรมอินเดียนี้เอง ทำให้ อารยธรรมอินเดียสามารถแผ่เข้ามาถึงพื้นที่ซึ่งยังไม่เคยเข้ามาถึงแต่ก่อน ชนชาติจามได้รับและ คัดแปลงอารยธรรมอินเดีย แต่อาณาจักรจัมปาซึ่งแบ่งออกเป็นพื้นที่หลายส่วน ก็ไม่สามารถ รวมกันเข้าเป็นรัฐที่แข็งแรงมั่นคง และมีการปกครองจากจุดศูนย์กลางอันเดียวกันได้ อย่างไร ก็ดี อารยธรรมจามก็สามารถต่อต้านการกดขี่ของอารยธรรมจีน—ญวน อยู่ได้เป็นเวลานานถึง หลายร้อยปี”

บรรดาจารึกของพระเจ้าภัทรวรมันทำให้ทราบถึงศาสนาในราชสำนักจามได้เป็น ครั้งแรก จารึกเหล่านี้แสดงให้เห็นถึง “ความแพร่หลายของการเคารพบูชาพระศิวะ—อุมา แต่ ในขณะที่เดียวกันก็มีการเคารพบูชาเทพอีก ๒ องค์ในตรีมูรติ คือ พระพรหม และ พระนารายณ์ ด้วย” จารึกรุ่นหลังซึ่งค้นพบที่เมืองมิเชินบ่งให้ทราบว่าพระภัทเรศวรนั้นมีรูปเป็นศิวลึงค์ นับ เป็นราชศิวลึงค์องค์แรกที่ค้นพบกันนอกประเทศอินเดีย

สำหรับชนบประเพณีของอาณาจักรลินยีในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เราก็อาจทราบจาก ม้าทวนลิน (Ma Tuan-lin) ได้ดังต่อไปนี้

“ชาวเมืองสร้างผนังบ้านของตนด้วยอิฐเผา และฉาบปูนอีกครั้งหนึ่ง บ้านทั้งหมด มีลานอยู่ข้างบน เรียกว่ากันลัน (kan-lan) ซึ่งภาษาจามเรียกว่า กะลัน (kalan) ประตู หน้าต่างมักหันไปทางทิศเหนือ แต่บางครั้งก็หันไปทางทิศตะวันออกหรือทิศตะวันตก โดย ไม่มีกฎแน่นอน ..... ทั้งหญิงและชายมีแต่เพียงผ้าฝ้ายผืนเดียวห่อหุ้มร่างกาย เรียกว่า กิเป (ki-pei) พวกนี้เจาะหูเพื่อจะร้อยห่วงเล็กๆ ผู้ตีสวมรองเท้าหนัง แต่ไพร่ก็จะเดิน เท้าเปล่า นั่นคือประเพณีที่มีอยู่เช่นเดียวกันในอาณาจักรฟูนันและในอาณาจักรที่อยู่ถัดอาณาจักร ลินยีออกไป พระราชาทรงสวมพระมาลาทรงสูง ประดับด้วยดอกไม้ทองและฟู่ไหม เมื่อ พระองค์เสด็จออกจากพระราชวัง ก็จะทรงช้าง มีขบวนแห่แทน ประกอบด้วยสังข์และกลอง นำหน้า ทรงมีกลดทำด้วยผ้ากิเปกัน และล้อมรอบไปด้วยข้าราชการซึ่งถือธงทำด้วยผ้าชนิด เดียวกัน .....

งานสมรสมีขึ้นในเดือนแปด (คือฤดูเก็บเกี่ยว) เป็นประเพณีที่ว่าผู้หญิงจะขอให้ ผู้ชายแต่งงานด้วย ทั้งนี้ เพราะเธอเป็นเพศที่ต่ำต้อยกว่า (แต่ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ เหลียงในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ กล่าวความไปอีกอย่างหนึ่งว่า เพราะเหตุว่าบุรุษเป็นเพศที่ไม่สำคัญ สตรีสำคัญกว่า ซึ่งก็น่าจะถูกต้องกว่าข้อความข้างต้น) ผู้ที่อยู่ในสกุลเดียวกันอาจจะสมรสกันได้

พวกชนต่างชาติเหล่านี้มีนิสัยชอบสู้รบและโหดร้าย อาวุธที่ใช้ก็คือคันศรและลูกธนู คาบิ' หอก และหน้าไม้ทำด้วยไม้ไผ่ เครื่องดนตรีที่ใช้ก็คล้ายกับเครื่องดนตรีของชนชาติจีน คือพิณ พิณ ๕ สาย ขลุ่ย ฯลฯ นอกจากนี้เขายังใช้สังข์และกลองอีกสำหรับป่าวประกาศ ชนชาติจาม มีนัยน์ตาลึก จมูกตรงโค้ง ผมดำหยิก สตรีเกล้าผมไว้เหนือศีรษะเป็นรูปคล้ายหมอน.....พิธี ถวายพระเพลิงพระศพพระเจ้าแผ่นดินมีขึ้น๗วันหลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้วพิธีเผาศพ ขุนนางผู้ใหญ่มีขึ้น ๓ วันภายหลังที่ท้าวผู้นั้นตาย และของพระราชชนธรรมดาก็มีขึ้นในวันรุ่งขึ้น ไม่ว่าจะตายอย่างไร ซากศพก็จะถูกห่อหุ้มอย่างเรียบร้อย นำไปยังริมฝั่งทะเลหรือฝั่งแม่น้ำ โดยมีเสียงกลองและมีการพ้อนรำประกอบ ต่อจากนั้นจึงนำศพไปเผาบนเชิงตะกอนซึ่งผู้รับใช้ ได้จัดตั้งขึ้น กระจุกที่เหลืออยู่ในกองไฟจะถูกเก็บไว้ในภาชนะทองคำและโยนลงไปในทะเล เมื่อซากศพที่เผานั้นคือพระศพของพระราช สำหรับกระจุกของขุนนางผู้ใหญ่ก็จะใส่ภาชนะ เงินและทิ้งลงไปในน้ำ ณ ปากแม่น้ำ สำหรับผู้ที่ไม่มีบรรดาศักดิ์ ก็จะเก็บกระจุกใส่ภาชนะ ดินเผาและทิ้งลงไปในน้ำ ผู้ที่เป็นญาติทั้งหญิงและชายจะเดินตามขบวนศพและตัดผมของตน ก่อนที่จะออกมาจากฝั่งแม่น้ำ สิ่งนี้เป็นสิ่งเดียวที่แสดงถึงการไว้อาลัยอย่างสิ้น ๆ อย่างไม่ดี ยังมีสตรีที่ไว้อาลัยตลอดชีวิตของตนในอีกรูปหนึ่ง คือสยายผมของตนออกหลังจากที่ผมขึ้นแล้ว พวกเหล่านี้ก็คือหญิงหม้ายที่ไม่ต้องการจะแต่งงานอีก”๐

• เมื่อพระเจ้าฟั่นไฟ (ซึ่งอาจเป็นพระเจ้าภัทรวรมันก็ได้) สิ้นพระชนม์ลง ไอรสหรือนักตาของพระองค์ทรงพระนามว่าฟั่นชุกาก็ได้ขึ้นครองราชย์ต่อใน พ.ศ. ๙๒๓ และได้ยกทัพเข้าไปรุกรานแคว้นชินานใน พ.ศ. ๙๔๒ แต่ก็ทรงพ่ายแพ้กลับมา ต่อมาเมื่อประเทศจีนเกิดเป็นจลาจลเนื่องจากราชวงศ์จิ้นหมก้ออันาจ พระองค์ก็ทรงยกกองทัพเข้าไปรุกรานชายเขตแดนประเทศจีนอีกใน พ.ศ. ๙๔๘ และ ๙๕๐ ใน พ.ศ. ๙๕๖ พระองค์ก็ได้ทรงยกกองทัพเข้าไปใหม่ในดินแดนที่อยู่เหนือแคว้นชินานขึ้นไป และต่อจากนั้นพระองค์ก็เลยหายสาบสูญไป

ไอรสของพระเจ้าฟั่นชุกาซึ่งจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงเรียกว่า ทิเจิน (Ti Chen) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ แต่ต่อมาก็ทรงสละราชสมบัติประทานพระนัคตาและเสด็จเข้าไปพำนักอยู่ในประเทศอินเดีย อาจเป็นพระเจ้าทิเจินนี้เองที่จารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ขนานพระนามว่า “กุงการาช” และกล่าวว่าพระองค์ทรงมีชื่อเสียง เนื่องจาก “คุณลักษณะของพระองค์ ซึ่งประกอบทั้งความรู้และความกล้าหาญผสมอยู่กับคุณลักษณะของกษัตริย์ราชสมบัตินั้นย่อมเป็นสิ่งยากที่จะละทิ้ง (แต่พระองค์ก็สู้ทรงเสียสละ) พระองค์รำพึงว่า

การทอดพระเนตรเห็นแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์เป็นลาภอันประเสริฐ และแล้วก็ได้เสด็จจาก ณ ที่นี้ไปยังแม่น้ำนั้น” พระเจ้าคิเจนกงทรงมีบุคลซึ่งมีนามปรากฏในศิลาจารึกในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ว่า “มโนรถวรมัน” ขึ้นครองราชย์ต่อ พระเจ้ามโนรถวรมันกงทรงเป็นพระนัดดาของพระเจ้าคิเจนนั่นเอง

เหตุการณ์ในอาณาจักรจัมปาต่อจากนั้นก็ไม่เป็นที่ทราบกันดีนัก ราว พ.ศ. ๙๖๓ ก็มีพระราชามซึ่งยังไม่ทราบกันแน่่ว่าเสด็จมาจากที่ใด มีพระนามว่ายังมา (Yang Mah) หรือ เจ้าชายทองขึ้นครองราชย์ หลังจากทรงยกกองทัพเข้าไปในแคว้นตังเกี๋ยไม่สำเร็จ ใน พ.ศ. ๙๖๔ พระเจ้ายังมาก็ทรงติดต่อขอให้ราชสำนักจีนยอมรับรู้ในความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ พระองค์สิ้นพระชนม์ในปีนั้น และพระโอรสผู้มีพระชันษาเพียง ๑๙ พรรษาก็ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์โดยทรงพระนามเช่นเดียวกัน และเริ่มเข้าไปปล้นสะดมดินแดนทางทิศเหนือของราชอาณาจักร ใน พ.ศ. ๙๗๔ พระองค์ได้ทรงส่งเรือกว่า ๑๐๐ ลำขึ้นไปปล้นสะดมตามฝั่งทะเลของแคว้นชานาน แต่กองทัพจีนก็ตอบโต้อย่างรวดเร็ว และได้ยกลงมาล้อมแคว้นฉูชู่ (แถบเมืองบาคอนบนแม่น้ำโขงเจียม) ในขณะนั้นพระราชามก็ไม่ประทับอยู่ แต่เนื่องจากเกิดพายุขึ้น กองทัพจีนจึงไม่สามารถมีชัยชนะและต้องยกทัพกลับไป ขณะนี้เป็นขณะที่พระเจ้ายังมาองค์ใหม่กำลังทรงพยายามติดต่อขอกองทัพจากอาณาจักรฟูนัน “เพื่อไปโจมตีแคว้นเจียวจู่ (ตังเกี๋ย)” แต่ก็ไม่สำเร็จ ใน พ.ศ. ๙๗๖ พระองค์จึงทรงขอร้องจะปกครองแคว้นนั้นจากประเทศจีน แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จอีก ต่อจากนั้นกองทัพจามก็พยายามบุกรุกขึ้นไปทางเหนือและได้ผลสำเร็จบ้าง ใน พ.ศ. ๙๘๙ ข้าหลวงจีนคนใหม่ประจำแคว้นตังเกี๋ย คือ ถันโฮจิ (T'an Ho-chih) จึงพยายามตอบโต้อย่างรุนแรง เขาได้เลิกติดต่อกับชนชาติจามซึ่งไม่อาจเชื่อถือได้ ถันโฮจิได้ยกกองทัพลงมาล้อมแคว้นฉูชู่ ได้โจมตีและปล้นสะดมแคว้นนั้น จากการรบพุ่งอีกครั้งหนึ่ง กองทัพจีนก็สามารถยึดเอาราชธานีของชนชาติจามซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเว้ในปัจจุบันได้ กองทัพจีนได้ยึดเอาทองคำบริสุทธิไปเป็นจำนวนมาก และพระราชามก็สิ้นพระชนม์ด้วยความเศร้าโศก

พระองค์ทรงมีผู้ครองราชย์ต่อเป็นโอรสหรือนัดดา ทรงนามว่าฟั้นเจินเฉง (Fan Chen-ch'eng) พระเจ้าฟั้นเจินเฉงได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๙๙, ๑๐๐๑, และ ๑๐๑๕ พระองค์คงเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเทวานีกะ ผู้ทรงสร้างจารึกภาษาสันสกฤตขึ้นที่เมืองจำปาศักดิ์ใกล้กับวัดภู

ถัดจากนั้นปรากฏว่าใน พ.ศ. ๑๐๒๗ พระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันทรงนามว่า ชัยวรมัน ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน ขอร้องให้ช่วยปราบปรามอาณาจักรลินยี ในขณะที่มีผู้ตั้งราชวงศ์ใหม่ขึ้นในอาณาจักรจัมปา จดหมายเหตุจีนเรียกท่านผู้นี้ว่าตังเกนจุน (Tang - ken - ch'un) และว่าเป็นโอรสของพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน อย่างไรก็ตามในพระราชสาส์นของพระเจ้าชัยวรมัน พระองค์ทรงแจ้งว่าเป็นแต่เพียงเจ้าประเทศราชของพระองค์ และมีนามว่าจิ่วจูโล (Chiu - ch'ou - lo) เท่านั้น แต่ก็ปรากฏว่าพระเจ้าจักรพรรดิจีนมิได้ทรงส่งกองทัพไปช่วยพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันปราบปรามอาณาจักรลินยีแต่อย่างใด ใน พ.ศ. ๑๐๓๔ ผู้ตั้งราชวงศ์ใหม่นี้ก็ยังครองอาณาจักรจัมปาอยู่ ภายใต้พระนามว่าพันตังเกนจุนและราชสำนักจีนก็ยอมรับว่าพระองค์ทรงเป็นพระราชาแห่งอาณาจักรลินยี แต่ใน พ.ศ. ๑๐๓๕ พระเจ้าพันตังเกนจุนก็ถูกขับไล่ออกจากราชบัลลังก์ โดยผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาแต่พระเจ้ายังมา เจ้าชายองค์นี้ทรงมีนามว่าจุนง (Chu Nong) ทรงครองราชย์อยู่ ๖ ปี จนกระทั่งจมน้ำทะเลสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๐๔๑ สำหรับผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ คือ พระเจ้าฟันเวนกววน (Fan Wen - K'uan) ฟันเทียนไค (Fan T'ien - k'ai) ซึ่งอาจเป็นพระเจ้าเทวรวมัน และ พิซุยปาโม (P'i - ts'ui - pa - mo) คือพระเจ้าวิชัยวรมัน เราก็มียุคเพียงระยะเวลาที่ทรงส่งราชทูตเข้าไปในประเทศจีนตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๔๕-๑๐๗๐

ใน พ.ศ. ๑๐๗๒ ก็เริ่มมีราชวงศ์ใหม่ขึ้นครองอาณาจักรจัมปาอีก เมื่อพระเจ้าวิชัยวรมันสิ้นพระชนม์ลงในปีนั้น บุตรของพราหมณ์และนักคาของพระเจ้าัมโนรทรวมันก็ขึ้นครองราชย์ ท่านผู้นี้สืบเชื้อสายลงมาแต่พระราชามที่เสด็จไปทรงแสวงบุญยังฝั่งแม่น้ำคงคานั้นเอง และมีเชื้อสายสัมพันธ์กับพระเจ้าวิชัยวรมันผู้ครองราชย์มาก่อนแต่เพียงห่างๆ พระองค์ทรงพระนามว่ารุทรวมัน และใน พ.ศ. ๑๐๗๓ ก็ได้ทรงรับการรับรองจากพระเจ้าจักรพรรดิจีน ใน พ.ศ. ๑๐๗๗ พระองค์จึงได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน

ใน พ.ศ. ๑๐๘๖ พระองค์ก็ทรงพยายามที่จะบุกรุกขึ้นไปทางเหนือถึงบรรพบุรุษของพระองค์อีก แต่ก็พ่ายแพ้แก่ฝั่มตู (Pham Tu) แม่ทัพของหลี่บอน (Li Bon) ผู้ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ครอบครองแคว้นตังเกีย แยกเป็นอิสระออกมาจากประเทศจีน คงเป็นในรัชกาลของพระเจ้ารุทรวมันนี่อีก ที่เทวาลัยพระภัทเรศวร ณ เมืองมิเชินได้ถูกไฟไหม้เป็นครั้งแรก เราไม่ทราบถึงเวลาสิ้นพระชนม์ของพระองค์ แต่ก็มักพยายามกล่าวกันว่าราชทูตจามที่เข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๑๑๑ และ ๑๑๑๕ นั้นเป็นของพระองค์ ทั้งนี้ ก็เพื่อไม่ให้รัชกาลของราชโอรสที่สืบต่อจากพระองค์คือพระเจ้าคัมภุรวมัน ซึ่งสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๑๗๒ ยาวนานเกินไปนั่นเอง

พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

พระราชาจามองค์ใหม่คือพระเจ้าคัมภุรมัน หรือ ฟันฟันจิ (Fan Fan-chih) ในจดหมายเหตุจีน พยายามที่จะฉวยโอกาสในการที่ราชวงศ์เฉิน (Ch'ien) ในประเทศจีน (พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๓๒) อ่อนอำนาจลง เพื่อที่จะไม่ต้องแสดงความอ่อนน้อมอีกต่อไป แต่เมื่อทรงเห็นว่าประเทศจีนกลับมีอำนาจเข้มแข็งขึ้นใหม่ โดย ยังเจียน (Yang Chien) ผู้ตั้งราชวงศ์ซุ่ยขึ้นใน พ.ศ. ๑๑๓๒ พระองค์ก็เริ่มที่จะมีสัมพันธไมตรีอันดีกับประเทศจีนใหม่ และได้ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปใน พ.ศ. ๑๑๓๘ แต่ใน ๑๐ ปีต่อมาพระเจ้าจักรพรรดิฉินก็โปรดให้เสี่ยวฟัง (Liu Fang) ซึ่งเพิ่งจะปราบปรามแคว้นตังเกี๋ยลงได้ ยกกองทัพเลยเข้าไปในอาณาจักรจัมปา การต่อต้านของพระเจ้าคัมภุรมันก็ไม่มีผล และกองทัพจีนก็เข้าครอบครองแคว้นฉุตลอคจนราชธานี ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ที่เมืองตราเทียวในปัจจุบันไว้ได้ กองทัพจีนได้ยึดเอาสิ่งที่ปล้นสะดมไปเป็นอันมาก เมื่อกองทัพจีนถอยกลับไปแล้ว พระเจ้าคัมภุรมันก็ทรงรวบรวมอาณาจักรจัมปาขึ้นใหม่ และขอประทานโทษต่อพระเจ้าจักรพรรดิฉิน แต่หลังจากนั้นพระองค์ก็ทรงละเลยไม่ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปยังประเทศจีนอีก อย่างไรก็ดีเมื่อราชวงศ์ถังได้ขึ้นครองประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๑๖๑ พระเจ้าคัมภุรมันก็ทรงส่งราชทูตเข้าไปในประเทศจีนอีกอย่างน้อยที่สุด ๓ ครั้ง คือ ใน พ.ศ. ๑๑๖๖, ๑๑๖๘ และ ๑๑๗๑

คงเป็นพระเจ้าคัมภุรมันองค์นี้เอง ที่ได้ทรงต้อนรับเสนาบดีนามว่าสิงหนทพจากประเทศกัมพูชา พระเจ้ามเหศวรมันแห่งอาณาจักรขอมได้ทรงส่งเสนาบดีท่านนี้เข้าไปเพื่อผูกสัมพันธ์ไมตรีกับอาณาจักรจัมปา ในระหว่างที่ครองราชย์อันยาวนานซึ่งมาสิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๑๑๗๒ พระเจ้าคัมภุรมันได้ทรงซ่อมเทวาลัยพระภัทเรศวร ซึ่งถูกไฟไหม้ในรัชกาลของพระราชบิดาของพระองค์ และได้ถวายนามแก่เทวาลัยแห่งใหม่นี้ว่าเทวาลัยพระคัมภุรภัทเรศวร คือเพิ่มพระนามของพระองค์เองเข้ากับพระนามของพระราชบิดาในสมัยโบราณ คือ พระเจ้าภัทรวรมัน เป็นเวลานานมาแล้วที่มีผู้กล่าวว่าเทวาลัยแห่งใหม่นี้คือปราสาทใหญ่ที่เมืองมิเชิน แต่กำหนดอายุของศิลปจามที่ศาสตราจารย์สแตร์น (Ph. Stern) ค้นคว้าใหม่ ก็กล่าวว่าปราสาทหลังใหญ่ที่เมืองมิเชินนี้สร้างขึ้นภายหลังรัชกาลของพระเจ้าคัมภุรมันมาก คือสร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เท่านั้น แต่มีปราสาทอีกหลังหนึ่ง ณ เมืองมิเชินที่มีเลขที่ว่า E 1 อันอาจสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้

พระเจ้าคัมภุรมันทรงมีโอรสที่ขึ้นครองราชย์ ทรงนามว่ากัณฑรปธรรม หรือ ฟันดูลิ (Fan T'ou-li) ในจดหมายเหตุจีน ในรัชกาลของพระองค์มีแต่ความสงบเรียบร้อย

พระองค์ได้ทรงส่งเครื่องราชบรรณาการอันมีค่าเข้าไปถวายพระเจ้าถังไทจงแห่งประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๑๗๓ และ ๑๑๗๔

สำหรับพระเจ้าประกาศธรรม หรือ ฟันเจินลุง (Fan Chen-lung) โอรสของพระเจ้ากัณฑ์ทรปรธรรม เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อใด เราทราบแต่เพียงว่าพระองค์ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน ๒ ครั้งใน พ.ศ. ๑๑๘๓ และ ๑๑๘๕ พระองค์ถูกปลงพระชนม์โดยเสนาบดีของพระองค์ใน พ.ศ. ๑๑๘๘

หลังรัชกาลอันสั้นของพระเจ้ากัณฑ์ทรธรรมัน ผู้เป็นโอรสของพรหมมณต์ศัทยเกาศิกัศวามินและพระชนินทรภิกษีองค์หนึ่งของพระเจ้าประกาศธรรม ราชบัลลังก์จามก็กลับมาสู่รัชทายาทอันชอบธรรมอีก คือมาตกอยู่แก่พระชนินทรภิกษีอีกองค์หนึ่งของพระเจ้าประกาศธรรม เจ้าหญิงองค์นี้ทรงเป็นพระราชธิดาของพระมเหสีเอกแห่งพระเจ้ากัณฑ์ทรปรธรรม และตามจดหมายเหตุจีนฉบับเก่าแห่งราชวงศ์ถัง เจ้าหญิงองค์นี้ก็ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกด้วย อย่างไรก็ดี บรรดาจารึกจามก็ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้เลย จารึกจามกล่าวแต่เพียงว่าพระธิดาของพระเจ้ากัณฑ์ทรปรธรรมทรงมีพระนัดดานามว่า ชกัทรธรรม เจ้าชายองค์นี้ได้เสด็จเข้าไปในประเทศกัมพูชาและได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงศรวาณี พระธิดาของพระเจ้าอัครธรรมันแห่งอาณาจักรขอม จากการสมรสนี้ก็เกิดมีเจ้าชายองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ประกาศธรรม เจ้าชายองค์นี้ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๑๙๖ และใช้พระนามว่าพระเจ้าวิกิรานธรรมัน พระองค์ทรงใช้เวลาในรัชกาลของพระองค์อันยาวนานและสงบ สร้างศาสนสถานขึ้นหลายแห่งในบริเวณเมืองมิเชิน ตราเกี้ยว และณสถานที่แห่งอื่น ๆ ในแคว้นกวางันัม ศาสนสถานหลายแห่งที่ทรงสร้างขึ้นแสดงให้เห็นว่า ณ อาณาจักรจัมปาในขณะนั้น มีการเคารพนับถือพระนารายณ์ ซึ่งก็ยังมิได้แบ่งออกเป็นลัทธิไวษณพนิกายอย่างแท้จริง จารึกบนศิลาซึ่งค้นพบในแคว้นชาญฮัว (Khanh-hoa) ทางทิศเหนือของเมืองญัตรัง แสดงว่าอาณาจักรจัมปาสมัยพระเจ้าวิกิรานธรรมันได้แผ่ลงไปมากทางทิศใต้ พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๑๙๖, ๑๒๐๐, ๑๒๑๒ และ ๑๒๑๓ ถ้าเราจะไม่ยอมให้รัชกาลของพระองค์ดูยาวนานเกินไปแล้ว เราก็จำต้องยอมรับว่าราว พ.ศ. ๑๒๒๙ มีพระราชาจามอีกองค์หนึ่งขึ้นเสวยราชย์ และทรงพระนามเช่นเดียวกันว่าพระเจ้าวิกิรานธรรมัน (ที่ ๒) พระราชาองค์ใหม่นี้ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน ถึงประมาณ ๑๕ ครั้งระหว่าง พ.ศ. ๑๒๒๙ - ๑๒๗๔

ใน พ.ศ. ๑๒๙๒ พระเจ้ารุทรธรรมันที่ ๒ ก็เสด็จขึ้นเสวยราชย์ เราไม่ทราบถึงเรื่องราวของพระองค์คืบนัก ที่ทราบถึงพระนามของพระองค์ได้ก็เนื่องจากการที่พระองค์ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนในปีนั้นเท่านั้น

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕

ตลอดระยะเวลาที่กล่าวมาแล้ว ศูนย์กลางของอาณาจักรจัมปาอยู่ที่แคว้นถัวเถียน และกวางนัมทางภาคกลางของประเทศเวียดนามปัจจุบัน แต่ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ศูนย์กลางของอาณาจักรจัมปาก็เริ่มเคลื่อนย้ายลงไปทางใต้ คือไปอยู่ที่เมืองปานทวร์งค์ (ผันรังในปัจจุบัน) และเมืองเกาฐาร (ญาครังในปัจจุบัน) ในขณะเดียวกันใน พ.ศ. ๑๓๐๑ จกหมายเหตุจีนก็เลิกกล่าวถึงอาณาจักรลินยี แต่กล่าวถึงอาณาจักรฮวนหวัง (Huan - wang) แทน นอกจากนี้ราชวงศ์ใหม่ที่ครองราชย์อยู่ทางภาคใต้ ก็ริเริ่มประเพณีที่จะตั้งพระนามของพระราชามีเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว เพื่อแสดงว่าพระองค์เสด็จขึ้นไปประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นใดและเสด็จขึ้นไปรวมกับเทพเจ้าองค์ไหน เราไม่อาจทราบถึงที่มาและระยะเวลาของพระราชวงศ์แรกทางภาคใต้ของประเทศจัมปาที่ทรงริเริ่มประเพณีเช่นนี้ได้ พระองค์คือพระเจ้าปฤถิวินทรวรมัน และมีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่ารุทโรลก พระองค์ทรงมีโอรสของพระภคินีที่ขึ้นครองราชย์ต่อทรงพระนามว่าพระเจ้าสัตยวรมัน (พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าอัสวารโลก) ในรัชกาลของพระเจ้าสัตยวรมัน กองทัพชวาก็ได้เข้ามารุกรานอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๓๑๗ กองทัพชวาได้ทำลายศาสนสถานดั้งเดิมของปราสาทโพนคร (Po Nagar) ณ เมืองญาครัง ศาสนสถานดั้งเดิมแห่งนี้กล่าวกันว่า พระเจ้าวิจิตรสาครซึ่งเป็นพระราชจามในเทพนิยาย ทรงเป็นผู้สร้างหลังจากที่ทรงขับไล่กองทัพชวาออกไปแล้ว พระเจ้าสัตยวรมันก็ทรงสร้างศาสนสถานแห่งใหม่ด้วยอิฐขึ้นแทนที่ และทรงกระทำพิธีฉลองเมื่อ พ.ศ. ๑๓๒๗

พระอนุชาของพระเจ้าสัตยวรมันทรงพระนามว่าอินทรวรมัน (ที่ ๑) ได้ขึ้นเสวยราชย์ต่อ พระองค์ออกจะเข้มแข็งในการศึกสงครามมาก อย่างไรก็ดี ใน พ.ศ. ๑๓๓๐ กองทัพชวาก็ได้เข้ามารุกรานอีก และได้ทำลายเทวาลัยพระภัทราธิปตีศวร ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของราชธานี คือเมืองวีรปุระใกล้กับเมืองผันรังปัจจุบันเสีย พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๓๓๖ และทรงสร้างศาสนสถานที่ถูกกองทัพชวาทำลายขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๑๓๔๒ พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ยังคงทรงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๓๔๔

ต่อมามีพระราชจามที่ยังคงครองราชย์อยู่ทางภาคใต้อีก คือ พระเจ้าหวิวรมันที่ ๑ ได้เสวยราชสมบัติต่อจากพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ พี่เขยของพระองค์ใน พ.ศ. ๑๓๔๕ และใน พ.ศ. ๑๓๔๖ ก็ได้ทรงส่งกองทัพเข้าไปบุกรุกชายเขตแดนประเทศจีนอย่างได้ผล ใน พ.ศ. ๑๓๕๒ พระองค์จึงได้ทรงส่งกองทัพเข้าไปในประเทศจีนอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้ผลดีเท่าคราว

แรก ในขณะที่คือราวต้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ แห่งอาณาจักรขอม ประเทศกัมพูชา ก็ดูเหมือนจะได้รับการรุกรานจากนายพลของจาม คือท่านเสนาบดีปาร์ (Pär) พระเจ้าหริวรมันที่ ๑ ยังคงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๓๕๖ และยังคงครองอยู่อีกใน พ.ศ. ๑๓๖๐ ในปีนี้ ท่านเสนาบดีปาร์ได้สร้างศาสนสถานขึ้นที่โพนคร ณ เมืองญาตรัง พระเจ้าหริวรมันที่ ๑ ทรงมีโอรสขึ้นครองราชย์ต่อ คือพระเจ้าวิกิรณทวารมันที่ ๓ พระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นที่โพนคร ณ เมืองญาตรัง และโพนคร ณ เมืองมอญุก (Mong-düc) ใน พ.ศ. ๑๓๙๗

หลังจากเอกสารต่าง ๆ ได้หายเงียบไปเป็นเวลา ๒๐ ปี เราก็คพบว่าใน พ.ศ. ๑๔๑๘ ราชวงศ์ใหม่ได้ครอบครองอาณาจักรจัมปาอยู่ทางภาคเหนือของประเทศ ณ เมืองอินทระปุระ ในแคว้นกวางนัมปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกันนักจดหมายเหตุจีนก็เปลี่ยนชื่ออาณาจักรจัมปาไปอีก คือเรียกว่าอาณาจักรจันเฉง (Chan-ch'eng) หรือเมืองแห่งชนชาติจัน คือจัมปาปุระนั่นเอง

พระราชผู้ทรงตั้งราชวงศ์ใหม่ ณ เมืองอินทระปุระ ทรงมีพระนามตามตำแหน่งว่า อินทรวรมัน (ที่ ๒) ในขณะที่เดียวกันทรงมีพระนามส่วนพระองค์ว่า ลักษมีนทร ภูมีศวรรครามส์วามิน ทรงอ้างว่าสืบเชื้อสายลงมาแต่บรรพบุรุษในเทพนิยายซึ่งมีนามว่าอุโรช และยกย่องพระอัยกาและพระบิดาขึ้นเป็นพระราชาทรงพระนามว่า รุทรวรมัน และ ภัทรวรมัน ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี พระองค์ก็ยังทรงย้ายอยู่ในศิลาจารึกของพระองค์ว่า “ราชอำนาจของพระองค์นั้นมิได้สืบเนื่องลงมาจากพระอัยกา หรือพระบิดา แต่พระองค์ได้เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแห่งอาณาจักรจัมปาก็เนื่องจากพระชตากรรม และบุญกุศลที่ได้เคยทรงกระทำไว้ในชาติทั้งหลายแต่ปางก่อน” พระเจ้าวิกิรณทวารมันที่ ๓ อาจจะทรงเลือกพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ ให้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ ทั้งนี้ก็เนื่องจากไม่ทรงมีรัชทายาท และอาจเป็นด้วยคำทูลขอของขุนนางผู้ใหญ่แห่งราชอาณาจักรก็ได้ พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ จะทรงครองอาณาจักรจัมปาอย่างปกติสุข และใน พ.ศ. ๑๔๒๐ ก็ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีน สองปีก่อนหน้านั้น คือใน พ.ศ. ๑๔๑๘ พระองค์ก็ได้ทรงสร้างพุทธสถานขนาดใหญ่ขึ้น สิ่งนี้เป็นหลักฐานครั้งแรกที่แสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนาลัทธิมหายานในอาณาจักรจัมปา พุทธสถานแห่งนี้ก็คือวัดลักษมีนทรโลกेश্বর ซึ่งนามของวัดทำให้นักไปถึงพระนามของผู้สร้าง วัดนี้ตรงกับซากโบราณสถาน ที่เมืองกงเคื่อง ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองมิเชิน

เมื่อพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์ทรงได้รับพระนามว่าบรมพุทธโลก และทรงมีพระนัถกาทรงพระนามว่า ชัยสิงหรวรมันที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ในรัชกาล

ของพระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๑ นี้ เราทราบศักราชแต่เพียง ๒ ศักราช คือ พ.ศ. ๑๔๔๑ และ ๑๔๔๖ อันเป็นศักราชที่จารึกกล่าวถึงการสร้างประติมากรรมยก่องบุกคัลที่ตายแล้วขึ้นเป็นเทวดาในรัชกาลของพระองค์ ในขณะที่เดียวกันพระญาติของพระมหาลีคือพระนางศรีภูวนเทวี มีนามว่า โปกลุง พิลีห์ ราชทวาร (Po Klung Pilih Rājadvāra) ซึ่งจะรับราชการเป็นขุนนางผู้ใหญ่อยู่ในอีก ๓ รัชกาลต่อมา ก็ได้ไปยังเฉาะชวา (ยวทวีปปุระ) เพื่อจะไปแสวงบุญ (สิทธิยาตรา) อาจเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้อิทธิพลของศิลปะชวามาปรากฏแก่ศิลปะจามในขณะนี้ เป็นต้นว่า ที่กงมี (Khüông-my) และที่เมืองมิเซิน

จารึกของท่านผู้นี้ทำให้เราทราบถึงพระราชอำนาจที่ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๑ คือโอรสของพระองค์ทรงพระนามว่าชัยศักตีรวมน์ และเราก็ไม่ทราบเรื่องราวอะไรเกี่ยวกับพระองค์เลย เว้นแต่ว่ารัชกาลของพระองค์คงจะสั้นมาก ต่อจากนั้นจึงถึงพระเจ้ายัตถรวมน์ที่ ๒ แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้อีกว่าพระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าชัยศักตีรวมน์อย่างไร ในรัชกาลของพระองค์คงจะมีเรื่องยุ่งยากอยู่ พระองค์ยังคงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๔๕๑ และ ๑๔๕๓

โอรสของพระเจ้ายัตถรวมน์ที่ ๒ ทรงพระนามว่าอินทรวมน์ที่ ๓ ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ จารึกได้กล่าวสรรเสริญความรู้ของพระองค์เกี่ยวกับวรรณคดีและปรัชญา พระองค์ได้ทรงสร้างรูปพระภักดีด้วยทองคำขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๖๑ ณ โพนครที่เมืองญาตรัง ในรัชกาลของพระองค์ ซึ่งมีระยะเวลานานกว่า ๔๐ ปี พระองค์ได้ทรงขับไล่กองทัพขอมซึ่งพยายามรุกรานเข้ามาในบริเวณเมืองญาตรังเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๙๓ ประติมากรรมทองรูปพระภักดีได้ถูกกองทัพขอมยัดเอาไป เป็นกองทัพซึ่ง“เต็มไปด้วยความโลภและความชั่วร้ายอย่างอื่นอีกมาก”อย่างไรก็ดีลงท้ายกองทัพขอมของพระเจ้าราเชนทรวมน์ก็ต้องพ่ายแพ้ไปอย่างย่อยยับ ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ในราว พ.ศ. ๑๕๐๒ พระเจ้าอินทรวมน์ที่ ๓ ก็ทรงสามารถฟื้นฟูสัมพันธไมตรีกับประเทศจีนซึ่งขาดหายไปตั้งแต่สมัยจลาจลในตอนปลายสมัยราชวงศ์ถังจนถึงสมัยห้าราชวงศ์ พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจีนในสมัยราชวงศ์จิ่วร่นหลัง ใน พ.ศ. ๑๔๙๔, ๑๕๐๑ และ ๑๕๐๒

พุทธศตวรรษที่ ๑๖

ในปี พ.ศ. ๑๕๐๓ ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าอินทรวมน์ คือ พระเจ้าชัยอินทรวมน์ที่ ๑ ได้ทรงส่งคณะทูตนำบรรณาการไปถวายแก่พระเจ้าจักรพรรดิฉินปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ซ้องซึ่งเสด็จขึ้นครองราชย์ในปีเดียวกันกับพระองค์ ๕ ครั้ง ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๕-๑๕๑๔

แสดงให้เห็นถึงความสม่ำเสมอในสัมพันธภาพระหว่างประเทศทั้งสอง ใน พ.ศ. ๑๕๐๘ พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ได้ทรงปฏิสังขรณ์ศาสนสถานทีโพนคร (Po Nagar) ซึ่งถูกกองทัพขอมปล้นสะดมเมื่อ ๑๕ ปีก่อน และได้ทรงประดิษฐานรูปเทพธิดาศิวลึงค์ขึ้นที่นั่น

ใน พ.ศ. ๑๕๑๕ พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรจัมปา แต่เราก็ไม่ได้ค้นพบจารึกของพระองค์เลย พระนามของพระองค์ตามที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนนั้น คงเป็น “ปรเมศวรรมัน” พระองค์ได้ทรงรักษาสัมพันธภาพไว้เป็นอย่างดีกับประเทศจีน และระหว่าง พ.ศ. ๑๕๑๕-๑๕๒๒ ก็ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไป ไม่น้อยกว่า ๗ คณะ ทรงเป็นกษัตริย์จามองค์แรกที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับอาณาจักรไดโคเวียต (Dai Co Viet) คืออาณาจักรญวนที่ตั้งเป็นอิสระขึ้น อาณาจักรนี้เพิ่งจะได้หลุดพ้นเป็นอิสระจากอาณาจักรจีน และเมื่อปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์คือผู้ตั้งตนเป็นอิสระ ได้ถูกปลงพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๒๒ เจ้าแห่งราชวงศ์โงซึ่งหลบหนีไปอาศัยอยู่ในอาณาจักรจัมปา ก็กราบทูลขอให้พระเจ้าปรเมศวรรมันทรงช่วยเหลือให้ตนได้ขึ้นครอบครองประเทศญวน ดังที่ราชวงศ์ของตนได้เคยครอบครองมาแต่ก่อนตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๘๒-๑๕๐๘ ดังนั้นกองทัพเรือจามจึงได้แล่นเข้าไปใกล้เมืองฮัวลู่ (Hoa-lü) ซึ่งเป็นราชธานีของพวกคิณใน พ.ศ. ๑๕๒๒ (ในแคว้นนิญบิญปัจจุบัน) แต่พายุก็ได้ทำลายกองทัพเรือนี้เสีย และคงเหลืออยู่แต่เรือสำเภาพระที่นั่งของกษัตริย์จามเท่านั้น

ในปีต่อมา ขุนนางชั้นสูงนามว่า แลฮวน (Lê Hoan) ได้ขึ้นครองราชสมบัติแห่งอาณาจักรไดโคเวียต และได้ตั้งราชวงศ์แลร์ุ่นแรกขึ้น ท่านผู้นี้ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังอาณาจักรจัมปา แต่พระเจ้าปรเมศวรรมันก็ได้ทรงจับคณะทูตจากไดโคเวียตไว้ พระเจ้าแลฮวนจึงได้ยกทัพมาปราบปราม ทำให้พระราชจามต้องสิ้นพระชนม์ และราชธานีก็ถูกทำลายใน พ.ศ. ๑๕๒๕ พระราชจามองค์ใหม่ซึ่งพระนามตามอักษรจีนบ่งว่าคงเป็นพระเจ้าอินทรวรมัน (ที่ ๔) ได้ทรงตั้งเมืองอินทรปุระซึ่งเป็นราชธานีเพื่อทรงหลบหนีไปอยู่ทางภาคใต้ของประเทศ และใน พ.ศ. ๑๕๒๘ ก็ได้ทรงพยายามขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าจักรพรรดิจีน แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ

ในระยะนี้ทางภาคเหนือของอาณาจักรจัมปา ชาวญวนนามว่า ลือแกตอง (Lüu Kê Tông) ก็ได้แย่งชิงอำนาจสำเร็จ และใน พ.ศ. ๑๕๒๖ เขาก็สามารถต้านทานการพยายามปราบปรามของพระเจ้าแลฮวนได้ เมื่อพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๔ สิ้นพระชนม์ ลือแกตองก็ประกาศตนเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรจัมปา และใน พ.ศ. ๑๕๒๘ ก็ได้ส่งราชสาส์นไปแสดง

ตนยังราชสำนักจีน การที่ชนต่างชาติเข้าครอบครองประเทศเช่นนี้ทำให้ประชาชนจามเป็นจำนวนมากได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ยังเกาะไหหลำและแคว้นกวางจิ๋ว (Kwangchou)

ใน พ.ศ. ๑๕๓๑ ชนชาวจามก็ได้รวมกันเข้าภายใต้ผู้นำท่านหนึ่งชื่อเมืองวิชัย ซึ่งอยู่ในแคว้นบิญคิญปัจจุบัน ลือแกทองชาวญวนได้สิ้นชีพลงในปีก่อนมา ดังนั้นชนชาวจามจึงได้ตั้งท่านผู้นั้นขึ้นเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าหวิรมันที่ ๒ เมื่อขึ้นครองราชสมบัติได้ไม่เท่าใด พระองค์ก็ต้องต่อสู้กับการรุกรานครั้งใหม่ของกองทัพญวนทางภาคเหนือของประเทศของพระองค์ใน พ.ศ. ๑๕๓๓ หลังสันติภาพชั่วคราวระยะเวลาอันสั้น ซึ่งแสดงโดยการสร้างเทวรูปพระอิศานภักเรศวร ณ เมืองมิเชินใน พ.ศ. ๑๕๓๔ การแลกเปลี่ยนเครื่องบรรณาการกับพระเจ้าจักรพรรดิจีนใน พ.ศ. ๑๕๓๕ และในปีเดียวกันนี้ก็มี การปลดปล่อยเชลยจาม ๓๖๐ คนซึ่งถูกกักขังอยู่ในแคว้นตังเกี๋ย หลังจากนั้น การรบพุ่งระหว่างพระเจ้าหวิรมันที่ ๒ ของจามกับพระเจ้าแลฮวนแห่งอาณาจักรโคโคเวียตก็เริ่มต้นขึ้นใหม่ ทั้งนี้ก็เนื่องจากใน พ.ศ. ๑๕๓๘ และ ๑๕๔๐ ชนชาติจามได้เข้าไปรุกรานดินแดนทางทิศเหนือของตนหลายครั้ง

พระเจ้าหวิรมันที่ ๒ ทรงตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองอินทรปุระ แต่ผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์ ซึ่งเราทราบนามอย่างไม่บริบูรณ์ว่า ยัง ปุ กุ วิชัยศรี—และครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๒ ก็ทรงย้ายราชธานีจากเมืองอินทรปุระอย่างเด็ดขาดใน พ.ศ. ๑๕๔๓ เพื่อเสด็จลงไปประทับที่เมืองวิชัย ณ เมืองบิญคิญปัจจุบัน (บางทีคงจะเป็น ณ สถานที่ตั้งปราสาทบิญลามในปัจจุบัน ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ตำบลเมืองจaban (Chaban) ที่มีบ่อนปรการล้อมรอบนั้นคงเป็นเมืองวิชัยในสมัยหลัง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าปราสาททองแดงซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองนั้น เพิ่งสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นี้เอง) ต่อจากนั้นอาณาจักรจัมปาก็ถูกกกดตันจากอาณาจักรญวนทางภาคเหนือมากยิ่งขึ้นทุกที และตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมาแม้ว่าบางครั้งอาจจะมีชัยชนะ แต่ส่วนใหญ่ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรจัมปาก็เป็นแต่เพียงการถดถอยของอารยธรรมอินเดียต่อหน้าอารยธรรมจีน

พระเจ้ายัง ปุ กุวิชัย ซึ่งขึ้นครองราชย์ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และได้ทรงอพยพออกจากเมืองอินทรปุระ (ในแคว้นกวางหนัม) ใน พ.ศ. ๑๕๔๓ เพื่อเสด็จลงไปประทับที่เมืองวิชัย (คือเมืองบิญคิญปัจจุบัน) ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๗-๑๕๔๘ เพื่อแจ้งถึงการเปลี่ยนราชธานีครั้งนี้

พระองค์ทรงมีผู้ครองราชย์ต่อก่อน พ.ศ. ๑๕๕๓ พระนามของพระราชองค์ใหม่นี้ตามอักษรจีนอาจเป็น “หวิรมัน (ที่ ๓)” และทรงครองราชย์อยู่ประมาณ ๑๐ ปี

ใน พ.ศ. ๑๕๖๔ พระเจ้าปรเมศวรมันที่ ๒ ซึ่งได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ๓ ปีก่อนหน้านั้น ก็ได้ทรงประจักษ์ว่าดินแดนทางภาคเหนือของพระองค์ในแคว้นกวางบิญปัจจุบันได้ถูกรุกรานจากบุตรคนโตของหลี่โตโต (Ly Thai-tô) ผู้ตั้งราชวงศ์หลี่ของเวียตนามขึ้น บุตรคนโตนี้มีนามว่าผาตมา (Phat—Ma) และใน พ.ศ. ๑๕๖๑ ก็ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากบิดา โดยทรงพระนามว่าหลี่โตตอง (Ly Thai-tông) ประชาชาติจามต้องพ่ายแพ้และถูกรุกรานใหม่อีกใน พ.ศ. ๑๕๖๙

ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๖๓ และ ๑๕๘๔ พระเจ้าวิกรานตวรมันที่ ๔ ก็ทรงมีรัชกาลที่มีกัมพูและยุงเหยิง และใน พ.ศ. ๑๕๘๕ โอรสของพระองค์คือพระเจ้าชัยสิงหวรมันที่ ๒ ก็ทรงแจ้งให้ราชสำนักจีนทราบว่าได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ปีต่อมาพระองค์ได้เสด็จไปปล้นสะดมฝั่งทะเลของอาณาจักรไคเวียต (ญวน) พระเจ้าหลี่โตตองจึงทรงตระเตรียมกองทัพเรือเพื่อเป็นการแก้แค้น พระจักรพรรดิญวนได้ทรงคุมกองทัพลงมาเองใน พ.ศ. ๑๕๘๗ ในการรบกันครั้งแรกซึ่งคงเป็นแถบแคว้นถัวเถียนปัจจุบัน พวกจามก็พ่ายแพ้และพระราชจามเองก็ถูกตัดพระเศียรในสนามรบ พระเจ้าหลี่โตตองได้ทรงบุกรุกลงไปกระทั่งถึงเมืองวิชัย พระองค์ทรงยึดเมืองนั้นไว้ได้ และได้ขนาบเสนามกำนัลของพระเจ้าชัยสิงหวรมันที่ ๒ กลับไปด้วย

ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยสิงหวรมันที่ ๒ ทรงเป็นนักรบในสกุลขุนนางและใช้พระนามว่าพระเจ้าชัยปรเมศวรวรมันที่ ๑ ในรัชกาลนี้ก็เริ่มมีศิลาจารึกขึ้นใหม่ทางภาคใต้ของประเทศ ปรากฏว่าประชาชนแถบเมืองปาดทุงก์ “เป็นคนชั่ว กระทำแต่ความเลว และมักเป็นกบฏต่อพระราชอาของตนอยู่เสมอ” พวกเขาได้ปฏิเสธไม่ยอมรับพระราชอำนาจของพระองค์ ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. ๑๕๙๓ พระเจ้าชัยปรเมศวรวรมันที่ ๑ จึงโปรดให้ราชนักดาทรงพระนามว่ายุวราชศรีเทวราชมหาเสนาบดี ยกทัพไปปราบปราม เพื่อฉลองชัยชนะครั้งนี้ ยุวราชจึงโปรดให้ประดิษฐานศิลาตั้งขึ้นบนเนินเขาโพกลองการาย (Po Klaung Garai) และสร้างเสาศแห่งชัยชนะขึ้นด้วย ทางด้านพระเจ้าแผ่นดิน ก็ได้โปรดให้ซ่อมเทวาลัยโพนครที่เมืองญาควังขึ้นในปีเดียวกัน และได้ทรงอุทิศทาสซึ่งในจำนวนนั้นปรากฏว่ามีชนชาติ ขอม จีน ชนแห่งเมืองพุกาม และสยาม (คือชนชาติไทย) รวมอยู่ด้วย พระองค์มีพระประสงค์ที่จะมีสัมพันธไมตรีอันดีกับประเทศเพื่อนบ้านทางทิศเหนือ จึงได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ๓ ครั้ง ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๙๓—๑๕๙๙ และทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังอาณาจักรไคเวียต ๕ ครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๙๐—๑๖๐๓

พุทธศตวรรษที่ ๑๗

ผู้ที่ปกครองต่อจากพระเจ้าชัยปรมเสวรวรมันที่ ๑ ในช่วงระยะเวลาอันสั้น คือ พระเจ้าภัทรวรมันที่ ๓ เราทราบแต่เพียงว่าพระองค์ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๖๐๔ ในปลายปีนั้น อนุชาของพระองค์คือพระเจ้ารุทรวรมันที่ ๓ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อ พระองค์ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๐๕ และทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังอาณาจักรโคเวียต ๓ ครั้ง ใน พ.ศ. ๑๖๐๖, ๑๖๐๘ และ ๑๖๑๑ แต่ตั้งแต่ต้นรัชกาลของพระองค์ พระองค์ก็ทรงตระเตรียมที่จะทำสงครามกับอาณาจักรโคเวียต และทรงเริ่มเข้าโจมตีอาณาจักรนั้นในปลาย พ.ศ. ๑๖๑๑ พระเจ้าหลี่ถัญตองก็ได้ทรงตอบโต้อย่างทันที่ คือได้ทรงยกกองทัพเรือลงมาจนกระทั่งถึงเมืองศรีบานอย (ในแคว้นคิญิน) ใกล้กับราชธานีของพวกเขา พระองค์ได้ทรงทำลายกองทัพจามซึ่งตั้งคอยอยู่ภายในบนผืนแผ่นดินใหญ่ พระเจ้ารุทรวรมันที่ ๓ ได้ทรงหลบหนีออกไปจากราชธานีในเวลากลางคืน ประชาชนในเมืองจิงยอมแพ้ และพระเจ้าจักรพรรดิฉวนก็เสด็จเข้าเมืองได้โดยง่าย

นายมาสเปโร (G. Maspero) ผู้แต่งหนังสือเรื่องอาณาจักรจัมปา ได้เขียนไว้ว่า “พระเจ้าจักรพรรดิฉวนได้ทรงส่งกองทัพติดตามพระราชจามที่หลบหนีไป และส่งท้ายก็ทันจับเป็นเชลยได้ภายในดินแดนแห่งประเทศกัมพูชา (เมื่อเดือนที่ ๔ พ.ศ. ๑๖๑๒) ในเดือนต่อมา พระจักรพรรดิฉวนก็พระราชทานเลี้ยงอาหารขนาดใหญ่ แก่เสนาบดีทั้งหมดของพระองค์ในพระราชวังแห่งพระราชจาม และเพื่อเป็นเครื่องหมายแสดงว่าพระองค์ทรงมีชัยชนะและปราบปรามพระราชจามได้ พระองค์จึงทรงกระทำกรพ้อนวิคัยโล่และทรงเล่นกีฬาอยู่เหนือชั้นบันไดแห่งท้องพระโรงของกษัตริย์จาม ในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ทรงริบเร่งที่จะแจ้งข่าวแห่งชัยชนะของพระองค์และการจับกุมพระราชจามให้แก่พระเจ้าจักรพรรดิจีนคือ พระเจ้าเชนซุง (Shen Tsung) การสำรวจสำมะโนครัวปรากฏว่าประชาชนจามทั้งหมดมีจำนวนมากกว่า ๒,๕๖๐ ครอบครัวยุคแรก พระองค์ได้รับสั่งให้จุดไฟเผาบ้านเรือนทั้งหมดที่สร้างอยู่ในกำแพงและรอบ ๆ เมืองวิชัยเสีย”

ภายหลังที่ทรงนำพระเจ้ารุทรวรมันที่ ๓ รวมทั้งมเหสีและโอรสธิดามายังแคว้นตั้งเคียงอย่างเป็นเชลยแล้ว พระจักรพรรดิฉวนก็ทรงปลดปล่อยให้เป็นอิสระใน พ.ศ. ๑๖๑๒ โดยการแลกเปลี่ยนกับ ๓ แคว้นทางภาคเหนือของอาณาจักรจัมปา ซึ่งตรงกับแคว้นกวางบิญและกวางตริในปัจจุบัน เราไม่ทราบว่าภายหลังจากที่ทรงถูกปลดปล่อยให้เป็นอิสระแล้ว พระราชจามทรงสามารถกลับมา มีราชอำนาจอีกบนอาณาจักรที่ได้รับความกระทบกระเทือนอย่าง

รุนแรงและมีอาณาเขตลดน้อยลงไปมากอีกหรือไม่ สิ่งที่น่าสงสัยก็คือว่าราชวงศ์ของพระองค์ซึ่งได้ครองราชย์มาแต่ พ.ศ. ๑๕๘๗ นั้น ได้ดับหายไปกับพระเจ้ารุทรวรมันที่ ๓ ในราว พ.ศ. ๑๖๑๗

ใน พ.ศ. ๑๖๑๗ เจ้าชายทรงนามว่า ถาง (Thang) หรืออีกนัยหนึ่งวิษณุมูรติหรือมาธวมูรติหรือเทวคามูรติก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระราชาจามภายใต้พระนามว่าพระเจ้าหิรวรมัน (ที่ ๔) พระบิดาของพระองค์อยู่ในสกุลตันมะพัวว (นริเกศวรค์) และพระมารดาก็อยู่ในสกุลตันหมาก (กรมูกวงค์) ตั้งแต่เริ่มต้นรัชกาล พระองค์ก็ทรงขับไล่การรุกรานของกองทัพญวนออกไป และต่อมาก็ทรงรบชนะกองทัพขอม และสามารถรุกไล่เข้าไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขงได้ ใน พ.ศ. ๑๖๑๙ พระองค์ได้ทรงร่วมกับประเทศจีนยกกองทัพไปรบอาณาจักรไคเวียดอย่างไม่สู้เต็มพระทัยนัก และในปีต่อมาพระองค์ก็ได้ทรงส่งบรรณาการไปยังอาณาจักรไคเวียด

พระเจ้าหิรวรมันที่ ๔ ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ในรัชกาลของพระองค์ “ทำให้อาณาจักรจัมปามีความรุ่งเรืองดุจดังกาลก่อน” พระองค์ได้ทรงปฏิสังขรณ์เมืองจัมปาปุระและสิงหปุระในแคว้นกวางนัม และทรงสร้างศาสนสถานขึ้นหลายแห่งที่เมืองมิเชิน ใน พ.ศ. ๑๖๒๓ พระองค์ก็ทรงราชาภิเษกโอรสของพระองค์ คือ เจ้าชายวาก (Vak) ผู้มีพระชนม์เพียง ๔ พรรษา ขึ้นเป็นพระราชา ทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยอินทรวรมัน (ที่ ๒) และพระองค์เองก็สิ้นพระชนม์ในปีถัดไป

พระราชบิดา “ไม่ทรงรู้จักสิ่งที่ดีหรือชั่วในการปกครองราชอาณาจักร และทรงกระทำการทุกอย่างที่ตรงข้ามกับกฎการปกครองของประเทศ” ด้วยเหตุนี้ภายในระยะเวลา ๑ เดือน จึงจำเป็นที่จะต้องตั้งผู้สำเร็จราชการ การเลือกได้ไปตกที่พระปิตุลาของพระราชบิดาผู้ทรงเยาว์วัย คือเจ้าชายปาง (Pang) ผู้เคยปราบปรามเมืองศัมภูปุระได้จากพวกขอมในรัชกาลก่อน จึงได้มีการราชาภิเษกเจ้าชายปางขึ้นเป็นพระราชาทรงพระนามว่าบรมโพธิสัตว์ แต่การกระทำเช่นนี้ก็คงจะถือว่าเป็นการแย่งชิงราชสมบัติอย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าภายหลังการครองราชย์มาเป็นเวลา ๖ ปีด้วยการส่งเครื่องบรรณาการไปยังอาณาจักรไคเวียดทุกปี และการปราบปรามชาวป่าดงทุรกันที่ขัดขืนพยายามจะตั้งตนเป็นอิสระอยู่เสมอ ฝ่ายผู้ที่สนับสนุนพระราชนัดดาของพระองค์คือพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ ก็เป็นฝ่ายได้เปรียบ และใน พ.ศ. ๑๖๒๙ ก็สามารถยกพระองค์กลับขึ้นครองราชย์ได้ด้วยการปฏิวัติ

ตั้งแต่เสด็จกลับขึ้นครองราชย์ใหม่ พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ ก็ทรงเริ่มสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศจีน และได้ทรงส่งเครื่องบรรณาการไปยังอาณาจักรไคเวียดตรงตามเวลาจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๖๓๔ หลังจากนั้นก็ทรงหยุดส่งไป ๒-๓ ปี จนกระทั่งต้องถูกเดือน

พระองค์จึงเริ่มส่งเครื่องบรรณาการไปอีกตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๓๘ จนถึง พ.ศ. ๑๖๔๕ แต่ใน พ.ศ. ๑๖๔๖ ภัยการแนะนำของชาวญวนที่หลบหนีภัยเข้ามา พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ ก็ทรงคิดว่า อาจจะทรงยึดแคว้นจามทั้งสามแคว้นทางภาคเหนือของประเทศที่เสียไปตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๑๒ กลับคืนมาได้ แต่พระองค์ก็ทรงยึดคืนมาได้เพียง ๒-๓ เดือนเท่านั้น ต่อจากนั้นพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ ก็ทรงปกครองประเทศอย่างสงบลงมาจนกระทั่งถึงราว พ.ศ. ๑๖๕๖ พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์ศาสนสถานหลายแห่งตามแบบผู้ที่ครองราชย์มาก่อนพระองค์ และได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นอีกที่เมืองมิเซิน

พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ราว พ.ศ. ๑๖๕๖ และพระนักษัตรคือพระเจ้าทริวรมันที่ ๕ ก็ได้ขึ้นครองราชย์ต่อ พระองค์ทรงปกครองประเทศอย่างสงบ ทรงสร้างศาสนสถานในเมืองมิเซิน และรักษาสัมพันธภาพอันดีกับประเทศจีนและอาณาจักรไคเวียด ซึ่งได้มีการแลกเปลี่ยนคณะทูตกันหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๙-๑๖๖๙ พระองค์คงจะไม่ทรงมีรัชทายาทที่เหมาะสมสำหรับขึ้นครองราชย์ต่อ ดังนั้นใน พ.ศ. ๑๖๗๖ จึงได้ทรงยอมรับเจ้าชายซึ่งไม่ทราบเชื้อสายอย่างแน่นอนขึ้นเป็นพระยุพราช เจ้าชายองค์นี้ประสูติใน พ.ศ. ๑๖๔๙ และได้ขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๖๘๒ ทรงพระนามว่าชัยอินทรวรมัน (ที่ ๓)

การที่พระราชจามองค์ใหม่ได้ทรงสร้างศาสนสถานในเมืองมิเซินใน พ.ศ. ๑๖๘๓ และที่โพนคร ณ เมืองญารังใน พ.ศ. ๑๖๘๖ ก็แสดงให้เห็นว่าราชอาณาจักรของพระองค์คงจะมีอยู่ทั้งทางภาคเหนือและภาคใต้ของประเทศ ใน พ.ศ. ๑๖๗๔ พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๓ ได้เคยทรงช่วยเหลือพวกขอมโดยการยกทัพไปโจมตีอาณาจักรไคเวียด ณ เมืองแงอาน แต่ต่อมาก็ทรงหันกลับไปคืนดีกับอาณาจักรไคเวียดใหม่ ดังนั้นกองทัพขอมจึงได้ยกเข้ามารุกรานอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๖๘๘ และพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๓ ก็เลยหายสาบสูญไปในการรบพุ่งครั้งนี้

ในตอนนี้อาจกล่าวได้ว่า ทั้งราชธานีและเขตแดนส่วนใหญ่ของอาณาจักรจัมปาต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของประเทศกัมพูชา (จากการครอบครองของขอมครั้งนี้ รวมทั้งครั้งที่ ๒ ในระยะอีก ๕๐ ปีต่อมา ก็มักกล่าวกันว่าทำให้ศาสนสถานของจามที่เมืองบิญตัญญูมีอิทธิพลของศิลปะขอม รวมทั้งการค้นพบประติมากรรมขอมในอาณาจักรจัมปาคด้วย) ชาวเมืองปาดนุรงค์หรือผันรัง ได้ยอมให้พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ของอาณาจักรจัมปาคือ พระเจ้าทริวรมันที่ ๔ ประทับอยู่ที่นั่น พระองค์ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. ๑๖๘๘ และต่อจากนั้นก็ทรงหลบหนีไปอยู่ทางภาคใต้ของประเทศ ความจริงพระองค์ไม่เคยทรงปกครองประเทศเลย และได้รับสมญาเมื่อ

สิ้นพระชนม์แล้วว่าพรหมโลก โอรสของพระองค์ทรงพระนามว่ารัตนภูมิวิชัยหรือคิวนันทนะ ผู้สืบเชื้อสายลงมาจากพระเจ้าบรมโพธิสัตว์ และได้หลบหนีไปอยู่ยังต่างประเทศในรัชกาลของพระเจ้าหริวรมันที่ ๕ และพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๓ “ในขั้นต้นเจ้าชายองค์นี้ได้เสด็จออกจากประเทศของพระองค์ และได้ไปทรงทนทุกข์ทรมานอยู่ในต่างประเทศเป็นเวลานาน ต่อจากนั้นพระองค์จึงได้เสด็จกลับเข้ามายังอาณาจักรจัมปา” พระองค์ได้เสด็จตามพระราชบิดาของพระองค์ (พระเจ้ารุทรวรมันที่ ๔) ไปประทับอยู่ที่เมืองปาณฑุรงค์ ณ ที่นั้นประชาชนก็ได้ตั้งพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ใน พ.ศ. ๑๖๕๐ โดยทรงพระนามว่าชัยหริวรมัน (ที่ ๑) ใน พ.ศ. ๑๖๕๑ พระองค์ทรงสามารถต่อต้านการรุกรานของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แห่งประเทศกัมพูชาไว้ได้ และใน พ.ศ. ๑๖๕๒ ก็ทรงสามารถยึดเมืองวิชัยคือราชธานีจามกลับคืนมาได้จากเจ้าชายขอมผู้ทรงนามว่าหิเทพ ณ เมืองวิชัยพระองค์ก็ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษก

แต่ราชกิจของพระเจ้าชัยหริวรมันที่ ๑ ก็เพิ่งเริ่มต้น เพราะเหตุว่าตลอดรัชกาลของพระองค์ ซึ่งคงอยู่เป็นเวลา ๑๗ ปีนั้น พระองค์ต้องทรงกระทำสงครามอยู่ตลอดเวลาเพื่อรักษาราชอำนาจของพระองค์ ในขั้นต้นต้องทรงต่อสู้กับพวกกิริฎะคือพวกชาวเขา พวกชวระเดมทะ และชนป่าเถื่อน (มเลจนะ) อื่นๆ พวกเหล่านี้อยู่ภายใต้การควบคุมของพีเยยผู้ไม่ซื่อสัตย์ต่อพระองค์คือ เจ้าชายวงศราช เมื่อเจ้าชายองค์นี้ต้องรบพ่ายแพ้ใน พ.ศ. ๑๖๕๓ ก็ได้ทรงร้องขอความช่วยเหลือจากพระเจ้ารพรรคิแห่งอาณาจักรโคเวียต ผู้ซึ่งได้ประทานพลเป็นจำนวน ๕,๐๐๐ คนมาจากแคว้นถาญฮัวและเมืองแงอาน จาริก ณ เมืองมิเชินได้กล่าวว่า “พระราชแห่งพวกยวนะ (คือยวน) เมื่อทรงทราบว่าพระราชแห่งประเทศกัมพูชาได้ทรงสร้างอุปสรรคให้แก่พระเจ้าชัยหริวรมัน จึงได้ทรงตั้งเจ้าชายแห่งอาณาจักรจัมปาผู้มีชื่อว่าวงศราชขึ้นเป็นกษัตริย์ พระองค์ได้พระราชทานเสนาบดีชาวยวนะให้หลายคน รวมทั้งกองทัพชาวยวนะที่กล้าหาญอย่างยิ่งเป็นจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ คน และ ๑๐๐๐.....กองทัพนี้ได้รุกรลงมาถึงที่ราบแห่งทัลวา (และละวัง) ดังนั้นพระเจ้าชัยหริวรมันจึงทรงนำทัพทั้งหมดแห่งเมืองวิชัย กองทัพทั้งสองฝ่ายได้สู้รบกันอย่างดุร้าย พระเจ้าชัยหริวรมันก็ทรงมีชัยชนะแก่วงศราช กองทัพยวนะได้ล้มตายลงเป็นจำนวนมาก” หลังจากประเทศได้สงบลงแล้ว พระเจ้าชัยหริวรมันก็ทรงปราบปรามเมืองอมราวตีในแคว้นกวางันมได้ ใน พ.ศ. ๑๖๕๔ และทรงปราบปรามเมืองปาณฑุรงค์ได้ใน พ.ศ. ๑๗๐๓ ภายหลังที่ได้สู้รบกันอยู่เป็นเวลาถึง ๕ ปี

เมื่อทรงได้ชัยชนะทุกด้านเช่นนี้แล้ว พระเจ้าชัยหริวรมันก็ทรงสร้างศาสนสถานเพิ่มเติมขึ้นอีกที่เมืองมิเชินและโพนคร ซึ่งเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ๒ แห่งในอาณาจักรจัมปา

พระองค์ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๙๘ และได้ทรงส่งคณะทูตหลายชุดเข้าไปยังอาณาจักรโคเวียตตั้งแต่ พ.ศ. ๑๖๙๕-๑๗๐๙

พระองค์ทรงมีขุนนางผู้สูงศักดิ์นามว่าชยอินทรวรมันแห่งเมืองครามปุระ ฟานักอยู่ในราชสำนัก ท่านผู้นี้ “ชำนาญในอาวุธทุกชนิด.....คล่องในศาสตร์ทุกคัมภีร์ ทราบไวยากรณ์ โหราศาสตร์ ฯลฯ รู้ลัทธิปรัชญาทุกข้อ เชี่ยวในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ฯลฯ เปรื่องปราชญ์ในธรรมศาสตร์ทุกกระบวน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์นารทียะและภารทวียะ ชื่นชมในธรรม...” ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๖-๑๗๐๘ ท่านชยอินทรวรมันก็ได้สร้างศาสนสถานขึ้นที่เมืองมิเชิน

พุทธศตวรรษที่ ๑๘

เราไม่ทราบถึงสาเหตุแห่งการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชยหริวรมันที่ ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๙-๑๗๑๐ ไม่แน่ว่าโอรสของพระองค์คือเจ้าชายชยหริวรมัน (ที่ ๒) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์หรือไม่ อย่างไรก็ตาม ท่านชยอินทรวรมันแห่งเมืองครามปุระก็สามารถแย่งชิงราชสมบัติได้ และใน พ.ศ. ๑๗๑๐ ก็ได้แจ้งให้ราชสำนักจีนทราบถึงการเสด็จขึ้นครองราชย์

ในต้นรัชกาลของพระองค์ได้ทรงกระทำการต่อสู้กับประเทศกัมพูชา และด้วยเหตุนี้เองจึงได้ทำสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าจักรพรรดิแห่งอาณาจักรโคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๑๓ ด้วยการส่งบรรณาการไปถวาย ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ เนื่องจากการนำของชาวจีนที่เรือแตก (ตามหนังสือลึงไวไตตาของจีน) ม้าควนลินก็ได้เขียนไว้ว่า “พระราชแห่งอาณาจักรจีนเฉง (Chan-ch'eng) คือจัมปา) ก็ได้เข้าโจมตีราชธานีของอาณาจักรเจนละ (กัมพูชา) อย่างไม่ทันรู้เนื้อรู้ตัวด้วยกองทัพเรืออันเข้มแข็ง ได้ปล้นสะดมราชธานี และประหารพระราชแห่งอาณาจักรเจนละโดยไม่ยอมฟังเสียงร้องขอสันติภาพ จากนั้นจึงเกิดความเกลียดชังระหว่างกันและกันอย่างใหญ่หลวง ซึ่งมีผลประจักษ์อยู่ในปีที่ ๕ แห่งศักราชฉิงยวน (ch'ing-yüan) คือ พ.ศ. ๑๗๓๓)”

หลังจากราชธานีของประเทศกัมพูชาได้ถูกกองทัพเรือจามเข้าโจมตี โดยไม่รู้ตัวแล้ว ประเทศกัมพูชาก็มีกษัตริย์ที่ทรงอนุภาพขึ้นครองราชย์คือพระเจ้าชยวรมันที่ ๗ ปรากฏว่าเจ้าชายขอมองค์นี้ได้เคยเสด็จยกกองทัพเข้าไปในอาณาจักรจัมปายังเมืองวิชัยซึ่งเป็นราชธานี ณ ที่นั้นพระองค์ก็ได้ทรงทราบว่าพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าธรณีนทรวรมันที่ ๒ ได้สิ้นพระชนม์ลง พระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ และต่อมาก็ถูกแย่งราชสมบัติโดยบุคคลนามว่าตรีภูวนาทิพย์ เจ้าชายชยวรมันจึงรีบเสด็จกลับมาเพื่อจะมาทรงช่วยพระเจ้ายโส-

วรมันที่ ๒ แต่ก็มาถึงช้าเกินไป พระองค์จึงต้องทรงข่มข้อมอยู่ในประเทศกัมพูชาเป็นเวลาถึง ๑๕ ปี ครั้นต่อมาเมื่อกองทัพเรือจามได้เข้ามาโจมตีราชธานีของประเทศกัมพูชาใน พ.ศ. ๑๗๒๐ และได้ประหารพระเจ้าศรีภูวนาธิศแล้ว เจ้าชายชัวยรมันก็ได้ควบคุมกองทัพเรือโจมตีกองทัพเรือจามจนแตกพ่ายไป ใน พ.ศ. ๑๗๒๔ ประเทศกัมพูชาจึงสงบเรียบร้อย และพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ ก็ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษก พระองค์ทรงปรารถนาที่จะแก้แค้นแก่อาณาจักรจัมปา และในขณะนั้นก็ทรงได้เจ้าชายจามเข้ามาสวามิภักดิ์ คือเจ้าชายวิทยานันทนะผู้ได้เสด็จเข้ามายังประเทศกัมพูชาใน พ.ศ. ๑๗๒๕ เจ้าชายองค์นี้ได้ทรงช่วยพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ปราบปรามกบฏในประเทศกัมพูชา และได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นถึงยุวราช

ใน พ.ศ. ๑๗๓๓ พระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ ก็ทรงสามารถติดต่อกับพระเจ้าจักรพรรดิแห่งอาณาจักรไคเวียดคือพระเจ้าหลี่เถาตอง (Li Cao-tong) วางพระองค์เป็นกลางระหว่างประเทศกัมพูชาและอาณาจักรจัมปาได้ และในปีนั้นพระเจ้าแผ่นดินจามคือชัวยอินทวรมันองค์สุดท้ายซึ่งคงเป็นพระเจ้าชัวยอินทวรมันที่ ๔ แห่งเมืองกรมปุระ ผู้ทรงส่งกองทัพเรือเข้ามาบุกรุกประเทศกัมพูชาใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ก็ได้ทรงเข้าบุกรุกประเทศกัมพูชาอีก

ไม่ว่าพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ ได้เสด็จยกกองทัพไปโจมตีอาณาจักรจัมปาคด้วยพระองค์เองหรือเปล่านั้น อย่างไรก็ดีการควบคุมทัพทั้งหมดก็ตกเป็นหน้าที่ของเจ้าชายวิทยานันทนะผู้ซึ่งทรงยึดเมืองวิชัยราชธานีของจามไว้ได้ และได้ส่งพระเจ้าชัวยอินทวรมันเป็นเชลยเข้าไปยังประเทศกัมพูชา พี่ชายของพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ คือเจ้าชายอินได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรจัมปาภาคเหนือ ทรงพระนามว่าสุริยชัวยวรมเทพ ส่วนเจ้าชายวิทยานันทนะได้เสด็จไปครองภาคใต้ของอาณาจักรจัมปายังเมืองปาดูรุงค์ ภายใต้พระนามว่าสุริยวรมเทพ ดังนั้นอาณาจักรจัมปาจึงถูกปกครองโดยกษัตริย์ ๒ องค์ องค์หนึ่งเป็นพระญาติของพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ และอีกองค์หนึ่งคงปกครองอย่างเป็นทางการ แต่ลักษณะเช่นนี้ก็ไม่ได้คงอยู่นาน ในที่สุดก็มีกบฏขึ้น ณ เมืองวิชัยชัยใต้พี่ชายของพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ กลับไปยังประเทศกัมพูชา และตั้งเจ้าชายจามนามว่ารมบุดี (คือพระเจ้าชัวยอินทวรมันที่ ๕) ขึ้นครองราชย์แทน เจ้าชายวิทยานันทนะหรือพระเจ้าสุริยวรมเทพซึ่งทรงครองอยู่ที่เมืองผันรัง จึงทรงปลดออกจากประเทศกัมพูชา และรวบรวมอาณาจักรจัมปาเข้าเป็นอันเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง แต่พระองค์ก็ต้องทรงประหารพระเจ้าชัวยอินทวรมันเสีย ๒ องค์ องค์หนึ่งประทับอยู่ที่เมืองวิชัยคือเจ้าชายรมบุดี และอีกองค์หนึ่งเคยเป็นเชลยอยู่ที่ประเทศกัมพูชา ซึ่งพระเจ้าชัวยรมันที่ ๗ อาจจะได้ทรงปลดปล่อย

ให้มาสู้รบกับพระองค์ พระเจ้าชัยอินทรวรมันองค์หลังนี้คงเป็นพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ แห่งเมืองนครปฐมนั่นเอง

ปรากฏว่า ใน พ.ศ. ๑๗๓๕ พระเจ้าวิทยานันทนะ—สุริยวรมเทพ ได้ทรงปกครองอย่างสงบอยู่ ณ อาณาจักรจัมปา ใน พ.ศ. ๑๗๓๖ และ ๑๗๓๗ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ไม่ทรงสามารถปราบปรามพระองค์ได้ แต่ใน พ.ศ. ๑๗๔๖ พระปิตุลาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือ ยุวราช องค์ ธนปติกรม ก็สามารถปราบปรามพระเจ้าวิทยานันทนะได้ พระเจ้าวิทยานันทนะทรงพยายามที่จะหลบหนีเข้าไปอยู่ในอาณาจักรไคเวียต แต่ลงท้ายก็เลยหายสาบสูญไปโดยปราศจากร่องรอย เหตุนี้ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๔๖-๑๗๖๓ อาณาจักรจัมปาจึงกลายเป็นแคว้นหนึ่งของอาณาจักรขอมไป โดยตกอยู่ภายใต้การปกครองของยุวราช องค์ ธนปติกรม และมีนัคตาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ทรงพระนามว่าเจ้าชายอังศราข แห่งตุโรวิชัย มาพำนักอยู่กับเจ้าชายจามองค์นี้ได้ทรงเติบโตขึ้นในราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และได้ทรงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นยุวราชใน พ.ศ. ๑๗๔๔ เจ้าชายอังศราขได้ทรงนำกองทัพของขอมที่มีทหารพม่าและไทยผสมเข้าไปรุกรานอาณาจักรไคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๕๐ ใน พ.ศ. ๑๗๖๙ พระองค์จึงได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรจัมปา ทรงพระนามว่าชัยปรมเสวรวรมันที่ ๒ ภายใต้รัชกาลนี้ศิลปะขอมก็ยังคงมีอิทธิพลต่อศิลปะจามต่อไป ณ เมืองบิญตีญ

การที่ผู้ซึ่งขึ้นครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไม่ทรงสามารถที่จะรักษาทุกส่วนของจักรวรรดิขอมไว้ได้ ได้ปรากฏขึ้น ณ อาณาจักรจัมปาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๖๓ ศิลปจารึกหลักหนึ่งกล่าวว่า ในปีนั้น “ชาวขอมได้ไปยังประเทศอันศักดิ์สิทธิ์และชาวจามก็กลับมายังเมืองวิชัย” การอพยพครั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นไปโดยสมัครใจหรือถูกบังคับ แต่อีก ๖ ปีต่อมาเจ้าชายอังศราขแห่งตุโร-วิชัย ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ณ อาณาจักรจัมปา ทรงพระนามว่าชัยปรมเสวรวรมัน (ที่ ๒) ได้กล่าวมาแล้วว่าเจ้าชายองค์นี้ทรงเป็นพระนัคตาของพระเจ้าชัย-หริวรมันที่ ๑ และเมื่อทรงพระเยาว์ได้ประทับอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นายมาส-เปโร ได้เขียนไว้ดังนี้ “สงคราม ๑๐๐ ปี ระหว่างชนชาติจามและขอมก็ได้สงบลง ตั้งแต่นั้นมาชนชาติขอมก็เริ่มมีศัตรูใหม่คือชนชาติไทย และไม่อาจคิดฝันถึงการเข้าครอบครองอาณาจักรจัมปาได้อีกต่อไป ในสมัยต่อมาพวกขอมจะกระทำแต่เพียงติดตามดูแลเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายในอาณาจักรจัมปา และพวกนักผจญภัยขอมที่ต้องการจะได้ทรัพย์สมบัติและเกียรติก็จะเข้าไปเป็นหัวหน้าตั้งช่องสุ่มผู้คนอยู่ในอาณาจักรจัมปา พวกนี้จะเข้ารับใช้ผู้ที่ต้องการราชสมบัติในอาณาจักรนั้น และมีส่วนสำคัญในสงครามกลางเมืองทุกครั้ง” กิจการส่วนใหญ่ของรัชกาลของ

พระเจ้าชัยปรมเสถรวรรมันที่ ๒ ก็คือการซ่อมงานชลประทานและซ่อมแซมสิ่งสลักหักพังซึ่งสงครามได้ก่อให้เกิดขึ้นภายในประเทศ จารึกที่เมืองมิเชินได้กล่าวไว้ว่า “พระองค์ได้ทรงสถาปนาศิวิลิ่งก์ทุกองค์ทางภาคใต้ ยกเว้นบรรดาศิวิลิ่งก์ที่ยังปนุกร (Yang Pu Nagara คือโพนครที่เมืองญาตรัง) และบรรดาศิวิลิ่งก์ทางภาคเหนือ ยกเว้นศิวิลิ่งก์ที่ศรีศานภักเรศวร (คือเมืองมิเชิน) ”

ในปลายรัชกาลของพระองค์ พระเจ้าชัยปรมเสถรวรรมันที่ ๒ ก็ต้องทรงกระทบกระทั่งกับอาณาจักรไคเวียต ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๖๘ อาณาจักรนี้มีราชวงศ์ใหม่เข้าครอบครองคือราชวงศ์ตราน (Tran) พระจักรพรรดิตรานไถตอง (Trân Thai-tông) ได้ทรงกำหนดให้พระเจ้าชัยปรมเสถรวรรมันที่ ๒ ถึงเรื่องการปล้นสะดมโดยไม่หยุดหย่อนที่ชาวจามได้กระทำต่อฝั่งทะเลของอาณาจักรไคเวียต พระเจ้าชัยปรมเสถรวรรมันที่ ๒ ก็ทรงตอบโต้ด้วยการขอแคว้น ๓ แคว้นทางภาคเหนือคืน คืนแดน ๓ แคว้นนี้เป็นของแย่งชิงกันอยู่เสมอระหว่างอาณาจักรไคเวียตและอาณาจักรจัมปา ใน พ.ศ. ๑๗๘๕ พระจักรพรรดิตรานไถตอง จึงได้ทรงยกกองทัพเข้ามาแก้แค้นด้วยพระองค์เอง กองทัพนี้ได้นำเชลยเป็นจำนวนมาก ซึ่งรวมทั้งขุนนางและสตรีในราชสำนักจาม กลับไปยังอาณาจักรไคเวียต

การสงครามครั้งนี้เองอาจเป็นสาเหตุที่ทำให้พระเจ้าชัยปรมเสถรวรรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ เพราะเหตุว่าหลังจากนั้นเล็กน้อยพระอนุชาของพระองค์ คือเจ้าชายหริเทพแห่งสกุญ-วิชัย ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๒ เจ้าชายองค์นี้ได้เคยเสด็จยกกองทัพไปปราบเมืองปาดทุงร์กทางทิศใต้ของอาณาจักรจัมปาในตำแหน่งยุวราช พระราชองค์นี้ “ทรงรอบรู้ในศาสตร์ทุกอย่าง และทรงเชี่ยวชาญในวิชาปรัชญาแขนงต่าง ๆ” ทรงพระนามว่าชัยอินทรวรรมัน (ที่ ๖) แต่พระองค์ก็ทรงครองราชย์อยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้น ใน พ.ศ. ๑๘๐๐ ก็ถูกปลงพระชนม์โดยนักคานามว่าหริเทพ

พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๐

เจ้าชายหริเทพซึ่งได้ “ยึดราชสมบัติ” ทรงพระนามว่า พระเจ้าชัยสิงหรวรมัน แต่ใน พ.ศ. ๑๘๐๘ เมื่อทรงกระทำพิธีราชาภิเษกก็ทรงเปลี่ยนพระนามใหม่เป็นพระเจ้าอินทรวรรมัน (ที่ ๕) เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะรักษาสัมพันธไมตรีอันดีกับอาณาจักรไคเวียต

จึงได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปไม่น้อยกว่า ๔ ครั้ง ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๙-๑๘๑๓ แต่ในไม่ช้า พระองค์ก็ทรงประสบกับการรุกรานของชาวมองโกล

ใน พ.ศ. ๑๘๒๑ และ ๑๘๒๓ พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ ได้ทรงรับการเชื่อเชิญให้เสด็จไปยังราชสำนักจีนที่กรุงปักกิ่ง แต่พระองค์ก็ได้ทรงส่งคณะทูตและเครื่องราชบรรณาการไปแทน อย่างไรก็ดี ใน พ.ศ. ๑๘๒๔ โซกาตุ (Sogatu) และ ลิวเชิน (Liu Shen) ก็ได้รับพระราชโองการจากพระเจ้ากูปไลชานให้มาตั้งการปกครองแบบมองโกลขึ้นในอาณาจักรจัมปา ประชาชนชาวจามเนื่องจากได้รับการยุ้งจากเจ้าชายหริชิต ราชโอรสของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ จึงไม่ยินยอมรับความคุ้มครองเช่นนี้

พระเจ้ากูปไลชานจึงได้ทรงส่งกองทัพลงมา ซึ่งได้ทำการรบพุ่งอยู่มากกว่า ๒ ปี (พ.ศ. ๑๘๒๖ + ๑๘๒๘) พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ ซึ่งทรงพระชรามากแล้วได้เสด็จหลบหนีไปอยู่ในภูเขา นอกจากนี้ชาวเวียตนามยังปฏิเสธไม่ยินยอมให้กองทัพมองโกลเดินทางผ่านดินแดนของตน จึงได้ทำให้มีการรบพุ่งที่ยากลำบากและกินเวลานานซึ่งไม่เป็นที่ชื่นชอบของกองทัพจีนเลย การรุกรานแคว้นตั้งเกียของโตมณ ((Toghon) ราชบุตรของพระเจ้ากูปไลชานแม้ว่าจะยึดราชธานีของแคว้นนั้นได้ใน พ.ศ. ๑๘๒๘ แต่ก็ก็เป็นผลร้ายต่อชาวมองโกล เพราะต่อมาก็รบแพ้ทรานญานตอง (Trân Nhân-tông) ในแคว้นถาญฮัว เจ้าชายโตมณถูกขับไล่ขึ้นไปทางเหนือ และโซกาตุซึ่งเดินทางมาจากทางใต้เพื่อมาพบกับพระองค์ หลังจากที่ยกพลขึ้นฝั่งในประเทศจัมปาแล้วก็ถูกฆ่าและตัดศีรษะ

นายมาสเปโรได้เขียนไว้ว่า “ตั้งนั้นอาณาจักรจัมปาจึงปราศจากอันตรายจากพวกมองโกล ซึ่งต้องเสียไพร่พลและนายทหารไปเป็นจำนวนมากโดยที่ไม่ได้ประโยชน์อะไรเลย พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ ไม่มีพระประสงค์ที่จะให้กองทัพมองโกลกลับมาอีก จึงได้ทรงส่งคณะทูตไปเฝ้าพระเจ้ากูปไลชานและได้เข้าเฝ้าเมื่อวันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๑๘๒๘ พร้อมกับคณะทูตจากอาณาจักรขอม”

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๕ ตามคำบอกเล่าของมาร์โคโปโลซึ่งได้เข้ามาเยี่ยมอาณาจักรจัมปา ใน พ.ศ. ๑๘๒๘ “ได้ทรงพระชรามากแล้ว” ก็คงจะสิ้นพระชนม์หลังจากนั้นไม่นานนัก

เจ้าชายหริชิตราชโอรสได้ขึ้นครองราชย์ต่อ ทรงพระนามว่า พระเจ้าชัยสิงหรวรมัน (ที่ ๓) พระองค์คือแจมาน (Che Mán) ในจดหมายเหตุของญวน

ใน พ.ศ. ๑๘๓๕ พระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๓ ก็ทรงยื่นหยัดอย่างมั่นคงไม่ยอมให้กองทัพเรือชาวฝรั่งเศสขึ้นบกบนฝั่งทะเลของอาณาจักรจัมปา เมื่อกองทัพเรือฝรั่งเศสได้แล่นลงไปยังหมู่เกาะอินโดนีเซีย เพื่อไปแก้แค้นแก่การสบประมาทของพวกชาวที่มีต่อคณะทูตของพระเจ้ากูปโลข่าน และเพื่อไปปราบแคว้นเล็ก ๆ บนเกาะสุมาตรา

หลังจากที่พระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๓ ได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงชาวชวาคือพระนางคัปสีแล้ว พระองค์ก็ใคร่จะทรงเสกสมรสอีกกับเจ้าหญิงชาวญวน และใน พ.ศ. ๑๘๔๙ พระองค์ก็ทรงได้รับการยินยอมจากพระจักรพรรดิทรานอัญตอง (Trần Ahn-tông) ด้วยการแลกเปลี่ยนกับแคว้นจาม ๒ แคว้นเหนือช่องเขาเมฆ เจ้าหญิงองค์นี้ทรงเป็นพระชนิษฐภคินีของพระจักรพรรดิทราน ทรงพระนามว่า ฮูเยนทราน (Huyên Trân) และทรงได้รับตำแหน่งเป็นปรเมศวรี

พระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๓ ได้สิ้นพระชนม์ในปีต่อมา ภายหลังที่ได้ทรงสร้างศาสนสถานคือ ปราสาทโปกหลวงการายขึ้นที่เมืองผั้วรังและปราสาทยางโปรง (Yang Prong) ที่เมืองคาร์ลัค (Darlac)

“โอรสของเจ้าชายศรีหริชิต” คือพระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๓ กับพระนางภาสกรเทวี ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๕๐ เมื่อทรงมีพระชนมายุได้ ๒๓ พรรษา นายมาสเปโรได้ขนานนามพระองค์ว่า พระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๔ จดหมายเหตุญวนเรียกพระองค์ว่า แจจี้ (Ché Chi) การกบฏซึ่งมีอยู่เสมอในแคว้นจาม ๒ แคว้นเหนือช่องเขาเมฆ ซึ่งพระเจ้าชัยสิงหรวมน์ที่ ๓ ได้ยกให้แก่อาณาจักรไคเวียต (ญวน) เพื่อแลกกับเจ้าหญิงชาวญวน ทำให้พระจักรพรรดิทรานอัญตองต้องทรงยกกองทัพไปปราบใน พ.ศ. ๑๘๕๕ การยกทัพครั้งนี้ทำให้สามารถจับกษัตริย์จามเป็นเชลยได้และพระองค์ก็สิ้นพระชนม์ที่แคว้นตังเกี๋ยใน พ.ศ. ๑๘๕๖ พระอนุชาของพระองค์ได้รับการแต่งตั้งให้ปกครองอาณาจักรจัมปาโดยเป็น “เจ้าประเทศราชชั้นสอง” คงเนื่องจากการเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรจัมปาด้วยนี่เองที่ทำให้พระจักรพรรดิแห่งอาณาจักรไคเวียตต้องทรงป้องกันอาณาจักรจัมปาต่อกองทัพไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงที่ยกเข้ามาบูรณในปีเดียวกันคือ พ.ศ. ๑๘๕๖ ถึงแม้มีกล่าวไว้ในจดหมายเหตุญวน (อย่างไรก็ดี ในปัจจุบันเชื่อกันว่า พ่อขุนรามคำแหงสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๔๑)

ใน พ.ศ. ๑๘๕๗ พระจักรพรรดิทรานอัญตองทรงสละราชสมบัติเพื่อพระโอรสคือ ทรานมินญตอง (Trần Minh-tông) และ “เจ้าประเทศราช” ซึ่งจดหมายเหตุญวนเรียกว่าแจนาง

(Chê Nang) ก็พยายามที่จะยึดแคว้นจาม ๒ แคว้นทางภาคเหนือคืน และตั้งพระองค์เองเป็นอิสระ แต่พระองค์ก็รบแพ้ใน พ.ศ. ๑๘๖๑ และเสด็จไปพำนักอยู่ยังเกาะชวา

ต่อจากนั้น พระจักรพรรดิแห่งอาณาจักรไคเวียตจึงได้ทรงตั้งนายพลซึ่งมีนามว่า เจอานาน (Chê A-nan) ในจดหมายเหตุญวน ให้ขึ้นครองอาณาจักรจัมปา แต่ไม่ช้าท่านผู้นี้ก็พยายามตั้งตนเป็นอิสระ โดยขอร้องความช่วยเหลือจากชาวมงโกล การที่เขารบชนะกองทัพญวนใน พ.ศ. ๑๘๖๙ ทำให้เขาสามารถเป็นอิสระได้ จากนั้นเขาก็ได้ครองราชย์อย่างสงบ ในรัชกาลของท่านผู้นี้กับวชนิกายฟรานซิสกันชื่อโอดอริกแห่งปอร์ตโนน ได้มาเยี่ยมอาณาจักรจัมปา ในจดหมายเหตุเกี่ยวกับการเดินทางของเขา บาทหลวงโอดอริกได้เขียนไว้บทหนึ่งเกี่ยวกับอาณาจักรจัมปา โดยกล่าวว่า “ชื่อซัมปา (Zampa) และเป็นประเทศที่ดี มีอาหารอยู่เป็นจำนวนมากและสิ่งที่ดีทั้งหมด” ท่านกล่าวว่า พระราชจามทรงมีโอรสธิดาถึง ๒๐๐ องค์ “เพราะเหตุว่าพระองค์มีชายาและสนมเป็นจำนวนมาก” ท่านได้กล่าวถึงปลาต่างๆ หลายชนิดเป็นจำนวนมากตามฝั่งทะเล เป็นปลาซึ่งมา “แสดงความเคารพต่อพระจักรพรรดิของเขา” สิ่งที่น่าสนใจที่สุดในบันทึกของท่านก็คือ การกล่าวถึงชนบประเพณีของอินเดียที่เรียกว่า สติ โดยท่านได้กล่าวว่า “เมื่อบุรุษตายลงในประเทศนี้ เขาจะฝังภรรยาลงไปด้วย โดยเขากล่าวว่า เธอควรจะไปอยู่กับสามีในอีกโลกหนึ่งด้วย” อย่างไรก็ตามในเรื่องนี้บทความภาษาละตินของท่านได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “ภรรยาจะถูกเผาพร้อมกับศพของสามี”

เมื่อเจอานานสิ้นชีพใน พ.ศ. ๑๘๘๕ บุตรเขยของเขาชื่อว่า ตราฮัวโบแค (Tra-hoa Bô-dé) ในจดหมายเหตุญวน ก็สามารถเข้าแย่งราชสมบัติจากแจโม (Chê Mô) ผู้เป็นรัชทายาทอันชอบธรรมได้ แม้ว่าจะต้องสู้รบอยู่ประมาณ ๑๐ ปีนั้นกว่าจะสามารถกำจัดไปได้ ชัยชนะที่เขามีต่อกองทัพญวนที่แจโมเป็นผู้นำเข้ามาทำให้เขาพยายามที่จะเข้ายึดดินแดนแถบเมืองเว้ใน พ.ศ. ๑๘๙๖ แต่เขาก็ไม่ประสบความสำเร็จ ในรัชกาลของเขานักเดินทางชาวเบอร์เบอร์ (Berber) ชื่ออึเบนนาตุตาได้เดินทางเข้ามายังอาณาจักรจัมปา ถ้าชื่อประเทศทาวาลิสี (Tawālisi) ซึ่งอึเบนนาตุตาได้กล่าวอ้างถึงในบันทึกของเขาตรงกับอาณาจักรจัมปา แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่ารัชกาลของตราฮัวโบแคสิ้นสุดลงเมื่อใด

ในบทที่ ๙ ของหนังสือเรื่องอาณาจักรจัมปา (Royaume de Champa) นายมาสเปโรได้กล่าวถึงรัชกาลของแจบองงา (Chê Bông Nga) ว่าเป็น “จุดสูงสุด” แต่ศาสตราจารย์เซคเตส์เห็นว่าคำนี้อาจก่อให้เกิดความเข้าใจผิดเกี่ยวกับความสำคัญของรัชกาลนี้ได้ ท่านเห็นว่า

แม้เป็นความจริงที่ว่าในรัชกาลของเจบองงาเต็มไปด้วยชัยชนะทางการรบพุ่ง แต่ชัยชนะนี้ก็คล้ายกับว่าเป็นแสงของดวงอาทิตย์ที่กำลังจะตก เนื่องจากความกระตือรือร้นของชาวญวน และความกดดันทางประชากรที่มีมานานแล้วเป็นเวลาหลายศตวรรษ ความพยายามที่จะมีชัยชนะของเจบองงาจึงเปรียบเสมือนการเดินทางย้อนสวนทางและการครอบครองดินแดนที่ตีกลับคืนมาได้ก็ถูกกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้วว่าคงอยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้น

เราไม่ทราบถึงเผ่าพันธุ์เดิมของเจบองงาซึ่งจกหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งเรียกว่า โงตาโงเจ (Ngo - ta Ngo - che) และดูเหมือนจะยังคงอยู่ในนิยายอิงประวัติศาสตร์ของจามภายใต้นามว่าบินาซัว (Binasuor) รัชกาลของเขาคงเริ่มประมาณ พ.ศ. ๑๕๐๕ ด้วยเหตุที่ชนชาติมิงโกลเริ่มเสื่อมอำนาจและต่อมาเขาก็สามารถตกลงกับพระเจ้าจักรพรรดิจีนสมัยราชวงศ์เหม็งองค์แรกได้ พระจักรพรรดิจีนได้ทรงยอมรับเจบองงาว่าเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรจัมปา ใน พ.ศ. ๑๕๑๒ ดังนั้นเขาจึงสามารถรบได้ชัยชนะเป็นหลายครั้งต่ออาณาจักรโคเวียดตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๐๔ ถึง พ.ศ. ๑๕๓๒ การรบพุ่งเหล่านี้เกือบจะติดต่อกันโดยตลอด คือใน พ.ศ. ๑๕๐๔ ได้แก่การปล้นเมืองท่าคาลี (Da - li) พ.ศ. ๑๕๑๑ กองทัพเวียดนามรบแพ้ในสถานที่ซึ่งยังคงเรียกว่า "ถ้ำจาม" ในแคว้นกวางนัมปัจจุบัน ใน พ.ศ. ๑๕๑๔ ได้แก่การบุกรุกปากแม่น้ำในแคว้นตังเกี๋ยและการปล้นสะดมเมืองซานอย ใน พ.ศ. ๑๕๒๐ กองทัพเวียดนามรบแพ้หน้าเมืองวิชัยหรือจำบ้าน (Cha - ban) ในแคว้นบิญคิญ รวมทั้งการประหารพระเจ้าทรานดัวตอง (Trân Duê - tong) ซึ่งต่อมาก็มีการบุกรุกแคว้นตังเกี๋ยใหม่และการปล้นสะดมเมืองซานอยอีก ใน พ.ศ. ๑๕๒๓ ก็ได้ปล้นสะดมเมืองเงอันและแคว้นถาญฮัวอีก ใน พ.ศ. ๑๕๒๗ ได้มีการโจมตีแคว้นตังเกี๋ยทางบก ใน พ.ศ. ๑๕๓๒ พวกจามก็รบพุ่งได้ชัยชนะในแคว้นตังเกี๋ยซึ่งทำให้พวกจามสามารถรุกขึ้นไปถึงแคว้นฮุงเยน (Hüng - yên) ในปัจจุบัน ในระยะนี้เองการทรยศของนายทหารชั้นต่ำคนหนึ่งก็เกิดขึ้นและหยุดยั้งชัยชนะของกองทัพจาม และทำให้อาณาจักรญวนรอดพ้นจากการรุกรานซึ่งอาจทำให้อิสรภาพของญวนอาจต้องถูกทำลายลง เรื่องของเจบองงาถูกลืมและเขาเองก็ถูกฆ่าในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๑๕๓๒ และกองทัพจามก็ต้องถอยกลับ

นายพลของเจบองงาคนหนึ่งซึ่งจกหมายเหตุจีนเรียกว่าลาไซ (La Khai) และจาร์กจามที่บิญคิญเรียกว่าชัยสิงหรวมนัน ได้ขึ้นครองราชย์ต่อหลังจากที่ขับไล่บุตรของเจบองงาออกไป พระเจ้าชัยสิงหรวมนันต้องทรงละทิ้งดินแดนที่อยู่เหนือช่องเขาเมฆทั้งหมดให้แก่ชาวญวน (คือดินแดนที่ตรงกับแคว้นกวางบิญ กวางตรี และถัวเถียนในปัจจุบัน) ดินแดนเหล่านี้เจบองงาล้วนแต่ได้ตีคืนกลับมาได้

พระเจ้าชัยสิงหรวมณส์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๙๔๓ และโอรสนามว่า โงกกลงวิชัย (Ngauk Klaung Vijaya) ซึ่งแต่เดิมใช้พระนามว่า วีรภัทรวรมณ และใน พ.ศ. ๑๙๗๕ เมื่อราชาภิเษกแล้วก็ทรงพระนามว่า อินทรวรมณ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งเรียกพระองค์ว่า จังปาติไล (Chang - pa - ti - lai) คือจัมปาธิราช จดหมายเหตุฉวนเรียกว่า บาคิจไล (Ba Dich - lai)

รัชกาลของพระองค์ยุ่งยากตั้งแต่ต้น ใน พ.ศ. ๑๙๔๕ เพื่อไม่ต้องรบพุ่งกับอาณาจักรไทเวียตอีก พระองค์ก็ต้องทรงยกแคว้นอินทปุระซึ่งตรงกับแคว้นกวางนัมในปัจจุบันทางภาคเหนือของดินแดนซึ่งมีชื่อว่า อมราวดีให้แก่ฉวนไป ดินแดนแถบนี้คือหัวใจของอาณาจักรจัมปาในสมัยโบราณ ก็เป็นที่ตั้งของเทวาลัยแห่งพระภัทเรศวรที่เมืองมิเชิน พระองค์สามารถยึดดินแดนแถบนี้กลับคืนมาได้ ใน พ.ศ. ๑๙๕๐ ด้วยความช่วยเหลือของประเทศจีนซึ่งได้รวมอาณาจักรไทเวียตไว้ในอาณาเขตของตน เนื่องจากปราบปรามราชวงศ์โฮ (Ho) ของฉวน (พ.ศ. ๑๙๔๓-๑๙๕๐) ลงได้

เมื่อไม่มีอันตรายจากทางเหนือแล้ว พระราชาจามก็ทรงหันมาแก้แค้นแก่อาณาจักรขอมหรือเขมร ซึ่งพระยาญาติหรือเจ้าพันหัวญาติ (Chao Ponhea Yat) พระราชาองค์สุดท้ายแห่งเมืองพระนครกำลังทรงครองราชย์อยู่ ใน พ.ศ. ๑๙๖๔ พระราชาจามได้ทรงฉลองชัยชนะของพระองค์เหนือกองทัพเขมรด้วยจารึกสรรเสริญพระนารายณ์ที่เบียนหัว (Biên - hoa)

สัมพันธ์ภาพอย่างสงบระหว่างอาณาจักรจัมปากับเพื่อนบ้านทางทิศเหนือ คือฉวน ได้กลับมีขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๑๙๗๑ เมื่อเลลอย (Lê Loi) สามารถตั้งอาณาจักรเวียคนามขึ้นเป็นเอกราชได้ใหม่

ประเพณีของชาวซึ่งเข้ากันได้ยากกับจาริกจามรุ่นสุดท้าย ซึ่งยังคงอยู่ในศาสนาพราหมณ์อย่างเต็มที่ กล่าวว่ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ศาสนาอิสลามได้ถูกนำมายังเกาะชวาโดยเจ้าหญิงชาวจาม ผู้เป็นพระชนิษฐภคินีของพระราชาจาม และทรงเสกสมรสกับกษัตริย์องค์หนึ่งแห่งอาณาจักรมัชปาหิตบนเกาะชวา ตามความจริงนั้นไม่มีหลักฐานที่แน่นอนที่อาจพิสูจน์ได้ว่า ศาสนาอิสลามได้แผ่เข้ามาในอาณาจักรจัมปาก่อนที่พวกจามจะถูกขับไล่ออกไปจากเมืองวิชัยใน พ.ศ. ๒๐๑๔

หลังจากรัชกาลที่ยาวนานและค่อนข้างประสบความสำเร็จของ โงกกลงวิชัยหรือพระเจ้าอินทรวรมณที่ ๖ ซึ่งสิ้นสุกลงใน พ.ศ. ๑๙๙๔ แล้ว อาณาจักรจัมปาก็เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ในระยะ ๓๐ ปีต่อมา ปรากฏว่ามีกษัตริย์จามถึง ๕ องค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ท่าม

กลางสงครามกลางเมือง คือบิไซ (Bi - cai) ซึ่งจีนเรียกว่าปิไก (Pi Kai) คือวิชัย ครองราชย์ พ.ศ. ๑๙๘๔-๑๙๘๙ เป็นนัคทาของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๖ นอกจากนี้ก็มีคิไล (Qui - lai) ซึ่งจีนเรียกกุยไล (Kui - lai) พ.ศ. ๑๙๘๙-๑๙๙๒ เป็นโอรสของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๖ คิโด (Qui do) จีนเรียกกุยยู (Kui - you) พ.ศ. ๑๙๙๒-๒๐๐๑ อนุชาของคิไล บันลาตรางเยต (Ban - la Tra - nguyêt) จีนเรียกพันโลยู (P'an Lo - yue) พ.ศ. ๒๐๐๑-๒๐๐๓ ชามากา (ลูกเขย) ของวิชัย บันลาตราโตน (Ban - la Tra - toan) จีนเรียกพันโลต้วน (P'an - lo T'u - ch'üan) พ.ศ. ๒๐๐๓-๒๐๑๔ อนุชาของบันลาตรางเยต และนอกจากนั้นยังมีการ รุกรานของกษัตริย์ฉวนในราชวงศ์เล (Lê) คือฉวนตอง (Nhân - tông) และถาญตอง (Thanh - tông) อีก ราชธานีของจามคือเมืองวิชัยที่เมืองบิญคิญ (จำบ้าน) ได้ถูกกองทัพฉวน ยึดได้ใน พ.ศ. ๑๙๘๙ แต่ต่อมาก็ถูกพวกจามยึดคืนได้ ใน พ.ศ. ๒๐๑๔ เมืองวิชัยจึงตกอยู่ในเงื้อมมือของกองทัพฉวนโดยเด็ดขาด กองทัพฉวนได้ฆ่าประชาชน ๖๐,๐๐๐ คนที่นั่นและ นำเชลยกลับไป ๓๐,๐๐๐ คน ในจำนวนนี้ก็มีพระราชจามและเจ้านายจามอีก ๕๐ องค์ ตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมาอาณาจักรจัมปาก็ยังคงอยู่ต่อไปอีกชั่วระยะเวลาอันสั้น แต่ดินแดนก็ลดลงไปเหลือ แต่เพียงทางทิศใต้ของแหลมวาเรลลา ซึ่งในปัจจุบันยังคงมีชนชาติจามหลงเหลืออยู่บ้างเท่านั้น

บทที่ ๗

อาณาจักรขอม

สมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkorian Period)

พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๒๕๐

พระเจ้ารุทรวรมันแห่งราชอาณาจักรฟูนันได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนเป็นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๑๐๘๒ จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังยังคงกล่าวถึงคณะทูตของอาณาจักรฟูนันอยู่อีกระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ แต่ก็ได้กล่าวว่าขณะนั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่ขึ้นในอาณาจักรฟูนัน โดยได้กล่าวว่า “พระราชอา (แห่งราชอาณาจักรฟูนัน) ได้ทรงตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองเถมู (T'e-mu) แต่ในทันทีทันใดอาณาจักรเจนละก็สามารถเข้ายึดเอาเมืองนี้ไว้ได้ และพระราชาก็ต้องเสด็จอพยพลงไปทางใต้ยังเมืองนาฟูนา (Na-fu-na)”

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ย (พ.ศ. ๑๑๓๒-๑๑๖๑) เป็นเอกสารที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงอาณาจักรเจนละ คือ ได้กล่าวว่า “อาณาจักรเจนละตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอาณาจักรลินยี่ (จัมปา) อาณาจักรนี้แต่เดิมเป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรฟูนัน.....ราชวงศ์ของพระราชอาใช้คำว่า ฉาลิ (Ch'a-li ซึ่งอาจหมายถึงกษัตริย์) พระเจ้าแผ่นดินเองทรงพระนามว่าเซโตซุณา (She-to-ssu-na หรือจิตรเสน) บรรพบุรุษของพระองค์ได้ขยายอำนาจของอาณาจักรออกไป พระเจ้าจิตรเสนได้เข้ารุกรานอาณาจักรฟูนันและปราบอาณาจักรนั้นลงได้”

คำว่า “เจนละ” ซึ่งชาวจีนใช้เรียกอาณาจักรกัมพูชาอยู่ตลอดเวลา นั้น ยังไม่อาจทราบความหมายได้อย่างแน่นอน ยังไม่เคยค้นพบคำในภาษาสันสกฤตหรือภาษาขอมที่ตรงกับ การออกเสียงคำนี้ในสมัยโบราณว่า “เซียนลาป (t'sien-lap)” เลย แต่เราก็อาจกล่าวได้ว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรเจนละคงตั้งอยู่แถบเมืองจำปาศักดิ์ทางตอนกลางของแม่น้ำโขง และในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ดินแดนแห่งนี้ก็คงตกอยู่ภายใต้การครอบครองของอาณาจักรจัมปา เพราะเหตุว่าได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตของพระเจ้าเทวานันกะ พระราชาแห่งอาณาจักรจัมปาซึ่งจดหมายเหตุจีนเรียกว่าฟั้นเจนเจง (Fan Chen-ch'eng) ที่นั่น

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ยซึ่งให้ข้อความเกี่ยวแก่อาณาจักรเจนละก่อน พ.ศ. ๑๑๓๒ คือก่อนที่อาณาจักรเจนละจะเข้าปราบปรามอาณาจักรฟูนันได้อย่างสมบูรณ์ และก่อนที่อาณาจักรเจนละจะย้ายราชธานีของตนลงมาทางทิศใต้ ได้กล่าวว่า “ใกล้กับราชธานี (ของอาณาจักรเจนละ) มีภูเขาซึ่งมีนามว่าหลิงเจียโปไฟ (Ling-chia-po-p'o) บนยอดภูเขาแห่งนี้มีศาสนสถานซึ่งมีทหาร ๑๐๐๐ คนคอยเฝ้ารักษาอยู่เป็นประจำ เทวาลัยแห่งนี้อุทิศถวายแก่เทพผู้มีนามว่าโพโตลิ (P'o-to-li) และมีการสังเวทยมนุษย์ถวายแก่เทพองค์นี้ด้วย ทุกปีพระราชาก็เสด็จเข้าไปในเทวาลัยเพื่อทรงกระทำการสังเวทยมนุษย์ด้วยพระองค์เองในเวลากลางคืน”

ภูเขาซึ่งเป็นสถานที่ตั้งของวัดภูและตั้งอยู่ใกล้กับเมืองจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน มีแห่งหินใหญ่อยู่ข้างบน ซึ่งอาจตรงกับค่านามภาษาจีนว่า “หลิง (Ling คือ ลิงคบรรพต)” และค่านามภาษาโปรตุเกสที่ใช้เรียกเจดีย์ สำหรับคำว่า “โพโตลิ” ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเคส์ มีความเห็นว่าตรงกับ ๒ พยางค์แรกของคำว่า “ภัทเรศวร” ซึ่งเป็นนามของเทพเจ้าที่บูชากันอยู่ที่วัดภูนั่นเอง นามนี้เป็นนามของศิวลึงค์ซึ่งพระเจ้าภัทรวรมันพระราชทานแก่อาณาจักรจำปาศักดิ์ทรงสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และอาณาจักรเจนละอาจเลือกใช้ชื่อนี้เพื่อแสดงถึงชัยชนะที่ตนมีต่ออาณาจักรจำปาศักดิ์ได้

จารึกปราสาทบักขี้จำรุงในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้กล่าวถึงกำเนิดของราชตระกูลแห่งอาณาจักรกัมพูชาไว้ว่า สืบต่อลงมาจากพระฤๅษีกัมพูสวามย์ภุวะ (ซึ่งเป็นผู้ให้นามแก่ชนชาติกัมพูชา) กับนางอัปสรเมรา ซึ่งพระอิศวรได้ประทานให้พระฤๅษี ค่านามว่า “เมรา” นี้อาจตั้งขึ้นเพื่อพยายามอธิบายคำว่า “เขมร” ก็ได้ นิยายเรื่องนี้คล้ายกับนิยายต้นกำเนิดของราชวงศ์ปัลลวะแห่งเมืองกานฉีหรือคอนจิวรัมทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย และแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพราหมณ์จากอินเดียและนางนาค

จารึกปราสาทททาพรหมกล่าวไว้ว่าจากพระฤๅษีกัมพูและนางอัปสรเมรานี้ก็เกิดมีราชวงศ์ขึ้นซึ่งพระราชองค์แรกทรงพระนามว่าศุครวรมัน พระองค์มีพระโอรสทรงพระนามว่าเศษฐรวรมัน พระเจ้าเศษฐรวรมันทรงสร้างเมืองมีนามว่าเศษฐรูปุระ เมืองนี้ยังคงอยู่ในสมัยเมืองพระนคร คืออย่างน้อยก็เป็นนามตำบลในบริเวณเมืองจำปาศักดิ์ การสร้างเมืองนี้อาจเนื่องมาจากการปราบปรามดินแดนแถบนั้นได้จากพวกจามในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นชัยชนะที่ยังคงเล่ากันอยู่ในประชาชนชาวกัมพูชา ซึ่งอาจหมายถึงว่าการก่อตั้งอาณาจักรเจนละอาจเกิดขึ้นจากการปราบปรามพวกจามในเขตเมืองจำปาศักดิ์ก็ได้ จารึกปราสาทบักขี้จำรุงกล่าวอีกว่า พระเจ้าศุครวรมันและเศษฐรวรมัน “ได้ทรงตัดความผูกพันแห่งประเทศราช” ซึ่ง

หมายความว่าทรงเป็นอิสระต่ออาณาจักรฟูนัน ดังที่จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ยได้กล่าวว่า “ได้ทำให้อำนาจของประเทศเพิ่มขึ้น” ต่อจากนั้นชาวเจนละก็ได้เริ่มเข้ารุกรานอาณาจักรฟูนัน ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐ ขณะนั้นพระราชแห่งอาณาจักรเจนละทรงพระนามว่าพระเจ้าภวรวรมันที่ ๑ ศิลาจารึกที่ปากแม่น้ำมูลกล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นราชันคตาแห่งพระจักรพรรดิ (सारวणामะ) ก็ทรงเป็นราชันคตาของพระราชแห่งอาณาจักรฟูนันนั่นเอง จารึกปราสาทคาพรหมยังให้ข้อความเพิ่มเติมอีกว่าพระเจ้าภวรวรมันที่ ๑ ทรงเป็นสวามีของเจ้าหญิงที่สืบเชื้อสายลงมาแต่พระมารดาของพระเจ้าเศรษฐวรมัน เจ้าหญิงองค์นี้ทรงมีพระนามว่ากัมพูชาราชลักษมี คือ “โซคแห่งพระราชของชาวกัมพูชา”

พระเจ้าภวรวรมันที่ ๑ ประทับอยู่ที่เมืองภวปุระ และตามจารึกเมืองนี้ก็คงตั้งอยู่บนฝั่งเหนือของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นเจ้าชายในราชวงศ์ฟูนัน และทรงเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ เพราะทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงแห่งราชอาณาจักรนั้น ด้วยเหตุนี้เองเราจึงอาจเข้าใจได้ว่าเหตุใดจารึกปราสาทบักชีจำรงในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จึงได้กล่าวว่าผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาแต่พระฤษีกัมพูชานั้นได้รวมสุริยวงศ์ซึ่งเป็นวงศ์ของตนเองเข้ากับจันทวงศ์ซึ่งเป็นวงศ์ของอาณาจักรฟูนัน และเราก็อาจเข้าใจได้อีกว่าภายหลังพระเจ้าศรุตวรมันและผู้สืบเชื้อสายลงมาแต่พระฤษีกัมพูชแล้ว จารึกปราสาทบักชีจำรงจึงได้กล่าวถึงพระราชซึ่งสืบลงมาแต่พราหมณ์ โภณคินยะและนางนาคโสมา และบรรดากษัตริย์ราชวงศ์หลังนี้ก็มีพระเจ้ารุทรวรมันเป็นกษัตริย์สำคัญ คือหมายถึงบรรดากษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนันนั่นเอง นอกจากนี้ ยังทำให้เราสามารถเข้าใจได้อีกว่าเหตุใดบรรดากษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละซึ่งครองราชย์ต่อดลมาจากกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนัน จึงยอมรับเอานิยายเกี่ยวกับราชวงศ์ของพราหมณ์ โภณคินยะและนางนาคโสมามาเป็นของตน ความจริงเรื่องนี้ก็เป็นสิ่งที่ถูกต้องเพราะพระเจ้าภวรวรมันที่ ๑ กษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละนั้น แต่ดั้งเดิมก็ทรงเป็นเจ้าชายแห่งอาณาจักรฟูนัน

เพราะเหตุใดราชบัลลังก์ของอาณาจักรฟูนันจึงสามารถผ่านไปยังอาณาจักรเจนละได้ เหตุการณ์นี้อาจเกิดขึ้นจากการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้ารุทรวรมันผู้ทรงเป็น พระราชาองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรฟูนัน พระองค์ทรงเป็นโอรสที่ประสูติแต่พระสนมและได้ทรงประหารรัชทายาทอันชอบธรรมเสีย ต่อมาจึงอาจมีทฤษฎีเกิดขึ้นได้ ๒ ข้อ ข้อแรกก็คือพระเจ้าภวรวรมันที่ ๑ อาจทรงสืบลงมาแต่เชื้อสายอันชอบธรรมของอาณาจักรฟูนัน และทรงฉวยโอกาสในการที่พระเจ้ารุทรวรมันสิ้นพระชนม์ลงเพื่อที่จะทวงสิทธิอันชอบธรรมกลับคืนมา หรืออีกนัยหนึ่ง

พระเจ้าภวรมันที่ ๑ ผู้ทรงเป็นราชันย์กษัตริย์ของพระเจ้ารุทรวรมัน อาจทรงต่อสู้เพื่อป้องกันราชอาณาจักรอันสืบต่อลงมาจากพระอัยกาของพระองค์ต่อความพยายามของเชื้อสายโดยชอบธรรมที่จะทวงสิทธิคืน ทฤษฎีข้อ ๒ นี้คงถูกต้องมากกว่า เพราะเหตุว่าถ้าเป็นข้อแรก ก็เป็นการยากที่จะเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุใดพระเจ้ารุทรวรมันจึงทรงได้รับการยกย่องในภายหลังว่าเป็น “ประมุขแห่งราชวงศ์” ในขณะที่ทฤษฎีที่ ๒ สามารถอธิบายได้เป็นอย่างดีว่าพระเจ้าภวรมันที่ ๑ และผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาแต่พระองค์นั้น ทรงเกี่ยวข้องกับพระราชอาณาจักรฟูนันอย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้เรายังอาจกล่าวได้อีกถึงเรื่องราวทางศาสนา รวมทั้งการต่อสู้ระหว่างพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้ารุทรวรมันกับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายในสมัยพระเจ้าภวรมันที่ ๑ ด้วย

พระภิกษุจีนชื่อฮ้อจิงได้เขียนไว้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ว่า ในอาณาจักรฟูนันสมัยก่อน “พระธรรมทางศาสนาพุทธได้แพร่หลายและขยายออกไป แต่ในทุกวันนี้พระราชเจ้าผู้โหดร้ายได้ทำลายพระธรรมเสียสิ้น และไม่มีพระภิกษุสงฆ์เหลืออีกเลย” ถ้าเราคิดถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในอาณาจักรฟูนันระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ และถ้าเรานึกถึงว่าจารึกของบรรดาภิกษุที่แห่งอาณาจักรเจนละที่ปราบปรามอาณาจักรฟูนันลงได้รวมทั้งผู้ที่สืบต่อลงมา ล้วนแต่สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายทั้งสิ้น เราก็คงอาจกล่าวได้ว่าพระเจ้าภวรมันที่ ๑ (หรือพระญาติคือเจ้าชายจิตรเสน) อาจทรงเป็น “พระราชเจ้าผู้โหดร้าย” ของพระภิกษุฮ้อจิงได้

ในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐ พระเจ้าภวรมันที่ ๑ และพระอนุชาต่างบิดา (?) ของพระองค์ คือ เจ้าชายจิตรเสน ก็ได้ทรงเข้ารุกรานอาณาจักรฟูนันและได้ทรงบุกรุกเข้าไปจนกระทั่งถึงดินแดนที่ราบสูงแถบเมืองกระเต็ย (Kratie) บนฝั่งแม่น้ำโขง จังหวัดบุรีรัมย์ ระหว่างแม่น้ำมูลและทิวเขาตงรัก รวมทั้งเมืองมณฑลบุรีทางทิศตะวันตกของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา ทั้งนี้ถ้าเราเชื่อตามศิลาจารึกที่ค้นพบ อาณาจักรฟูนันจำต้องย้ายราชธานีของตนจากเมืองเถมู คือเมืองวายธปุระหรือบาพนม ไปยังเมืองทางทิศใต้ซึ่งมีชื่อว่านาฟุนาหรือนครวนคร มีหลักฐานหลายข้อที่บ่งว่าเมืองนี้น่าจะเป็นเมืองนครบุรี ซึ่งมีร่องรอยทางคันโบราณคดีมาก ตลอดจนทั้งนามและสภาพทางภูมิศาสตร์ก็แสดงว่าน่าจะเคยมีราชธานีตั้งอยู่ที่นั่นด้วย

ความจริงการที่อาณาจักรเจนละเข้าปราบปรามอาณาจักรฟูนันได้ ก็น่าจะเป็นแต่เพียงการวิวาทกันในราชวงศ์เท่านั้น อย่างไรก็ตามก็มีความจริงเหตุการณ์นี้ก็เป็นเหตุการณ์หนึ่งในการ “รุกรานใต้” ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศกัมพูชา เราได้เห็นมาแล้วว่าการ “รุกรานใต้”

นี้เป็นลักษณะที่มีอยู่เสมอเป็นประจำในภาคเอเชียอาคเนย์ ในระหว่างที่ราบสูงทางภาคกลางของแม่น้ำโขงและที่ราบต่ำแห่งประเทศกัมพูชาก็มีการต่อสู้กันอยู่เสมอเป็นประจำ เช่นเดียวกับระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคเหนือและภาคใต้ รวมทั้งในลุ่มแม่น้ำอิรวดีด้วย ความพยายามของพระราชาทรงในประเทศกัมพูชา ประเทศไทยและพม่า ก็คือพยายามรวบรวมให้ดินแดนทั้งสองแห่งซึ่งขัดกันทั้งทางสภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และบางครั้งก็รวมไปถึงเชื้อชาติด้วย ให้เข้าร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม การพยายามแตกแยกออกจากกันก็มีอยู่เสมอในเมื่ออำนาจของรัฐบาลกลางอ่อนแอลง

จารึกภาษาสันสกฤตกล่าวว่า พระเจ้าภวรมันที่ ๑ ได้ทรง “ยึดอำนาจด้วยความเข้มแข็ง” สำหรับจารึกของพระองค์เองเราได้ค้นพบเพียงหลักเดียว คือจารึกพนมบันทายนาง ภาษาสันสกฤตจากแถบเมืองมณฑลบุรี กล่าวถึงการประดิษฐานคิวลิ่งค์ จารึกภาษาสันสกฤตอีกหลักหนึ่ง ซึ่งค้นพบเมื่อไม่นานมานี้ที่เมืองศรีเทพในเขตลุ่มแม่น้ำป่าสักภายในประเทศไทย กล่าวถึงพระเจ้าภวรมันที่ ๑ ได้ทรงสร้างคิวลิ่งค์หลักนี้ขึ้นในขณะที่เสด็จขึ้นครองราชย์ราชธานีของพระองค์คือเมืองภวปุระ ซึ่งต่อมาคงจะได้ใช้เป็นชื่อของอาณาจักรเจนละสมัยโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับอาณาจักรเจนละบกในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เมืองภวปุระคงตั้งอยู่บนฝั่งเหนือของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา ณ สถานที่สมัยโบราณของอัมปิลโรลิม (Ampil Rolüm) ราว ๓๐ กิโลเมตร ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองกำพงธม เราไม่ทราบพระเจ้าภวรมันที่ ๑ ทรงครองราชย์อยู่นานเท่าใด เราทราบแต่เพียงว่าพระองค์ยังคงทรงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๑๔๑ คงเป็นในรัชกาลของพระเจ้าภวรมันที่ ๑ นี้เอง ที่พระญาติของพระองค์คือเจ้าชายจิตรเสน ได้โปรดให้สร้างจารึกสั้น ๆ ภาษาสันสกฤตเล่าถึงการประดิษฐานคิวลิ่งค์ไว้ตามระยะทางบนฝั่งแม่น้ำโขง ตั้งแต่แถบบริเวณเมืองกระเตี้ยและสตึง-เตรงไปจนถึงทางทิศตะวันตกแถบจังหวัดบุรีรัมย์ระหว่างแม่น้ำมูลและทิวเขาคงรัก ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นว่า ในขณะที่นั้นอาณาจักรเจนละได้มีบริเวณกว้างขวางแล้ว และได้ขยายออกไปทางทิศตะวันตก จนกระทั่งถึงแถบลุ่มแม่น้ำป่าสัก เจ้าชายจิตรเสนได้ทรงรับทศอาณาจักรเจนละเช่นนี้มาจากพระเจ้าภวรมันที่ ๑ และเมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ราว พ.ศ. ๑๑๕๐ พระองค์ก็ทรงพระนามว่าพระเจ้ามเหศวรมัน

นอกจากจารึกที่พระเจ้ามเหศวรมันได้โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อยังทรงพระนามว่าจิตรเสนแล้ว พระองค์ยังโปรดให้สร้างจารึกอื่น ๆ ไว้อีกแถบปากแม่น้ำมูลในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และที่จังหวัดสุรินทร์ในระหว่างแม่น้ำมูลและทิวเขาคงรัก เล่าถึงการประดิษฐานคิวลิ่งค์

“คิริสะ” คือ “ชาวเขา” และรูปโคนนทิก การประคิษฐานสิ่งเหล่านี้ได้กระทำขึ้นเมื่อ “ปราบปรามดินแดนทั้งหมดได้” เหตุนี้เราจึงอาจสันนิษฐานได้ว่า พระเจ้ามเหศวรธรรมัน ก็ทรงดำเนินนโยบายตามที่บรรพบุรุษของพระองค์ได้ทรงวางไว้แต่ก่อน พระองค์ได้ทรงส่งราชทูตเข้าไปยังประเทศจัมปาเพื่อ “สัมพันธไมตรีอันดีระหว่างประเทศทั้งสอง”

ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้ามเหศวรธรรมันก็คือโอรสของพระองค์ ทรงพระนามว่า พระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ พระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ ทรงสามารถปราบปรามดินแดนของอาณาจักรฟูนันได้ทั้งหมด จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังจึงกล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นผู้สามารถปราบปรามอาณาจักรฟูนันได้ ในขณะที่จารึกของพระเจ้ามเหศวรธรรมันไม่เคยปรากฏทางทิศใต้ของเมืองกระเตี้ย จารึกของพระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ ก็มีปรากฏอยู่มาก คือจากเมืองกำพงจาม ไพรเวง กันทัด และแคว้นตาแก้ว ทางทิศตะวันตกอาณาจักรของพระองค์ก็ได้แผ่ออกมามากน้อยที่สุดถึงจังหวัดจันทบุรีภายในประเทศไทย

ระยะเวลาที่เก่าที่สุดของรัชกาลของพระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ ซึ่งคงไม่เก่าไปกว่าเวลาเสวยราชย์ของพระองค์มากนัก ก็คือการส่งคณะทูตของพระองค์เป็นครั้งแรกเข้าไปยังประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๕-๑๑๖๐ ระยะเวลาท้ายสุดที่แน่นอนของรัชกาลของพระองค์อยู่ในจารึกซึ่งกล่าวว่าพระองค์ยังทรงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๑๗๐ จดหมายเหตุจีนฉบับเก่าสมัยราชวงศ์ถัง ซึ่งกล่าวถึงพระนามของพระองค์หลังคณะทูตเจเนละ ๒ ครั้ง ใน พ.ศ. ๑๑๖๖ และ ๑๑๗๑ ทำให้คิดได้ว่าพระองค์ยังคงทรงครองราชย์อยู่อีกในระยะนั้น จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังก็กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงสามารถปราบปรามอาณาจักรฟูนันได้ในต้นระยระหว่าง พ.ศ. ๑๑๗๐-๑๑๙๒ ทำให้เราคิดได้ว่าอย่างน้อยที่สุดพระองค์ก็ทรงครองราชย์อยู่จนกระทั่งถึงราว พ.ศ. ๑๑๘๐

ราชธานีของพระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ มีนามว่าอีสานปุระ และก็คือภายใต้นามนี้เองที่พระภิกษุจีนชวนซังได้หมายถึงประเทศกัมพูชาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เมืองนี้คงได้แก่กลุ่มโบราณสถานที่มีชื่อว่าไพรุกทางทิศเหนือของเมืองกำพงธม ได้ค้นพบจารึกของพระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ เป็นจำนวนมากที่นั่น หลักหนึ่งได้กล่าวชื่อเมืองอีสานปุระไว้ด้วย คงเป็นในรัชกาลของพระองค์นี้เองที่ได้เริ่มมีการก่อสร้างปราสาทพนมบ้ายขึ้นในแคว้นตาแก้ว

พระเจ้าอีสานธรรมันที่ ๑ ได้ทรงรักษาสัมพันธไมตรีอันดีไว้กับประเทศจัมปา เช่นเดียวกับพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้ามเหศวรธรรมัน และต่อมาจะมีการเสกสมรสระหว่างราชตระกูลของทั้งสองประเทศ

หลังรัชกาลของพระเจ้าอโศกนารมภ์ที่ ๑ ซึ่งสิ้นสุกลงราว พ.ศ. ๑๑๘๐ จาริกในประเทศกัมพูชาก็กล่าวถึงพระราชโอรสองค์หนึ่งทรงพระนามว่าภวรมัน แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าอโศกนารมภ์ที่ ๑ อย่างไร จาริกมีศักราชเพียงหลักเดียวของพระเจ้าภวรมันที่ ๒ องค์นี้ก็คือจาริกใน พ.ศ. ๑๑๘๒ และมาจากบริเวณแถบแคว้นตาแก้ว อาจเป็นพระเจ้าภวรมันที่ ๒ องค์นี้อีกที่ทรงสร้างปราสาทหลังใหญ่ขึ้นที่พนมบายังและทรงสร้างปราสาทพนมพระวิหารที่เมืองกำพงฉนัง คงเป็นพระองค์อีกที่ปรากฏพระนามอยู่ในจาริก ๒ หลักแรกในหนังสือประชุมจาริกของนายบารัรและแบรแกนย์ มิใช่พระเจ้าภวรมันที่ ๑ ที่เราได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น

จาริก ๒ หลักนี้กล่าวถึงโอรสของพระเจ้าภวรมันที่ ๒ ซึ่งคงจะได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ เจ้าชายองค์นี้ก็คงเป็นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ซึ่งศักราชแรกที่รู้จักกันก็คือ พ.ศ. ๑๒๐๐ ในจาริกกำพงฉนัง และพระองค์อาจเสด็จขึ้นครองราชย์ก่อนระยะนั้นไม่นานนัก จาริกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ได้ค้นพบในพื้นที่ตั้งแต่วัดกุโกลเมืองจำปาศักดิ์ทางทิศเหนือลงไปจนกระทั่งถึงอ่าวไทยทางทิศใต้ ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นในแถบเมืองวายนปุระ คือบาพนม รวมทั้งที่เทวาลัยลึงกบรพต ณ วัดกุ ทางค้ำประเทศจีนจดหมายเหตุจีนฉบับเก่าสมัยราชวงศ์ถังก็ได้กล่าวอย่างกว้าง ๆ ถึงคณะทูตของอาณาจักรเจนละซึ่งพระจักรพรรดิเกาจงแห่งราชวงศ์ถัง (พ.ศ. ๑๑๙๓-๑๒๒๖) ได้ทรงรับรอง รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ซึ่งคงจะสงบสุข ได้คงอยู่เป็นเวลาราว ๓๐ ปี และสิ้นสุกลงหลัง พ.ศ. ๑๒๓๕ อาจเป็นพระองค์อีกที่จาริกใน พ.ศ. ๑๒๕๖ ได้ถวายพระนามภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่า “พระราชผู้เสด็จไปสู่สิวปุระ” พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ คงไม่ทรงมีรัชทายาท เพราะเหตุว่าใน พ.ศ. ๑๒๕๖ นั้น อาณาจักรเจนละก็ปกครองโดยพระราชินีผู้ทรงพระนามว่าชัยเทวี และพระนางก็ได้กล่าวถึง “โซคร้ายแห่งเวลา” ด้วย บรรดาพระราชชาวมุขรุ่นแรก ๆ ที่เมืองพระนครไม่ได้ยอมรับเลยว่าพระองค์ทรงสืบเชื้อสายลงมาแต่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ การที่พระองค์สิ้นพระชนม์ลงนั้นก็คงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้อาณาจักรเจนละต้องแบ่งแยกออกกระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐

ชัยชนะของพระเจ้าภวรมันที่ ๑ ลงมาจนกระทั่งปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ทำให้พระราชชาวมุขทรงสามารถเข้าครอบครองดินแดนของอาณาจักรพูนันในแถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้และลุ่มทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชาได้ ในสมัยก่อนเมืองพระนครนี้มีร่องรอยทางโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก เช่นศาสนสถาน ประติมากรรม และ

ศิลาจารึก สถาปัตยกรรมแสดงโดยปราสาทขอมที่สร้างอยู่โดด ๆ หรือสร้างรวมเป็นหมู่ เกือบทุกหลังสร้างด้วยอิฐ คงมีแต่เฉพาะบางหลังที่สร้างด้วยศิลาเช่นอาศรมมหาฤๅษี มีกรอบประตูสลักจากศิลา ปราสาทเหล่านี้นายปาร์มันต์เอร์ (H. Parmentier) ได้ศึกษาไว้อย่างละเอียดในหนังสือของท่านชื่อศิลปะขอมโบราณ (Art Khmer primitif) ประติมากรรมสมัยนี้บางรูปมีลักษณะงดงาม และยังคงรักษาแบบศิลปะอินเดียไว้ ศิลปะอินเดียเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากศิลปะของราชวงศ์ปัลลวะทางภาคใต้ของประเทศอินเดียราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่ประติมากรรมเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นความอ่อนแอไปยังความแข็งแกร่งและการยืนหันหน้าตรง อันเป็นลักษณะโดยเฉพาะของศิลปะขอมแล้ว ลวดลายเครื่องประดับก็แสดงให้เห็นถึงความมั่งคั่งซึ่งจะยังมีมากขึ้นไปอีกในสมัยเมืองพระนคร

จารึกที่สลักอยู่บนแผ่นศิลาหรือบนหีบประติมากรรมต่างกันในภาษาสันสกฤตซึ่งค่อนข้างถูกต้องและมักต่างกันในสำนวนกวีเสมอ จารึกภาษาขอมเริ่มปรากฏมีขึ้นเป็นจำนวนมากเป็นภาษาขอมโบราณ ซึ่งต่อมาจะเปลี่ยนแปลงไปน้อยตลอดระยะเวลา ๑๔๐๐ ปี ถ้านำไปเทียบเคียงกับภาษาอินโด-ยูโรเปียนในสมัยเดียวกัน จารึกเหล่านี้เป็นหลักฐานอันสำคัญสำหรับประวัติศาสตร์สมัยโบราณของอาณาจักรกัมพูชา แสดงให้เห็นถึงการปกครองที่มีระเบียบข้าราชการซึ่งมีอยู่หลายชั้น แต่ส่วนใหญ่เราก็รู้จักแต่เพียงชื่อยิ่งกว่าหน้าที่ของข้าราชการเหล่านั้น

สิ่งสำคัญที่จารึกเหล่านี้ให้ความรู้ก็คือเรื่องราวเกี่ยวกับศาสนา จารึกบรรพตแรก ๆ มักเป็นบทสรรเสริญเทวดาซึ่งศาสนสถานได้สร้างขึ้นถวาย เรื่องนั้นนับว่ามีประโยชน์มาก ลัทธิที่สำคัญในศาสนาฮินดูก็ดูเหมือนจะมีอยู่ร่วมกันในประเทศกัมพูชาเช่นเดียวกับในประเทศอินเดียเอง และในบรรดาลัทธิเหล่านี้ก็มีลัทธิไศวนิกายนิกายปาคุปต์และลัทธิไวษณพนิกายนิกายปานฉนราทร นิกายทั้งสองนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในประเทศกัมพูชาสมัยเมืองพระนคร ทั้งจารึกและลักษณะรูปภาพของประติมากรรมแสดงให้เห็นว่าในสมัยนี้และในศตวรรษต่อมา การเคารพบูชาเทวรูปพระหริหระหรือพระนารายณ์—อิศวรที่รวมกันอยู่เป็นเทวรูปองค์เดียวกันนั้น มีความสำคัญอย่างยิ่ง แต่ในระยะต่อมาการเคารพนับถือดังกล่าวก็จะลดน้อยลง การเคารพนับถือพระอิศวรภายใต้รูปคิวลิ่งค์เป็นที่เฟื่องฟูอยู่ในราชสำนัก และเกือบจะเป็นศาสนาของรัฐอยู่แล้วสำหรับพุทธศาสนานั้น นอกจากพระพุทธรูปแบบคุปตะ ซึ่งได้กล่าวถึงมาแล้วในสมัยพูนัน ก็มีแต่เพียงจารึกเพียงหลักเดียวในสมัยนี้ กล่าวถึงพระภิกษุ ๒ รูป ซึ่งแสดงว่าพุทธศาสนากำลังเสื่อมลง ทั้งนี้ ถ้าเรานึกถึงว่าพุทธศาสนาเคยรุ่งเรืองอยู่เพียงใดในสมัยพูนันระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ แม้พระภิกษุจีนนี้จะกล่าวถึงอาณาจักรพูนัน (ซึ่งท่านเรียกว่า

ไปนาน) แต่ท่านก็คงหมายถึงอาณาจักรเจนละ ซึ่งท่านได้เห็นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ท่านได้เขียนไว้ว่า “พระธรรมของพระพุทธเจ้าเคยเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายออกไป แต่ในขณะนี้พระราชเจ้าผู้โหดร้ายได้ทำลายพุทธศาสนาเสียหมดสิ้น และก็ไม่มีการปฏิบัติสงฆ์เหลืออยู่อีกเลย” สำหรับทางค่านวรรณคดี จารึกภาษาสันสกฤตก็มักกล่าวอ้างถึงมหากาพย์ของอินเดียอยู่เสมอ คือเรื่องรามายณะ มหาภารตะ และปุราณะ มหากาพย์เหล่านี้ย่อมทำให้กวีในราชสำนักชอบมีเรื่องราวทางค่านเทพนิยายอยู่เป็นจำนวนมากมาย

ทางค่านสังคม จารึกบางหลักก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญทางค่านการสืบเชื้อสายทางสตรี เช่นบุตรของพราหมณ์ที่มีมารดาเป็นเจ้าหญิง ก็จะอยู่ในวรรณะกษัตริย์ ซึ่งตรงกันข้ามกับประเพณีอินเดีย การสืบเชื้อสายทางสตรีนี้ก็ยังเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการสืบหน้าที่ในตระกูลพราหมณ์สายใหญ่ ๆ ในสมัยเมืองพระนคร การที่สตรีเป็นใหญ่ในครอบครัวเป็นระบบที่แพร่หลายอยู่โดยทั่วไปในหมู่เกาะอินโดนีเซีย และในชนชาติหลายจำพวกในแหลมอินโดจีน สำหรับประเทศกัมพูชาสมัยโบราณนั้น ระบบดังกล่าวอาจนำเข้ามาจากประเทศอินเดียก็ได้ เพราะเหตุว่ามีปรากฏอยู่ในพวกนายรร (Nayar) และพวกพราหมณ์นัมพุทริ

สำหรับวัฒนธรรมทางค่านวัตถุในประเทศกัมพูชาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เราก็อาจทราบได้จากจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุยซึ่งกล่าวถึงรัชกาลของพระเจ้าอู่ศานวรมันที่ ๑ บทความดังกล่าวนี้ว่าควนลินได้คัดลอกลงมาไว้ในหนังสือของเขาชื่อชาติวงศ์วรรณนาของชนต่างชาติรอบประเทศจีน ซึ่งรวบรวมขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงแม้จะขონำมาแปลลงไว้ดังต่อไปนี้

“พระราชองค์นี้ประทับอยู่ในเมืองชื่ออีเชนา (I-she-na) ซึ่งประกอบด้วยพลเมืองมากกว่า ๒๐,๐๐๐ คราวเรือน ตรงกลางเมืองมีท้องพระโรงใหญ่ ซึ่งพระราชเจ้าเสด็จออกและให้ข้าราชการบริวารเข้าเฝ้า อาณาจักรนี้ยังมีเมืองอีก ๓๐ เมือง แต่ละเมืองมีพลเมืองอยู่หลายพันครัวเรือน ทุกเมืองมีข้าหลวงเป็นผู้ปกครอง ตำแหน่งของข้าราชการแห่งอาณาจักรนี้ก็เหมือนกับในประเทศจัมปา

ทุก ๓ วันพระราชเจ้าจะเสด็จมาตามพิธีการยังท้องพระโรง พระองค์เสด็จขึ้นประทับบนพระแท่นซึ่งทำด้วยไม้หอม ๕ ชนิดและประทับด้วยวัตถุพิเศษ ๗ ประการ เหนือพระแท่นมีพลับพลา ซึ่งหลังคาทำด้วยผ้าอย่างสวยงาม มีเสาทำด้วยไม้มีลายและผ้าทำด้วยแผ่นงาช้างประดับด้วยดอกไม้ทองคำ ทั้งพระแท่นและพลับพลานี้ดูคล้ายกับว่าเป็นพระที่นั่งเล็ก ๆ และที่ท้ายพลับพลานั้นก็มีการซึ่งมีรูปเปลวทำด้วยทองคำแว่นอยู่ เช่นเดียวกับที่อาณาจักรจิฎ (Chih-i'u) มีที่เผาเครื่องหอมทำด้วยทองคำซึ่งมีชาย ๒ คนดูแลรักษา ตั้งอยู่ข้างหน้า

พระราชาทรงภาคสายรัดพระองค์ซึ่งทำด้วยผ้าฝ้ายกิเป (ki-pei) มีสีแดงจุกรุ่งอรุณ สายรัดพระองค์นี้ยาวลงไปจนถึงข้อพระบาท พระองค์ทรงสวมพระมาลาประดับด้วยทองและเพชรพลอยห้อยอุบะไข่มุก ทรงสวมฉลองพระบาทหนังหรือบางครั้งก็ทำด้วยงา ทรงกุนทลทองคำฉลองพระองค์มักทำด้วยผ้าสีขาวเนื้อละเอียดเรียกว่าเปตี (pe-tie) เมื่อพระองค์ไม่ทรงพระมาลา ก็ไม่มีเพชรนิลจินดาอยู่เหนือพระเกษา เครื่องแต่งกายของขุนนางผู้ใหญ่ก็เกือบคล้ายกับฉลองพระองค์ของพระราชา ขุนนางผู้ใหญ่หรือเสนาบดีเหล่านี้มีจำนวน ๕ ท่าน ท่านแรกมีตำแหน่งว่ากุโลยู (ku-lo-you กูรู?) อีก ๔ ท่านมีตำแหน่งต่อไปนี้ตามลำดับคือ เซียงเกาปิง (hsiang-kaoping) โปโฮโตลิง (p'o-ho-to-ling) เซมาลิง (she-ma-ling) และชันโลลู (jan-lo-lou) ส่วนจำนวนข้าราชการผู้น้อยนั้นมียูอยู่เป็นจำนวนมาก

ผู้ที่เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินต้องเอาหน้าผากจรดแผ่นดิน ๓ ครั้ง (หมอบกราบ?) และกระทำเช่นนี้หน้าบันไดขึ้นพระราชบัลลังก์ ถ้าพระราชามีรับสั่งเรียกและโปรดให้ขึ้นบันไดได้ เขาก็ต้องคุกเข่าลงและเอามือประสานไว้บนบ่า ต่อจากนั้นพวกข้าราชการเหล่านี้ก็จะเข้ามาหนึ่งเป็นวงล้อมรอบพระราชาเพื่อกราบทูลข้อราชการ เมื่อเลิกประชุมพวกข้าราชการก็จะนั่งคุกเข่าลงอีกครั้งหนึ่ง ก้มลงหมอบกราบและคลานถอยออกมา มีทหารรักษาพระองค์มากกว่าพันคนสวมเสื้อเกราะและถือหอกยืนเป็นแนวอยู่ที่เชิงชั้นบันไดของพระราชบัลลังก์ ทั้งในบรรดาห้องต่าง ๆ ภายในพระราชวัง ที่ประตูและตามระเบียง

ประชาชนโดยทั่วไปเวลาออกนอกบ้านมักสวมเสื้อเกราะและถืออาวุธ ด้วยเหตุนี้ไม่ว่าจะมีการทะเลาะเบาะแว้งอย่างเล็กน้อยสักเพียงใด ก็มักจะถึงการต่อสู้แย่งเลือกตกยางออกเสมอ

เฉพาะแต่โอรสของพระราชินีซึ่งเป็นมเหสีอันถูกต้องของพระราชาท่านั้น ที่จะมีสิทธิขึ้นครองราชสมบัติได้ วันใดเมื่อพระราชองค์ใหม่ขึ้นครองราชย์ ก็จะมีการทำร้ายแก่บรรดาพระเชษฐาและอนุชาของพระองค์ทั้งหมด บางองค์อาจถูกตัดนิ้วพระหัตถ์ บางองค์อาจถูกตัดพระนาสิก ต่อจากนั้นก็บังคับให้แต่ละองค์ประทับแยกออกจากกัน และไม่เคยมอบให้องค์ใดเข้ารับราชการอีกเลย

ประชาชนในอาณาจักรนี้มีรูปร่างเล็กและผิวดำ แต่สตรีก็มีผิวขาว ทั้งหมดเกล้าผมและสวมตุ้มหู พวกนี้มีอารมณ์รุนแรงแต่มีนัย บ้านและเครื่องเรือนที่เขาใช้คล้ายกับบ้านและเครื่องเรือนในอาณาจักรจีน เขาถือว่ามีขวามวิสุทธ์และมีอช้ายไม่บริสุทธิ์ เขาชำระล้างร่างกายทุกเช้า และสีฟันด้วยเศษไม้ข่อย นอกจากนี้เขายังอ่านหรือท่องบ่นบทสวดมนต์

อยู่เสมอ เขาชำระล้างร่างกายอีกก่อนรับประทานอาหาร จุ่มฟันด้วยไม้ข่อยหลังรับประทานอาหาร และสวดมนต์อีกครั้งหนึ่ง สำหรับอาหารเขาใช้เนย นมเปรี้ยว น้ำตาลผง ข้าวและข้าวฟ่างมาก เขาใช้สิ่งเหล่านี้ทำขนมซึ่งเขาจะจุ่มขนมนี้ลงไปในน้ำเนื่อ และรับประทานก่อนอาหารอื่นๆ

ผู้ที่ต้องการแต่งงานจะส่งของขวัญไปให้หญิงสาวที่เขาต้องการก่อนอื่น ต่อจากนั้นครอบครัวของหญิงสาวก็จะเลือกวันดีเพื่อจะนำเจ้าสาวไปยังบ้านของเจ้าบ่าว โดยมีพ่อสื่อเป็นผู้นำไป ครอบครัวของเจ้าบ่าวและเจ้าสาวจะอยู่ในบ้าน ๘ วัน โดยไม่ยอมออกไปไหน มีการตามตะเกียงทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อพิธีสมรสสิ้นสุดลงแล้ว เจ้าบ่าวก็นำทรัพย์สมบัติส่วนหนึ่งจากพ่อแม่ของเขาและแยกไปสร้างบ้านอยู่เอง เมื่อพ่อแม่ตาย ถ้ามีบุตรีคาที่ยังไม่ได้แต่งงาน บุตรีคาเหล่านี้ก็จะได้รับทรัพย์สมบัติที่เหลือทั้งหมด แต่ถ้าบุตรีคาทั้งหมดแต่งงาน หรือได้รับส่วนแบ่งทรัพย์สมบัติไปหมดแล้ว ทรัพย์สมบัติที่พ่อแม่รักษาไว้สำหรับตนเองก็จะเข้าไปสู่ท้องพระคลัง

สำหรับการปลงศพนั้นกระทำต่อไปนี้คือ บุตรีคาของผู้ตายจะอดอาหารเป็นเวลา ๗ วัน เขาจะโกนศีรษะเพื่อเป็นการไว้ทุกข์และร้องห่มร้องไห้ ผู้ที่เป็นญาติจะร่วมประชุมพร้อมกับพระภิกษุและภิกษุณีในศาสนาไฟ (Fo พุทธศาสนา) หรือนักบวชในศาสนาเต๋า ซึ่งจะเคลื่อนขบวนออกไปพร้อมกับศพพร้อมกับการร้องเพลงและเล่นเครื่องดนตรีชนิดต่างๆ ศพถูกเผาบนเชิงตะกอนซึ่งประกอบด้วยไม้หอมทุกชนิด ถ้าदानเก็บไว้ในโกศทองหรือเงินซึ่งจะถูกทิ้งลงไปใต้น้ำลึก คนที่ยากจนก็ใช้โกศดินเผาระบายสีต่าง ๆ แต่บางคนก็พอใจที่จะทิ้งซากศพนั้นไว้ในภูเขา โดยให้สัตว์ป่ามากิน

ทางทิศเหนือของอาณาจักรเจนละเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยภูเขา และมีหุบเขาผ่ากลาง ทางทิศใต้เป็นที่ลุ่มขนาดใหญ่ มีอากาศร้อนจนกระทั่งไม่เคยเห็นหิมะหรือน้ำค้าง พื้นดินก็เป็นบ่อเกิดแห่งกลิ่นเหม็นและเต็มไปด้วยแมลงที่มีพิษร้ายต่าง ๆ ในอาณาจักรนี้เขาปลูกข้าว ข้าวไร่ และยังมีข้าวเดือยและข้าวฟ่างอีกบ้าง”

อารยธรรมของอาณาจักรกัมพูชาสมัยก่อนเมืองพระนครก็สืบต่อลงมาจากอารยธรรมของอาณาจักรฟูนัน โดยเฉพาะในทางด้านการทอผ้าเพื่อใช้ในการเพาะปลูก ทางด้านศาสนาและศิลปะ อารยธรรมแบบนี้ได้รับอิทธิพลทางค่านิยมคติธรรมมาจากอาณาจักรจัมปา และในระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๕๐ ก็สามารถมีกำลังแรงจนกระทั่งแม้ว่าจะต้องเสื่อมลงระหว่าง

พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐ ก็ยังสามารถมีอิทธิพลเหนือภาคกลางและภาคใต้ของแหลมอินโดจีนอยู่ได้
อีกเป็นเวลานาน

พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ตังได้กล่าวว่าหลัง พ.ศ. ๑๒๔๙ เล็กน้อยอาณาจักรเจน
ละก็แบ่งแยกออกเป็น ๒ แคว้น และกลับไปสู่สภาพล้าจลเหมือนกับก่อนสมัยที่พระราชาแห่ง
อาณาจักรฟูนันและพระราชาองค์แรก ๆ แห่งอาณาจักรเจนละจะสามารถรวบรวมประเทศเข้า
เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ม้าทวนดินได้เขียนไว้ว่า “ครั้งหนึ่งทางภาคเหนือซึ่งเต็มไปด้วย
ภูเขาและหุบเขาได้เรียกว่าอาณาจักรเจนละบก ครั้งหนึ่งทางภาคใต้ซึ่งจดฝั่งทะเลและเต็มไปด้วย
ทะเลสาบ ก็เรียกว่าอาณาจักรเจนละน้ำ”

การแตกแยกกันนี้คงเกิดจากการจลาจลภายหลังรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ซึ่ง
ไม่ทรงมีโอรส ใน พ.ศ. ๑๒๕๖ อาณาจักรเจนละก็ปกครองโดยพระราชินีทรงพระนามว่าชัยเทวี
ได้ค้นพบจารึกหลักหนึ่งของพระนางในสระบารายะตะวันตกในบริเวณเมืองพระนคร ในจารึก
หลักนี้พระนางได้ทรงกล่าวถึงโชคร้ายแห่งเวลา และกล่าวถึงสิ่งที่ทรงบริจาคถวายแด่เทวาลัย
ของพระศิวะศิริปุรานตะ เทวาลัยแห่งนี้เจ้าหญิงโสภายราชธิดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑
ผู้ทรงสมรสกับพราหมณ์ในลัทธิไสวณิกายนามว่าศักรสวามินซึ่งมาแต่อินเดีย ได้ทรงสร้างขึ้น
ในจารึกอีกหลักหนึ่งคือจารึกวัดขันดักก็ปรากฏว่าพระนางชัยเทวีก็ทรงเป็น ราชธิดาของพระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๑ เช่นเดียวกัน

ในระยะเดียวกันนี้ ปรากฏว่ามีเจ้าชายแห่งเมืองอนินทิกปุระทรงพระนามว่าปุษกร
หรือปุษกรากษได้เสด็จขึ้นเป็นพระราชาแห่งเมืองศัมภุปุระ เมืองนี้เชื่อกันว่าคือกลุ่มโบราณ
สถานที่สมโบร์บนฝั่งแม่น้ำโขงเหนือเมืองกระเตี้ยขึ้นไป พระองค์ได้โปรดให้สร้างจารึกขึ้นที่นั่น
ใน พ.ศ. ๑๒๕๙ คือจารึกพระธาตุด่วนบัวร์ มีผู้กล่าวว่าพระองค์คงได้เสด็จขึ้นครองราชย์ “โดย
การเสกสมรส” แต่คำกล่าวเช่นนี้ก็ยังคงเป็นทฤษฎีอยู่ พระองค์อาจทรงใช้อำนาจเข้าแย่งเอา
ราชบัลลังก์ก็ได้

พระเจ้าปุษกรากษอาจทรงได้รับพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าอินทรโลก พระนาม
นี้มีปรากฏอยู่ในจารึกที่สมโบร์ว่าเป็นพระบิณฑกของพระราชินีที่กำลังครองราชย์อยู่ใน พ.ศ.
๑๓๔๖ การที่พระองค์ทรงเข้ายึดเมืองศัมภุปุระไว้ได้ ก็อาจถือเป็นการเริ่มต้นของอาณาจักร
เจนละบกและเจนละน้ำ

สำหรับอาณาจักรเจนละบกระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๐๐ ก็ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๒๖๐ และได้ส่งกองทัพเข้าไปยังประเทศเวียดนามใน พ.ศ. ๑๒๖๕ เพื่อช่วยเหลือหัวหน้าชาวพื้นเมืองต่อสู้กับประเทศจีน สำหรับอาณาจักรเจนละน้ำ ก็ดูเหมือนจะได้แบ่งออกเป็นหลายแคว้น คือแคว้นอนินทิตปุระทางทิศใต้มีประมุขซึ่งยังไม่ทราบระยะเวลาแน่นอนนามว่าพาลาทิกย์ ท่านผู้นี้อาจให้ชื่อแก่เมืองพาลาทิกย์ปุระซึ่งจกหมายเหตุจีนเรียกว่าโพลีโป (P'o-lo-t'i-po) และถือเสมือนว่าเป็นราชธานีของอาณาจักรเจนละน้ำ พระเจ้าพาลาทิกย์ทรงอ้างว่าพระองค์ทรงสืบเชื้อสายลงมาแต่พราหมณ์โกณฑินยะและนางนาคโสมา และพระราชขอมแห่งเมืองพระนครก็มักถือว่าพระองค์ทรงสืบลงมาแต่พระเจ้าพาลาทิกย์ด้วย เพื่อจะสืบต่อขึ้นไปให้ถึงพราหมณ์โกณฑินยะและนางนาคโสมา ด้วยเหตุนี้พระเจ้าพาลาทิกย์จึงทรงเกี่ยวข้องกับพระราชแห่งอาณาจักรฟูนัน พระองค์อาจมีผู้สืบต่อองค์หนึ่งทรงพระนามว่านฤปาติศย์ พระเจ้านฤปาติศย์ได้ทรงสร้างจารึกภาษาสันสกฤตไว้หลักหนึ่งคือจารึกพนมบาเตทางทิศตะวันตกของแหลมโคชินไชนา แม้จารึกหลักนี้ไม่มีศักราช แต่เราก็อาจกล่าวได้ว่าอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ คือในตอนต้นของการแบ่งแยกระหว่างอาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำ

อาณาจักรเจนละบกนั้นจกหมายเหตุจีนเรียกว่าเวนต์ัน (Wen-tan) หรือโปลู (P'o-lou) และอาจตรงกับอาณาจักรเขตกังเคิมของอาณาจักรเจนละ คือ แถบเมืองจำปาศักดิ์ อาณาจักรเจนละบกได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนหลายครั้ง และใน พ.ศ. ๑๒๙๖ ก็ได้ส่งโอรสของพระราชไปเป็นหัวหน้าคณะทูต ใน พ.ศ. ๑๒๙๗ เจ้าชายองค์นี้หรือโอรสอีกองค์หนึ่งของพระราชแห่งอาณาจักรเจนละบกก็ได้ร่วมไปในกองทัพจีนเพื่อยกไปโจมตีอาณาจักรน่านเจ้าภาคตะวันออก ซึ่งขณะนั้นมีพระเจ้าโก๊ะล่อฝงครองอยู่ ศาสตราจารย์ลูซ (G.H. Luce) ได้กล่าวว่าในหนังสือมันชู (Man Shu) ปรากฏว่าในระยะที่อาณาจักรเจนละกำลังแบ่งแยกอยู่นี้ กองทัพของอาณาจักรน่านเจ้าได้ยกลงไปจนถึงฝั่งทะเล ซึ่งอาจเป็นฝั่งทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชาก็ได้ ใน พ.ศ. ๑๓๑๔ ปรากฏว่ามีคณะทูตของอาณาจักรเจนละบกเข้าไปในประเทศจีนอีก โดยมีอุปราชเจนละบกทรงนามว่าโหมมิ (P'o-mi) เป็นหัวหน้าคณะ และใน พ.ศ. ๑๓๔๒ ก็มีคณะทูตเจนละบกเข้าไปยังประเทศจีนอีกครั้งหนึ่ง ระยะการเดินทางทางบกของเจียนตัน (Chia Tan) จากประเทศจีนเข้าไปยังประเทศอินเดียในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ได้กล่าวถึงราชธานีของอาณาจักรเจนละบกซึ่งแต่เดิมคิดกันว่าอยู่ในบริเวณปากหินบุญแถบภาคกลางของแม่น้ำโขงเหนือเมืองสุวรรณเขต แต่ความจริงคงจะอยู่ลงไปทางด้านใต้กว่านั้นมากคือ แถบตอนกลาง

ของอาณาจักรเจนละดั้งเดิม (เมืองจำปาศักดิ์) อาจเป็นระยะนี้เองที่มีจารึกในพระนามของพระเจ้าชัยสิงหรวมณ ซึ่งค้นพบที่ภูเขี้ยวเก่าในเขตจังหวัดชัยภูมิ

จากอาณาจักรเจนละน้ำ เราได้จารึก ๒-๓ หลักจากแถบเมืองศัมภุระ (สมโบร์) หลักหนึ่งค้นพบที่พระราชอุทยานในแคว้นถบวงขมูม สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๑๓ และอีกหลักหนึ่งค้นพบที่โลเบกสโรตแถบเมืองกระเตี้ย สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๒๔ ทั้งสองหลักเป็นของพระเจ้าชัยวรมันอีกองค์หนึ่งต่างหากไม่นับรวมอยู่ในระหว่างพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ถึง ๗ เหตุนี้ศาสตราจารย์ เซคส์จึงได้ชานพระนามพระองค์ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ (ผนวก) จารึกอีกหลักหนึ่งค้นพบที่ปราสาทตาเกียมในแคว้นเสียมราฐสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๓๔ กล่าวถึงการสร้างรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวร จารึกหลักนี้เป็นหลักแรกที่กล่าวถึงพุทธศาสนาลัทธิมหายานในอาณาจักรกัมพูชา นอกจากนี้ ยังมีพระนามของเจ้านายอีกเป็นอันมากซึ่งเป็นบรรพบุรุษของพระราชกุมารองค์หนึ่ง สมัยเมืองพระนคร แต่เราไม่สามารถทราบได้ว่าเจ้านายเหล่านั้นขึ้นครองราชย์เมื่อใด ถ้าับเชื่อพระวงศ์ของพระราชกุมารได้กล่าวว่าเจ้านายเหล่านั้นทรงเป็นพระราชกุมาร เหตุนี้พระองค์จึงอาจได้ทรงปกครองแคว้นต่าง ๆ ระหว่างภาคกลางและภาคใต้ของอาณาจักรกัมพูชาก็ได้ มีพระราชินี "ผู้พี่" องค์หนึ่งทรงพระนามว่าชเยษฐารยา ทรงเป็นพระราชนัดดาของพระนางนฤเพนทระเทวี และพระราชปนัดดาของพระเจ้าอินทรวโกล (พระเจ้าปุษกรากษ) พระนางได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นที่สมโบร์ใน พ.ศ. ๑๓๔๖ เป็นระยะเวลาหนึ่งปีภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

ระยะนี้เป็นระยะเวลาที่ศิลปขอมเสื่อมลง ในระยะระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐ เป็นระยะเวลาของศิลปขอมแบบกำแพงพระ ซึ่งเป็นศิลปะที่เชื่อมระหว่างศิลปขอมแบบสมโบร์ ไพรกุกและไพรกเมงกับศิลปขอมแบบกุเลน

สมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period)

พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๒๐

การปลดปล่อยอาณาจักรกัมพูชาให้หลุดพ้นจากอำนาจของเกาะชวา นั้น เป็นผลกรกระทำของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ปฐมกษัตริย์แห่งกษัตริย์ขอมสมัยเมืองพระนคร

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงเกี่ยวคองอย่างห่าง ๆ กับราชวงศ์แห่งอาณาจักรกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร จากจารึกแสดงลำดับเชื้อสกุลของพระเจ้าโยศวรมันและจารึกปราสาทแปรรูป ปรากฏว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงสืบเชื้อสายลงมาทางสตรีจากพระเจ้าปุษกรากษ พระเจ้าปุษกรากษทรงเป็นเจ้าชายแห่งเมืองอนินทิตปุระ และต่อมาได้ทรงเป็นพระราช

แห่งเมืองศัมภุระ (สมโบร์) ดังที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นราชันคดาของพระเจ้าเขนทราธิปติวรมันด้วย แต่เราก็ไม่ทราบอะไรเลยเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินองค์หลังนี้ จารึกในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้กล่าวเกี่ยวกับการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ว่า “เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของประชาชน ในเชื้อชาตินั้นซึ่งปราศจากพระราชาเปรียบประดุจคอกบัวใหญ่ที่ไม่มีก้าน พระองค์ก็ได้ปรากฏขึ้นประดุจการแย้มบานออกครั้งใหม่” ด้วยการกล่าวเปรียบเทียบเช่นนี้ ผู้ที่มีหน้าที่เรียบเรียงลำดับเชื้อสกุลก็ได้ตั้งใจที่จะปิดบังความยุ่งยากที่เกิดขึ้นแก่การสืบราชสันตติวงศ์ตามปกติ ยังไม่ได้ค้นพบจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เลย สิ่งนี้เป็นสิ่งที่แปลกมากสำหรับประวัติศาสตร์ของอาณาจักรกัมพูชา อย่างไรก็ดีตามเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ ในรัชกาลของพระองค์ก็มีกล่าวอยู่อย่างละเอียดในจารึกสตกก๊อกรม ซึ่งสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ณ กรุงเทพฯ

จารึกสตกก๊อกรมได้กล่าวไว้ว่า “พระองค์ได้เสด็จกลับมาจากชาวเพื่อมาครองในเมืองอินทปุระ” สกุลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งเกี่ยวข้องกับราชสกุลขอมในระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐-๑๓๕๐ อาจหลบหนีไปอยู่ยังเกาะชวาในขณะที่มีการยุ่งยาก เนื่องจากการแบ่งแยกออกเป็นอาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำ หรือมีเจนนั่นก็อาจถูกโค่นจับเอาไปในระหว่างที่พวกเขาได้ยกทัพเรือมาปล้นสะทกดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

การที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เสด็จกลับมาจากเกาะชวา นี้ อาจเนื่องมาจากราชวงศ์ไศเลนทร์ได้มีอำนาจอ่อนลงในเกาะนี้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เราสามารถทราบจากหลักฐานหลายประการว่ารัชกาลของพระองค์คงเริ่มต้นราว พ.ศ. ๑๓๔๕ ในขณะที่อาณาจักรกัมพูชาที่เป็นจลาจลและไม่มีพระราชาปกครอง ได้ค้นพบจารึกใน พ.ศ. ๑๓๔๖ ปรากฏว่าพระราชินี “ผู้พี่” ทรงพระนามว่าเชษฐารยาผู้ทรงครองอยู่ที่สมโบร์ ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นหลายแห่งดังกล่าวมาแล้ว หรือมีเจนนั่นอาณาจักรกัมพูชาก็แบ่งแยกออกเป็นหลายแคว้นซึ่งต่างแคว้นก็ต่อสู้ซึ่งกันและกัน ฉะนั้น ก่อนที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จะทรงสามารถอ้างสิทธิของพระองค์หรือทรงขึ้นแย่งราชบัลลังก์แห่งอาณาจักรกัมพูชาได้ พระองค์ก็ต้องทรงปราบปรามส่วนหนึ่งของอาณาจักรกัมพูชาเสียก่อน

พระองค์ทรงเริ่มต้นด้วยการเสด็จเข้าไปประทับในเมืองอินทปุระ หลักฐานจากจารึกปรากฏว่ามีเมืองชื่อนี้อยู่ในแคว้นถบวงขมุมทางทิศตะวันออกของเมืองกำพงจาม พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ อาจทรงมีพระญาติประทับอยู่ที่เมืองนั้นมาก่อนก็ได้ เราอาจคิดได้ว่าเมืองนี้ก็คือ

บันทายไพรนคร ซึ่งชื่อสถานที่แสดงว่าคงมีราชธานีโบราณตั้งอยู่ที่นั่น และศาสนสถานสมัยก่อนเมืองพระนคร ณ ที่นั้นก็แสดงโดยรายละเอียดบางประการว่าสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แต่ร่องรอยของโบราณสถานแถบฝั่งทิศตะวันตกของสระบารายตะวันตกก็อาจเป็นเมืองอินทระปุระได้เช่นเดียวกัน

ณ เมืองอินทระปุระ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ก็ทรงได้รับพราหมณ์ผู้ฉลาดเข้าเป็นราชบุโรหิตคือพราหมณ์ศิวกัวลย์ ท่านผู้นี้ได้ติดตามพระองค์ไปทุกแห่งและได้เป็นผู้ประกอบพิธีเทวราชเป็นครั้งแรก

ภายหลังที่ทรงหยุดยั้งอยู่ชั่วขณะที่เมืองอินทระปุระ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ก็ได้เสด็จออกจากเมืองนั้นพร้อมกับพราหมณ์ศิวกัวลย์และครอบครัวของเขา เพื่อไปยังดินแดนทางทิศเหนือของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา ทะเลสาบนี้เปรียบเสมือนผู้ควบคุมการทค้ำน้ำและบ่อปลาอันไม่รู้จักหมดสิ้นในประเทศกัมพูชา แผ่นดินแห่งนี้ซึ่งในระยะเวลา ๑๐๐ ปีต่อมาจะเป็นที่ตั้งของเมืองพระนคร ในขณะนั้นยังคงอยู่ในความครอบครองของเมืองภวปุระคังที่กล่าวมาแล้ว จารึกสตกก็อักษรมกกล่าวต่อไปว่า “เมื่อมาถึงยังดินแดนทางทิศตะวันออก พระราชาก็ได้ประทานที่ดินและหมู่บ้านซึ่งมีชื่อว่า “กุฎฐิ” แก่สกุลของพราหมณ์ราชบุโรหิตของพระองค์” เรื่องนี้ศาสตราจารย์เชเคส์กล่าวว่า คำว่า “ดินแดนทางทิศตะวันออก” ก็คงหมายถึงดินแดนทางทิศตะวันออกของเมืองพระนคร และคำว่า “กุฎฐิ” ก็ยังคงเหลืออยู่ในชื่อปราสาทบันทายกุฎฐิ (บันทายกเจ็ย) ปราสาทแห่งนี้ได้สร้างขึ้นในสมัยหลัง ใกล้เคียงกับศาสนสถานเก่ากว่า

จารึกสตกก็อักษรมกกล่าวอีกว่า “ต่อจากนั้นพระราชาได้เสด็จเข้าครองเมืองหริหรัลย์ พราหมณ์ราชบุโรหิตก็ได้ตั้งหลักแหล่งลง ณ ที่นั่นด้วย และบุคคลในสกุลของเขาก็ได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็ก”

เมืองหริหรัลย์ก็คือกลุ่มโบราณสถานที่หมู่บ้านร็อลวย (Roluos) ตั้งอยู่ราว ๑๕ กิโลเมตรทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเสียมราฐในปัจจุบัน ประกอบไปด้วยศาสนสถานซึ่งมีนามว่าโลเลย (Lolei) ซึ่งค่านามนี้อาจเลื่อนมาจากคำว่าหริหรัลย์ก็ได้ ณ สถานที่แห่งนี้มีศาสนสถานี่สร้างขึ้นในสมัยก่อนเมืองพระนครหลายแห่ง พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้ทรงบูรณะศาสนสถานเหล่านี้ รวมทั้งได้ทรงสร้างศาสนสถานใหม่ๆ ขึ้นด้วย

จารึกสตกก็อักษรมกกล่าวต่อไปว่า “ต่อจากนั้น พระราชาได้เสด็จไปทรงสร้างเมืองอมเรนทระปุระ และพราหมณ์ราชบุโรหิตก็ได้เข้าไปพำนักอยู่ในเมืองนั้นด้วยเพื่อรับใช้พระองค์”

ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ นายโกรลีเย่ (G. Groslier) ชาวฝรั่งเศสได้ยึดถือตามความคิดของ นายเอโมนิเยร์ (Aymonier) ชาวฝรั่งเศสอีกท่านหนึ่ง ในการตีความหมายว่าเมืองอมเรนทรปุระ ก็คือปราสาทใหญ่แห่งบันทายฉมาร์ แต่ในปัจจุบันก็ทราบกันแล้วว่า ปราสาทแห่งนี้ไม่อาจสร้างขึ้นก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้ ข้ออ้างทางด้านภูมิศาสตร์ที่ว่าเมืองอมเรนทรปุระตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศกัมพูชาแม้ว่ายังคงมีเหตุผลอยู่บ้าง แต่ดินแดนแถบนี้ ก็ไม่มีโบราณสถานซึ่งทั้งทางด้านสถาปัตยกรรมหรือทางด้านลวดลายเครื่องประดับ อาจอ้างได้ว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และนอกจากนั้นเราก็คงไม่อาจเข้าใจได้อีกว่า เพราะเหตุใดภายหลังที่เสด็จตั้งหลักแหล่งลงแถบเมืองพระนครแล้ว พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จึงจะทรงเลือกที่ไปสร้างเมืองหลวงให้ไกลทะเลสาบใหญ่ และซึ่งในปัจจุบันก็ยังคงเป็นสถานที่แห่งแล้งอยู่เสมอ ตรงกันข้าม ดินแดนแถบฝั่งทิศตะวันตกของสระบารายตะวันตกก็ได้แสดงให้เห็นว่ามีกำแพงล้อมรอบหลายชั้น และมีศาสนสถานที่สร้างขึ้นในสมัยต้นเมืองพระนคร คือ ก่อนศิลปะขอมแบบกุกเลน เมืองนี้ถ้าไม่ใช่เมืองอินทรปุระที่กล่าวมาข้างต้น ส่วนหนึ่งก็อาจเป็นเมืองอมเรนทรปุระที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงสร้างขึ้นใหม่ก็ได้

จารึกสตกก็อกรมกล่าวต่อไปว่า “พระราชเสด็จไปครองเมืองมเหนครบรรพตและพราหมณ์ศิว ไกวัลย์ก็ได้ไปอยู่ในราชธานีแห่งนั้นด้วยเพื่อรับใช้พระองค์ตั้งแต่ก่อน ขณะนั้นมีพราหมณ์นามว่าหิรัณยทามเป็นผู้เชี่ยวชาญในเวทมนต์ ได้มาจากชนบท (ซึ่งอาจเป็นปราสาทขนา ณ มลูปูร์) ทั้งนี้เพราะพระราชได้ทรงเชื่อเชิญให้มาประกอบพิธีเพื่อประเทศแห่งชาวกัมพูชาจะได้ไม่ต้องขึ้นแก่ชาวอีกต่อไป และจะคงมีแต่พระราชเพียงองค์เดียวผู้ทรงเป็นพระจักรพรรดิ พราหมณ์ผู้นี้จึงได้กระทำพิธีตามคัมภีร์วินาศิขอันศักดิ์สิทธิ์ และได้สร้างเทพผู้เป็นพระราช (เทวราช) ขึ้น พราหมณ์ผู้นี้ได้สอนคัมภีร์วินาศิข นโยตตร สัมโมหะ และศิวจเนทอันศักดิ์สิทธิ์ ท่านได้ทองบ่นตั้งแต่ต้นจนจบเพื่อให้เขียนขึ้นและสอนแก่พราหมณ์ศิว ไกวัลย์ และท่านได้อนุญาตให้พราหมณ์ศิว ไกวัลย์กระทำพิธีเทวราชได้ พระราชาและพราหมณ์หิรัณยทาม ได้กระทำสัตย์สาบานว่าจะมอบให้สกุลของพราหมณ์ศิว ไกวัลย์เท่านั้นประกอบพิธีเทวราช และจะไม่ยอมให้ผู้อื่นกระทำพิธีนี้ พราหมณ์ศิว ไกวัลย์ราชบุโรหิตจึงได้สอนให้บุคคลในสกุลของท่านรู้จักการประกอบพิธีเทวราช”

ภูเขามเหนครนี้ ได้รู้จักกันมานานแล้วก็คือเขาพนมกุกเลน ซึ่งเป็นที่ราบสูงประกอบด้วยศิลาทรายตั้งอยู่ทางทิศเหนือของที่ราบอันเป็นที่ตั้งของเมืองพระนคร การค้นคว้าทางด้านโบราณคดีได้เผยให้เห็นว่ามีกลุ่มโบราณสถานซึ่งตรงกับศาสนสถานสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

ทั้งนี้เพราะเหตุว่าแบบศิลปะเป็นหัวข้อระหว่างศาสนสถานรุ่นหลังในสมัยก่อนเมืองพระนครกับศาสนสถานรุ่นแรกของศิลปะสมัยเมืองพระนครซึ่งเคยเรียกกันว่าศิลปะสมัยพระเจ้าอินทรวรมัน ศาสตราจารย์ฟิลลิโอซาคต์ (J. Filliozat) ชาวฝรั่งเศสได้กล่าวว่า เขามเห็นทรันในประเทศอินเดียภาคใต้ถือกันว่าเป็นที่ประทับของพระอิศวรเช่นเดียวกับที่ประทับของพระราชาแห่งเทพทั้งหลาย (เทวราช) รวมทั้งพระอินทร์เทวราช และที่ประทับของพระราชาแห่งดินแดนอันเป็นที่ตั้งของภูเขานั้นด้วย

เราได้เห็นมาแล้วว่าในขณะที่ราชวงศ์ไศเลนทร์มีอำนาจขึ้นในเกาะชวานั้น ได้นำเอาตำแหน่งพระจักรพรรดิซึ่งแต่เดิมเป็นตำแหน่งของพระราชาแห่งอาณาจักรฟูนันกลับมาใช้ ด้วยเหตุนี้เอง พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งเสด็จกลับมาจากชวา (การที่ยึดถือว่าคำว่า “ชวา” ในจารึกสลกก็อกรวมหมายถึงเกาะชวา ก็เพราะเหตุว่าได้ค้นพบอิทธิพลของศิลปะชวาเป็นอันมาก ในศิลปะที่หมู่บ้านร้อลวย) และทรงมีอำนาจขึ้นในอาณาจักรกัมพูชาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จึงต้องทรงนำเอาพิธี “เทวราช” มาใช้ เพื่อจะให้ยู่เหนือ “พระราชาแห่งภูเขา” ก็คือมหाराช หรือพระจักรพรรดิ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จึงต้องทรงกระทำพิธีเป็นพระจักรพรรดิเสียเองด้วยการทรงรับศีวลิ่งค์มาจากพราหมณ์บนภูเขา ศิวลิ่งค์นี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาราชอำนาจแห่งพระราชาขอมก็ฝังสถิตอยู่ในนั้น นั่นคือสาเหตุที่ทำให้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงตั้งราชธานีขึ้นบนภูเขามเหตร์ (พนมกุเลน) และโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญมาประกอบพิธีเทวราช รวมทั้งสอนพิธีนี้แก่ราชบุโรหิตของพระองค์ “ทั้งนี้ก็เพื่อประเทศแห่งชวากัมพูชาจะได้ไม่ต้องขึ้นแก่ชวาอีกต่อไป และคงจะมี (ในราชอาณาจักรนี้) แต่พระราชาแต่เพียงองค์เดียวผู้ทรงเป็นพระจักรพรรดิ”

ถ้าอำนาจของเกาะชวาเป็นแต่เพียงผลของการยกทัพมาปล้นสะดมในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ก็คงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกระทำพิธีการอย่างใหญ่โตเช่นนี้ แต่ถ้าวราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งเกาะชวาตั้งตนเป็นผู้สืบต่อลงมาจากผู้ปกครองแผ่นดินดั้งเดิม (พระราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน) แล้ว ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และกิจพิธีใหม่บนภูเขาแห่งใหม่ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกระทำ

ในบรรดาประเทศที่ได้อารยธรรมอินเดียทั้งในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซีย พิธีในศาสนาฮินดูโดยเฉพาะอย่างยิ่งในลัทธิไศวนิกาย ซึ่งมีปรากฏความเอนเอียงอยู่บ้างแล้วภายในประเทศอินเดีย ในที่สุดก็กลายเป็นพิธีเคารพบูชาพระเจ้าแผ่นดินในประเทศเหล่านั้นไป แก่นของราชอำนาจหรือที่บางตำราเรียกว่า “พระองค์อันละเอียดอ่อน” ของพระราชา ก็คือถือว่าฝังสถิตอยู่ในศิวลิ่งค์ ซึ่งประดิษฐานอยู่บนฐานเป็นชั้น ตรงกลางของราชธานีซึ่งถือกันว่า

อยู่ตรงศูนย์กลางของโลก คือลึงค์อันศักดิ์สิทธิ์นี้คือผู้คุ้มครองราชอาณาจักร ได้รับมอบมาจากองค์พระอิศวรโดยผ่านทางพราหมณ์ และพราหมณ์ผู้นี้ก็ได้มอบลึงค์ดังกล่าวถวายแก่พระราชผู้เป็นปฐมกษัตริย์ การติดต่อระหว่างพระราชและเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์โดยผ่านทางพราหมณ์ก็กระทำขึ้นบนภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าจะภูเขานั้นจะเป็นภูเขาธรรมชาติหรือภูเขาจำลอง พนมกุเลน ศาสนสถานเพียงแห่งเดียวที่แสดงถึงฐานะเป็นชั้น (รูปภูเขาจำลอง) ก็คือกรุงพระอารามโรจน (Krus Preah Aram Rong Chen) เราอาจถือได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้ก็คือเทวาลัยของเทวราชเป็นแห่งแรก และเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ไม่ได้ประทับอยู่บนมเหศวรบรรพตอีกแล้ว ต่างก็ได้ทรงสร้าง "เทวาลัยบนภูเขา" ขึ้นตรงศูนย์กลางของราชธานีของพระองค์

พิธีประจักษ์ฐานเทวราชซึ่งพราหมณ์หรือเขมรเป็นผู้ประกอบนั้น ใช้คัมภีร์ ๔ คัมภีร์ เป็นรากฐาน คือคัมภีร์วินาศิข โนโยคตร สัมโมหะ และศิวจเฉท คัมภีร์ทั้งสี่คัมภีร์นี้ข้อความภาษาสันสกฤตในจารึกสกกก็อกธรมเรียกว่า "พักตร์ทั้งสี่ของคัมพู" ศาสตราจารย์ฟินด์ (L. Finot) เมื่อได้ตีพิมพ์บทความเกี่ยวกับจารึกสกกก็อกธรม ได้แสดงความเห็นว่าคัมภีร์ทั้งสี่นี้เป็นคัมภีร์ในนิกายตันตระ และต่อมานักปราชญ์ชาวอินเดียอีก ๒ ท่าน คือ นายฉัตรเตรชิ (B.R. Chatterji) และนายพัคฉิ (P.C. Bagchi) ก็ได้สนับสนุนความเห็นดังกล่าว โดยอ้างถึงคัมภีร์ตันตระที่มีอยู่ในหอสมุดในประเทศเนปาล ว่ามีชื่อคล้ายกับคัมภีร์ทั้งสี่ที่กล่าวมา คัมภีร์ทั้งสี่นี้จะออกมาจากพระโอษฐ์ทั้งสี่ของพระอิศวรโดยผ่านทางกนธรรพคัมพู แต่เราก็ไม่มีข้อความละเอียดพอที่จะทราบได้ว่าพิธีเทวราชที่กระทำขึ้นบนเขาพนมกุเลนนั้นกระทำกันอย่างไร เราอาจคิดได้ว่าคัมภีร์ศิวจเฉท (คือการตัดศีรษะ) นั้น เกี่ยวข้องกับเรื่องที่น่าตื่นเต้นชาวอาหรับได้เคยเล่าไว้ คือเรื่องที่มีทหารราชแห่งซามักได้ตัดพระเศียรของพระราชแห่งอาณาจักรกัมพูชา ถ้าอำนาจของเกาะชาวได้เริ่มต้นด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กิจกรรมอันสำคัญของพิธีที่จะกระทำให้อาณาจักรกัมพูชาเป็นอิสระ ก็อาจเป็นพิธีตัดพระเศียรจำลองของพระราชผู้ที่เคยมีอำนาจเหนือกว่านั่นเอง แต่เราก็ยังอาจอธิบายเป็นอย่างอื่นออกไปได้อีกเช่นเดียวกัน ในประเทศอินเดียมียุติศักดิ์ศีรษะของตนเองเพื่อขอประทานพรจากพระผู้เป็นเจ้าของเขาให้แก่บุคคลที่ ๓ พิธีตัดศีรษะเช่นนี้ไม่ว่าจะกระทำขึ้นจริง ๆ หรือทำจำลองก็ตาม อาจเป็นส่วนหนึ่งของพิธีประจักษ์ฐานเทวราชก็ได้ อย่างไรก็ตาม พิธีทางไสยศาสตร์ที่เกี่ยวกับการตัดศีรษะ ไม่ว่าจะเป็ยศีรษะจริงหรือศีรษะจำลองนี้ ย่อมมีอยู่มาก (เช่นตุ๊กตาเสียกระบาล) จนไม่น่าแปลกใจที่อาจเข้ามาเกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นแห่งราชอำนาจของกษัตริย์ขอมในสมัยเมืองพระนครได้

เราอาจตั้งปัญหาถามได้ว่า เพราะเหตุใด พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จึงไม่ทรงประกอบพิธีนี้เสียตั้งแต่ต้นรัชกาลของพระองค์ และเพราะเหตุใดพระองค์จึงต้องทรงย้ายราชธานีเสียก่อนถึง ๓ ครั้ง จึงได้ทรงประกาศอิสราภาพ ปัญหาข้อแรกอาจตอบได้ว่า เพราะเหตุว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ต้องทรงปราบปรามให้ได้ดินแดนส่วนหนึ่งเสียก่อน เพื่อ “รวบรวมแผ่นดิน” ที่แบ่งแยกออกเป็นหลายแคว้น และแต่ละแคว้นต่างก็มีพระราชปกครองเป็นอิสระ (จดหมายเหตุจีนฉบับใหม่สมัยราชวงศ์ถังยังคงกล่าวว่ามีคณะทูตจากอาณาจักรเจนละนำอยู่อีกใน พ.ศ. ๑๓๕๖) ทั้งนี้เพื่อรวบรวมราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อต่อสู้กับอาณาจักรจัมปา และเพื่อสร้างสันติภาพ ก่อนที่จะโปรดให้ศิวิลก่อนศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นรากฐานแห่งราชอาณาจักรของพระราชมาประดิษฐานอยู่เหนือภูเขาคันศักดิ์สิทธิ์ สำหรับปัญหาข้อที่ ๒ คือการเคลื่อนย้ายราชธานีของพระองค์นั้นก็คงเกี่ยวกับการรบพุ่ง ซึ่งจารึกหลักหนึ่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้กล่าวอ้างอิงถึง โดยกล่าวว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ “ได้โปรดให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทำให้ดินแดนทุกแห่งอยู่ในสันติสุข” ข้าราชการผู้ใหญ่ท่านหนึ่งของพระองค์ก็คือ ปฤถิวินเรนทร์ “ผู้เผาผลาญกองทัพของศัตรูประจุไฟ” ท่านผู้นี้ได้รับหน้าที่ให้ปราบปรามแคว้นมัลยัง (Malyang) คือดินแดนทางทิศใต้ของเมืองพระตะบอง

สำหรับในสมัยหลัง การที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้เสด็จขึ้นไปประทับอยู่บนภูเขาพนมกุเลน ก็ถือว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญทางค่านประวัติศาสตร์ แสดงถึงการตั้งต้นใหม่ ในศิลาจารึกรุ่นต่อมาจึงมักมีการขนานพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ว่าเป็น “พระราชผู้ประทับอยู่เหนือยอดเขามเหนท์” และก็คือในรัชกาลของพระองค์นี่อีกที่สกุลหลายสกุลในอาณาจักรกัมพูชาได้พยายามสืบขึ้นไปให้ถึงบรรพบุรุษท่านแรกของตน และจารึกเกี่ยวกับศาสนสถานก็มีกล่าวอ้างถึงต้นเดิมแห่งการเข้าครอบครองที่ดิน

เราไม่ทราบว่าจะพระองค์ประทับอยู่บนเขาพนมกุเลนนานเท่าใด จารึกสตกก็อกรมกล่าวต่อไปว่า “ต่อมาพระราชได้เสด็จกลับมาครองเมืองหริหรัลย์ และก็ได้นำเทวราชมาประดิษฐานที่นั่นด้วย ราชบุโรหิตและบุคคลในสกุลของท่านก็ยังคงรับราชการอยู่อย่างแต่ก่อน ราชบุโรหิตได้สิ้นชีพในรัชกาลนี้ พระราชาได้สิ้นพระชนม์ ณ เมืองหริหรัลย์อันเป็นที่ประทับของเทวราช”

ศาสนสถานหลายหลังที่หมู่บ้านร็อลวย จะสร้างขึ้นในระยที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้เสด็จกลับมาประทับ ณ เมืองหริหรัลย์เป็นครั้งที่ ๒ สำหรับพระราชวังที่ประทับก็อาจได้แก่ที่ดิน ๒ แปลง คือ แปลงแรกได้แก่พื้นที่สี่เหลี่ยมใหญ่มีชื่อว่า ไพรมอนตรี (Prei Monti) ซึ่ง

คำนามนี้คงมาจากคำภาษาสันสกฤตว่า “มณฑิร” อันหมายถึงพระราชวังนั่นเอง แปลงที่ ๒ ได้แก่พื้นที่สี่เหลี่ยมซึ่งมีปราสาทพระโคตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก ปราสาทพระโคนี้เป็นศาสนสถานของผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ถัดไปเป็นองค์ที่ ๒ คือพระเจ้าอินทรวรมัน เป็นผู้ทรงสร้าง เป็นศาสนสถานที่สร้างอุทิศถวายแก่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และบรรพบุรุษของพระองค์ ปราสาทพระโคอาจสร้างขึ้นตามแบบคัวอย่างที่มี ณ ที่อื่น คือสร้างลงบนพื้นที่ของพระราชวังเดิมซึ่งไม่ได้ใช้แล้ว

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ ณ เมืองทริหรัลย์ใน พ.ศ. ๑๓๙๓ หลังจากที่ครองราชย์อยู่เป็นเวลา ๔๘ ปี พระองค์ได้รับพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่า ปรเมศวร พระนามนี้เป็นพระนามแรกอย่างแน่นอนสำหรับการยกย่องพระราชาแห่งอาณาจักรกัมพูชาที่สิ้นพระชนม์แล้วขึ้นเสมอเหมือนเทวดา (ความจริงจารึกใน พ.ศ. ๑๓๔๖ ที่สมโบร์บนฝั่งแม่น้ำโขงก็ได้กล่าวถึงพระเจ้าอินทรโลก ซึ่งทรงเป็นพระบิณฑกของผู้ที่สร้างจารึก พระนามนี้ก็จะ เป็นพระนามที่ถวายเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว แต่เราก็คงไม่สามารถทราบได้ว่าพระนามนี้หมายถึงใครกันแน่ ศาสตราจารย์เซเคส์ได้อ้างถึงพระนามที่ถวายเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสิ้นพระชนม์แล้ว ณ สมโบร์ รวมทั้งการกล่าวถึงเทวราชในจารึกอีกแผ่นหนึ่งซึ่งมาจากบริเวณเดียวกัน ว่าต้นเดิมของกิจพิธิเช่นนี้คงมีอยู่ในอาณาจักรกัมพูระ อันเป็นดินแดนแห่งบรรพบุรุษของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒)

รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้ทิ้งร่องรอยอย่างลึกซึ้งไว้ในอาณาจักรกัมพูชา แม้ว่าราชอำนาจของพระองค์คงจะไม่แผ่ไปเกินบริเวณทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา แต่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ก็ได้ทรงเริ่มสันติภาพและการรวบรวมประเทศเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไว้ในอาณาจักร พระองค์ได้ทรงเริ่มค้นหาที่ตั้งของราชธานีใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกับบ่อปลาอันไม่รู้จักหมดสิ้นคือทะเลสาบใหญ่ เป็นดินแดนที่อยู่ห่างออกไปจากที่น้ำท่วมประจำปี ราว ๓๐ กิโลเมตรจากบ่อศิลาทรายที่เขาพนมกุเลน และใกล้กับช่องแคบที่นำไปสู่ที่ราบสูงโคราชและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สิ่งที่ยังคงเหลืออยู่ก็คือว่าพระราชปนัดดา และผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์เป็นองค์ที่ ๓ คือพระเจ้ายโศวรมัน จะทรงสร้างเมืองยโศธรปุระขึ้น และเมืองนี้ก็จะได้เป็นราชธานีของอาณาจักรขอมอยู่เป็นเวลานานถึง ๖๐๐ ปี

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้ทรงตั้งพิธิเทวราช ซึ่งมีการตั้งเทวาลัยขึ้นเหนือฐาน อันประกอบด้วยภูเขารวมชาติหรือภูเขาจำลอง เพื่อประดิษฐานศิวลึงค์ศิลาหรือโลหะมีค่า ภายในศิวลึงค์นี้เป็นที่สิงสถิตของเทวราชแต่ละรัชกาล เทวาลัยดังกล่าวต่อมาจะได้เป็นศูนย์กลางของ

ราชธานีแต่ละแห่งคือปราสาทบากองที่เมืองหริหรัลย (หมู่บ้านร้อลวย) ปราสาทบาแก็ง ณ เมืองพระนครเมืองแรก ฐานปราสาทขนาดใหญ่ที่เกาะแกร์ ปราสาทพิมานอากาศ และปราสาทบาปวน

รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ แม้ว่าพระองค์จะเสด็จมาจากต่างถิ่นแต่ดั้งเดิม แต่ก็ทรงพยายามที่จะผูกพันกับประเพณีดั้งเดิมของชนชาติขอม สิ่งนี้แสดงให้เห็นอยู่ในศิลปะแบบกุเลนในรัชกาลของพระองค์ ซึ่งเป็นหัวข้อระหว่างศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งศิลปะแบบกุเลนยังคงเกี่ยวข้องอยู่อย่างใกล้ชิด กับศิลปะสมัยเมืองพระนครซึ่งศิลปะแบบกุเลนได้เริ่มตั้งต้นแนวไว้ให้ ศิลปะขอมแบบกุเลนนี้ได้รับอิทธิพลทั้งจากศิลปะจามและศิลปะชวา

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงมีผู้สืบทอดคือโอรสทรงพระนามว่าเจ้าชายชัยวรมัน ๒ ผู้เชี่ยวชาญการล่าช้าง พระองค์ได้คงประทับอยู่ที่เมืองหริหรัลยต่อไป พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ ได้ทรงครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๙๓ จนถึง พ.ศ. ๑๔๒๐ พระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นในแถบบริเวณเมืองพระนคร และได้รับพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าวิชณุโลก

พ.ศ. ๑๔๒๐-๑๕๔๔

เราไม่ใคร่ได้ค้นพบศิลาจารึกในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ แต่เมื่อพระเจ้าอินทรวรมันได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๔๒๐ พระองค์ก็ได้โปรดให้สร้างศิลาจารึกตั้งในสมัยก่อนเมืองพระนครอีก ทั้งนี้อาจเป็นด้วยอิทธิพลของพระมหาราชครูของพระองค์คือพราหมณ์ศิวโสม ผู้เป็นพระญาติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ท่านผู้นี้เป็นราชบัณฑิตของพระเจ้าเชนทรวิชัยปติวรมันพระปิตุลาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทางด้านมารดาพราหมณ์ศิวโสมเป็นศิษย์ของนักปราชญ์ในศาสนายินดูผู้มีชื่อเสียงคือพราหมณ์คังกรจารย์ ผู้ได้ฟื้นฟูศาสนาฮินดูขึ้นใหม่

พระเจ้าอินทรวรมันจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ ผู้เรียงลำดับราชวงศ์ในรัชกาลต่อ ๆ มา ต่างก็พยายามอย่างดีที่สุดที่จะทำให้พระองค์ทรงเป็นนัคตาหรือปนัดดาของพระชนกชนนีของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ แต่เรื่องราวเช่นนี้ก็ไม่เคยปรากฏในจารึกของพระองค์เองเลย พระเจ้าอินทรวรมันทรงเป็นโอรสของพระเจ้าปฤติวีนทรวรมันและทางพระมารดาพระองค์ก็ทรงเป็นปนัดดาของพระเจ้านฤปทีนทรวรมัน แต่เราก็ไม่ทราบอะไรเลยเกี่ยวกับพระราชทั้งสองนี้ ทางด้านพระมเหสีของพระองค์คือ

พระนางอินทรเทวีผู้สืบเชื้อสายลงมาจากพระเจ้าปุษกรากษ พระเจ้าอินทรวรมันก็ทรงทรงมีสิทธิเหนือแคว้นคัมภีร์ปุระด้วย ทั้งนี้หมายความว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และชัยวรมันที่ ๓ อาจไม่ได้โดยทรงครอบครองแคว้นนั้นมาก่อนเลยก็ได้

พระเจ้าอินทรวรมันคงประทับอยู่ที่เมืองหริหราลัย (หมู่บ้านรือลวยในปัจจุบัน) ต่อไป และตั้งแต่ปีแรกที่ขึ้นเสวยราชสมบัติคือใน พ.ศ. ๑๔๒๐ พระองค์ก็โปรดให้ขุดสระอินทรตฐากะขึ้นทางเหนือของราชธานี ในปัจจุบันสระนั้นดินเงินไปหมดแล้วและมีปราสาทโผล่อยู่ตรงกลาง การขุดสระนั้นนอกจากจะเป็นการกระทำตามราชประเพณีแล้ว ยังเป็นการกักน้ำไว้สำหรับใช้ในฤดูแล้งด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าพระเจ้าอินทรวรมันได้ทรงประทานตัวอย่างให้แก่ผู้ที่สืบราชสมบัติต่อมาในการขุดสระที่ใหญ่ยิ่งขึ้นทุกทีเพื่อเก็บกักน้ำในระหว่างฤดูฝน และแจกจ่ายน้ำให้แก่ทุ่งนาใกล้ราชธานีตามเวลาที่ต้องการ

ใน พ.ศ. ๑๔๒๒ พระองค์ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐ ๖ หลังมีลายปูนปั้นตกแต่ง ณ ปราสาทพระโค (นามเดิมของปราสาทนี้คือปรมศวรอันเป็นพระนามของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว) ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นทางทิศตะวันออกของพื้นที่สี่เหลี่ยมใหญ่ทางทิศใต้ของสระอินทรตฐากะ พื้นที่แห่งนี้อาจเคยเป็นที่ตั้งของพระราชวังของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ มาแต่ก่อนก็ได้ ได้ค้นพบจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาขอม ณ ศาสนสถานแห่งนี้ ณ ปราสาทพระโคมีการประดิษฐานประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระชนกชนนีของพระเจ้าอินทรวรมันของพระอัยกาและอัยกีทางพระมารดา และของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ และพระมเหสี ประติมากรรมดังกล่าวสร้างเป็นเทวรูปพระอิศวรและพระเทวี (อุมา)

ใน พ.ศ. ๑๔๒๔ พระเจ้าอินทรวรมันก็ได้ทรงสร้างศาสนสถานใหญ่ด้วยศิลาเป็นครั้งแรก เพื่อประดิษฐานราชศิวลึงค์อินทเรศวร นามศิวลึงค์นี้ก็เป็นนามตามราชประเพณีที่ผสมพระนามของพระอิศวรเข้ากับพระนามของพระราชผู้ทรงสร้าง ศาสนสถานแห่งนี้ก็คือปราสาทบากองทางทิศใต้ของปราสาทพระโค (จากการขุดแต่งปรากฏว่าบนยอดฐานเป็นชั้น ณ ปราสาทบากอง แทนที่ปราสาทหลังเดิมที่ประดิษฐานศิวลึงค์อินทเรศวรซึ่งอาจยังสร้างไม่สำเร็จหรือหักพังไปแล้วนั้น มีปราสาทหลังใหม่ซึ่งสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เข้ามาแทนที่แต่ปราสาทอิฐมีปูนปั้นประดับ ๘ หลังบนคินล่อมรอบฐานเป็นชั้นและอาคารอื่น ๆ นั้น สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอินทรวรมัน ได้ค้นพบจารึก ณ ปราสาทบากองนี้ด้วย)

รัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันก่อนข้างสงบ ราชอำนาจของพระองค์แผ่จากเมืองไชฎีก (Chaudoc) แถบปากแม่น้ำโขง ซึ่งพระองค์ได้ถวาย “วิมาน” แด่พระอิศวร ณ ศาสนสถานพนมบายังอันเก่าแก่ ขึ้นไปจนถึงทางแถบตะวันตกเฉียงเหนือของจังหวัดอุบลราชธานีภายในประเทศไทย ณ สถานที่แห่งหลังนี้ได้ค้นพบจารึกทางพุทธศาสนาใน พ.ศ. ๑๔๒๙ กล่าวถึงว่าพระเจ้าอินทรวรมันทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ครองราชย์อยู่ในขณะนั้น ทางด้านนอกประเทศ จารึกของพระมหाराชครุฑวิโสภณก็ได้กล่าวว่า “ราชอำนาจของพระองค์เปรียบเสมือนศิวารณที่ร้อยกรองด้วยดอกมะลิเหนือพระเศียรอันหยิ่งยะโสของพระราชาแห่งประเทศจีนจัมปา และชวา” คำกล่าวเช่นนี้ย่อมเป็นการยกย่องเกินไปโดยไม่ต้องสงสัย แต่ก็แสดงให้เห็นด้วยว่าในขณะนั้นประเทศกัมพูชาได้มีการติดต่อกับประเทศโฉบัง

เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๔๓๒ พระเจ้าอินทรวรมันได้ทรงรับสมญาว่าอิศวรโลก พระองค์ทรงมีผู้สืบทอดคือราชโอรสทรงพระนามว่าเจ้าชายไชวรณะ พระมารดาของเจ้าชายคือพระนางอินทรเทวีผู้ทรงสืบเชื้อสายลงมาแต่ราชวงศ์อันเก่าแก่แห่งเมืองวยาธปุระคืออาณาจักรฟูนัน จากแคว้นคัมภุประและเมืองอนินทิตปุระ ด้วยเหตุนี้พระราชองค์ใหม่จึงทรงผูกพันอยู่กับพระราชสมัยก่อนเมืองพระนคร ผิดกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ และพระเจ้าอินทรวรมัน พระราชองค์ใหม่คือพระเจ้ายโสวรมันทรงมีพระมหाराชครุฑคือพราหมณ์วามศิวะ ท่านผู้นี้อยู่ในสกุลพราหมณ์ที่มีอำนาจ ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ โปรดให้ประกอบพิธีเทวราชขึ้น (คือเป็นเหลนทางสายสตรีของพราหมณ์ศิวไกวัลย์ พระมหाराชครุฑของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒) นอกจากนี้พราหมณ์วามศิวะยังเป็นศิษย์ของพราหมณ์ศิวโสภณผู้เป็นสานุศิษย์ของพราหมณ์คังกรจารย์ นักปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่ในศาสนาฮินดูด้วย

รัชกาลของพระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ จึงแสดงถึงการสืบเชื้อสายลงมาทั้งสองทางและแสดงถึงการก่อสร้างซึ่งจะเป็นแบบอย่างแก่ผู้ที่ครองราชย์ต่อไป ในปีทีเสด็จขึ้นครองราชย์นั่นเองคือใน พ.ศ. ๑๔๓๒ พระองค์ก็ได้ทรงสร้างอาคารขึ้นเป็นจำนวนนับร้อยแห่งในแคว้นต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ใกล้เคียงกับศาสนสถานสมัยโบราณหรือสถานที่ซึ่งมีผู้นิยมไปแสวงบุญอาคารเหล่านี้แต่ละแห่งจะมี “ราชกุฎี” อันเป็นสถานที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินอาจเสด็จไปประทับได้ เกี่ยวกับอาคารที่สร้างด้วยไม้เหล่านี้ ในปัจจุบันก็รู้จักกันราว ๑๒ แห่งเพราะยังคงมีศิวจารึกเหลืออยู่ จารึกเหล่านี้แต่งเป็นภาษาสันสกฤต คำหนึ่งใช้ตัวอักษรที่เคยใช้กันโดยปกติจากประเทศอินเดียภาคใต้ แต่อีกคำหนึ่งซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกันใช้ตัวอักษรก่อนนครีของ

ประเทศอินเดียภาคเหนือ ทัวอักษรดังกล่าวคล้ายคลึงกับทัวอักษรที่นำเข้าไปใช้ในเกาะชวา เมื่อราวร้อยปีก่อนหน้านั้น นายแบร์แกเนย์ (Bergaigne) ได้กล่าวว่าจารึกเหล่านี้มีข้อความอย่างเดียวกันหมด จะแตกต่างกันก็เพียงพระนามของเทพเจ้าที่อาศรมนั้นได้สร้างขึ้นถวายเท่านั้น หลังจากกล่าวถึงเชื้อสายของพระเจ้ายโสวรมันโดยละเอียดและกล่าวสรรเสริญพระองค์ทั้งทางคำนพระกำลังความคล่องแคล่วรวมทั้งความเฉลียวฉลาดทุกประการแล้ว จารึกก็ได้อ้างถึงพระบรมราชโองการ (ศาสนะ) และกฎของอาศรมซึ่งเรียกชื่อเหมือนกันทุกแห่งว่ายโสวราศรม

ใน พ.ศ. ๑๔๓๖ พระเจ้ายโสวรมันได้ทรงสร้างศาสนสถานซึ่งประกอบด้วยปราสาทอิฐ ๔ หลังเพื่อประดิษฐานประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระชนกชนนีและอัยกาอัยกีของพระองค์เช่นเดียวกับที่ปราสาทพระโค ศาสนสถานแห่งนี้ตั้งอยู่กลางสระอินทรทฎาณะซึ่งพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าอินทรวรมัน ได้โปรดให้ขุดขึ้นทางทิศเหนือของราชธานี ปัจจุบันเรียกกันว่าปราสาทโกลเดยซึ่งศาสตราจารย์เซเคส์สันนิษฐานว่าอาจกลายมาจากชื่อเมืองหริหรัลย์ก็ได้ ได้ค้นพบจารึกทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาขอม ณ ศาสนสถานแห่งนี้

พระเจ้ายโสวรมันไม่ได้ประทับอยู่นานในเมืองหริหรัลย์ และตั้งแต่แรกขึ้นเสวยราชย์แล้ว พระองค์ก็อาจทรงมีโครงการที่จะย้ายเทวาลัยของเทวราชและที่ตั้งราชธานีไปอยู่ที่อื่น จารึกสลักก็อกรมกล่าวว่ “พระราชชาติทรงสร้างเมืองยโสวราปุระและได้ทรงเชิญเทวราชออกจากเมืองหริหรัลย์ เพื่อนำไปประดิษฐานในราชธานีแห่งใหม่ พระองค์ได้ทรงสร้างเขากลางเมืองขึ้น และพราหมณ์ศิวาศรม (ชื่อสกุลของพราหมณ์วามศิวะ) ก็ได้ประดิษฐานศิวลึงค์อันศักดิ์สิทธิ์ลงท่ามกลาง”

ได้เชื่อกันมาเป็นเวลานานว่าข้อความตอนนี้เกี่ยวข้องกับการสร้างเมืองพระนครหลวงและปราสาทบายนในประเทศกัมพูชา แต่ศาสตราจารย์ฟิลิปป์ สแตร์น (Philippe Stern) ได้พิสูจนทางค่านศิลป์ไว้ในหนังสือเรื่องปราสาทบายนแห่งเมืองพระนครหลวงและวิวัฒนาการของศิลปขอมว่า เราไม่อาจที่จะกำหนดวางศาสนสถานขอมเช่นปราสาทบายนลงไว้ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้ ขณะเดียวกันศาสตราจารย์เซเคส์ก็ได้พิสูจนทางด้านจารึกว่าเมืองพระนครหลวงไม่อาจสร้างขึ้นก่อนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ต่อมานายโกลูเบฟ (V. Goloubew) ก็ได้พิสูจนว่าเมืองที่พระเจ้ายโสวรมันทรงสร้างนั้นตรงกับพื้นที่สี่เหลี่ยมใหญ่ซึ่งทางทิศตะวันตกและทิศใต้ยังคงมีร่องรอยของเชิงเนินดิน ๒ ชั้น และคูที่ล้อมรอบ แต่คุณั้นปัจจุบันก็กลายเป็นทุ่งนาไปหมดแล้ว ทางด้านทิศตะวันออกก็มีแม่น้ำเสียมราฐซึ่งปัจจุบันได้ไหลผิดไปจากทางเดินใน

สมัยโบราณ (แม่น้ำ^{ขี้}ไหลลงมาจากเขาพนมกุเลน เหตุ^{นี้}นั้นเขา^{นี้}จึงอาจเป็นเขาอันศักดิ์สิทธิ์สำหรับเมืองพระนครของขอม เช่นเดียวกับเขาตราเกียอันเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์สำหรับเมืองมิเชิน ซึ่งเป็นเมืองสำคัญทางศาสนาในประเทศจัมปา ณ ที่นั้นแม่น้ำ^{ขี้}ได้ไหลลงมาจากเขาตราเกีย) ศูนย์กลางของพื้นที่สี่เหลี่ยมใหญ่นี้ก็คือเขาพนมบาแก้ง บนนั้นมีศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นตั้งอยู่และแบบศิลปะของศาสนสถานแห่งนี้ก็ตรงกับสมัยของพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ มีจารึกที่ปราสาทบาแก้งกล่าวว่าปราสาทแห่งนี้เป็นที่ประดิษฐานของศิวลึงค์ยโศวรมัน

อะไรเป็นเหตุให้มีการโยกย้ายราชธานีจากเมืองทวิหราลัย และเพราะเหตุใดจึงย้ายไปที่เมืองพระนคร

เมืองทวิหราลัยซึ่งเต็มไปด้วยศาสนสถานทีสร้างขึ้นในรัชกาลก่อนๆ ย่อมไม่เหมาะสำหรับการวางผังเมืองใหม่ของพระเจ้ายโศวรมัน นอกจากนี้ดังที่ศาสตราจารย์เซเคส์ได้คาดคะเนไว้ ศาสนสถานของเทวราชได้กลายเป็นที่ฝังพระศพของพระราชผู้สร้างศาสนสถาน ด้วยเหตุดังกล่าวจึงจำต้องสร้างขึ้นใหม่ทุกรัชกาล ศิวลึงค์เองก็ต้องเปลี่ยนนามหรือมีศิวลึงค์ใหม่เข้ามาแทนที่ สำหรับศิวลึงค์ยโศวรมัน พระเจ้ายโศวรมันอาจมีพระประสงค์ที่จะสร้างให้ยิ่งใหญ่กว่าศิวลึงค์อินทเวศวรของพระราชบิดาของพระองค์ ด้วยการสร้างศาสนสถานขึ้นบนยอดเขาธรรมชาติ ยอกเขา ๓ แห่งใกล้เมืองทวิหราลัยที่พระองค์อาจทรงเลือกได้ก็มีเขาพนมบก แต่เขาแห่งนี้ก็สูงเกินไปและใหญ่เกินไปไม่เหมาะที่จะใช้เป็นศูนย์กลางของราชธานี เขาพนมมรมก็อยู่ใกล้ทะเลสาบใหญ่เกินไป คงเหลือแต่เขาพนมบาแก้งเท่านั้นที่ทั้งความสูงและขนาดต้องกับพระราชประสงค์ คงเป็นเพราะเหตุนี้เองพระองค์จึงได้ทรงเลือกสร้างราชธานีล้อมรอบเขาพนมบาแก้ง และทรงสร้างแต่เพียงปราสาท ๓ หลังอุทิศถวายแก่ตรีมูรติ (พระอิศวร พระพรหม พระนารายณ์) เหนือยอดเขาพนมบกและพนมมรม

ในขณะที่พระเจ้ายโศวรมันทรงย้ายราชธานี และทรงสร้างถนนเชื่อมระหว่างประตูด้านตะวันออกของเมืองใหม่คือเมืองพระนครไปยังมุขทิศตะวันออกเฉียงเหนือของสระอินทรรตฎากะซึ่งพระราชบิดาของพระองค์ได้โปรดให้ขุดขึ้น พระองค์ก็ได้ทรงขุดสระใหญ่ขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพระนครเช่นเดียวกัน สระนี้ยาว ๗ กิโลเมตรและกว้าง ๑๘๐๐ เมตร มีชื่อว่าสระยโศวรรตฎากะ มีคันดินใหญ่ล้อมรอบทั้งสี่ด้านและที่สี่มุมมีศิลาจารึกภาษาสันสกฤตก่อนขางยาว ใช้ตัวอักษรก่อนนาคกรีกกล่าวถึงเชื้อสายของพระองค์ และต่อจากนั้นก็เป็นการสรรเสริญและกล่าวถึงการก่อสร้างของพระเจ้ายโศวรมัน บนฝั่งใต้ของสระใหญ่นี้

ซึ่งปัจจุบันตื่นขึ้นมาหมดแล้วและเรียกกันว่าสระบารายตะวันออก พระเจ้าโยศวรมันก็ได้โปรดให้สร้างอาศรมขึ้นสำหรับศาสนานิกายต่างๆ ที่พระองค์ทรงอุปถัมภ์ เช่นพราหมณาศรมในลัทธิไวศณิกายสำหรับพวกไวศวะ ปาศุบัติ และศบัสวิน (คือปราสาทไพโรปราสาทไต้คั่นพบจาริกที่นั่น) ไชยณาศรมลัทธิไวชณพนิกายสำหรับพวกปานฉวราทร ภาควัต และสาตควัต (คือปราสาททอมนัป ไต้คั่นพบจาริกเช่นเดียวกัน) และอาจมีสุกตาศรมสำหรับพุทธศาสนาด้วยจาริกหลักหนึ่งซึ่งถูกเคลื่อนย้ายที่ไต้คั่นพบ ณ พระเทพประนมในเมืองพระนครหลวง ไต้กล่าวถึงสุกตาศรมนี้

ในรัชกาลของพระเจ้าโยศวรมันนี่อีกที่เริ่มมีการก่อสร้างเทวาลัยในศาสนาฮินดูลัทธิไวศณิกายถวายพระศิวีศวร (พระศิวะบนยอดเขา) ขึ้นบนเขาพระวิหารระหว่างประเทศกัมพูชาและประเทศไทย และสร้างเทวาลัยถวายพระภักทเรศวร ณ เมืองสิวปุระ (พนมสนัก)

การก่อสร้างเมืองโยศวรปุระขึ้นบนพื้นที่ซึ่งจะได้คงเป็นราชธานีของประเทศกัมพูชาอยู่จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ก็อาจนับได้ว่าเป็นการเฉลิมพระเกียรติของพระเจ้าโยศวรมันมากเพียงพออยู่แล้ว เราไม่ทราบได้ถึงเรื่องราวอื่นๆ ในรัชกาลของพระองค์ จาริกที่ใช้ตัวอักษร ๒ แบบของพระองค์ไต้คั่นพบในพื้นที่ค่อนข้างกว้างใหญ่ ตั้งแต่ทางทิศเหนือคือจาริกที่ห้วยถมิทางภาคใต้ของประเทศลาว ไปจนถึงฝั่งอ่าวไทยแถบจังหวัดจันทบุรีไต้แก่จาริกที่พะเนียด จาริกที่ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา และจากเมืองฮาเตียนทางทิศใต้คือจาริกจากภูเขาพระ (พนมไตรตรุง) การรบบพุ่งกับประเทศจัมปา ซึ่งมีผู้เชื่อถือจากเอกสารที่แต่งขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ก็อาจมีขึ้นหลังสมัยรัชกาลของพระองค์มากกว่า จาริก ณ ปราสาทปักษีจากรงในรัชกาลของพระราชนัดดาของพระองค์คือพระเจ้าราเชนทรวรมัน ไต้กล่าวว่าราชอาณาจักรของพระเจ้าโยศวรมันมีดังต่อไปนี้ คือ จดแคว้นสุกษมะ-กามราต (บนฝั่งทะเลประเทศพม่า) ทะเล (อ่าวไทย) ประเทศจัมปา และประเทศจีน สำหรับประเทศจีนนี้ก็คงหมายถึงอาณาจักรน่านเจ้า ซึ่งจดหมายเหตุจีนไต้กล่าวว่าเป็นชายเขตแดนของประเทศกัมพูชาในระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐-๑๔๕๐ การกล่าวถึงชัยชนะทางเรือของประเทศกัมพูชา “ต่อเรือไบสีขาวเป็นจำนวนพันๆ ลำ” ถ้าไม่ได้หมายถึงกองทัพเรือของจาม ก็อาจหมายถึงการรุกรานครั้งใหม่ของกองทัพเรือจากหมู่เกาะอินโดนีเซีย

พระเจ้าโยศวรมันคงสิ้นพระชนม์ราว พ.ศ. ๑๔๔๕ และได้รับสมญาเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าบรมศิวโลก จาริกหลักหนึ่งไต้อ้างถึงกฎหมายฉบับหนึ่งที่พระบรมศิวโลกได้ทรงประกาศใช้ใน พ.ศ. ๑๔๔๕

สำหรับพระโอรสของพระองค์ ๒ องค์ที่ครองราชย์สืบต่อมา เราก็อธิบายเรื่องราวแต่เพียงเล็กน้อย

องค์แรกคือพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ ได้ทรงบำเพ็ญทานในราชธานีดั้งเดิมของอาณาจักรพูนันใน พ.ศ. ๑๔๕๕ พระองค์ทรงเป็นผู้สร้างศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นขนาดเล็กชื่อปักษีจำกรง ณ เชิงเขาพนมบาแก็ง พระองค์ยังทรงครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๔๖๕ และกษัตริย์พระชนม์หลังระยะนั้นเล็กน้อย ได้ทรงรับสมญาว่าบูรโลก

องค์ที่ ๒ คือพระเจ้าอโศกนรรมันที่ ๒ ได้ครองราชย์อยู่ใน พ.ศ. ๑๔๖๘ แต่เราก็ไม่รู้เรื่องราวของพระองค์มากนัก พระองค์ทรงได้รับสมญาเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าบรมบูรโลก จารึกสลกก็อกรมกล่าวว่ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๖๔ พระปีตุลาทางพระมารดาของพระองค์องค์หนึ่งก็ได้ “เสด็จออกจากเมืองยโสธรปุระเพื่อไปครองราชย์ที่เมืองโลกนครกยาร์ และได้ทรงนำเอาเทวราชไปด้วย” (ใน พ.ศ. ๑๔๖๔ นี้มีการก่อสร้างปราสาทกระวานในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพนิกายขึ้นโดยขุนนางขอมชั้นสูงหลายท่านทางทิศตะวันออกของเมืองพระนคร) ข้อความจากจารึกสลกก็อกรมนี้ก็คงหมายความว่าพระปีตุลาองค์นี้ได้ทรงก่อการกบฏขึ้น และพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ภายใต้พระนามว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ จารึกจากปราสาทเนียงเขมาซึ่งอยู่ในสมัยหลังได้กล่าวว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๔๗๑ ระยะเวลาดังกล่าวอาจเป็นปีที่พระเจ้าอโศกนรรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ พระปีตุลาทางพระมารดาของพระองค์จึงทรงสามารถตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ได้

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ได้ทรงสร้างราชธานีของพระองค์ขึ้นใหม่ ณ หมู่บ้านเกาะแกร์ปัจจุบัน (แปลว่าเกาะเกียรติยศ เลื่อนมาจากคำว่า ครรคยรรซึ่งภาษาเขมรปัจจุบันเรียกว่าโกกกี เป็นชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งปัจจุบันมักเรียกกันตามภาษาญวนว่าเสา) ใกล้กับสระใหญ่ซึ่งพระองค์ได้โปรดให้ขุดขึ้น และได้ทรงสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นด้วย ที่น่าชมที่สุดก็คือฐานเป็นชั้นขนาดใหญ่ ๕ ชั้น บนยอดยังคงมีฐานของราชคิวลึงค์ตรีภูวนเศวร ซึ่งศิลาจารึกขนานนามว่า “กัมรเตง ชคัต ต ราชยะ” หรือ “เทวราชผู้เป็นพระราช” คิวลึงค์องค์นี้ศิลาจารึกกล่าวว่ามีความสูง ๓๕ เมตร (ซึ่งอาจรวมทั้งฐานเป็นชั้นด้วย) ๒๐ ปีภายหลังการก่อสร้างอันมโหฬารเช่นนี้ซึ่งคงมีความหมายใหม่เกี่ยวกับพิธีเคารพบูชาเทวราช ราชธานีใหม่แห่งนี้ก็ถูกทอดทิ้งเพื่อกลับไปมายังเมืองพระนครอีก

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ทรงมีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าบรมคิวกบท พระองค์ได้ทรงเสกสมรสกับพระชนิษฐภคินีของพระเจ้ายโสวรมันคือพระนางชัยเทวี ทรงมีโอรสองค์หนึ่ง

ซึ่งได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อใน พ.ศ. ๑๔๘๔ ทรงพระนามว่าพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ (พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าพรหมโลก) แต่พระองค์ก็ทรงครองราชย์อยู่เพียง ๒-๓ ปีเท่านั้น

พระเชษฐภคินีองค์หนึ่งของพระเจ้ายโสธรมันทรงพระนามว่ามเหศวรเทวี ได้ทรงเสกสมรสกับบุรุษผู้มีนามว่ามเหศวรวรมัน ผู้ล้าคับราชวงศ์ของประเทศกัมพูชาพยายามอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้นี้เกี่ยวข้องกับราชวงศ์ของประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่ก็ยังคงเป็นที่น่าสงสัยอยู่ ท่านเป็นหัวหน้าแห่งเมืองภวปุระคือศูนย์กลางของอาณาจักรเจนละในสมัยโบราณ ซึ่งยังคงเป็นอิสระอยู่ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ จากการสมรสนี้ได้เกิดมีเจ้าชายองค์หนึ่งทรงนามว่าราเชนทรวรมัน เจ้าชายองค์นี้จึงทรงเป็นทั้งราชันดดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ และพระเจ้ายโสธรมัน และทรงเป็นพระญาติผู้พี่ (ศิลาจารึกเรียกว่า เชษฐา) ของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒

พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ ได้สิ้นพระชนม์ลงไปตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ (ซึ่งอาจเป็นเพราะสิ้นพระชนม์ตามธรรมดาหรือโดยกลอุบายก็ได้) ทำให้เจ้าชายราเชนทรวรมัน ซึ่งขณะนั้นก็ยังทรงพระเยาว์อยู่เช่นเดียวกันได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ พระเจ้าราเชนทรวรมันทรงอยู่ในฐานะที่คิดว่าพระปิตุลาและพระญาติของพระองค์ เพราะเหตุว่าทรงได้รับมรดกเมืองภวปุระจากพระบิดาของพระองค์ด้วย พระองค์ได้ทรงย้ายราชธานีกลับมาตั้งเมืองยโสธรปุระอีก และได้ทรงอัญเชิญเทวราชกลับมาด้วย จารึกจากบัทซุมกล่าวว่ “เช่นเดียวกับเจ้าชายกุสะ (โอรสของพระรามและนางสีดา) ได้กระทำแก่เมืองโยธยา พระองค์ก็ได้ทรงบูรณะเมืองยโสธรปุระอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งได้ว่างเปล่าอยู่เป็นเวลานาน ได้ทรงทำให้เมืองนี้สวยงามและมีเสน่ห์ด้วยการสร้างพระราชวังพร้อมกับเทวาลัยทอง กล้ายกับราชวังของพระมเหศวร (พระอินทร์) บนมนุษยโลก” เทวาลัยแห่งนี้อาจเป็นปราสาทพินานอากาศในระยะแรก ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่ตรงที่แกนเหนือ-ใต้ของเมืองยโสธรปุระซึ่งมีเขาพนมบาเค็งเป็นจุดศูนย์กลาง มาติดกับแกนตะวันออก-ตะวันตกของสระยโสธรตฎากะ (สระบารายตะวันออก) ทั้งสองแห่งนี้เป็นที่ซึ่งพระเจ้ายโสธรมันได้ทรงสร้างขึ้น

ใน พ.ศ. ๑๔๘๕ พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้โปรดให้สร้างปราสาทแม่บุญตะวันออกขึ้นกลางสระยโสธรตฎากะที่พระมาตุลา (น้ำ) ของพระองค์คือพระเจ้ายโสธรมันได้ทรงสร้างขึ้น ทั้งนี้ทรงกระทำตามแบบอย่างของพระเจ้ายโสธรมันที่ได้ทรงสร้างปราสาทโกลเยยอุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์ภายใต้เทวรูปของพระอิศวรและพระอุมา กลางสระอินทรตฎากะซึ่ง

พระบิดาของพระองค์คือพระเจ้าอินทรวรมันได้โปรดให้ขุดขึ้นมาแต่ก่อน ศิลปินปราชญ์แม่บุญญกล่าวว่ในปราสาท ๕ หลังที่ก่อด้วยอิฐบนฐานเป็นชั้น หลังหนึ่งอยู่ตรงกลาง และอีกสี่หลังอยู่ที่สี่มุม พระองค์ก็ได้ประดิษฐานประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระชนกชนนีเป็นเทวรูปพระอิศวรและพระอุมา และยังมีเทวรูปพระนารายณ์และพระพรหมอีก ๒ รูป ทั้งหมดนี้อยู่ที่ปราสาท ๔ มุม ส่วนปราสาทองค์กลางนั้นประดิษฐานราชศิวลึงค์ราเชนทเรศวร (ในระยะนี้อาจเป็นค้ำยันว่าพระองค์กำลังทรงรอกอัยการสร้างเทวาลัยแห่งพิเศษขึ้นในเมืองพระนครที่ทรงบูรณะขึ้นใหม่ก็ได้) ปราสาทหลังกลาง ณ ปราสาทแม่บุญญตะวันออกก็คล้ายกับที่ปราสาทมากองซึ่งล้อมรอบด้วยปราสาทอิฐ ๘ หลังประดิษฐานศิวลึงค์ ๘ องค์ของพระอิศวร

เก้าปีต่อมาใน พ.ศ. ๑๕๐๔ พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้ทรงสร้างศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นคือปราสาทแปรรูปขึ้นทางทิศใต้ของสระยโสธรตมภูากะอีก คราวนี้อาจเป็นการเลียนแบบปราสาทพระโค ซึ่งสร้างขึ้นทางทิศใต้ของสระอินทรมภูากะก็ได้ ในปราสาทหลังกลางของปราสาทแปรรูปเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์ราเชนทเรศวร เป็นการผสมพระนามของพระเจ้าราเชนทรวรมันเข้ากับพระนามของพระภัทเรศวร ซึ่งเป็นเทพเจ้าประจำชาติ เคารพบูชากันอยู่ในศาสนสถานเก่าแก่ที่วัดภู (ใกล้เมืองจัมปาศักดิ์) ซึ่งเป็นบ่อเกิดของอาณาจักรกัมพูชา ในปราสาทอีก ๔ หลังบนมุมของฐานชั้นบนก็เป็นที่ประดิษฐานของศิวลึงค์นามว่าราเชนทรวรมเศศวร “สร้างขึ้นเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพระราช และเพื่อเปรียบประดุจดังแก่นของราชอำนาจของพระองค์” นอกจากนี้ ก็มีเทวรูปพระวิษณุราเชนทรวเศศวรูป เพื่ออุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์องค์หนึ่ง เทวรูปพระศิวราเชนทรวรมเศศวรอุทิศถวายแด่พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ และเทวรูปพระอุมาอุทิศถวายแด่พระมาตุจฉา (น้า) ของพระองค์ คือ พระนางชัยเทวี พระมารดาของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ และยังมีศิวลึงค์อีก ๘ องค์ (มูรติ) ของพระอิศวรด้วย

มีศาสนสถานเป็นจำนวนมากที่เกี่ยวข้องกับพระนามของพระเจ้าราเชนทรวรมันหรือสร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์ ศาสนสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นโดยข้าราชการผู้ใหญ่หรือพราหมณ์ชั้นสูง ท่านเหล่านี้คงจะได้มีอำนาจอยู่ในราชสำนักในขณะที่พระเจ้าราเชนทรวรมันยังทรงพระเยาว์อยู่ ลักษณะเช่นนี้ได้คงมีอยู่อีกในรัชกาลต่อมาทั้งนี้ก็เพราะพระราชอาคมที่ขึ้นครองราชย์ยังทรงพระเยาว์อยู่นั่นเอง สำหรับบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ท่านแรกก็คือราชกุมารมหายนตรี “ที่ปรึกษาผู้ใหญ่แห่งพระราชวงศ์” ท่านผู้นี้คงจะได้เคยเป็นผู้สำเร็จราชการหรืออัครมหาเสนาบดี และนามของท่านก็ยังคงปรากฏต่อไปใน

บรรดาศิลปินของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ นอกจากนี้ก็มีพรหมณ์คเณศวร ซึ่งได้กระทำหน้าที่เป็นพระมหाराชครู (ตามศิลาจารึกจากวัดชิพเคย) มาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกนรรมันที่ ๒ และมีผู้ตรวจราชการ (จาระ) นามว่ากวินทราริมัตน์ ซึ่งจารึกบัตซุมกล่าวไว้ว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันโปรดให้เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างพระราชวังและปราสาทแม่บุญตะวันออก กวินทราริมัตน์นับถือพุทธศาสนา ท่านได้สร้างปราสาท ๓ หลังขึ้นที่บัตซุมเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์วชิรปาณีและรูปนางปรัชญาปารมิตาตามลำดับ ท่านได้สร้างจารึกภาษาสันสกฤตไว้ ณ ปราสาทเหล่านี้ด้วย จารึกของท่านกวินทราริมัตน์อาจจัดอยู่ได้ระหว่างกลางจารึกที่พระเทพประนม ซึ่งกล่าวถึงการสร้างอาศรมทางพุทธศาสนาของพระเจ้ายโสวรมันดังกล่าวมาแล้ว กับจารึกที่วัดสิตร จารึกเหล่านี้แสดงว่าพุทธศาสนาลัทธิมหายานยังคงประพฤติปฏิบัติกันต่อมาในประเทศกัมพูชา และพระราชกษัตริย์ทรงนับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายก็ได้ทรงรอช้าที่จะใช้สอยท่านเหล่านี้

จารึกจากบัตซุมได้ทำให้เราทราบว่าในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันนั้น "พระรัศมีของพระองค์ได้แผ่ผลาญราชอาณาจักรของศัตรู เริ่มต้นด้วยประเทศจัมปา" การกล่าวเช่นนี้คงหมายถึงการยกทัพเข้าไปในประเทศจัมปาราว พ.ศ. ๑๔๔๕ และกองทัพขอมก็ได้ยึดเอาเทวรูปทองมาจากเทวาลัยโพนครที่เมืองญาตริง

พระเจ้าราเชนทรวรมันทรงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๑๑ และได้ทรงรับสมญาว่าคเณศวร ในปลายรัชกาลของพระองค์คือใน พ.ศ. ๑๕๑๐ รัชกาลวราหะ ราชันดิดาของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ ซึ่งจารึกภาษาขอมที่ปราสาทบันทายศรีได้เรียกว่าเป็นพระมหाराชครู (เสถง อัญ วระ คุรุ) ได้สร้างศาสนสถานถวายแด่พระตรีภูนมเทศวร ณ อิศวรูประ (บันทายศรี) ในรัชกาลต่อมาท่านผู้นี้อาจได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น กัมรเตง อัญ วระ คุรุ ก็ได้ ข้าราชการชั้นสูงตำแหน่งนี้มีนามปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ หลายหลัก และดูเหมือนจะได้มีอำนาจมากในต้นรัชกาลของพระองค์

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ราชโอรสของพระเจ้าราเชนทรวรมันทรงพระเยาว์มาก เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๕๑๑ เพราะเหตุว่าในเวลาอีก ๖ ปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๑๕๑๗ พระองค์จึงได้ทรงสำเร็จการศึกษาภายใต้การควบคุมของพระมหाराชครูของพระองค์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ทรงครองราชย์อยู่ประมาณ ๓๐ ปี แต่เราก็ไม่สามารถทราบถึงเรื่องราวทางก้านการเมืองมากนัก ในรัชกาลนี้มีการสร้างที่ประทับใหม่นามว่าชเยนทรนักรี การก่อสร้างได้คง

กระทำอยู่ใน พ.ศ. ๑๕๒๑ ศูนย์กลางของที่ประทับใหม่นี้ก็คือเขาทอง (เหมศวีหรือเหมศวีริงคคีรี ซึ่งหมายถึงเขาพระสุเมรุนั่นเอง) มีผู้พยายามกล่าวว่าเขาทองนี้ก็คือปราสาทตาแก้ว ซึ่งเป็นศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นที่ยังสร้างไม่สำเร็จ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของคันดินทิศตะวันตกของสระบารายตะวันออก อย่างไรก็ตาม ศาสนสถานแห่งนี้ก็คงไม่อาจสร้างขึ้นก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ได้โปรดให้พระชนิษฐภคินีของพระองค์คือ เจ้าหญิงอินทลักษณ์มีเสกสมรสกับพราหมณ์ชาวอินเดียนามว่าทิวากรภักฎ์ ท่านผู้นี้เกิดบนฝั่งแม่น้ำยมุนาในประเทศอินเดีย และได้เป็นผู้สร้างเทวาลัยในลัทธิไศวนิกายขึ้นหลายแห่งในประเทศกัมพูชา เช่นปราสาทพระอินทร์โกสัย (Preah Einkosei) ในจังหวัดเสียมราฐ และปราสาทคอมผีต (Prasat Komphis) ที่มลูไพร (Mlu Prei) จารึกสตกก็อกรมกล่าวว่าในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ นี้ พราหมณ์ต่างประเทศ (ปรเทศ) ๒ ท่านซึ่งก็กเป็นชาวอินเดียนั้นเอง ได้จัดซื้อที่ดินและได้สร้างเทวาลัยในลัทธิไศวนิกายขึ้น สำหรับข้าราชการชั้นสูงส่วนใหญ่ที่เรารู้จักจากศิลาจารึก ก็นับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ แต่บางท่านก็ยังคงนับถือพุทธศาสนาอยู่เช่นในรัชกาลก่อนๆ บรรดาจารึกในพุทธศาสนา เช่น จารึกจากวัดสิตร ได้แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชาในขณะนั้นสืบต่อลงมาจากสำนักโยกาจาร และสอนเกี่ยวกับ “ลัทธิอันบริสุทธิ์เกี่ยวกับสัจนิยมและความคิดเห็นของตนเอง” ลัทธิดังกล่าวท่านกิริติบัณฑิตได้เป็นผู้ฟื้นฟูขึ้นในประเทศกัมพูชา อย่างไรก็ตามสำหรับทางด้านปฏิบัตินั้นก็ได้อาศัยพิธีการมาจากศาสนาฮินดู และส่วนใหญ่ก็เกี่ยวกับพิธีการบูชาพระโพธิสัตว์โลกेश্বর

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ และทรงได้รับสมญาว่า บรมวีรโลก ราชันต์คาของพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ต่อทรงพระนามว่าพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ แต่ก็ครองราชย์อยู่ไม่กี่เดือน

ประวัติศาสตร์ขอมตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าอินทรวรมันลงมาจนถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ เป็นเวลากว่าร้อยปีนั้น ส่วนใหญ่เป็นสมัยแห่งความยิ่งใหญ่ ตรงกับสมัยแห่งความรุ่งเรืองของประเทศจีน คือตอนปลายของสมัยราชวงศ์ถังและสมัยห้าราชวงศ์ ในสมัยที่อาณาจักรขอมตั้งอยู่ในความสงบนี้ วัฒนธรรมขอม ณ เมืองพระนครก็ได้มีรูปร่างและลักษณะเป็นของตนเอง ซึ่งจะคงอยู่จนกระทั่งเสื่อมลงไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ วัฒนธรรมขอมมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในวิวัฒนาการของอารยธรรมในภาคกลางของแหลมอินโดจีน และ

ได้มีอิทธิพลสำคัญต่อราชอาณาจักรไทยทั้งบนฝั่งแม่น้ำโขงและแม่น้ำเจ้าพระยา จารึกของขอมแม้มีประโยชน์มากแต่ก็ไม่ได้ให้ความรู้อย่างสมบูรณ์ คือไม่ได้ให้ความรู้โดยตรงแก่ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน รวมทั้งความเจริญทางด้านวัตถุ ความเชื่อถือและขนบประเพณี เราต้องรอจนถึงค้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก่อนที่จะทราบถึงภาพอันแท้จริงของประเทศกัมพูชารวมทั้งความเป็นอยู่ของประชาชนพลเมืองก่อนที่อาณาจักรขอมจะเสื่อมลง ทั้งนี้ก็จากคำบรรยายของผู้ที่เข้ามาในคณะทูตจีนคือจิวตาควน จารึกขอมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ทำให้ทราบถึงแต่เพียงนามนักพรตชั้นสูงในศาสนาทางราชการ ชีวิตในราชสำนัก รวมทั้งกิจกรรมในการสร้างศาสนสถาน จดหมายเหตุรวมทั้งเอกสารที่เขียนขึ้นบนหนังสือคัมภีร์และสมุดข่อยได้สูญหายไปหมดแล้ว นอกไปจากสะพานแต่เพียงบางแห่งโบราณสถานขอมทั้งหมดก็เป็นศาสนสถาน จารึกที่สลักขึ้นบนศาสนสถานเหล่านี้จึงเกี่ยวกับเรื่องราวทางศาสนาทั้งสิ้น และจากหลักฐานอันไม่สมบูรณ์เช่นนี้เองที่ทำให้เราจำต้องศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมในสมัยเมืองพระนคร

พระราชกรณียกิจ “ผู้เป็นเจ้าของพื้นที่เบื้องล่าง” ทรงเป็นแก่นของระบบทางการเมืองทุกอย่างของรัฐ ทรงเป็นแหล่งและจุดศูนย์กลางของอำนาจทุกชนิด แต่ก็ไม่ควรคิดว่าพระราชที่ครองราชย์อยู่ ณ เมืองพระนครนั้นทรงปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และทรงกระทำทุกอย่างตามพระทัยชอบ ตรงกันข้ามพระองค์ต้องทรงผูกพันอยู่กับกฎของวรรณะกษัตริย์และกับกฎทางค่านิยมและทศพิธราชธรรม พระองค์ทรงเป็นผู้รักษากฎหมายและระเบียบทั้งหลายที่ได้วางไว้ ทรงเป็นผู้พิพากษาคนสุดท้ายแก่คดีซึ่งมีผู้ถวายฎีกา จารึกขอมซึ่งคามเนื้อแท้ก็ทำให้รู้จักเฉพาะแต่ทางด้านศาสนาของอารยธรรมขอม ได้บ่งให้เห็นว่าพระราชกรณียกิจผู้คุ้มครองศาสนา ผู้รักษาศาสนสถานซึ่งผู้สร้างต่าง ๆ ถวายไว้ในอารักขา พระองค์ทรงประกอบกรบวงสรวงและกิจพิธีทุกชนิดเพื่อทำให้ประเทศได้รับการคุ้มครองจากเทพเจ้า พระองค์ทรงปกป้องประเทศจากศัตรูภายนอกและรักษาความสงบภายใน ทั้งนี้ก็โดยการบังคับให้ทุกคนยอมรับในระบบทางสังคมคือการแบ่งออกเป็นวรรณะต่างๆ หรือบรรพต เราไม่ทราบแน่ชัดว่าพระองค์ทรงถือว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของพื้นดินทั้งหมดในพระราชอาณาจักรหรือเปล่า แต่พระองค์ก็ได้ทรงแจกจ่ายพระราชทานพื้นดินที่ไม่มีเจ้าของและทรงรับรองการเป็นเจ้าของครอบครองที่ดินของประชาชน พระราชาที่เสวยราชย์ (คล้ายกับเจ้าเมืองที่กินเมือง) จะได้รับการยกย่องเป็นเทพเจ้าบนพื้นดินมากยิ่งขึ้นกว่านักการปกครองที่สามารถ ราชธานีของพระองค์ซึ่งมีกำแพงและ

คุลล์อมรอบก็เปรียบเสมือนรูปจำลองของจักรวาลซึ่งมีภูเขาและมหาสมุทรล้อมรอบ ศูนย์กลาง
 ของราชธานีก็มีศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นซึ่งเป็นรูปจำลองของเขาพระสุเมรุ และบนยอดก็เป็น
 ที่ประทับของเทวราช (กัมรเตง ชคัต ต ราชยะ) คือราชศิวลึงค์ซึ่งได้รับมาจากพระอิศวรโดย
 ผ่านทางมือของพราหมณ์ เราไม่ทราบว่ราชศิวลึงค์ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของ “แก่นของราช-
 อำนาจ” และ “พระองค์อันละเอียดอ่อนของพระราชา” นั้น จะคงเป็นองค์เดียวกันตลอดทุก
 รัชกาลหรือเปล่า (คงจะเป็นไปไม่ได้ที่ศิวลึงค์ขนาดใหญ่ซึ่งสร้างขึ้นบนฐานเป็นชั้นที่เกาะแก่ง
 และจารึกเรียกว่า “กัมรเตง ชคัต ต ราชยะ” นั้น พระเจ้าชัวยรมันที่ ๔ จะทรงนำออกมาจาก
 เมืองพระนคร และพระเจ้าราเชนทรวรมันจะทรงนำกลับไปอีก ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ บรรดา
 จารึกก็ได้กล่าวถึงศิวลึงค์ทองแทน) นอกจากนี้เราก็อังไม่สามารถทราบอีกว่าบรรดาศิวลึงค์ที่
 พระราชาทรงสร้างเมื่อขึ้นเสวยราชย์และมีนามเหมือนพระนามของพระองค์ เช่น ศิวลึงค์อินท-
 เรศวร ยโสธรศวร ราเชนทเรศวร ฯลฯ นั้นนับถือกันว่าเป็นเทวราชหรือเปล่า บรรดาพระราช
 ขอมทุกองค์ที่ทรงมีเวลาและกำลังพอ ย่อมทรงสร้างศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นของพระองค์ขึ้น
 ตรงศูนย์กลางของราชธานี และเทวาลัยเหล่านี้ก็อาจใช้เป็นที่บรรจุพระศพของพระองค์เมื่อสิ้น
 พระชนม์แล้วด้วย ในขณะที่เดียวกันพระราชที่สิ้นพระชนม์แล้วย่อมทรงได้รับสมญาใหม่เพื่อ
 แสดงว่าพระองค์ได้เสด็จไปสู่สวรรค์ชั้นใด (สวรคต) และได้เสด็จเข้าไปรวมกับเทพเจ้าองค์ใด

การปกครองประเทศตกอยู่ในกำมือของชนชั้นสูง หน้าที่สำคัญ ๆ ตกอยู่แก่เจ้านาย
 ในพระราชวงศ์ ตำแหน่งพระมหाराชครูผู้ประกอบกิจพิธีเกี่ยวกับเทวราชและอาจารย์ของ
 พระราชกุมารเป็นของสกุลพราหมณ์ที่สำคัญ ๒-๓ สกุล และการสืบต่อนั้นก็เป็นไปทางเชื้อ
 สายของสตรี คือผู้ที่สืบต่อโดยปกติจะต้องเป็นบุตรของพี่สาวน้องสาวหรือของน้องชาย สกุล
 พราหมณ์มักสมรสกับพระราชวงศ์เสมอ การสมรสระหว่างวรรณะพราหมณ์และวรรณะกษัตริย์
 นั้นมีอยู่บ่อย ๆ วรรณะทั้งสองนี้อยู่เหนือประชาชนทั้งหมด เป็นวรรณะชั้นปัญญาชนที่รอบรู้
 เกี่ยวกับวัฒนธรรมอินเดีย อย่างไรก็ตามเชื้อชาติวรรณะทั้งสองนี้ก็คงไม่แตกต่างกันไปจาก
 ประชาชนพลเมืองธรรมคานันเอง ชื่อภาษาขอมก็มีอยู่เป็นประจำในพระนามเจ้านายและแม่แต่
 ในบรรดาพวกพราหมณ์ บรรดาจารึกขอมมาจากชนชั้นสูงเหล่านี้ เป็นเอกสารชนิดเดียวที่ยังคง
 ตกทอดมาถึงเรา จารึกเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความกว้างขวางของวัฒนธรรมภาษาสันสกฤต
 ซึ่งคง จะได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่เป็นครั้งเป็นคราวจากบรรดาพราหมณ์ซึ่งเดินทางออกมาจาก
 ประเทศอินเดียดังกล่าวมาแล้ว

จารึกทำให้เราทราบถึงบรรดาคำแห่งของขุนนางขอม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าระบบกรปกครองนั้นได้แบ่งไว้เป็นอย่างดี มีทั้งตำแหน่งเสนาบดี ขุนพล ที่ปรึกษา ผู้ตรวจราชการ ข้าหลวงประจำแคว้น ประจำตำบล หัวหน้าหมู่บ้าน หัวหน้าประชาชน ผู้ดูแลคลังของหลวง ผู้ดูแลเรื่องภาษี นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งอื่น ๆ อีกซึ่งยังไม่ทราบความหมายแน่นอนนัก ตำแหน่งเหล่านี้ได้จัดแบ่งออกเป็น ๔ จำพวก ซึ่งก็ยังไม่ทราบกันว่าหมายถึงอะไรแน่

สำหรับชีวิตของชาวนาและชาวบ้านนั้น เราแทบจะไม่ทราบอะไรเลย เว้นแต่ว่ามีประชาชนอยู่เป็นจำนวนมากที่จำต้องเป็นผู้รับใช้อยู่ตามศาสนสถาน และสังฆารามหรืออาศรม ซึ่งชนชั้นสูงได้ก่อสร้างขึ้นไว้เป็นจำนวนมากทั่วประเทศ จารึกได้ให้รายชื่อเป็นจำนวนมากของทาสเหล่านี้ซึ่งชื่อมักจะจะเป็นไปในทางตูดุกเช่น หมา แมว น่างัง เหม็น

ศาสนาของชนชั้นสูงของขอมมิได้เคยรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และ ๑๕ ศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายเป็นที่แพร่หลายอย่างยิ่ง แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลัทธิไวษณพนิกายก็ได้กลับกลายเป็นที่นิยมเช่นเดียวกับในประเทศอินเดียเอง จนทำให้มีการก่อสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่เช่นปราสาทนครวัดได้ สำหรับพุทธศาสนานั้นก็มีผู้นับถืออยู่ตลอดเวลา พระราชาขอมผู้ยิ่งใหญ่ในสมัยต่อมาเช่นพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และโดยเฉพาะพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้ทรงรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาทางราชการ การที่ศาสนาหลายศาสนาอยู่ร่วมกันเช่นนี้ทำให้บางครั้งก็เกิดมีการผสมกัน ดังจะเห็นได้จากประติมากรรมและในจารึก (เช่นจารึกเทพประนม จารึกบัตซุม จารึกตวลปราสาท จารึกปราสาทพระขรรค์ และจารึกปราสาทตาพรหม) สิ่งเหล่านี้ก็ไม่ได้เป็นสิ่งพิเศษสำหรับประเทศกัมพูชาเท่านั้น ในเกาะชวาก็มีการเคารพบูชาพระศิวพุทธ การที่เป็นเช่นนี้ก็เกิดจากระบบสังคมในภาคเอเชียอาคเนย์ ท่านซิลแวง เลวี (Sylvain Lévi) นักปราชญ์ฝรั่งเศสท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า “ในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ศาสนาพราหมณ์กับพุทธศาสนาคงอยู่คู่กันไป ทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ไวษณพนิกายและพุทธศาสนา ต่างก็เป็นศาสนาที่นำเข้ามาจากที่อื่น เป็นของต่างถิ่น พระราชา ราชสำนัก และขุนนางอาเจยอมรับนับถือศาสนาเหล่านี้ว่าเป็นวัฒนธรรมที่สูงและละเอียดอ่อน แต่ศาสนาเหล่านี้ก็ไม่ได้เป็นอารยธรรมที่ลงไปถึงประชาชนพลเมืองส่วนใหญ่ ชีวิตทางสังคมของชนเหล่านี้ยังคงดำเนินต่อไปโดยไม่ต้องคำนึงถึงคัมภีร์มโนธรรมศาสตร์หรือคัมภีร์อื่น ๆ ในศาสนาพราหมณ์ แต่ในประเทศอินเดียเองก็เป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก ที่นั่นศาสนาพราหมณ์เป็นแก่นของระบบสังคม เป็นส่วนหนึ่งของสังคมนั่นเอง” ด้วยเหตุนี้

ทั้งศาสนาฮินดูลัทธิไสวณิกาย ไชยณพนิกาย และพุทธศาสนา จึงคงอยู่ร่วมกันได้โดยปกติในภาคเอเชียอาคเนย์ คงมีอยู่แต่เพียงครั้งเดียวในประเทศกัมพูชา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เมื่อพุทธศาสนาถูกทำลายหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงอุปถัมภ์ค้าชูอย่างมากมาย

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในประเทศกัมพูชาก็มีกิจพิธีเคารพบูชาประติมากรรมซึ่งมีรูปเป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์หรือพุทธศาสนา แต่มีนามผสมอยู่กับตำแหน่งและลักษณะของผู้ที่ตายไปแล้วหรือยังก็มีชีวิตอยู่

สำหรับบรรดาเทวรูปพระนารายณ์ พระอิศวร พระหริหระ พระลักษมี พระอุมา และพระโพธิสัตว์ที่ได้ค้นพบเป็นจำนวนมากจากประเทศกัมพูชสมัยโบราณ คงมีอยู่เพียงจำนวนน้อยที่หมายถึงเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์หรือในพุทธศาสนาโดยตรงแต่เพียงอย่างเดียว ส่วนใหญ่ประติมากรรมเหล่านี้เป็นประติมากรรมของพระราชานาม ของเจ้านาย หรือขุนนางผู้ใหญ่ที่แสดงรูปของพระผู้เป็นเจ้าที่ตนได้เข้าไปรวมด้วยหรือจะเข้าไปรวมเมื่อละชีวิตจากโลกนี้ไป นามของประติมากรรมเหล่านี้ก็มักเป็นการผสมนามของพระราชานาม เจ้านาย หรือขุนนางผู้ใหญ่เข้ากับพระนามของเทพเจ้า และแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นพิธีส่วนตัว

ศาสนสถานขอมขนาดใหญ่ส่วนมากก็ได้สร้างขึ้นในกิจพิธีเคารพบูชาของชนชั้นสูง เช่นนี้ ศาสนสถานเหล่านี้ไม่ได้เกิดจากการเคารพนับถือของประชาชน แต่เป็นการก่อสร้างของพระราชานาม เจ้านาย หรือขุนนางโดยเฉพาะ ซึ่งต่อมาจะกลายเป็นที่ฝังศพของท่านเหล่านั้น และภายในศาสนสถานก็มีพิธีเคารพบูชาบิดามารดาและบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วของผู้สร้าง ศุสนาที่ฝังศพเหล่านี้อาจสร้างขึ้นตั้งแต่เจ้าของยังมีชีวิตอยู่ด้วยทุนรอนของตัวเอง และต่อมาตนก็จะได้รับการบูชา ณ ที่นั้น

จุดมุ่งหมายของอาคารเหล่านี้ก็แสดงถึงสัญลักษณ์ทางค่านสถาปัตยกรรมด้วย บรรดาเทพเจ้าของประเทศอินเดียต่างก็ประทับอยู่เหนือยอดเขาและเสด็จเคลื่อนย้ายที่ไปโดยวิมาน ศาสนสถานขอมที่เป็นฐานเป็นชั้นย่อมแสดงถึงภูเขาโดยไม่ต้องสงสัย ถ้าไม่มีฐานเป็นชั้นปราสาท ๕ หลังที่มีหลังหนึ่งอยู่ตรงกลางและอีก ๔ หลังอยู่ที่ ๔ มุม ก็อาจหมายถึงยอด ๕ ยอดของเขาพระสุเมรุได้ สำหรับวิมานที่ลอยไปมาได้นั้น ถ้าเพียงแต่ฐานประดับด้วยรูปครุฑแบก หรือนกแบก ก็อาจจะคิดว่าเป็นเช่นนั้นได้แล้ว

ที่กล่าวมานี้เป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรมขอมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ถึง ๑๖ เริ่มต้นด้วยบรรดาปราสาทที่เขาพนมกุเลน ที่หมู่บ้านร้อลวย ปราสาทบาแก็ง หมู่ศาสนสถานขนาด

ใหญ่ที่เกาะแกร์ ปราสาทแม่บุญตะวันออก ปราสาทแปรรูป บ้านทาสรี และคลัง เป็นบรรดา ศาสนสถานขอมที่ดึงดูดสายตาแห่งความสวยงาม และจะมีที่เหนือกว่านี้อีกก็เฉพาะแต่ปราสาท นครวัดเท่านั้น

ในขณะนี้เราไม่ทราบเลยว่าอะไรได้เกิดขึ้นในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ อันเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดี เอกสารเพียงชิ้นเดียวที่ได้มาก็คือศิลาจารึกภาษาสันสกฤตและขอม ค้นพบในตัวเมืองพระนครศรีอยุธยา เป็นจารึกมีศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๔๘๐ และกล่าวถึงราชวงศ์ของเจ้านายแห่งราชอาณาจักรนาคปุระ (สันนิษฐานว่าตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน) องค์แรกก็คือพระเจ้าภคทัตต์ และต่อจากนั้นมาอีกหลายชั่วก็ถึงเจ้าชายสุนทรปารกรม และโอรสของพระองค์คือเจ้าชายสุนทรวรมัน แล้วจึงถึงพระราชโอรสอีก ๒ องค์ คือพระเจ้านรปติสิงหวรมันและพระเจ้ามงคลวรมัน ทั้งสององค์เป็นโอรสของเจ้าชายสุนทรวรมัน พระเจ้ามงคลวรมันเป็นผู้ทรงสร้างจารึกหลักนี้และได้ทรงสร้างรูปพระเทวี (อุมา) อุทิศถวายแด่พระมารดาของพระองค์ด้วย พระนามเหล่านี้ไม่เคยปรากฏในจารึกของประเทศกัมพูชา แต่จารึกภาษาขอมในหลักนี้ซึ่งให้รายละเอียดนั้นแสดงให้เห็นว่าราว ๗๕ ปีก่อนที่ประเทศกัมพูชาจะได้เข้าครอบครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน ชาวขอมก็ได้อาศัยอยู่ในดินแดนแถบนั้นมากแล้ว

พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๖๒๓

ทั้งศิลาจารึกขอมและจดหมายเหตุจีนไม่ได้กล่าวว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ ประเทศกัมพูชาอย่างไร พระองค์ทรงอยู่ในสุริยวงศ์และการที่มีข้อความกล่าวว่า พระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับผู้ที่ครองราชย์ก่อนพระองค์อย่างใดนั้น ก็อาจเป็นแต่เพียงการกึกกั่นของนักแต่งลำดับราชวงศ์ตามทางราชการเท่านั้นเอง จำนวนรุ่นหลังเกี่ยวกับดินแดนทางภาคเหนือของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเขียนขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ ก็ได้กล่าวถึงแต่เพียงการเผยแพร่อำนาจของขอมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เราก็ไม่อาจเชื่อถือข้อความดังกล่าวได้ทั้งหมดว่าเป็นความจริง

ศิลาจารึกขอมในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้กล่าวถึงพระนามพระเจ้าแผ่นดินขอม ๓ องค์พร้อมกัน ความสัมพันธ์ระหว่างพระราชโอรสเหล่านี้ไม่ทราบกันชัดเจน แต่ก็คงจะเป็นศัตรูกันมากกว่า

ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ พระนัคตาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ คือพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ได้ค้นพบจารึกของพระองค์ ๒ หลัก หลักหนึ่งค้นพบที่เกาะแกร์ และอีกหลักหนึ่งที่ปราสาทขนา ตำบลมธุไพเราะ ในปีเดียวกันนี้เอง พระนามของเจ้าชายอีกองค์หนึ่งคือสุริยวรมันและตำแหน่ง “ก่าทวน” ซึ่งคงหมายความว่าสืบเชื้อสายลงมาทางสตรี ก็ได้ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกที่เมืองสมโบร์บนฝั่งแม่น้ำโขง และอีกหลักหนึ่งซึ่งมาจากบริเวณใกล้เคียงกับเมืองกำพงธมคือที่ โรบัง โรเมียะส์ ในปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๑๕๔๕ พระนามของเจ้าชายสุริยวรมันก็ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกอีก ๒ หลักซึ่งมาจากบริเวณเดียวกัน ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๖-๑๕๔๙ ก็ปรากฏมีพระนามพระราชาก็อีกองค์หนึ่ง คือพระเจ้าชัยวรมัน บรรดาจารึกของพระองค์กล่าวว่าพระองค์ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ ณ เมืองพระนคร ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๕ หลังจากนั้นพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แทน ใน พ.ศ. ๑๕๕๔ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้โปรดให้จารึกคำสาบานไว้บนหลังประตู่ซุ่มทางเข้าของพระราชวังหลวง ณ เมืองพระนคร ท้ายคำสาบานนั้นมีบัญชีรายนามข้าราชการอยู่เป็นจำนวนมากคล้ายกับเป็นการเซ็นชื่อ

จากศิลาจารึกเหล่านี้ เราอาจกล่าวได้ว่าการเสด็จขึ้นเสวยราชย์ของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ ได้ก่อให้เกิดการแข่งขันกับพระเจ้าชัยวรมันซึ่งอย่างน้อยก็ครองราชย์อยู่ที่เมืองพระนครระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๖-๑๕๔๙ และพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งมีอำนาจขึ้นทางทิศตะวันออก ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๘-๑๕๕๐ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้ทรงยกทัพออกทำการปราบปรามและศาสนสถานหลายแห่งก็ถูกทำลายไปเพราะเหตุนี้ การกระทำดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลายหลัก เช่น จารึกที่ปราสาทพระขรรค์ ณ กำพงสวาย ได้กล่าวว่า “พระองค์ได้ยึดราชอาณาจักรของกษัตริย์องค์หนึ่งท่ามกลางบรรดากษัตริย์อีกหลายองค์” การสงครามนี้คงอยู่ถึง ๙ ปี และการที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ เมืองพระนครก็คงเริ่มต้นตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๕๓ แต่ในจารึกของพระองค์เอง พระองค์โปรดให้จารึกว่าพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๕ คือตั้งแต่ปีที่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ สิ้นพระชนม์หรือหายสาบสูญไป

จารึก ๒ หลักจากวัดชิพเคยกกล่าวว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงสืบเชื้อสายลงมาทางพระมารดาของพระเจ้าอินทรวรมัน และทรงเกี่ยวคองทางพระมเหสีของพระองค์คือพระนางวีรลักษมีกับโอรสของพระเจ้าโยศวรมัน คำกล่าวอ้างข้อแรกไม่อาจตรวจสอบได้ แต่ข้อที่ ๒ นั้น นามว่าวีรลักษมีแสดงว่าเจ้าหญิงองค์นี้อาจทรงเกี่ยวคองกับพระเจ้าชัยวรมันและถ้าเป็น

ดังนั้นจริงก็หมายความว่า เรามีตัวอย่างใหม่อีกตัวอย่างหนึ่งในการทำให้การขึ้นครองอำนาจ ถูกต้องตามกฎหมาย ก็คือการเสกสมรสกับมเหสีหรือราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา และมีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์ แล้วว่านิรวาณบท เป็นพุทธศาสนาที่ไม่กีดกันพิธีการเคารพบูชาเทวราช จาริกสตกก็อภิม จึงกล่าวว่า “ภายในรัชกาลของพระองค์ สมาชิกในสกุล (พราหมณ์สำหรับเทวราช) ก็คง ประกอบพิธีสำหรับเทวราชดังแต่ก่อน” พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้ทรงเลือกพราหมณ์สทาคิวะผู้ เป็นหลานของพราหมณ์ใหญ่นามว่าศิวาจารย์ในสกุลนี้ เพื่อให้ออกมาจากการประกอบพิธีทาง ศาสนา และได้ประทานขนิษฐภคินีองค์หนึ่งของพระมเหสีให้เสกสมรสด้วย ทรงตั้งให้ พราหมณ์ผู้นี้ดำรงตำแหน่งกำสเตรศรัชเยนทรบัณฑิต เป็นก้าวแรกในการที่ท่านจะก้าวสูงต่อไป อีกในรัชกาลต่อมา พราหมณ์สทาคิวะชเยนทรบัณฑิต ได้ทำงานสืบต่อมาจากที่สูงของท่านได้ กระทำไว้แล้วคือ “ได้บูรณะศาสนสถานต่าง ๆ ที่ถูกทำลายเมื่อพระราชชาติทรงเคลื่อนย้ายทัพ ไปมา”

ได้กล่าวมาแล้วว่าการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ณ เมืองพระนคร ได้ก่อให้เกิดมีการกระทำศรัทธาสาบานโดยข้าราชการบางชั้น และคำสาบานนี้ได้มีสลักอยู่ที่ประตู เข้าพระราชวัง นอกจากนี้ในรัชกาลนี้ยังมีการสร้างปราสาทพิมานอากาศสำเร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระเบียงที่มุงด้วยศิลาทราย ปราสาทท่าแก้วและประตูชุมของพระราชวังก็คงสร้างขึ้นในสมัยนี้ เช่นเดียวกัน สำหรับศาสนสถานที่สำคัญในรัชกาลนี้ก็มีปราสาทพนมจิสอร์ ชื่อนี้ทำให้นักไปถึง ชื่อเก่าของเนินเขานี้เป็นที่ตั้งของปราสาทแห่งนี้ คือสุรยบรรพตได้แก่เขาของพระอาทิตย์หรือ ของสุริย (วรมัน) นอกจากนี้ก็มีบางส่วนของปราสาทพระวิหาร ปราสาทพระขรรค์ ณ กำแพง สวาย ศาสนสถานเหล่านี้ล้วนเกี่ยวข้องกับบรรดาพราหมณ์ผู้รอบรู้และมีตำแหน่งสูงซึ่งศิลา จาริกทำให้เราสามารถทราบนามได้

ใน พ.ศ. ๑๕๕๕ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ อาจทรงรู้สึกลัว ฐานะของพระองค์ไม่สู้มั่นคง จึงได้ทรงแสวงหาความช่วยเหลือจากพระเจ้าราเชนทร์โจปะที่ ๑ โดยได้ทรงส่งรุดไปถวายพระราชอาอินเดียงค์นี้หนึ่งคัน ตามความคิดของนายมาชุมคาร์ การถูกคามนี้อาจเกิดจากพระราชอาแห่งอาณาจักรศรีวิชัย คือพระเจ้ามรวิชโยตทงควรมัน ซึ่ง กำลังทรงตั้งหลักแหล่งลงที่แคว้นกฐาหะ (ไทรบุรี) และหลังจากระยะเวลานี้เล็กน้อย พระเจ้า ราเชนทร์โจปะที่ ๑ ก็ได้ทรงส่งกองทัพเรือของพระองค์เข้ามาปราบปรามอาณาจักรศรีวิชัย เป็นครั้งแรก

สำหรับการแพร่อำนาจขอมเข้ามาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เราก็จำต้องอ้างถึงหนังสือต่าง ๆ ซึ่งแต่งขึ้นเป็นภาษาบาลีที่เมืองเชียงใหม่ คือหนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์ ซึ่งแต่งขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และหนังสือเรื่องชินกาลมาลีปกรณ์ ซึ่งแต่งสำเร็จใน พ.ศ. ๒๐๕๙ รวมทั้งหนังสือมูลศาสนาสืบอาจแต่งขึ้นก่อนหนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์และชินกาลมาลีปกรณ์

จากหนังสือเหล่านั้น เรื่องราวมีอยู่ว่าพระราชแห่งอาณาจักรทริภุญชัย (ลำพูน) ทรงพระนามว่าอัคราสัตตะกะ (หรือตราพะกะ หรือพะกะ) ได้ทรงยกทัพลงมาตีเมืองละโว้ (ลพบุรี) ซึ่งพระเจ้าอูจฉฐิฐราชก็กวดัตติ (หรืออูจฉฐิต-หรืออูจฉฐิต-) กำลังครองอยู่ ในขณะที่ทั้งสองพระองค์กำลังจะเข้าต่อสู้กัน พระราชาแห่งเมืองสิริธรรมนคร (นครศรีธรรมราช) ทรงพระนามว่าสุชิต (หรือ ชิวก หรือ วรราช) ก็ได้เสด็จขึ้นมาถึงหน้าเมืองละโว้พร้อมด้วยกองทัพบกและกองทัพเรือมหาศาล ต่อหน้าบุคคลที่สามนี้ ทั้งพระเจ้าอัคราสัตตะกะ และพระเจ้าอูจฉฐิฐราชต่างก็พยายามที่จะหนีขึ้นไปทางอาณาจักรทริภุญชัย พระเจ้าอูจฉฐิฐราชได้เสด็จขึ้นไปถึงก่อน จึงได้ประกาศพระองค์เป็นพระราชา และทรงเสกสมรสกับพระมเหสีของพระเจ้าอัคราสัตตะกะ พระเจ้าอัคราสัตตะกะจึงเสด็จลงเรือหลบหนีไปทางทิศใต้ พระเจ้าสุชิตแห่งอาณาจักรนครศรีธรรมราชได้เสด็จเข้าครองเมืองละโว้ สามปีต่อมาผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์หรือโอรสของพระองค์ คือกัมโพชราชก็ได้ทรงยกทัพขึ้นไปรบกับพระเจ้าอูจฉฐิฐราชที่อาณาจักรทริภุญชัย แต่ก็ต้องพ่ายแพ้และยกทัพกลับ

เรื่องราวเช่นนี้มีตัวชูโรงอยู่ ๓ ตัวด้วยกัน คือพระราชา ๒ องค์ที่แย่งกันเข้าครองเมืองละโว้ (ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ก่อนที่จะเข้าร่วมกับอาณาจักรกัมพูชา เมืองละโว้ยังคงเป็นรัฐอิสระอยู่) กังที่จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ่งได้กล่าวอ้างถึงใน พ.ศ. ๑๕๕๔) และพระราชโอรสองค์หนึ่งซึ่งเสด็จขึ้นมาจากทิศใต้ก็ได้ทรงคัดสินข้อพิพาทนี้ด้วยการเสด็จเข้าครอบครองเมืองละโว้เสียเอง ต่อจากนั้นผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์คือ “ราชาแห่งชาวกัมโพช” ก็ได้ยกกองทัพขึ้นไปต่อสู้กับพระราชโอรสก่อนของอาณาจักรละโว้ ซึ่งบัดนี้ได้เข้าครอบครองอาณาจักรทริภุญชัย แต่ก็พ่ายแพ้กลับมา ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ พยายามที่จะเสนอว่ากัมโพชราชองค์นี้ก็คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ หรือพระเจ้าชัยวรมัน เพราะแม้ว่าการรบพุ่งระหว่างอาณาจักรกัมพูชาและอาณาจักรทริภุญชัยที่กล่าวมาข้างต้น อาจไม่เป็นความจริง แต่การแพร่อำนาจขอมก็มีปรากฏอยู่ในสมัยนี้ คงจะเห็นได้ว่าได้ค้นพบศิลาจารึกหลายหลักของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทางทิศตะวันตกของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา การกระทำนี้

กินเคนเหล่านั้นซึ่งแต่ก่อนไม่ได้ทำการเพาะปลูกหรือไม่ได้ใช้เลยให้มีค่าขึ้น ก็กระทำโดยการ
สร้างศาสนสถานขึ้นหรือยกที่ดินอันว่างเปล่าให้แก่บุคคลหนึ่ง ผลที่ติดตามมาก็คือการตั้งหมู่บ้าน
เพื่อคอยรับใช้ศาสนสถานเหล่านั้นและการทำการเพาะปลูกโดยใช้วิธีชลประทาน

การที่ขอมเข้าครอบครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ มีพยาน
หลักฐานจากบรรดาศิลจารึกซึ่งค้นพบ ณ เมืองลพบุรี มีอยู่หลักหนึ่งซึ่งเป็นจารึกของพระเจ้า
สุริยวรมันที่ ๑ เอง ท่านานพื้นเมืองมักจะกล่าวว่าพวกขอมได้ครอบครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ทั้งหมดรวมทั้งลุ่มแม่น้ำโขงขึ้นไปจนกระทั่งถึงเมืองเชียงแสน หรืออาจเลยกว่านั้นขึ้นไปอีก
แต่หลักฐานทางด้านโบราณคดี ซึ่งความจริงส่วนใหญ่อยู่หลังกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และเรา
อาจนำมาใช้เกี่ยวกับอิทธิพลของขอมได้นั้น สำหรับทางด้านแม่น้ำโขงก็ไม่ได้เลยเมืองหลวง
พระบางขึ้นไป และสำหรับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ไม่ได้เลยเมืองสุโขทัยและสวรรคโลก เกี่ยวกับ
อำนาจขอมสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เราก้อาจยึดถือศิลาจารึกที่เมืองลพบุรีเป็นหลักได้

จารึกที่เมืองลพบุรีระหว่าง พ.ศ. ๑๕๖๕-๑๕๖๘ ทำให้เราทราบว่าเป็นรัชกาลของ
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ณ เมืองละโว้ มีพระสงฆ์ในพุทธศาสนาทั้งสองลัทธิ (คือภิกษุมหายาน
และสรวีระ) และพราหมณ์ผู้บำเพ็ญโยคะ (ตปัสวีโยคี) อยู่ควบคู่กันไป จารึกขอมอีกหลัก
หนึ่งซึ่งศักราชสูญหายไป แต่ก็คงสลักขึ้นในระยะใกล้เคียงกับจารึก พ.ศ. ๑๕๖๕-๑๕๖๘ ก็
สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย จารึกเหล่านี้ทำให้เราทราบว่าศาสนาต่าง ๆ ที่
ประพศติปฏิบัติกันอยู่ในอาณาจักรกัมพูชา ได้มีทั้งนักพรตและศาสนสถานอยู่ที่เมืองละโว้
แต่การที่ศาสนสถานส่วนใหญ่ ณ เมืองลพบุรีอยู่ในพุทธศาสนารวมทั้งได้ค้นพบพระพุทธรูป
เป็นจำนวนมาก ก็แสดงให้เห็นว่า แม้ตกอยู่ภายใต้การครอบครองของขอม พุทธศาสนา ณ
เมืองลพบุรีก็ยังคงมีความสำคัญอยู่เช่นเดียวกับสมัยทวารวดี

ในราวกลาง พ.ศ. ๑๕๙๓ (จารึกจากปราสาทโรลกกล่าวว่ามีขึ้น ๘ คำ เดือนมาล-
กฤษ มหาศักราช ๙๗๑) พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็สิ้นพระชนม์ และได้รับพระนามภายหลังสิ้น
พระชนม์แล้วว่าเป็นรามาธิบดี ผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์คือพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ได้
ประธานตำแหน่งเกือบเท่ากับเจ้านายคือ ฐลีสง (ละอองผ้าเท้า) วระ กัมรเตง อัญ ศรี
ชเยนทรวรมัน แก่พระมหाराชครูผู้ประกอบพิธีเทวราชคือ พราหมณ์สภาศิวะ—ชเยนทร-
บัณฑิต ท่านผู้นี้ได้สมรสกับพระชนิษฐภคินีของพระนางวีรลักษมี พระมเหสีของพระเจ้า
สุริยวรมันที่ ๑ และคงได้เคยเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ด้วย

คงจะเป็นด้วยคำกราบทูลของท่านพราหมณ์สูงศักดิ์ผู้^{นี้}ซึ่งอยู่ในตระกูลพราหมณ์ที่ประกอบพิธีเทวราช ที่ทำให้พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ทรงตกลงพระทัยที่จะสร้างเทวสถานบนฐานเป็นชั้นแห่งใหม่ขึ้นสำหรับราชศิวลึงค์ให้สูงงามกว่าที่เคยสร้างมาแล้วโดยกษัตริย์ที่ครองราชย์มาก่อนพระองค์ จารึกภาษาสันสกฤตหลักหนึ่งได้กล่าวว่า “เนื่องจากท่ามกลางชมพูทวีป ได้มีเขาทอง (เขาพระสุเมรุ) ตั้งอยู่ท่ามกลางที่ประทับของบรรดาเทวดา พระองค์จึงโปรดให้สร้างเขาทองขึ้นกลางราชธานีของพระองค์เพื่อเป็นการประกวดประชัน บนยอดของเขาทองนี้ ภายในศาสนสถาน^{นี้}ที่สร้างด้วยทองซึ่งส่องแสงด้วยประกายจากสวรรค์ พระองค์ก็ได้ทรงสร้างศิวลึงค์ทองขึ้น” การก่อสร้าง “ซึ่งเป็นเครื่องประดับของสามโลก” นี้ก็คือปราสาทบาปวนนั่นเอง นักเดินทางชาวจีนชื่อจิวตาควนได้กล่าวไว้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ว่า “การมองเห็นปราสาทแห่งนี้หน้าประทับใจอย่างแท้จริง” ปราสาทบาปวนเป็นศูนย์กลางของเมืองซึ่งตั้งอยู่เกือบจะตรงกันกับเมืองพระนครหลวงในปัจจุบัน ราชธานีดังกล่าวยังไม่มีกำแพงแลง ซึ่งเป็นงานของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มาล้อมรอบ แต่มีคลองตัดผ่านเป็นจำนวนมาก และได้ค้นพบร่องรอยของคลองเหล่านี้ในปัจจุบัน

ในขณะที่เดียวกันพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ก็ได้โปรดให้ขุดสระขนาดใหญ่ยาว ๘ กิโลเมตร กว้าง ๒ กิโลเมตร ๒๐๐ เมตร ขึ้นทางทิศตะวันตกของราชธานี สระนี้ใหญ่กว่าสระยโสธรตฤणाกะหรือสระบารายตะวันตกของพระเจ้ายโสวรมัน ซึ่งในขณะนี้อาจเริ่มตื้นเขินไปบ้างแล้ว กลางสระบารายตะวันตกนี้พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ได้โปรดให้สร้างเทวาลัยขึ้นเหนือเกาะ และใกล้กับเทวาลัยนั้นพระองค์ก็ได้ทรงประดิษฐานประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่เป็นรูปพระนารายณ์กำลังบรรทมสินธุ์

ในระหว่างรัชกาลของพระองค์ซึ่งยืนยาวอยู่ ๑๖ ปี พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ต้องทรงปราบปรามการกบฏหลายครั้ง หน้าที่นี้ตกเป็นของขุนพลผู้หนึ่งชื่อสงคราม และการปราบปรามนี้ก็มักกล่าวสรรเสริญอยู่ในศิลาจารึกภาษาสันสกฤต (จารึกพระโงก) ซึ่งตั้งอยู่ที่เชิงปราสาทบาปวน ท่านขุนพลสงครามผู้มีชัยชนะได้ถวายสิ่งของที่ยึดมาได้แก่เทวาลัยประติมากรรมศิวลึงค์แห่งนี้

การกบฏครั้งแรกได้เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๕๔ และเกิดขึ้นทางภาคใต้ของประเทศ โดยมีอรวิณฑรทัตเป็นหัวหน้า ท่านผู้^{นี้} “เชี่ยวชาญอย่างจับสั่นในการใช้ศร เป็นหัวหน้าของกองทัพแห่งผู้กล้าหาญ ผู้ซึ่งได้แบกน้ำหนักแห่งครึ่งหนึ่งของแผ่นดินไว้ด้วยอำนาจ ทางภาคใต้

ของประเทศ” เมื่อรบแพ้ขุนพลสงคราม กบฏผู้นี้ “ก็หนีอย่างเร็วที่สุดเข้าไปอยู่ในเมืองของ อาณาจักรจัมปา”

ใน พ.ศ. ๑๖๐๘ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาลของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ก็เกิด มีกบฏขึ้นอีก ๒ ครั้ง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ “ผู้โปรดปรานที่คล่องแคล่วของพระราชาเป็น วีรบุรุษผู้กล้าหาญมีนามว่ากำเวา พระราชาได้ทรงตั้งให้เขาเป็นขุนพลแห่งกองทัพ เขาผู้นี้มีถมน อยู่ในประกายแห่งเกียรติยศและครุ่นคิดอยู่แต่ในใจที่จะให้ความพินาศบังเกิดแก่บุคคลผู้ซึ่ง ได้ ให้ความโปรดปรานอันประกอบด้วยอำนาจนี้แก่เขา เขาจึงได้ยกทัพออกจากเมือง” ภายหลังที่ ได้ทำร้ายแก่ขุนพลสงครามที่บริเวณลูกคางแล้ว กำเวาก็ถูกฆ่าด้วยลูกศร ๓ ดอก

หลังจากนั้นเล็กน้อยทางทิศตะวันออก ก็มีบุคคลนามว่าสลวัตและน้องชายนามว่า สิทธิการ รวมทั้งนักรบอีกคนหนึ่งนามว่าสสานติภูวนะ ทั้งสามคนได้ก่อการจลาจลขึ้น ขุนพล สงครามได้ปราบทั้งสามคนลงได้อย่างรวดเร็ว และได้ฉลองชัยชนะด้วยการสร้างศาสนสถาน หลายแห่ง

เราไม่ทราบถึงพระนามภายหลังเวลาสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน ที่ ๒ ใน พ.ศ. ๑๖๑๙ พระอนุชาของพระองค์คือพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ก็ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ต่อ พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ได้ทรงทะนุบำรุงประเทศให้ฟื้นขึ้นจากการรบพุ่งในรัชกาลก่อน ใน ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๑๗—๑๖๒๓ พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ก็ทรงเข้าไปรบพุ่งกับอาณาจักรจัมปา กังศิลาจารึกที่เมืองมิเชินของพระเจ้าหริวรมันที่ ๔ แห่งอาณาจักรจัมปาได้กล่าวไว้ว่า “พระองค์ ได้ทรงปราบปรามกองทัพของอาณาจักรกัมพูชาที่เมืองโสเมศวรและได้จับเจ้าชายศรีนันทวรม- เทพผู้ควบคุมกองทัพขอมไว้ได้ เจ้าชายองค์นี้ได้เสด็จไปกับกองทัพในฐานะเสนาบดี” การ รบพุ่งครั้งนี้อาจเป็นเหตุให้เจ้าชายปางผู้เป็นอนุชาของพระเจ้าหริวรมันที่ ๔ (และต่อมาจะเสด็จ ขึ้นครองราชย์อาณาจักรจัมปา โดยทรงพระนามว่าบรมโพธิสัตว์) ได้เสด็จเข้าไปยึดเมือง สัมภูปุระ (คือเมืองสมโบร์บนฝั่งแม่น้ำโขง) ในอาณาจักรกัมพูชาไว้ เจ้าชายปางได้ทรงทำลาย ศาสนสถานทั้งหมด และได้ถวายขេลยขอมแก่ศาสนสถานต่าง ๆ ของพระศรีวิศานภักเรศวร ที่เมืองมิเชินในอาณาจักรจัมปา

ใน พ.ศ. ๑๖๑๙ ประเทศจีนต้องการที่จะส่งกองทัพเข้าไปในแคว้นตังเกี๋ย และได้ ขอร้องให้อาณาจักรจัมปาและกัมพูชาเข้ามามีส่วนช่วยเหลือในการรบพุ่งครั้งนี้ด้วย ในขณะที่ กองทัพจีนของกัวกุย (Kuo K'uei) ได้รุกรลงมาตามเมืองล้งเชินเพื่อเดินทางต่อไปยังเมือง

ชานอย กองทัพจามและขอมก็ได้เข้ารุกรานเมืองแองอัน แต่กองทัพจีนก็ถูกทำลาย ทำให้ทั้ง กองทัพจามและขอมต้องพลอยถอยไปด้วย จากจารึกที่สำโรง พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ได้รับ พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าสทาศิวบท

พ.ศ. ๑๖๒๓-๑๖๕๕

จารึกที่ปราสาทแปรรูปกล่าวว่าพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ทรงมีผู้ครองราชย์ต่อใน พ.ศ. ๑๖๒๓ คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ เรื่องราวของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ที่มีกล่าวไว้ในจารึกของ ราชบัณฑิตยสถานของพระองค์คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ที่ปราสาทพนมรุ้งในประเทศไทย ไม่ได้ กล่าวเลยว่าพระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ หรือกับบรรดาราชาวงศ์ ที่ครองราชย์มาก่อนหน้านั้น พระองค์ทรงเป็นโอรสของหิรัณยวรมันซึ่งมาจากกษัตริย์นครทวารวดี (ซึ่งยังไม่ทราบกันแน่ชัดว่าอยู่ที่ไหน) และหิรัณยลัทธิมี ต่อมาจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ กล่าวไว้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ทรงอยู่ในตระกูลขุนนางที่เมืองมหิธรปุระ ซึ่งยังคงเป็นเมืองที่จะ ต้องกันหากันต่อไป บางท่านก็กล่าวว่าคงตั้งอยู่ใกล้กับเมืองพิมายภายในประเทศไทย พระเจ้า ชัยวรมันที่ ๖ อาจเคยทรงเป็นข้าหลวงผู้ครองแคว้นมาก่อน พระองค์ได้ฉวยโอกาสในการที่ อำนาจส่วนกลางของอาณาจักรกัมพูชาอ่อนแอลงภายหลังรัชกาลที่ยู่ยากของพระเจ้าอู่ทียทิตย- วรมันที่ ๒ ทั้งพระองค์เองขึ้นเป็นอิสระทางภาคเหนือของอาณาจักรกัมพูชา ณ บริเวณแถบนั้น ได้ค้นพบศาสนสถานหลายแห่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และของผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ พระองค์ดูเหมือนจะทรงตั้งตนเป็นกษัตริย์สำเร็จด้วยความช่วยเหลือของพราหมณ์ทิวากรมันทิต ทานพราหมณ์ผู้นั้นได้เคยรับใช้พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ มาก่อน แต่ต่อมาก็ย้ายมาอยู่กับผู้ที่มี อำนาจใหม่ จารึกจากปราสาทพระวิหารและพนมสนั่นก็ได้กล่าวไว้ว่าท่านได้ประกอบพิธีราชาภิเศก ถวายแก่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์อีก ๒ องค์ พราหมณ์ทิวากร มันทิตได้รับตำแหน่งซึ่งสูงเกือบเท่าเจ้านายเช่นเดียวกัน

ไม่แน่นอนว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ จะเคยเสด็จขึ้นครองราชย์ ณ เมืองพระนคร หรือไม่ ณ ที่นั้นพระองค์ก็มีพระนามปรากฏอยู่แต่เฉพาะในศิลาจารึกหลักหนึ่งซึ่งยังสลักไม่ สำเร็จที่ปราสาทแปรรูปเท่านั้น ณ เมืองพระนครพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ อาจทรงมีผู้ครองราชย์ ต่อคือพระเจ้านฤปติงทวารวดีซึ่งครองราชย์อยู่จนกระทั่งถึงราว พ.ศ. ๑๖๕๖ ก็ได้ จารึกในรัชกาล ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ มีอยู่เฉพาะแต่ที่ปราสาทพนมวันในประเทศไทยใน พ.ศ. ๑๖๒๕

ที่พระพนมในพ.ศ. ๑๖๔๔ ราว ๕๐ กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองพระนคร และที่พนมตาในพ.ศ. ๑๖๔๙ ทางทิศใต้สุดของอาณาจักรกัมพูชา พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เองได้ ทรงกล่าวไว้ในจารึกของพระองค์ว่าในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระองค์ได้ทรงแย่งอำนาจมาจากกษัตริย์ ๒ องค์ องค์หนึ่งคือพระปิตุลาของพระองค์คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ก็ไม่เคยทรงมีจารึกอยู่ในบริเวณเมืองพระนครเช่นเดียวกัน จารึกที่กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ มีอยู่ที่พนมสันต์กักในพ.ศ. ๑๖๕๓ ปราสาทหินพิมายในประเทศไทยในพ.ศ. ๑๖๕๒ ทั้งสองแห่งนี้อยู่ทางทิศเหนือของอาณาจักรกัมพูชา จากปราสาทเตตราในพ.ศ. ๑๖๕๒ ราว ๓๐ กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองพระนครและจากพนมบายังในพ.ศ. ๑๖๕๐ ทางทิศใต้สุดของประเทศกัมพูชา แม้จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ จะได้ค้นพบทางทิศใต้ของอาณาจักรกัมพูชาก็จริง แต่หลักแหล่งของพระองค์ก็คงจะอยู่ทางทิศเหนือมากกว่า เพราะศาสนสถานที่สำคัญของพระองค์ก็อยู่ทางทิศเหนือทั้งสิ้น กษัตริย์อีกองค์หนึ่งที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงแย่งอำนาจก็คงเป็นผู้ที่สืบต่อจากพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ณ เมืองพระนครจนถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือพระเจ้านฤปตินทรวรมัน

เราไม่ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ มากนัก จารึกของผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์และโดยเฉพาะของพราหมณ์ทิวากร ได้กล่าวถึงพระนามของพระองค์รวมอยู่กับศาสนสถานต่าง ๆ เช่น กลุ่มศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่พนมสันต์กัก ปราสาทพระวิหาร และวัดภู รวมทั้งศาสนสถานในพุทธศาสนาคือปราสาทหินพิมาย เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ สิ้นพระชนม์ ก็ได้ทรงรับพระนามว่าบรมโกวล์ยบท

สำหรับพระเจ้าเชษฐาและอนุชา ๒ องค์ของพระองค์ พระอนุชาซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นพระยุพราชได้สิ้นพระชนม์ไปก่อน พระเชษฐาคือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ จึงได้เสด็จขึ้นครองราชย์แทน จารึกจากพนมสันต์กักกล่าวว่าพราหมณ์ทิวากรได้ประกอบพิธีราชาภิเษกถวายพระองค์ใน พ.ศ. ๑๖๕๐ จารึกจากปราสาทบ้านธาตุได้กล่าวว่า “โดยมิได้ปรารถนาราชสมบัติเมื่อพระราชผู้เป็นพระอนุชาได้เสด็จไปสู่สวรรค์แล้ว ด้วยความเมตตากรุณาอย่างแท้จริง ประกอบกับได้รับคำวิงวอนจากปวงชนซึ่งไม่มีผู้คุ้มครอง พระองค์จึงได้ทรงปกครองแผ่นดินด้วยความระมัดระวัง” พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ได้ทรงก่อสร้างศาสนสถานของรัชกาลก่อนต่อไป และได้ทรงกระทำตามขนบประเพณีด้วยการทรงเสกสมรสกับพระนางวิษเณทรลักษมี

พระนางได้ทรงสมรสกับพระยุพราชซึ่งสิ้นพระชนม์ก่อนที่จะขึ้นเสวยราชสมบัติ และต่อจากนั้นจึงได้ทรงอภิเษกกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ทรงครองราชย์อยู่ ๕ ปี เมื่อราชปนัดดาของพระองค์ซึ่งสืบเชื้อสายลงมาทางสตรีได้เข้าแย่งราชสมบัติ จาริกจากปราสาทบ้านธาคูได้กล่าวอีกว่า “เจ้าชายผู้นี้ยังทรงเป็นหนุ่ม เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาแล้ว ก็ทรงปรารถนาที่จะได้พระเกียรติยศแห่งราชวงศ์ของพระองค์ ในขณะที่เกียรติยศนี้ก็อยู่ในความอารักขาของผู้เป็นใหญ่ ๒ ท่าน” เจ้าชายองค์นี้ก็คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ นั่นเอง

พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๗๒๐

ณ ประเทศกัมพูชา การเสด็จขึ้นเสวยราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ร่วมสมัยกันกับการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๒ แห่งอาณาจักรจัมปาและของพระเจ้ายันชิตดาแห่งอาณาจักรพุกามในประเทศพม่า เหตุนี้เองอาจเป็นสาเหตุให้พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงพยายามแผ่ขยายอาณาเขตออกไปทั้งทางทิศตะวันออกและตะวันตก

จาริกจากวัดภูกล่าววว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรง “มีราชอำนาจด้วยการรวมอาณาจักร ๒ อาณาจักรเข้าด้วยกัน” กษัตริย์องค์หนึ่งที่ถูกพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงแย่งอำนาจก็คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ดังที่จาริกจากปราสาทจรุงได้กล่าวไว้ว่า “หลังจากการรบพุ่งเป็นระยะตลอดวัน พระเจ้าศรีธรณินทรวรมันก็ถูกพระเจ้าศรีสุริยวรมันทรงปลดจากราชอำนาจโดยที่ไม่อาจป้องกันได้” การต่อสู้จึงเป็นไปอย่างหนัก จาริกที่ปราสาทบ้านธาคูได้กล่าวว่า “หลังจากการปลดปล่อยมหาสมุทรแห่งกองทัพของพระองค์ไปเหนือพื้นที่แห่งการสู้รบแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงกระทำการรบพุ่งอย่างรุนแรง ได้ทรงกระโจนขึ้นไปเหนือศิระข้างทรงของพระราชผู้เป็นศัตรู และได้ประหารพระราชองค์นั้นเสีย กุจดังพระยากฤษุฑ์ที่โฉบลงมาเหนือยอดเขาได้พิฆาตพระยานาคฉะนั้น” พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ทรงได้รับพระนามภายหลังสิ้นพระชนม์แล้ววรมนิกถลบท เราไม่ทราบว่พระราชอีกองค์หนึ่งที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงปราบปรามมีพระนามว่าอย่างไร พระราชองค์นี้อาจครองราชย์ต่อลงมาจากพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ก็ได้ พราหมณ์ทิวากรซึ่งยังคงรับราชการอยู่ ได้ประกอบพิธีราชาภิเษกถวายแก่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ในพ.ศ. ๑๖๕๖

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ไม่ได้ทรงรอช้าที่จะติดต่อกับราชสำนักจีนอีกภายหลังที่ได้หยุดการติดต่อไปหลายรัชกาล จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง ได้กล่าวถึงราชทูตขอมที่เดินทางเข้ามายังราชสำนักจีนใน พ.ศ. ๑๖๕๙ และ พ.ศ. ๑๖๖๓

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่และได้ทรงนำกองทัพขอมไปไกลกว่าที่ได้เคยไปมาแล้วแต่ก่อน จารึกจากปราสาทบ้านธาคูได้กล่าวอีกว่า “พระราชาแห่งประเทศอื่น ๆ ที่พระองค์ต้องการจะปราบปราม ก็ได้เดินทางเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ พระองค์ได้เสด็จไปเองในประเทศแห่งศัตรูและได้ทำให้เกียรติยศแห่งพระรพผู้มีชัยชำนะ (บรรพบุรุษของพระราม) ต้องลดหย่อนลง”

สำหรับการสู้รบของพระองค์ ต่ออาณาจักรไต่เวียต (ญวน) และอาณาจักรจัมปา ก็มีเรื่องราวดังต่อไปนี้ คือ ตั้งแต่พระองค์ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ทรงเริ่มที่จะรุกรานอาณาจักรจัมปา ใน พ.ศ. ๑๖๖๖ และ ๑๖๖๗ อาณาจักรไต่เวียตก็มักเป็นที่พึ่งพำนักของชาวขอมและชาวจามที่หลบหนีไปจากประเทศของตน ใน พ.ศ. ๑๖๗๑ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ จึงทรงนำพล ๒๐,๐๐๐ คน เข้ายุทธนาอาณาจักรไต่เวียต แต่กองทัพก็ถูกขับไล่ออกจากเมืองแ่งอันโดยหลีกองบิณู (Ly Công Binh) ในฤดูใบไม้ร่วงต่อมาพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ทรงส่งกองทัพเรือซึ่งมีเรือมากกว่า ๗๐๐ ลำ ให้ไปปล้นสะดมฝั่งทะเลของแคว้นถัญฮัว (Thanh-hoa) และตั้งแต่นั้นมาก็มักทรงส่งกองทัพเข้าไปรุกรานอาณาจักรไต่เวียตเสมอ โดยมีอาณาจักรจัมปาสมทบเข้ายุทธนาค้วย ค้วยเหตุนี้อาณาจักรจัมปาซึ่งในกลาง พ.ศ. ๑๖๗๔ ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าจักรพรรดิหลี่ถานตอง (Ly Thân-tông) แห่งอาณาจักรไต่เวียต ใน พ.ศ. ๑๖๗๕ ก็ได้เข้ายุทธนาเมืองแ่งอันพร้อมกับกองทัพขอม นายมาสเปโร (H. Maspero) ได้อธิบายว่ากองทัพขอมคงเดินทางผ่านอาณาจักรจัมปาเข้ามา และข้ามทิวเขาญวนทางค่านเลาเบา (Lao Bao) คือทางสายสุวรรณเขต-เว้ แต่ไม่ซำกองทัพจามและขอมก็ถูกขับไล่โดยกองทัพญวนจากเมืองแ่งอันและแคว้นถัญฮัว ซึ่งอยู่ภายใต้ความควบคุมของควงอัญญู (Düong Anh-nhe) พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๓ แห่งอาณาจักรจัมปาไม่ทรงต้องการจะเสี่ยงโชคเช่นนี้ต่อไปอีก และใน พ.ศ. ๑๖๗๙ ก็ทรงเริ่มส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าหลี่ถานตองใหม่ อาณาจักรจัมปาจึงไม่ได้มีส่วนช่วยกองทัพขอมเข้ายุทธนาอาณาจักรไต่เวียตอีกใน พ.ศ. ๑๖๘๑ นายมาสเปโรคิดว่าคราวนี้กองทัพขอมคงเดินทางเดินสายซาไทร (ช่องเขาแก้วเหนือ) หรือทางช่องเขามูเจีย (Mu-gia) เพราะไม่อาจผ่านไปทางอาณาจักรจัมปาได้

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ต้องทรงพ่ายแพ้ในการรุกรานอาณาจักรโคเวียดครั้งนี้อีก จึงได้หันมาทรง
เล่นงานอาณาจักรจัมปาอย่างรุนแรง ใน พ.ศ. ๑๖๘๘ พระองค์ได้ทรงยกกองทัพเข้ารุกรานอาณาจักร
จัมปา ทรงยึดเมืองวิชัยคือราชธานีจัมปาไว้ได้ และตั้งพระองค์เองเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักร
จัมปา พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๓ กษัตริย์จัมปาได้สูญหายไปในระหว่างการสงคราม ซึ่ง
หมายความว่าพระองค์อาจตกเป็นเชลยศึกหรือสิ้นพระชนม์ในสนามรบก็ได้

การครอบครองของขอมทางภาคเหนือของอาณาจักรจัมปาโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมือง
วิชัยหรือบิญคิญ ได้คงอยู่จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๖๙๒ และได้มีอิทธิพลทางค่านิยมขอม
ต่อศิลปจามด้วย ดังอาจเห็นได้ที่ปราสาทขุงถัญญ (Hung Thanh) จารึกจากตาเน (Da-ne) หรือ
บาเตาตะบละ (Batau Tablah) กล่าวว่าพระราชองค์ใหม่ของอาณาจักรจัมปาคือ พระเจ้าชัย
หริวรมันที่ ๑ ได้ทรงตั้งตนเป็นอิสระขึ้นทางภาคใต้ที่เมืองปาดทุงรักใน พ.ศ. ๑๖๙๐ พระเจ้า
สุริยวรมันที่ ๒ ได้ทรงส่งกองทัพซึ่งประกอบด้วยทหารขอมและทหารจามภายใต้การควบคุม
ของเสนาบดีชื่อคังกรไปปราบปราม จารึกจากเมืองมิเชินในอาณาจักรจัมปากล่าวว่า
“กองทัพกองนี้ได้พ่ายแพ้ไปใน พ.ศ. ๑๖๙๑ บนที่ราบแห่งราชปุระ” กองทัพขอมอีกกองหนึ่ง
“ซึ่งแข็งแรงยิ่งกว่า ๑๐๐๐ เท่า” ก็ต้องพ่ายแพ้ไปเช่นเดียวกันที่เมืองวีรปุระ เมื่อเป็นดังนี้
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ จึงทรงตั้ง “เจ้าชายองค์หนึ่งผู้ทรงนามว่าหริเทพ เป็นอนุชาของ
มเหสีองค์แรกของพระองค์” ให้เป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรจัมปาที่เมืองวิชัย พระเจ้าชัย
หริวรมันที่ ๑ ได้ทรงยกทัพไปโจมตีเมืองวิชัย และในที่ราบแห่งมหิศะ “ก็ได้ทรงรบชนะ
และประหารพระเจ้าหริเทพ ได้ทรงทำลายพระราชองค์นี้พร้อมทั้งบรรดาเสนาบดีจามและขอม
รวมทั้งกองทัพจามและขอม ทั้งหมดต่างก็สูญไปสิ้น” พระเจ้าชัยหริวรมันที่ ๑ ได้เสด็จ
เข้าเมืองวิชัยและทรงกระทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. ๑๖๙๒ เป็นอันว่าการครอบครองของขอม
สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เหนืออาณาจักรจัมปาได้ยุติลง

หลังการปราชัยครั้งนี้ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ได้ทรงเข้ารุกรานอาณาจักรโคเวียดอีก
ใน พ.ศ. ๑๖๙๓ พระองค์ก็ได้ทรงส่งกองทัพเข้าไปรุกรานใหม่และผลก็ร้ายแรงกว่าที่เป็นมาแล้ว
เสียอีก การยกทัพนี้ได้กระทำในฤดูใบไม้ร่วงโดยไม่คำนึงถึงฤดูกาล ฝนที่ตกในคืนกันยายน
และตุลาคม จึงทำความเสียหายให้กองทัพขอมเป็นอันมาก ทหารขอมในกองทัพส่วนใหญ่ก็เจ็บ
เป็นไข้ในขณะที่เดินทางผ่านภูเขาเวิน (Wu-wen) คือตอนข้ามทิวเขาเวิน และเมื่อมาถึง
เมืองแงอัน กองทัพนี้ก็อ่อนแอเสียจนกระทั่งต้องถอยกลับโดยไม่ได้ทำการรบพุ่ง

สำหรับการแผ่ขยายอำนาจของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ออกไปทางทิศตะวันตก เราก็มีร่องรอยบ้างจากพงศาวดารของแคว้นไทยต่าง ๆ ทางทิศเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยา พงศาวดารเหล่านี้เล่าเรื่องการต่อสู้ระหว่างพวกกัมโพชแห่งเมืองละโว้ (ลพบุรี) กับพวกรามัญญะ (มอญ) แห่งอาณาจักรทริภุญชัย (ลำพูน) อาณาจักรทริภุญชัยนี้ได้ตั้งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ โดยพวกมอญซึ่งอพยพขึ้นมาจากเมืองละโว้ และได้มีเรื่องยุ่งยากลำบากในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เมืองละโว้ได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรขอมมาร่วม ๑๐๐ ปีแล้ว ฉะนั้นเอง คำว่า "กษัตริย์แห่งละโว้" จึงอาจหมายถึงอุปราชหรือข้าหลวงชาวขอมหรือพระเจ้าแผ่นดินขอมเอง ศาสตราจารย์เซเคสท์กล่าวว่า พงศาวดารทางเหนือของประเทศไทยเหล่านี้ได้กล่าวถึงชาวกัมโพชที่เมืองละโว้ได้กล่าวประโยคบางประโยคซึ่งเป็นภาษาขอมอย่างแท้จริง และได้กล่าวด้วยว่าการสงครามระหว่างอาณาจักรทริภุญชัยและละโว้เกิดขึ้นจากพระเจ้าอาทิตย์ราชผู้ทรงสร้างเจดีย์มหาพล (ในวัดกู่กู่ ?) และพระธาตุทริภุญชัยที่เมืองลำพูน พระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์อย่างช้าที่สุดก็ราว พ.ศ. ๑๖๙๕ และได้เสด็จยกทัพลงมาจนกระทั่งถึงเมืองละโว้ แต่ก็ไม่พ่ายแพ้แก่กองทัพขอม และกองทัพขอมก็ได้ไล่ติดตามขึ้นไปจนกระทั่งถึงเมืองทริภุญชัย เนื่องจากไม่สามารถจะเข้ายึดเมืองได้และต้องยกทัพกลับ กองทัพขอมจึงได้ยกขึ้นมาอีก ๒ ครั้ง ครั้งแรกการยกทัพได้สุดสิ้นลงด้วยการทำความตกลงกับพระเจ้าอาทิตย์ราชและการตั้งหลักแหล่งของพวกขอมลงในหมู่บ้านซึ่งมีนามว่า กัมโพชคามทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองทริภุญชัย แต่สัมพันธไมตรีนี้กษัตริย์ขอมก็ยังไม่เห็นชอบด้วย กองทัพขอมจึงต้องยกขึ้นไปใหม่อีกครั้งหนึ่ง แต่ก็กลับพ่ายแพ้ลงอย่างสิ้นเชิง

เนื่องจากกำหนดเวลาของเหตุการณ์ดังกล่าวยังไม่แน่นอน เราจึงไม่สามารถทราบได้ว่าเหตุการณ์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทั้งหมดหรือไม่ อย่างไร ก็ดีก็น่าสังเกตว่าการยกทัพของขอมขึ้นไปต่อสู้กับพวกมอญทางภาคเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยาครั้งนี้ ก็ประสบความสำเร็จเช่นเดียวกับการยกทัพเข้าไปในอาณาจักรจัมปาเช่นเดียวกัน แต่เหตุการณ์เหล่านี้เราก็ทราบมาจากหลักฐานของศัตรูของพวกขอม ซึ่งอาจแต่งให้ผิดพลาดจากความจริงไปบ้างก็ได้ จะอย่างไรก็ตาม การแผ่ขยายอำนาจของกษัตริย์ขอมไปในแหลมอินโดจีนในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นี้ ก็มีบันทึกไว้ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง (ซึ่งต่อมาได้คัดลอกลงในหนังสือเรื่องประเทศทางภาคใต้ของม้าทวนลิน) จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า อาณาจักรเจนละ (กัมพูชา) มีดินแดนทางทิศเหนือติดต่อกับเขตแดนของอาณาจักร

จันเฉง (Chan-ch'eng คือ จัมปา) ภาคใต้ ทางทิศตะวันออกจดทะเล ทางทิศตะวันตกจด
อาณาจักรพุกัน (P'u-kan คือ พุกาม) และทางทิศใต้ก็จดกับเจียโลซี (Chia-lo-hsi คือครหิ
ได้แก่ดินแดนแถบเมืองไซยาและอ่าวบ้านคอนบนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู)

ใน พ.ศ. ๑๖๗๑ พระจักรพรรดิจีนก็ได้ประทานตำแหน่งอันสูงแก่พระราชแห่ง
อาณาจักรเจนละคือจินพูปิ่นเซน (Chin-p'ou-pin-shen) และถือว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของ
ประเทศราชผู้ยิ่งใหญ่แห่งราชอาณาจักรจีน ความยุ่งยากลำบากทางการค้าระหว่างราชอาณาจักร
จีนและกัมพูชาก็ได้รับการพิจารณาและแก้ไขระหว่าง พ.ศ. ๑๖๗๔ และ ๑๖๘๐

ภายในอาณาจักรกัมพูชาเอง จากจารึกในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็
ปรากฏว่ามีการสร้างปราสาทพนมจิสอร์ พนมสันตัก วัตภู ปราสาทพระวิหาร ส่วนสำคัญของ
ปราสาทพระปิตุในบริเวณเมืองพระนคร ปราสาทเจ้าสายเทวดาและธรมมานนท์ทางทิศตะวันออก
ของเมืองและท้ายที่สุดก็คือยอดของศิลาป้อม ได้แก่ปราสาทนครวัด สร้างขึ้นในสมัยเมื่อ
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ยังดำรงพระชนม์อยู่เพื่อจะใช้เป็นที่บรรจุพระศพของพระองค์ และเมื่อ
พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์ก็ได้เข้าไปรวมกับพระนารายณ์โดยมีพระนามเมื่อสิ้น
พระชนม์แล้วว่าบรมวิษณุโลก

นามนี้แสดงว่าในขณะนั้นศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายกำลังเฟื่องฟูอยู่ในราช-
สำนักขอม ความนิยมนี้มีปรากฏอยู่น้อยในการสร้างเทวาลัยถวายแด่พระนารายณ์ แต่มี
ปรากฏอยู่มากในภาพสลักตกแต่งศาสนสถานตามเทพนิยายที่เกี่ยวข้องกับพระนารายณ์และ
พระกฤษณะ เช่นภาพสลักบนผนังระเบียงชั้นที่ ๑ ของปราสาทนครวัด ความนิยมในศาสนา
พราหมณ์ลัทธินี้ซึ่งก่อให้เกิดการภักดีอุทิศวิญญาณของตนเองถวายแด่เทพเจ้านั้นอาจจะทำได้
ดีกว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย และได้มีอยู่ในเกาะชวาในขณะเดียวกันด้วย บรรดา
พระราชแห่งอาณาจักรทริบีนเกาะชวาในขณะนั้น ต่างก็ถือว่าพระองค์ทรงเป็นอวตารของ
พระนารายณ์ทั้งสิ้น เหตุการณ์เช่นนี้ก็ร่วมระยะเวลาเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวทางศาสนาภายใน
ประเทศอินเดียเองในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือมีท่านรามานูชะผู้ตั้งลัทธิไวษณพนิกาย
แบบปัจจุบันขึ้น

ระยะปลายรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก่อนข้างมีกมณและเวลาที่สิ้นพระชนม์
ของพระองค์ก็ไม่ทราบกันแน่นอน จารึกหลักสุดท้ายที่กล่าวถึงพระนามของพระองค์คือจารึก
จากวัดสละเกตใน พ.ศ. ๑๖๘๘ แต่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ทรงเป็นผู้ยกทัพเข้าไปโจมตีแคว้น
ตังเกี๋ยใน พ.ศ. ๑๖๙๓ อีก ด้วยเหตุนี้พระองค์ก็คงจะได้ครองราชย์จนถึงปีนั้น

การที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ คงจะเป็นเหตุให้การครอบครองของขอมเหนือแคว้นละโว้ (ลพบุรี) อ่อนแอลง แคว้นนี้ซึ่งจีนเรียกว่าโลฮู (Lo-hu) ได้ส่งคณะทูตของตนเองเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๕๘ คือ ๒ ปีภายหลังการขึ้นเสวยราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ในระยะนี้พระองค์คงจะยังมีได้ทรงแผ่อำนาจออกไปนอกอาณาจักรกัมพูชา คณะทูตคณะใหม่ของอาณาจักรโลฮู (จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ้องเรียกว่าเจนละโลฮู) ใน พ.ศ. ๑๖๘๘ อาจเข้ามายังประเทศจีนภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และคงเป็นความพยายามที่จะตั้งตนเป็นอิสระจากอาณาจักรกัมพูชา จารึกซึ่งค้นพบที่ตงแม่น้ำโขง จังหวัดนครสวรรค์ภายในประเทศไทย ก็กล่าวถึงกษัตริย์ทรงนามว่าธรรมมาศก ใน พ.ศ. ๑๗๑๐ พระราชาองค์นี้อาจทรงครอบครองอาณาจักรละโว้ซึ่งเพิ่งเป็นอิสระก็ได้

ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงพระนามว่าธรณินทรวรมันที่ ๒ พระองค์ไม่ได้ทรงสืบเชื้อสายลงมาโดยตรงจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แต่เป็นพระญาติห่างๆ พระบิดาของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ คือ ท่านมหิธราทิยผู้เป็นอนุชาของพระนางนเรนทรลักษมีพระมารดาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ พระนางทรงเป็นราชธิดาของชนิษฐภคินีของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ อาจได้ขึ้นครองราชสมบัติด้วยเหตุการณ์ยุ่งยากภายในพระราชวัง ด้วยเหตุนี้เองศิลาจารึกจึงไม่กล่าวอะไรเกี่ยวกับเหตุการณ์ในปลายรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ บรรดาจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กล่าวไว้ว่าพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ทรงนับถือพุทธศาสนา และดังนั้นจึงได้ตัดขาดจากศาสนาพราหมณ์ แม้ว่าศาสนาพราหมณ์จะมีได้ก็คั่นพุทธศาสนามาแต่ก่อนอย่างไรเลยก็ตามสิ่งที่เราสามารถทราบเกี่ยวกับพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ก็คือพระองค์ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงจุทามดีราชธิดาของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ และในราว พ.ศ. ๑๖๗๐ ก็ทรงมีโอรสองค์หนึ่ง ซึ่งต่อมาจะขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เราอาจกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่ของปราสาทพระขรรค์ ณ กำแพงสวายได้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ นี้ (ปัจจุบันเชื่อกันว่าพวกเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ อาจไม่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์เลยก็ได้)

พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ทรงมีผู้สืบทอดคือพระเจ้าชัยโศวรมันที่ ๒ แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าท่านผู้นี้ขึ้นครองราชย์เมื่อใดแน่รวมทั้งเชื้อวงศ์ของท่านด้วย รัชกาลของพระเจ้าชัยโศวรมันที่ ๒ มีเหตุการณ์ซึ่งบันทึกไว้ในจารึกที่ปราสาทบันทายฉมาร์และมีปรากฏเป็นภาพสลักเล่าเรื่องอยู่ ณ ปราสาทแห่งนั้นด้วย คือมีบุคคลที่แปลกประหลาดนามว่าราหู (อสูรที่กลืนดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เมื่อเกิดสุริยคราสหรือจันทรคราส) ท่านผู้นี้ได้เข้าโจมตีพระเจ้า

ยโสธรวรมันที่ ๒ แต่พระองค์ก็ทรงได้รับความช่วยเหลือจากเจ้าชายหนุ่มซึ่งคงเป็นโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในอนาคต

ราว พ.ศ. ๑๗๐๘ พระเจ้ายโสธรวรมันที่ ๒ ก็ทรงถูกขุนนางผู้หนึ่งเข้าแย่งราชสมบัติและตั้งตนเองเป็นพระเจ้าศรีภูวนาทิตยวรมัน พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งขณะนั้นกำลังประทับอยู่ที่อาณาจักรจัมปา ก็ได้รับเสด็จกลับมาเพื่อช่วยเหลือพระเจ้ายโสธรวรมันที่ ๒ ซึ่งพระองค์คงจะเกี่ยวข้องเป็นพระญาติด้วย หรือมิฉะนั้นก็อาจเป็นสัมพันธ์ไมตรีกัน แต่พระองค์ก็เสด็จกลับมาซ้ำเกินไป

ในขณะที่เดียวกับที่พระเจ้าศรีภูวนาทิตยวรมันกำลังขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรกัมพูชาก็มีการแย่งราชสมบัติเกิดขึ้นในอาณาจักรจัมปาเช่นเดียวกันระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๙-๑๗๑๐ โดยผู้ขึ้นครองราชย์ใหม่ทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ หลังจากที่พระองค์ได้ทรงคืนดีกับอาณาจักรไคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๑๓ แล้ว พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ ก็ได้หันมาโจมตีอาณาจักรกัมพูชา ดังจารึกหลักหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า “พระเจ้าชัยอินทรวรมันพระราชาแห่งชาวจามที่ยังยะโสฤจคงท้าวราชนัน ได้ทรงยกกองทัพของพระองค์มาโดยรถ และเข้าโจมตีดินแดนกัมพูซึ่งเปรียบประดุจสวรรค์” ครั้งนี้การรบพุ่งก็ไม่อาจตัดสินแพ้ชนะได้ พระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ จึงทรงเปลี่ยนกลยุทธ์ใหม่ด้วยการเข้าโจมตีอาณาจักรกัมพูชาทางทะเล การยกทัพเรือครั้งนี้ได้มีขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๐ โดยแล่นเรือเลียบมาตามริมฝั่งทะเล กองทัพเรือจามซึ่งมีคนเรือแตกชาวจีนเป็นผู้นำทาง ก็มาถึงยังปากแม่น้ำโขงและได้เดินทางขึ้นไปยังทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา เมืองพระนครของขอมถูกโจมตีโดยไม่ทันรู้ตัว พระเจ้าศรีภูวนาทิตยวรมันถูกประหาร และตัวเมืองทั้งหมดก็โดนปล้นสะดม อาณาจักรกัมพูชาก็ดูเหมือนจะฟื้นตัวจากการถูกโจมตีครั้งนี้ด้วยความยากลำบาก เพราะเหตุว่าก่อนหน้านั้นก็ได้มีเหตุการณ์ยุ่งยากภายในติดต่อกันมาแล้วเป็นเวลานานถึง ๒๐ ปี

พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๑

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ต้องทรงอนุญาตให้อาณาจักรขอมพ้นจากการรุกรานของอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ดังที่ศิลาจารึกปราสาทพิฆานอากาศได้กล่าวไว้ว่า “ให้หลุดพ้นจากห้วงแห่งความยากลำบากที่ได้ร่วงหล่นลงไป”

ทางบ้านพระบิดาของพระองค์คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นพระญาติห่าง ๆ ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และทางพระมารดาคือเจ้าหญิงจุตามณีผู้

เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าทรรษวรมันที่ ๓ พระองค์ก็ทรงสืบต่อลงมาจากรวงศ์กษัตริย์ขอม ซึ่งได้ครอบครองอาณาจักรอยู่เกือบตลอดระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๕๐ และทรงเกี่ยวดองกับกษัตริย์ขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครทวาย พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงประสูติราว พ.ศ. ๑๖๗๐ ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เป็นอย่างช้าที่สุด พระองค์ได้ทรงเสกสมรสตั้งแต่วัยทรงมีพระชนมายุน้อยกับเจ้าหญิงชัยราชเทวี พระนางได้มีอิทธิพลมากเหนือพระองค์

ในระยะเวลาซึ่งยังไม่ทราบกันแน่นอน พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งในขณะนั้นยังทรงเป็นเจ้าชายชัยวรมันอยู่ ก็ได้เสด็จออกจากอาณาจักรขอมเพื่อนำกองทัพเข้าไปในอาณาจักรจัมปา ณ เมืองวิชัยหรือบิญคิณู พระองค์ก็ได้ทรงทราบถึงการสิ้นพระชนม์ของพระราชบิดาของพระองค์รวมทั้งการที่พระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ เสด็จขึ้นครองราชย์ และการที่ศรีภูวนาทิพย์เข้าแย่งราชสมบัติ จาริกปราสาทพิมานอากาศกล่าวว่า “พระองค์ได้เสด็จกลับมาอย่างรวดเร็วที่สุดเพื่อมาช่วยเหลือพระเจ้ายโสวรมัน” ทั้งนี้ก็เพื่อทรงอ้างถึงสิทธิในการสืบราชสมบัติของพระองค์ด้วย จาริกกล่าวต่อไปว่า “แต่ผู้เข้าแย่งราชสมบัติก็ได้ปลงพระชนม์พระเจ้ายโสวรมันเสียแล้ว พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงประทับอยู่ในอาณาจักรขอมต่อไปเพื่อรอคอยโอกาสอันเหมาะที่จะช่วยเหลือแผ่นดินให้พ้นจากความยากลำบาก” ปรากฏว่าพระองค์ต้องคอยเวลาอยู่ถึง ๑๕ ปี

เมื่อกองทัพจามได้เข้าทำลายผู้ที่เข้าแย่งราชสมบัติไปแล้ว พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงทราบว่าระยะเวลาของพระองค์ได้มาถึง แต่ก่อนที่พระองค์จะทรงตั้งตนเองเป็นกษัตริย์ พระองค์ก็จำต้องทรงขับไล่ผู้รุกรานออกไปเสียก่อน พระองค์ได้ทรงทำการสู้รบกับกองทัพจามเป็นหลายครั้ง ครั้งที่สำคัญที่สุดก็คือการรบพุ่งทางเรือ ซึ่งมีสลักอยู่เกือบจะเป็นภาพเดียวกันบนผนังระเบียงที่ปราสาทบายนและปราสาทบันทายฉมาร์ การรบพุ่งทางเรือครั้งนี้ทำให้อาณาจักรขอมกลับเป็นอิสระได้อีก

สี่ปีภายหลังการรุกรานของกองทัพจามคือใน พ.ศ. ๑๗๒๔ อาณาจักรขอมก็กลับสงบราบคาบใหม่ และพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงตั้งพระองค์เองเป็นกษัตริย์ พระองค์ได้ทรงบูรณะราชธานีโดยชุกชุมและก่อกำแพงล้อมรอบ บริเวณดังกล่าวก็คือเมืองพระนครหลวงหรือนครธมในปัจจุบันนั่นเอง

ม้าวคานลินได้เขียนไว้ว่าในขณะที่กองทัพจามเข้ารุกรานอาณาจักรขอมนั้น พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ “ได้ทรงกระทำสัตย์สาบาลที่จะแก้แค้น และพระองค์ก็สามารถกระทำการนี้ได้สำเร็จภายหลังที่ต้องทนหลบซ่อนอยู่อย่างอกทนเป็นเวลาถึง ๑๕ ปี”

แต่ก่อนที่พระองค์จะทรงสามารถทำการแก้แค้นและยกกองทัพบุกรุกเข้าไปในอาณาจักรจัมปา พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ต้องทรงปราบปรามกบฏในราชอาณาจักรขอมเสียก่อน การกบฏนี้เกิดขึ้นที่เมืองมัลลียงทางทิศใต้ของจังหวัดพระตะบองในปัจจุบัน สำหรับการปราบปรามพระองค์ก็โปรดให้เจ้าชายชาวจามผู้ลี้ภัยเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรขอมเป็นผู้ปราบ

จารึกภาษาจามที่เมืองมิเชินในอาณาจักรจัมปาได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “ในขณะที่พระองค์ยังทรงพระเยาว์อยู่ในมหาศักราช ๑๑๐๔ (พ.ศ. ๑๗๒๕) เจ้าชายวิทยานันทนะได้เสด็จไปยังอาณาจักรขอม พระราชาแห่งอาณาจักรขอมผู้เล็งเห็นว่าเจ้าชายองค์นี้ทรงประกอบความดีบุรุษลักษณะ ๓๓ ประการ ก็โปรดปรานและได้ทรงสอนวิทยาการรวมทั้งยุทธวิธีทุกอย่างประทานให้สมดังที่อยู่ในราชตระกูล ในระหว่างนั้น มีเมือง ๆ หนึ่งชื่อมัลลียงในอาณาจักรขอม เป็นเมืองที่เต็มไปด้วยประชาชนที่ชั่วร้ายและประชาชนชาวขอมก็หลงเชื่อเมืองนี้จึงได้ก่อกบฏต่อพระราชาขอม พระองค์ทรงเห็นว่าเจ้าชายวิทยานันทนะทรงมีความรู้ในยุทธวิธี จึงโปรดให้นำกองทัพขอมไปปราบเมืองมัลลียง เจ้าชายก็ทรงกระทำสำเร็จดังที่พระราชาขอมทรงต้องการ จึงโปรดให้แต่งตั้งเจ้าชายขึ้นเป็นยุพราช และประทานสิ่งเพลิดเพลินและทรัพย์สมบัติทั้งปวงบรรดาที่มีอยู่ในราชอาณาจักรขอม”

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงใช้เจ้าชายวิทยานันทนะเป็นเครื่องมือในการแก้แค้นแก่อาณาจักรจัมปา การแก้แค้นนี้เป็นผลแห่ง “การหลบซ่อนอยู่อย่างออกทน” เป็นเวลาหลายปี พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงตระเตรียมการนี้ด้วยการทำสัญญาพันธมิตรกับพระเจ้าหลี่เคาตอง (Ly Cao-tông) แห่งอาณาจักรไคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๓๓ และทรงรอคอยโอกาสอันเหมาะสมอยู่โอกาสนี้ก็เกิดขึ้นในปีนั้นเองเมื่อพระราชาจามคือพระเจ้าชัยอินทรวรมันองค์สุดท้าย (Jaya Indravarman ong Vatuv) ได้ทรงเข้ารุกรานอาณาจักรขอม พระราชาจามองค์นี้อาจเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ แห่งเมืองครามปุระผู้ทรงเข้ารุกรานอาณาจักรขอมใน พ.ศ. ๑๗๒๐ นั้นเอง

ไม่ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงยกกองทัพเข้าไปรุกรานอาณาจักรจัมปาเป็นการแก้แค้นด้วยพระองค์เองหรือเปล่า แต่จารึกจากปราสาทโพนครที่เมืองญาตริงในอาณาจักรจัมปาก็กล่าวว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ “ได้ทรงยึดราชธานีแห่งอาณาจักรจัมปาและทรงขนเอาศิวิลิงค์ไปหมกสิ้น” อย่างไรก็ตามเป็นที่ทราบกันแน่นอนว่าพระองค์ได้ทรงมอบให้เจ้าชายหนุ่มแห่งจัมปาคือเจ้าชายวิทยานันทนะทรงควบคุมกองทัพไป เจ้าชายได้เข้ายึดราชธานีจามคือเมืองวิชัย (บิญคีญ) ไว้ได้รวมทั้งพระราชาจามคือพระเจ้าชัยอินทรวรมันซึ่งถูกส่งพระองค์เป็นเชลย

ไปยังอาณาจักรขอม เจ้าชายวิทยานันทนะได้ทรงแต่งตั้งให้เจ้าชายอิน ฟีหรือน้องเขยของ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ขึ้นเป็นพระราชทานโดยทรงพระนามว่าสุริยชัยวรมเทพ ส่วนองค์เจ้า ชายเองนั้นได้ทรงตั้งราชอาณาจักรขึ้นใหม่ทางทิศใต้แถบเมืองปาดูทวร์งก์ ทรงขึ้นครองราชย์โดย ทรงพระนามว่าสุริยวรมเทพ ด้วยเหตุนี้อาณาจักรจัมปาจึงถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่ง ปกครองโดยกษัตริย์ซึ่งเป็นพระญาติกับพระราชขอม และอีกส่วนหนึ่งปกครองแบบเจ้าประ เทศราชขึ้นต่ออาณาจักรขอม แต่สถานะเช่นนี้ก็ไม้อาจคงอยู่ได้เป็นเวลานาน ต่อมาก็มีการ กบฏขึ้นที่เมืองวิชัยซึ่งได้ขับไล่ฟีหรือน้องเขยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กลับไปยังราชอาณาจักร ขอม และเจ้าชายจามทรงนามว่ารชูปัตติได้ขึ้นครองราชย์แทนทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยอินท รวรมันที่ ๕ เจ้าชายวิทยานันทนะหรือพระเจ้าสุริยวรมเทพซึ่งครองราชย์อยู่ที่เมืองผันรัง (ปาดูทวร์งก์) จึงได้ทรงประกาศพระองค์เองเป็นอิสระและรวมอาณาจักรจัมปาเข้าเป็นอันหนึ่ง อันเดียวกัน ภายหลังที่ได้ทรงประหารพระเจ้าชัยอินทรวรมันไปเสีย ๒ องค์ คือองค์หนึ่ง ครองราชย์อยู่ที่เมืองวิชัย (ได้แก่เจ้าชายรชูปัตติ) และอีกองค์หนึ่งทรงเป็นเชลยอยู่ในราชอาณา จักรขอม ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คงจะได้ทรงปลดปล่อยออกมาให้เป็นคู่แข่งกับพระองค์ จารึกหลักหนึ่งที่เมืองมิเชินกล่าวว่า “ใน พ.ศ. ๑๗๓๕ พระเจ้าวิทยานันทนะ สุริยวรมเทพ ได้ทรงครองราชย์โดยไม่มีคู่แข่งขันอยู่ในราชอาณาจักรที่รวมเข้าเป็นอันหนึ่ง อันเดียวกัน” ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๓๖-๑๗๓๗ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงพยายามที่จะปราบ ปราบอาณาจักรจัมปาอีก แต่ไม่สำเร็จ ใน พ.ศ. ๑๗๔๖ พระปิตุลาของพระองค์คือพระยุพราช องค์ธนปติกรมจึงทรงสามารถกระทำการนี้ได้ พระเจ้าวิทยานันทนะ - สุริยวรมเทพไม่อาจ ทรงขอความช่วยเหลือจากพระราชแห่งอาณาจักรโคเวียตได้ แม้ว่าพระราชแห่งอาณาจักร โคเวียตจะได้ทรงยอมรับว่าพระองค์เป็นพระราชจามใน พ.ศ. ๑๗๔๒ พระเจ้าวิทยานันทนะ สุริยวรมเทพจึงทรงหายสาบสูญไป ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๔๖-๑๗๖๓ อาณาจักรจัมปาจึงกลายเป็น แต่เพียงแคว้นหนึ่งของอาณาจักรขอม ภายใต้การครอบครองของยุพราชองค์ธนปติกรม และ ไม่ช้าก็มีพระราชนัดดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ คือเจ้าชายอังกศราชแห่งตุโร-วิชัยเข้ามา ช่วย เจ้าชายจามองค์นี้ทรงเติบโตขึ้นในราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และใน พ.ศ. ๑๗๔๔ ก็ได้ทรงรับตำแหน่งพระยุพราช เจ้าชายองค์นี้ได้ทรงนำกองทัพขอมพร้อมทั้งทหารพม่าและ ไทยเข้าไปรุกรานอาณาจักรโคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๕๐ ใน พ.ศ. ๑๗๖๙ เจ้าชายอังกศราชก็จะได้ ทรงเป็นพระราชจามและทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยปรมเสถรวรมันที่ ๒ ภายใต้รัชกาลของ พระองค์ศิลปขอมก็ยังคงมีอิทธิพลต่อศิลปขอมอยู่อีก เช่นที่เมืองบุญคิณ

การที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จำต้องทรงยุ่งกับเพื่อนบ้านทางทิศตะวันออก ก็มิได้
 ขัดขวางมิให้พระองค์ทรงแผ่อำนาจขึ้นไปทางทิศเหนือและทิศตะวันตก จารึกขอมที่ค้นพบ
 ทางทิศเหนือที่สุดในรัชกาลของพระองค์ คือจารึกที่ทรายฟอง (Sai Fong) บนฝั่งแม่น้ำโขง
 ทรงข้ามกับเมืองเวียงจันทน์ มีศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๗๒๙

บรรดาชื่อประเทศราชของอาณาจักรเจนละ (ขอม) ซึ่งเจ้าชุกัว (Chao Ju-kua)
 ให้ไว้ใน พ.ศ. ๑๗๖๘ (แต่บางส่วนก็คัดลอกมาจากหนังสือลิงไวไตตา (Ling-wai Tai-ta)
 ใน พ.ศ. ๑๗๒๑) แสดงว่าอาณาจักรขอมในขณะนั้นมีอำนาจเหนือบางส่วนของแหลมมลายู
 และตลอดไปจนกระทั่งถึงประเทศพม่า จารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
 ใน พ.ศ. ๑๗๓๔ ก็กล่าวว่าน้ำสรงประจำวันของพระองค์นั้นมาจาก “พราหมณ์ซึ่งเริ่มต้นด้วย
 ท่านสุริยภักฏ์ จากพระราชแห่งชาว ยวนะ และพระราช ๒ องค์ แห่งอาณาจักรจัมปา”
 พราหมณ์สุริยภักฏ์คงเป็นหัวหน้าพราหมณ์ในราชสำนัก พระราชแห่งยวนะก็คือพระราชแห่ง
 อาณาจักรโคเวียตซึ่งขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๗๑๘ ทรงพระนามว่าหลีเกาตองและ
 ครองราชย์อยู่จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๗๕๓ ส่วนพระราชแห่งชวาก็คงเป็นพระเจ้ากาเมศวร
 (หรือพระราชแห่งเมืองหลวงพระบาง) พระราช ๒ องค์แห่งอาณาจักรจัมปาก็คือพระเจ้า
 สุริยชัยวรมเทพแห่งเมืองวิชัย (บิญคัณ) พี่หรือน้องเขยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และ
 พระเจ้าสุริยวรมเทพแห่งเมืองปานทุงรังค์ (ผันรัง) คือเจ้าชายวิทายานันทนะผู้เคยอยู่ใต้พระ
 อุปถัมภ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มาแต่ก่อนนั่นเอง การส่งส่วยน้ำนี้เป็นเครื่องหมายแห่งการ
 เป็นประเทศราช แม้จะเป็นจริงสำหรับพระราชจาม ๒ องค์ แต่ก็คงไม่มีความหมายอะไรนัก
 สำหรับพระราชแห่งชวาและยวนะ

เมื่อพระนางชัยราชเทวีสิ้นพระชนม์ลง พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็โปรดให้พระเชษฐ
 ภิกษีของพระนางคือพระนางอินทรเทวีขึ้นเป็นมเหสีแทน พระนาง “ทรงมีความรู้ยิ่งกว่า
 นักปราชญ์” พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงแต่งตั้งให้พระนางเป็นอาจารย์ใหญ่ในวัดทางพุทธศาสนา
 และพระนางก็ได้ทรงสั่งสอนแก่บรรดาศตรี พระนางได้ทรงแต่งจารึกปราสาทพิมานอากาศด้วย
 ภาษาสันสกฤตซึ่งหาที่คมิได้ ได้ทรงกล่าวสรรเสริญพระชนิษฐภิกษีของพระนาง และจากคำ
 กล่าวนั้นทำให้เราทราบถึงพระประวัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ด้วย

เราไม่ทราบแน่ชัดว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สิ้นพระชนม์เมื่อใด พระองค์อาจทรง
 ครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๖๑ และได้รับสมญาภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่ามหาบรมสุกต

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คงเป็นบุรุษที่มีรูปลักษณะค่อนข้างอ้วน พระพักตร์หนัก พระเกศารวบเป็นมวยเล็ก ๆ อยู่เหนือพระเศียร ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่ในภาพสลักและประติมากรรมลอยตัว ๔ รูป ซึ่งเห็นได้ว่าเป็นบุคคลคนเดียวกัน และคงเป็นภาพเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั่นเอง

จากพระประวัติของพระองค์ซึ่งมีเรื่องราวอยู่มากมายเช่นนี้ ก็ปรากฏว่าพระองค์ทรงเป็นบุรุษที่ขยันขันแข็ง มีความมั่งคั่งใหญ่ใฝ่สูง และภายหลังการรอคอยและประสบการณ์เป็นเวลานาน พระองค์ก็สามารถจัดหาอาณาจักรขอมขึ้นมาจากความหายนะและทำให้เจริญสูงสุดได้อีกครั้งหนึ่ง บรรดาจารึกแสดงว่าพระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้นสืบต่อลงมาจากพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ และตัดขาดจากประเพณีของผู้ที่ครองราชย์มาก่อนพระองค์ซึ่งทรงนับถือศาสนาฮินดู จารึกปราสาทพระขรรค์กล่าวว่า “พระองค์ทรงพบความยินดีในอมฤตคือคำสั่งสอนของพระศรีศากยมุนี” พุทธศาสนาที่พระองค์ทรงนับถือนั้นเป็นพุทธศาสนาลัทธิมหายาน มีความภักดีต่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือโลกेश्वร ทำให้มีการยกย่องบุคคลที่ตายไปแล้วหรือแม้ยังมีชีวิตอยู่ขึ้นเป็นเทพเจ้าโดยมีลักษณะเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ทรงความเมตตากรุณาพระองค์นี้

แม้เราไม่อาจสงสัยในข้อที่ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงนับถือพุทธศาสนา แต่พวกพราหมณ์ก็ยังคงมีอำนาจอยู่ในราชสำนัก จารึกหลักหนึ่งในเมืองพระนครหลวงทำให้ทราบถึงพราหมณ์ผู้ฉลาด “ซึ่งได้ทราบว่าเป็นอาณาจักรขอมมีผู้รอบรู้ก็มีพระเวทเป็นอันมาก จึงได้มายังที่นั่นเพื่อแสดงความรู้ของท่าน” พราหมณ์ผู้นี้มีนามว่าหฤชโกเศศและอยู่ในสกุลพราหมณ์ภารทวาช ได้มาจากนรปติเทศ ศาสตราจารย์พีโนต์ได้กล่าวว่า “ดินแดนแห่งนี้อาจเป็นประเทศพม่า ซึ่งในขณะนั้นพระเจ้านรปติศฤง์กำลังทรงครองราชย์อยู่” พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงตั้งให้ท่านพราหมณ์ผู้นี้เป็นราชปุโรหิตของพระองค์และประทานตำแหน่งชัมมหาประธานให้ท่านผู้นี้ได้รับราชการต่อผู้ที่ครองราชย์สืบจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ลงมาถึง ๒ พระองค์

บุคลิกลักษณะของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งอาจทราบได้จากศิลาจารึกนั้น อาจเห็นได้อย่างชัดเจนจากสิ่งก่อสร้างของพระองค์ เป็นคันทน์ว่าเมืองพระนครหลวงซึ่งมีกำแพงและคูล้อมรอบ มีประตู ๕ ประตูและปราสาทบายนเป็นจุดศูนย์กลาง นอกจากนี้โดยรอบเมืองพระนครหลวงก็มีปราสาทบันทายคูฎี ตาพรหม พระขรรค์ นาคพัน และยังมีปราสาทที่ไม่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศกัมพูชาก็มีปราสาทบันทาย

ฉมรและยังมีปราสาทวัดนครที่เมืองกำแพงจาม ปราสาทตาพรหมที่แคว้นบาตี ปราสาทเกือบทุกแห่งมียอดสลักเป็นรูปหน้าคนขนาดใหญ่ นอกจากนี้ก็มีที่พักคนเดินทางตามสายทางเดินเป็นระยะ ๆ สายทางเดินเหล่านี้อาจสร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์ก็ได้ ยังมีสถานพยาบาลอีก ๑๐๒ แห่ง ตามที่ต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักรขอม

เมื่อมีการก่อสร้างอย่างกว้างขวางเช่นนี้ เราก็อาจตั้งข้อสงสัยได้ว่าในบางกรณีพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อาจเป็นแต่เพียงทรงก่อสร้างอาคารซึ่งผู้ที่ครองราชย์มาก่อนพระองค์ได้ทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จลงและกล่าวว่าพระองค์เป็นผู้ทรงสร้าง หรือมิฉะนั้นอาคารที่พระองค์ทรงสร้างอาจมาสำเร็จลงในรัชกาลของผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ก็ได้ สมมุติฐานข้อแรกขัดข้องอยู่เพราะเหตุว่าตั้งแต่ปลายรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัดลงมาถึงต้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้น ในอาณาจักรขอมได้มีการกบฏเกิดขึ้นหลายครั้ง ทำให้ไม่มีโอกาสทำการก่อสร้างขนาดใหญ่ได้ ศาสตราจารย์เซเคส์เชื่อว่าสมมุติฐานข้อ ๒ อาจเป็นจริงมากกว่า ทั้งนี้เพราะเหตุว่าการย้อนกลับมานับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายใหม่ และทำให้มีการทำลายศาสนสถานที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้น ไม่เกิดขึ้นก่อนผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์เป็นองค์ที่ ๒ คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๘๕๐

ปราสาทที่ก่อสร้างเป็นครั้งแรกสุดในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อาจเป็นปราสาทบันทายกุฎี สร้างขึ้นทางทิศตะวันออกของเมืองพระนครหลวงบนสถานที่เก่าซึ่งเคยเป็นกุฎีมาแต่ก่อน ทางทิศตะวันออกของปราสาทบันทายกุฎีมีสระน้ำใหญ่ซึ่งยังคงมีน้ำเต็มอยู่เสมอทุกฤดูกาล เรียกชื่อกันว่าสระสรง เนื่องจากยังไม่ได้ค้นพบจารึกที่อาจทำให้ทราบชื่อดั้งเดิมได้ เราจึงอาจคิดว่าปราสาทบันทายกุฎีนี้ตรงกับ “ปุรพตถาคต” หรือพระพุทธรูปเจ้าทางทิศตะวันออกดังที่มีกล่าวไว้ในบรรดาศิลจารึกอื่น ๆ

ใกล้กับปราสาทบันทายกุฎีจนกระทั่งมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้และมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือของกำแพงเกือบมาจรดกัน ก็คือราชวิหารหรือที่เรียกกันในปัจจุบันว่าปราสาทตาพรหมสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๙ เพื่อประดิษฐานพระรูปของพระชนนีของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือพระนางชัยราชจุฑามณี ภายใต้รูปของนางปรัชญาปารมิตาเทพีแห่งความเฉลียวฉลาด พระมารดาของบรรดาพระพุทธรูป และรูปของท่านชัยมังคลารถ พระมหाराชครูของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

ห้าปีภายหลังการสร้างปราสาทคาพรหม ใน พ.ศ. ๑๗๓๔ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงสร้างปราสาทชัยศรีขึ้นทางทิศเหนือของเมืองพระนครหลวง ปัจจุบันเรียกชื่อกันว่า ปราสาทพระขรรค์ ศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระรูปของพระราชบิดาของพระองค์คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ภายใต้รูปของพระโพธิสัตว์โลกेश্বরและมีนามว่าชัยวรมेश্বর

ในบรรดาศาสนสถานที่ยังอยู่แก่ปราสาทพระขรรค์ จารึกได้กล่าวถึงศาสนสถานขนาดเล็กชื่อราชัยศรี ซึ่งสร้างขึ้นกลางสระใหญ่ทางทิศตะวันออกของปราสาทพระขรรค์ ปัจจุบันเรียกชื่อกันว่าปราสาทนาคพัน ปราสาทนาคพันนี้เป็น “เกาะใหญ่ ได้รับเสน่ห์มาจากสระเล็ก ๆ ที่อยู่ล้อมรอบ และชำระล้างโคลนตมแห่งบาปของผู้ที่จาริกเข้ามาใกล้” ปราสาทนาคพันเป็นสถาปัตยกรรมที่แสดงถึงสระอนุตปาตะหรือสระอนาคาคซึ่งชาวอินเดียเชื่อว่าอยู่ใกล้กับภูเขาคิมาลัย และน้ำในสระนั้นได้ไหลออกมาทางท่อรูปศิวะศัตว์

ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๗๓๓ เป็นต้นมา ก็มีการก่อสร้างเพิ่มเติมแก่ปราสาทเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างปราสาทซึ่งมียอดสลักเป็นรูปหน้าคนและการสร้างระเบียงล้อมรอบ ในปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงมีการเริ่มสร้างปราสาทบันทายฉมาร์และปราสาทบายน ปราสาทบายนตั้งอยู่ตรงศูนย์กลางของเมืองพระนครหลวงที่ซ่อมแซมเพิ่มเติมใหม่ซึ่งมีกำแพงยาว ๑๒ กิโลเมตรล้อมรอบ แม้ว่าสัญลักษณ์ทางศาสนสถาปัตยกรรมของปราสาทบายนอาจแลเห็นได้ไม่ชัดเจน เพราะแผนผังได้ถูกแก้ไขใหม่ถึง ๒ หรือ ๓ ครั้งระหว่างการก่อสร้างแต่เราก็อาจกล่าวได้ว่าปราสาทองค์กลางนั้นก็คือเขากลางเมืองของราชธานีในสมัยเก่าก่อนนั่นเอง ชั่วแต่ที่ว่าแทนที่จะมีเทวราชซึ่งแสดงโดยศิวลึงค์ทองในรัชกาลก่อน ๆ ปราสาทองค์กลางของปราสาทบายนก็กลายเป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่คือพระพุทธราชซึ่งขุดค้นพบใน พ.ศ. ๒๔๗๖ พระพุทธราชนี้เข้ามาแทนที่เทวราชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและเป็นประติมากรรมที่ยกย่องพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ขึ้นเสมอเหมือนเทพเจ้า ลักษณะของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ยังปรากฏอยู่อีกในภาพหน้าคนที่สลักอยู่บนนยอดปราสาทคือภายใต้ลักษณะของพระโพธิสัตว์โลกेश্বরสมันต मुख “ผู้มีพระพักตร์ประจำอยู่ทุกทิศ” (อย่างไรก็ดีการสลักภาพหน้าคนเช่นนี้ได้มีมาแล้วในประเทศอินเดีย ดังที่พระภิกษุจีนฮั่นจิงได้เคยเห็นที่มหาวิทยาลัยนาถันหา ศาสตราจารย์บวสเชอติเยได้กล่าวว่าหน้าบนยอดปราสาทเหล่านี้เป็นพักตร์ของพระวิษณุซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของพระโพธิสัตว์วัชรปาณี และหมายถึงพระโพธิสัตว์โลกेश্বরกำลัง

ทรงแสดงพระธรรม อย่างไรก็ดี ในปัจจุบันท่านได้เปลี่ยนความเชื่อว่าเป็นพัคร์ของ
พรหมสุนัตกุมารในพุทธศาสนาแล้ว) บนผนังระเบียงชั้นในและชั้นนอกของปราสาทบายนก็มี
ภาพสลักซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาวัฒนธรรมของชาวขอมในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐—
๑๗๕๐

บรรดาจารึกที่มีสลักอยู่บนประตูเข้าไปยังปราสาทองค์อื่นๆ ในบริเวณปราสาทบายน
แสดงให้เห็นว่าปราสาทแห่งนี้เป็นจุดรวมของการเคารพบูชาแห่งพระราชวงศ์และของการเคารพ
บูชาทั่วราชอาณาจักรขอม ปราสาทบายนจึงเป็นคังรูปจำลองย่อของราชอาณาจักรขอม เช่น
เดียวกับที่เมืองพระนครหลวงซึ่งมีกำแพงล้อมรอบและปราสาทบายนเป็นจุดศูนย์กลางนั้นเป็น
รูปจำลองย่อของจักรวาล

จากปราสาทบายนมีถนนตัดตรงออกไปยังทิศทั้งสี่ และยังมีถนนสายที่ ๕ ซึ่งตัดตรง
ออกจากประตูพระราชวังหลวงไปยังทิศตะวันออกอีก พระราชวังหลวงนี้เป็นของที่มีมาแล้วแต่
ก่อน ถนนทั้ง ๕ สายมุ่งไปยังประตูเมืองขนาดใหญ่ ๕ ประตูซึ่งสร้างเลียนแบบปราสาทบายน
ตรงกลางใจเมือง คือมียอดสลักเป็นรูปหน้าคน (ซึ่งอาจหมายถึงท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่) ทางเข้า
ประตูเมืองมีราว ๒ ด้าน ซึ่งสลักเป็นรูปนาค มีเทวดาและอสุรียุคอยู่แต่ละฟากนั้นหมายถึง
สายรุ้งในท้องฟ้าซึ่งตามประเพณีอินเดียเชื่อว่าเป็นสื่อเชื่อมระหว่าง โลกมนุษย์กับ โลกสวรรค์
โลกสวรรค์ในที่นี้ก็คือพระนครหลวงนั่นเอง

ในบรรดาสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ทางศาสนาเป็นจำนวนมากของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่ง
มีบ่งไว้ในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์นั้น ปรากฏมีพระพุทธรูป ๒๓ องค์ซึ่งมีพระนามว่า
ชัยพุทธมหานาด พระพุทธรูปเหล่านี้ประดิษฐานอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ซึ่งในจำนวนนั้นก็มี เมือง
ลพบุรี สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และเมืองสิงห์รวมอยู่ด้วย เมืองต่าง ๆ เหล่านี้ปัจจุบัน
อยู่ในประเทศไทยทั้งสิ้น (ขณะนี้ผู้รู้ในประเทศไทยบางท่านที่ยังไม่เห็นด้วย) อาจมีศาสนสถาน
บางแห่งในท้องถิ่นที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปซึ่งมีพระนามเหมือนพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
เหล่านี้ และแบบศิลปะของศาสนสถานเหล่านั้นก็ตกอยู่ในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ด้วย
เป็นต้นว่าปราสาทวัดนครที่เมืองกำแพงจามและปราสาทคาพรหมโนแคว้นบาตี สำหรับปราสาท
บันทายฉมาร์นั้นสร้างขึ้นเพื่ออุทิศแด่โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือเจ้าชายศรีนทร-
กุมาร และทหารคู่พระทัยเจ้าชายอีก ๔ คนซึ่งได้ช่วยเหลือเจ้าชายไว้เมื่อต้องทรงต่อสู้กับสัตว์ร้าย
ที่มีนามว่าราหู และเมื่อยกกองทัพเข้าไปในอาณาจักรจัมปา

จารึกปราสาทพระขรรค์ได้กล่าวอีกถึง “บ้านซึ่งมีไฟ” หรือที่พักคนเดินทาง ๑๒๑
แห่ง ตั้งอยู่ห่างกันประมาณแห่งละ ๑๕ กิโลเมตร พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างที่พักคนเดิน

ทางเหล่านี้ขึ้นตามสายทางเดินที่มีอยู่ในราชอาณาจักรขอม คือ ๕๗ แห่งบนถนนจากเมืองพระนครหลวงไปยังราชธานีของอาณาจักรจัมปา (เมืองผันรังหรือวิชัยคือบิญคิณ) ๑๗ แห่งบนถนนจากเมืองพระนครหลวงไปยังปราสาทหินพิมายบนที่ราบสูงโคราชภายในประเทศไทย (ได้ค้นพบแล้ว ๘ แห่ง) ๔๔ แห่งบนสายทางเดินไปตามเมืองต่าง ๆ ซึ่งยังไม่ทราบกันว่าอยู่ที่ใดแน่แห่งหนึ่งอยู่ที่เขาพนมจิสอร์ อีก ๒ แห่งยังไม่ทราบนาม ในระยะ ๑๐๐ ปีต่อมาที่พักคนเดินทางเหล่านี้ก็ยังคงอยู่และทำให้นักเดินทางชาวจีนคือจิวกากวนแปลกใจ จิวกากวนได้เขียนไว้ว่า “บนถนนสายใหญ่ ๆ มีที่พักคนเดินทางคล้ายกับที่พักม้าใช้ส่งหนังสือของเรา”

การสร้างที่พักคนเดินทางเหล่านี้ควบคุมไปกับการสร้างสถานพยาบาล ๑๐๒ แห่ง ซึ่งมีอยู่ที่ราชอาณาจักรขอมเช่นเดียวกัน ได้ค้นพบสถานพยาบาลเหล่านี้อย่างแน่นอนราว ๑๕ แห่ง ทั้งนี้ก็เพราะได้ค้นพบบรรดาศิลาจารึกภาษาสันสกฤตซึ่งมีข้อความเกือบจะคล้ายคลึงกันประกอบอยู่ด้วย เช่นศิลาจารึกภาษาสันสกฤตที่ทรายฟอง นอกจากนี้ยังได้ค้นพบร่องรอยของสถาปัตยกรรมที่คล้ายคลึงกันอีก ๑๗ แห่ง ทั้งหมดนี้ก็จะสร้างขึ้นในสมัยเดียวกันทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าในบรรดาสถานพยาบาล ๑๐๒ แห่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้น ได้ค้นพบสถานที่ตั้งแล้วมากกว่า ๓๐ แห่ง หรือ เกือบ ๑ ใน ๓

จารึกประกอบสถานพยาบาลเหล่านี้ทำให้ทราบเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจัดตั้งสถานพยาบาลเหล่านั้น คือสถานพยาบาลเหล่านี้อยู่ภายใต้ความคุ้มครองของพระพุทธเจ้าผู้รักษาโรคได้แก่พระโภษัชยคุรุไพฑูรยประภา หรือพระผู้รักษาโรคผู้มีประกายแห่งไพฑูรย์ พระองค์ทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่มีผู้นิยมนับถือมากที่สุดพระองค์หนึ่งในประเทศจีนและประเทศทิเบตแม้จนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบัน

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นงานของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อย่างย่อ เป็นงานที่หนักเกินไปสำหรับประชาชนพลเมืองซึ่งต้องกระทำสงครามมาเป็นเวลานาน และต้องทนรับภาระการก่อสร้างในสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ มาแล้ว ต่อจากนี้ไปประชาชนขอมจึงไม่อาจต่อสู้กับการรุกรานของชนชาติเพื่อนบ้านได้อีก

พ.ศ. ๑๗๖๒-๑๘๐๐

เราไม่ทราบอะไรมากเกี่ยวกับกษัตริย์ขอมที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ทรงมีโอรสหลายองค์ซึ่งสามารถทราบได้อย่างแน่นอน ๔ องค์ คือเจ้าชายสุริยกุมาร ผู้ทรงแต่งศิลาจารึกปราสาทตาพรหม เจ้าชายวิรกุมารโอรสแห่งพระนางราเชนทรเทวีผู้ทรงแต่ง

ศิลาคาริกปราสาทพระขรรค์ เจ้าชาย... อินทรวรมันโอรสแห่งพระนางชัยราชเทวีผู้ครองเมือง
ละโว้ (ลพบุรี) และเจ้าชายศรีนทรกุมาร ผู้ซึ่งพระรูปได้ประดิษฐานอยู่ในปราสาทองค์กลางที่
ปราสาทบันทายฉมาร์พร้อมกับรูปทหารคู่พระทัยอีก ๔ คน อาจเป็นเจ้าชายศรีนทรกุมารที่ขึ้นครอง
ราชย์สืบต่อจากพระราชบิดาโดยทรงพระนามว่าพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ แต่การที่นามคล้ายคลึง
กันเช่นนี้ก็ไม่สามารถพิสูจน์อะไรได้มากนัก นอกจากนี้ถ้ายึดถือตามจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ที่
กล่าวว่าเจ้าชายศรีนทรกุมารทรงเคียบโตพอที่จะช่วยพระเจ้ายโศวรมันที่ ๒ รบพุ่งต่อสู้ราหูก่อน
พ.ศ. ๑๗๑๐ ก็ย่อมเป็นการยากที่จะกล่าวว่าพระองค์ทรงมีพระชนม์ยืนอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๖
อันเป็นปีที่พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ การขาดหายไปของศิลาคาริกในราวกลาง
พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทำให้เราไม่อาจทราบอะไรได้ทั้งสิ้น

จากทางคานจิ้นและญวน เราอาจทราบได้ว่าใน พ.ศ. ๑๗๕๕ และ ๑๗๖๑ กองทัพ
ขอมได้บุกรุกขึ้นไปถึงเมืองแก่อันทางภาคเหนือของประเทศญวนเป็นครั้งสุดท้าย กองทัพนี้
เป็นกองทัพของอาณาจักรจัมปาและขอมผสมกัน อย่างไรก็ตามทั้งกองทัพขอมและจามก็ต้อง
พ่ายแพ้และถอยกลับมา ใน พ.ศ. ๑๗๖๓ กองทัพขอมก็ต้องอพยพกลับจากอาณาจักรจัมปา
และคืนราชบัลลังก์จามที่เมืองวิชัยให้แก่เจ้าชายอังคราชแห่งคุโรวิชัย พระองค์ทรงเป็นโอรส
องค์แรกของพระราชจามคือพระเจ้าชัยหวิรมันที่ ๒ และได้ทรงเคียบโตขึ้นมาในราชสำนักขอม
ครั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ได้เสด็จกลับมายังอาณาจักรจัมปาเมื่อพวกเขาเริ่มเข้าครอบ
ครองอาณาจักรนี้ใน พ.ศ. ๑๗๔๖ การถอยกองทัพขอมกลับซึ่งร่วมเวลากับที่ชนชาติไทยเริ่ม
แข็งอำนาจ อาจเนื่องมาจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้

ในหนังสือเรื่องจูฟันจิ (Chu-fan-chih) ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๑๗๖๘ เจาซูกัวได้
กล่าวถึงการสงครามระหว่างอาณาจักรขอมและอาณาจักรจัมปาในระหว่าง พ.ศ. ๑๗๒๕-๑๗๕๐
และกล่าวด้วยว่าอาณาจักรขอมได้เข้าครอบครองอาณาจักรจัมปา เจาซูกัวกล่าวว่าอาณาจักรขอม
มีอาณาเขตทางทิศใต้จดเจียโลซิ (คือครหิ) ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรสันโฟฉี (ศรี-
วิชัย) เจียโลซิหรือครหินี้ตั้งอยู่ในแหลมมลายูบนอ่าวบ้านคอนคือแถบอำเภอไชยาในปัจจุบันนี้

สำหรับประเทศราชของอาณาจักรขอม เจาซูกัวกล่าวว่า มีดังต่อไปนี้ คือ

เตงหลิวเม (Teng-liu-mei ในแหลมมลายู)

ไปซูลัน (Po-ssu-lan บนฝั่งอ่าวไทย)

โลฮู (Lo-hu คือละโว้หรือลพบุรี)

ซันโล (San-lo อาจเป็นประเทศสยามในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ)

เจนลิฟู (Chen-li-fu บนฝั่งอ่าวไทย ประเทศนี้ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน

ใน พ.ศ. ๑๗๔๓, ๑๗๔๕ และ ๑๗๔๘)

มาโลเวน (Ma-lo-wen อาจเป็นเมืองมัลลยัง ทางทิศใต้ของเมืองพระตะบอง)

ลูย้ง (Lu-yang)

ถุนลิฟู (T'un-li-fu)

พุกัน (P'u-kan คือเมืองพุกาม)

วาลี (Wa-li ในประเทศพม่าภาคเหนือ)

ซีเพง (Si-p'eng)

ตูฮวยซุน (Tu-huai-sün)

บัญชีนี้แสดงให้เห็นว่าก่อนที่ชนชาติไทยจะเข้ารุกราน อาณาจักรขอมก็ยังคงครอบครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและส่วนหนึ่งของแหลมมลายูอยู่ การที่เจ้าชุกกัวกล่าวว่าอาณาจักรขอมมีอำนาจเหนือประเทศพม่าก็อาจเป็นเพราะกองทัพพม่าได้เคยร่วมไปกับกองทัพขอมในการเข้ารุกรานอาณาจักรโคเวียตใน พ.ศ. ๑๗๕๐

สำหรับพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ นั้น เราทราบศักราชแต่เพียงศักราชเดียวคือพระองค์^๕สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๘๖

พ.ศ. ๑๘๑๑-๑๘๓๕

พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ ทรงมีผู้สืบทอดคือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ แต่พระองค์ก็อาจไม่ใช่ผู้ครองราชย์ต่อมาโดยทันที ในรัชกาลนี้กองทัพมงโกลจากประเทศจีน ได้เข้ารุกรานอาณาจักรขอม แต่ก็ไม่มีผลร้ายแรงนัก

เรื่องราวมีว่าใน พ.ศ. ๑๘๑๑ พระราชาญวนแห่งอาณาจักรโคเวียตได้ทรงร้องเรียนต่อพระจักรพรรดิคุบไลข่านแห่งราชวงศ์มงโกลผู้ขึ้นครองราชย์ประเทศจีน ว่าได้ถูกอาณาจักรขอมและจัมปา รุกรานอยู่เสมอ พระจักรพรรดิคุบไลข่านจึงได้ทรงส่งกองทัพพม่าไปช่วย ในระยะอีกราว ๑๕ ปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๑๘๒๕ กองทัพมงโกลจึงได้ยกเข้ารุกรานอาณาจักรขอม กองทัพนี้ส่งมาโดยนายพลชาวมงโกลชื่อโสกาตุ (Sogatu) ท่านผู้นี้ต่อมาจะยกกองทัพเข้ารุกรานภาคเหนือและภาคกลางของอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๘๒๖ กองทัพมงโกลลงเข้ารุกราน

อาณาจักรขอมโดยเดินทางผ่านเมืองกวังตรีมาทางเมืองสุวรรณเขต แต่ก็ปรากฏว่านายทัพชาว
มงโกลผู้มีนามว่าสุเลมาน (Sulayman) ต้องพ่ายแพ้และถอยทัพกลับไป อย่างไรก็ตามอาณาจักร
ขอมก็ยินดีส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระจักรพรรดิกุบไลข่านใน พ.ศ. ๑๘๒๘ ในขณะที่
เดียวกันชนชาติไทยเราก็ได้เริ่มเข้ารุกรานอาณาจักรขอมในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘
นี้ด้วย

ก่อนที่ชาวจีนชื่อจิวตากวน (Chou Ta-kuan) จะได้เดินทางเข้ามายังอาณาจักร
กัมพูชาใน พ.ศ. ๑๘๓๙ กองทัพไทยของอาณาจักรสุโขทัยก็ได้เข้ารุกรานอาณาจักรขอมแล้ว
ในขณะนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ก็ทรงพระชรามาก ดังที่ศิลาจารึกปราสาทบันทายศรีได้กล่าว
ว่าดินแดนที่ปกครองโดยพระราชที่ทรงพระชราย่อมแวดล้อมไปด้วยศัตรู จากจารึกอีกสองหลัก
ในสมัยต่อมา ก็ปรากฏว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ได้ทรงสละราชสมบัติใน พ.ศ. ๑๘๓๘ และทรง
แต่งตั้งให้เจ้าชายศรีนครวรมันผู้ทรงเสกสมรสกับราชธิดาองค์แรกของพระองค์คือเจ้าหญิง
ศรีนครทวปเตศวรจุฑาขึ้นเป็นกษัตริย์แทน แต่จากบันทึกของจิวตากวนซึ่งเดินทางเข้ามาในอาณาจักร
ขอมในปีต่อมา การเปลี่ยนรัชกาลนี้ก็ค่อนข้างยุ่งยากพอใช้

จิวตากวนได้บันทึกไว้ว่า “พระราชองค์ใหม่ทรงเป็นราชบุตรเขยขององค์ก่อน
พระองค์ทรงเป็นนักรบ พระราชาองค์ก่อนโปรดปรานพระราชธิดาของพระองค์มาก เจ้าหญิงจึง
ได้ทรงนำพระแสงทองไปมอบให้แก่สวามีของพระองค์ พระราชโอรสซึ่งไม่ได้ขึ้นครองราช-
สมบัติจึงก่อการกบฏขึ้น แต่พระราชองค์ใหม่ก็ทรงทราบ จึงทรงตัดนิ้วพระบาทออกเสียและ
ส่งไปขังไว้ในคุก” จารึกของพระเจ้าศรีนครทวรมันเองก็ควรจะกล่าวถึงเหตุการณ์เช่นเดียวกันโดย
กล่าวว่า “แผ่นดินซึ่งเคยปกคลุมโดยทั่วไปในขณะเดียวกันด้วยกลุ่มแห่งเสวตฉัตรของพระราช
หลายองค์ได้รับการแผดเผาจากแสงอาทิตย์ แต่บัดนี้เมื่อมีเงาของเสวตฉัตร (แห่งพระราช
องค์ใหม่) แต่เพียงคันเดียวความแผดเผาแห่งดวงอาทิตย์ก็สูญสิ้นไป”

จารึกเกี่ยวกับผู้ที่ครองราชย์ต่อลงมาจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ มีน้อย และมักเป็น
จารึกของพวกพราหมณ์ผู้คงจะสืบต่อกิจกรรมของสกุลพราหมณ์เก่า ๆ ลงมา กิจกรรมเหล่านี้ได้
หยุดชะงักลงเนื่องจากพุทธศาสนาซึ่งเจริญแพร่หลายและได้รับพระอุปถัมภ์ของพระเจ้าธรณี-
ทวรมันที่ ๒ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ รวมทั้งมเหสีของทั้งสองพระองค์ คงเป็นระยะที่ศาสนา
พราหมณ์ลัทธิไศวนิกายกลับฟื้นฟูลงขึ้นใหม่นี้เองที่ทำให้มีการทำลายรูปเคารพในศาสนสถาน
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงสร้างขึ้น ทำให้มีการชุกแก่พระพุทธรูปส่วนใหญ่ซึ่งสลักเป็นภาพนูน
อยู่บนผนังและเสาของศาสนสถาน โดยแก่เป็นรูปศิวลึงค์หรือฤๅษีกำลังสวคมนต์แทน

จากจารึกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ รวมทั้งการที่พระองค์ทรงมีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าปรเมศวรบท ทำให้เราอาจกล่าวได้ว่าการทำลายรูปเคารพในพุทธศาสนาเหล่านี้คงเกิดขึ้นในรัชกาลของพระองค์ มเหสีองค์หนึ่งของพระองค์คือพระนางจักรวรรดิราชเทวีก็ทรงเป็นธิดาของพราหมณ์ผู้เดินทางเข้ามาจากประเทศพม่าในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และได้เข้ารับราชการมีตำแหน่งเป็นขัณฑ์หาประธาน น้องภรรยาของท่านพราหมณ์ผู้นี้ได้สมรสกับพราหมณ์ผู้ฉลาดมีตำแหน่งว่าขัณฑ์มังกลารถ และบุตรชายของท่านก็ได้รับตำแหน่งเช่นเดียวกับบิดา พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงโปรดปรานท่านขัณฑ์มังกลารถผู้บุตรนี้มาก จนกระทั่งใน พ.ศ. ๑๘๓๘ อันเป็นปีที่พระองค์ทรงสละราชสมบัติ (ไม่ว่าจะโดยเต็มพระทัยหรือทรงถูกบังคับ) พระองค์ก็ได้โปรดให้สร้างเทวาลัยขึ้นในราชธานีเพื่อประดิษฐานรูปของท่านขัณฑ์มังกลารถผู้บุตรนี้ ท่านผู้นี้ก็คือลูกพี่ลูกน้องของพระมเหสีของพระองค์นั่นเอง และได้สิ้นชีวิตเมื่ออายุกว่า ๑๐๐ ปีภายในรัชกาลของผู้ที่ครองราชย์ต่อลงมาจากพระองค์อีก ๒ องค์ นอกจากนี้ศิลาจารึกภาษาสันสกฤตหลักสุดท้ายในประเทศกัมพูชา คือที่เรียกกันว่าหลักนครวัด ก็กล่าวถึงพราหมณ์อีกท่านหนึ่งคือพราหมณ์วิหะยะวิหะผู้สืบต่อลงมาจากพราหมณ์สรราชญ์มุณี พราหมณ์คนหลังนี้ “เกิดในอารยเทศ (คือประเทศอินเดีย) และเข้ามาด้วยความใญ่บุญยังประเทศกัมพู” พราหมณ์สรราชญ์มุณีผู้นี้ได้รับราชการเป็นปุโรหิตของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ และได้กระทำพิธีราชาภิเษกถวายแด่เจ้าชายศรีนทรวรมันราชบุตรชายตามพระราชโองการของพระองค์

แต่พุทธศาสนาหลักธลิ่งกวางศ์ซึ่งพระราชาโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้เสด็จไปทรงศึกษามาแต่เกาะลังกา ก็ได้มีผู้นับถือและมีพระภิกษุสงฆ์อยู่แล้วในขณะที่จิตตาวนเดินทางเข้ามาในอาณาจักรขอม จิตตาวนได้เดินทางเข้ามาพร้อมกับราชทูตจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๘ เพื่อมาทวงเครื่องราชบรรณาการ คณะทูตนี้ได้ออกเดินทางจากเมืองเวินจิ๋ว (Wen-chou) ในแคว้นเจเจียง (Che-chiang) เมื่อวันที่ ๒๐ เดือนที่ ๒ แห่งศักราช ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๘๓๘ และได้กลับไปเมื่อวันที่ ๑๒ เดือนที่ ๘ แห่งศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๘๔๐ จิตตาวนได้บันทึกไว้ว่าท่านราชทูตได้ประสบความสำเร็จอย่างดียิ่งและสามารถทวงเครื่องราชบรรณาการได้สำเร็จ แต่ที่จิตตาวนบันทึกไว้เช่นนี้อาจเกินเลยความจริงไปบ้างก็ได้

สิ่งที่สำคัญสำหรับนักประวัติศาสตร์ยิ่งกว่าการได้รับเครื่องราชบรรณาการ ก็คือว่าผลแห่งการเดินทางของจิตตาวนครั้งนี้ได้ก่อให้เกิดการแต่งหนังสือ “บันทึกความทรงจำเกี่ยวกับประเพณีของอาณาจักรขอม” อันมีชื่อเสียงขึ้น หนังสือเล่มนี้นายเรมุส่าต์ (A. Rémusat) ได้แปลออกเป็นภาษาฝรั่งเศสตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๒ และศาสตราจารย์เปอลลิโอต์ (P. Pelliot)

ก็ได้แปลซ้ำใหม่อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๕ สำหรับการแปลเป็นภาษาอังกฤษนั้น นายคาร์ ซีโปล (J. Gilman d' Arcy Paul) ได้แปลจากฉบับภาษาฝรั่งเศสของศาสตราจารย์เปตลิโอต์ ตีพิมพ์ที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ส่วนฉบับภาษาไทย นายเฉลิม ยงบุญเกิด ได้แปลจาก ภาษาจีน ตีพิมพ์แล้วเช่นเดียวกัน

หลังจากที่ได้ให้ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของประเทศเจนละหรือจันละ ซึ่งบางครั้งก็ เรียกว่ากันปูเจ (Kan-pu-che) หรือกันพูเจ (Kan-p'u-che) คือกัมพูชา จิวตากวน ก็ได้เล่าถึงระยะการเดินทางของเขาอย่างย่อ ๆ คือจากประเทศจีนมายังปากแม่น้ำโขง และต่อ จากนั้นก็ขึ้นไปตามลำแม่น้ำและแควของทะเลสาบโดยผ่านทางเมืองจัน (Ch'a-nan) คือ กำพงฉั่น โฟซุน (Fo-ts'un) ได้แก่โพธิสัตว์ และกันพัง (Kan-p'ang) คือกำพงอัน เป็นท่าขึ้นไปยังราชธานีขอม ต่อจากนี้จิวตากวนได้พรรณนาถึงราชธานีคือเมืองพระนครหลวง ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างขึ้น ว่ามีทั้งกำแพงและคูล้อมรอบ มีประตู ๕ ประตูซึ่งมี สะพานนาคน้อยอยู่เบื้องหน้า มีปราสาททอง (คือปราสาทบายน) เป็นจุดศูนย์กลาง ปราสาททอง แดง (คือปราสาทบาปวน) อยู่เหนือขึ้นไป ๑ ลี และพระราชวังหลวงซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปอีก ๑ ลี ทางค่านนอกเมืองจิวตากวนก็ได้กล่าวถึงปราสาทลูปัน (Lu Pan คือพนมบาแก้ง) และที่ฝั่ง พระศพแห่งลูปัน (ปราสาทนครวัด) ทางทิศใต้ ทางทิศตะวันออกก็กล่าวถึงทะเลสาบตะวันออก (สระบารายตะวันออก) ทางทิศเหนือก็คือทะเลสาบเหนือคือเวียลเรียชดัก (Veal Reachdak) หรือสระบารายแห่งปราสาทพระขรรค์ มีปราสาทนาคพันตั้งอยู่ตรงกลาง

ต่อจากนั้นจิวตากวนก็ได้กล่าวถึงสถานที่อยู่อาศัยต่าง ๆ เริ่มต้นด้วยพระราชวังหลวง “ซึ่งมีปราสาททอง (พิมานอากาศ) อันเป็นที่พระราชขอมเสด็จขึ้นบรรทมข้างบน ชาวเมือง ทุกคนอ้างว่ามีวิญญาณนาคเก้าเศียรอาศัยอยู่ภายในปราสาท เป็นเจ้าแห่งพื้นดินทั่วราชอาณาจักรขอม วิญญาณนี้จะปรากฏร่างมาเป็นสตรีทุกคน และพระราชขอมก็จะร่วมบรรทมด้วย กับนาง”

สำหรับทางด้านเครื่องแต่งกาย จิวตากวนก็กล่าวถึงความนิยมใช้ผ้าจากทิศตะวันตก และได้กล่าวถึงเครื่องทรงของพระราชคองต่อไปนี้ “เฉพาะแต่พระราชเท้านั้นที่อาจทรงผ้าที่มี ลายดอกไม้ได้ได้ พระองค์ทรงรักเกล้าทองคล้ายกับที่มีอยู่เหนือเศียรพระวัชรวิ เมื่อพระองค์ ไม่ทรงรักเกล้า พระองค์ก็ทรงมีพวงมาลัยหอมคล้ายร้อยด้วยดอกมะลิสอดอยู่ในมวยพระเกล้า บนพระศอกทรงสวมสายไข่มุกขนาดใหญ่ ที่ข้อพระหัตถ์ ข้อพระบาท และนิ้วพระหัตถ์ ทรง

สวมกำไลและแหวนทองฝังด้วยเพชรตาแมว พระองค์ทรงดำเนินด้วยพระบาทเปล้า ฝ่าพระบาท และฝ่าพระหัตถ์ด้วยมณีแสงชาด เวลาเสด็จออก พระองค์ย่อมทรงถือพระขรรค์ทอง”

สำหรับทางค่านราชการคือ “เสนาบดี ขุนพล และโหร” ตลอดจนข้าราชการผู้น้อย จิวตากวนก็ได้พรรณนาให้เห็นอย่างชัดเจนถึงระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในอาณาจักรขอม โดยกล่าวว่า “โดยทั่วไปเจ้านายทรงทำราชการ มิฉะนั้นผู้เป็นข้าราชการก็มักถวายบุตรสาว ให้เป็นเจ้าจอม” เขาได้ยืนยันข้อความในจารึกเกี่ยวกับเครื่องยศต่าง ๆ คือคานหามมีคาน ประดับด้วยทองหรือเงิน กลดมีค้ำทำด้วยทองหรือเงิน จิวตากวนได้บันทึกไว้ด้วยว่า “ข้าราชการที่กั้นกลดทองได้นั้นมียศว่าปติง (pa-ting) หรืออันติง (an-ting) คือมรตง หรืออำตง ผู้ที่กั้นกลดเงินมียศเป็นซูลาติ (ssu-la-ti) คือเศรษฐิน

จิวตากวนได้กล่าวถึงศาสนา ๓ ศาสนา คือบันกิ (Pan-k'i) ได้แก่บัณฑิตหรือ พวกพราหมณ์ “ผู้ซึ่งแต่งตัวเหมือนประชาชนตามธรรมดา แต่มีเส้นด้ายขาวผูกอยู่ที่คอ เพื่อแสดงว่าเป็นนักปราชญ์” จูกุ (Chu-ku) คือเจ้ากูได้แก่ภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา “ผู้โกนศีรษะ นุ่งห่มเหลือง ครองผ้าเบ็ดป่าขาวและนุ่งผ้าสบบง เดินเท้าเปล้า” บุษยาประติมากรรม “ซึ่งมีรูปร่างเหมือนพระศรีศากยมุนีและเขาเรียกว่า ไปไล (Po-lai คือพระ)” พระภิกษุเหล่านี้ฉันข้าวเพียงวันละมื้อและท่องบ่นตำราต่าง ๆ ซึ่งจารอยู่บนคัมภีร์ใบลาน นอกจากนี้ก็มี ปาซุเว (Pa-ssu-wei คือ (ต) บัสนหรือนักบวช) ผู้เคารพบูชาศิวลึงค์ ซึ่งเป็น “ศิลา ก้อนหนึ่งมีลักษณะคล้ายกับแท่นศิลาบูชาเทพยดาแห่งพื้นดินในประเทศจีน”

จิวตากวนแสดงความถูกต้องบ้างแก่ชนมประเพณีของชาวพื้นเมือง “ที่หยาบคาย และมีผิวดำมาก” แต่เขาก็ได้เห็นภรรยาของขุนนาง “ผู้มีผิวขาวคังหยก” เขาบันทึกว่า “พระราชาทรงมีมเหสี ๕ องค์ องค์หนึ่งเป็นมเหสีเอก อีกสององค์ประทับอยู่ที่ทิศ” แต่เขาก็ไม่ได้กล่าวถึงสนมกำนัลอีกจำนวนหลายพัน

จากเรื่องราวค่อนข้างยาวซึ่งจิวตากวนบันทึกขึ้นตามคำบอกเล่าและเขาก็ไม่ได้รับรองว่าจะถูกต้องเพียงใด “เพราะเหตุว่าเขาไม่ยอมให้ชาวจีนเข้าไปเห็นสิ่งเหล่านี้ เราจึงไม่อาจทราบถึงความจริงอย่างถูกต้องได้” จิวตากวนได้พรรณนาถึงพิธีซึ่งเขาเรียกว่าเจนตัน (chen-t'an) ว่าเป็นพิธีทำลายพรหมจารีของหญิงสาวที่จะเข้าพิธีสมรส

สำหรับทาสนั้นดูเหมือนจะมาจากชนชาติป่าเถื่อน “เป็นผู้ชายที่อยู่ตามป่าเขา” แต่ก็เข้าใจภาษาที่ใช้กันเป็นอย่างดี นอกจากนี้ก็มาจาก “บุคคลที่ไม่ยอมรับอารยธรรม และมักท่องเที่ยวไปมาตามภูเขา”

ภาษาขอมมีลักษณะเป็นของตนเองอย่างแท้จริงเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับภาษาจีนคือใช้ระเบียบของถ้อยคำในประโยคเป็นสิ่งสำคัญ คำที่ประกอบก็ใช้ตามหลังคำที่ถูกรวบรวมตรงข้ามกับภาษาจีน คำที่จิตตาวนยกมาอ้าง รวมทั้งจำนวนเลขและคำที่ใช้เรียกญาติพี่น้องก็อาจรู้จักได้โดยง่าย แต่ตัวอักษรที่เขียนด้วยดินสอบนแผ่นหนังสัตว์ที่จิตตาวนกล่าวอ้างถึงนั้นไม่ได้เคยตกลงมาจนถึงสมัยปัจจุบัน อย่างไรก็ตามก็ถือว่า “กรัง” ที่ทำด้วยกระดาษคำนั้นก็คงเป็นสมุดข่อยในปัจจุบันนั่นเอง

ต่อจากนั้นก็มาถึงพิธี ๑๒ เดือนซึ่งเป็นบทที่น่าสนใจ ในตอนนี้ชักจะมีการสับสนซึ่งคงเนื่องมาจากจำนวนเดือนของจีนและขอมไม่ตรงกัน ในบรรดาพิธีเหล่านี้ จิตตาวนได้กล่าวถึงพิธีเกี่ยวกับไฟซึ่งคงจะเกี่ยวข้องกับพิธีการศพ พิธีเคาะกลีซึ่งปัจจุบันก็ยังคงมีอยู่ ร่วมกับการสวดมนต์สลับกันระหว่างเด็กชายและเด็กหญิงในพิธีขึ้นปีใหม่ พิธีสงฆ์น้ำพระพุทธรูปซึ่งกระทำในพิธีขึ้นปีใหม่เช่นเดียวกัน พิธีตรวจพลสวนสนามคล้ายกับเป็นการสำรวจสำมะโนครัวซึ่งครั้งหนึ่งก็เคยกระทำเช่นเดียวกันในประเทศไทย (พระราชพิธีคเชนทร์ศิวสวนาน) พิธีเผาข้าวซึ่งเป็นพิธีเกี่ยวกับการเกษตรหมายถึงว่าเสร็จการเก็บเกี่ยวแล้ว

สำหรับทางด้านการศึกษาความนั้น จิตตาวนได้บันทึกไว้ว่า “การที่ประชาชนทะเลาะวิวาทกันนั้น แม้ว่าจะเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ก็ขึ้นไปถึงพระเจ้าแผ่นดินเสมอ” นอกจากนี้เขาก็พูดถึงแต่เพียงการทรมานและการพิสูจนด้วยการค้ำน้ำลุยไฟ

ทางด้านโรคภัยไข้เจ็บ เขาก็กล่าวถึงโรคเรื้อน “ซึ่งเป็นโรคที่เกิดจากผลของอากาศภายในประเทศ พระราชาขอมองค์หนึ่งก็ทรงเป็นโรคนี้ ด้วยเหตุนี้คนที่ เป็นโรคเรื้อนจึงไม่ถูกรังเกียจ”

สำหรับการปลงศพ เขาก็มักกล่าวถึงแต่เพียงการปล่อยทั้งซากศพให้สัตว์ร้ายกิน “ปัจจุบันมักมีผู้เผาศพของผู้ที่ตายไปแล้ว ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาจากชาวจีน..... พระราชาขอมที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วถูกฝังอยู่ในปราสาท แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถทราบได้ว่าเขาฝังพระศพหรือฝังแต่พระอัฐิ”

ต่อจากนั้นจิตตาวนได้กล่าวถึงการเกษตร โดยกล่าวถึงข้าวป่าและกล่าวถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ของราชอาณาจักรขอม ผลผลิต และการค้า สินค้าเงินที่ชาวขอมต้องการ พืช และสัตว์

ในหัวข้อตัวไหมและต้นหม่อนจิตตาวนได้กล่าวเกี่ยวข้องกับชนชาติไทยดังต่อไปนี้ คือ “ชาวพื้นเมือง (ขอม) ไม่ชอบเลี้ยงตัวไหมหรือปลูกต้นหม่อน ผู้หญิงก็ไม่รู้จักการเย็บผ้า การตัดเสื้อหรือปะชุน เขารู้จักแต่เพียงการทอผ้าด้วยฝ้าย และไม่รู้จักการปั่นค้ายด้วยล้อหมุน สำหรับค้ายนั้นเขาก็ทำด้วยแกนซึ่งหมุนด้วยมือ พวกนี้ไม่รู้จักเครื่องทอผ้า และเขาก็มักผูกค้ำหนึ่งของเส้นค้ายเข้ากับเข็มขัดของเขาและทอด้วยมือมาจากอีกค้ำหนึ่ง สำหรับกระสวยเขาก็ใช้ชั้นไม้ไผ่ เมื่อเร็ว ๆ นี้ชาวสยามที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งลงในประเทศนี้ได้ทำการเลี้ยงตัวไหมและปลูกต้นหม่อน เมล็ดต้นหม่อนและตัวไหมต่างก็มาจากประเทศสยามทั้งสิ้น ผ้าที่ทำด้วยพันธุ์ไม้ชาวขอมก็ไม่รู้จัก แต่เขามีผ้าที่เรียกว่าโลมะ (lo-ma) ชาวไทยใช้ไหมทอเป็นผ้ายกดอกสีคล้ายซึ่งเขาใช้ห่ม หมิงไทยสามารถเย็บและปะชุนได้ และเมื่อผ้าซึ่งชาวขอมใช้ฉีกขาด เขาก็มาว่าจ้างให้ (ชาวไทย) ซ่อมแซม”

จิตตาวนได้กล่าวถึงเครื่องเรือนและภาชนะของชาวขอมซึ่งยังคงอยู่ในขั้นต้นมาก และยังคงอยู่เช่นนั้นตราบนานกระทั่งปัจจุบันนี้ พาหนะและกานหาม เรือซึ่งมีทั้งเรือสำเภาและเรือพาย

ในบรรดาแคว้นต่าง ๆ ๔๐ แคว้น จิตตาวนได้กล่าวถึงเจินพู (Chen-p'u) ฉานัน (Ch'a-nan) คือกำพงฉางซึ่งยังคงมีกึ่งน้ำจืดตัวโตตั้งแต่ครั้งนั้นมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ปาเจียน (Pa-chien) มูเหลียง (Mu-liang) คือมัลลียงทางใต้ของจังหวัดพระตะบองในปัจจุบัน) ปาซี (Pa-hsie) พูมัย (P'u-mai) ซึ่งอาจเป็นเมืองพิมายภายในประเทศไทย) เจกุน (Che-kun) มูซินโป (Mu-tsin-po) ไลกันเคง (Lai Kan-k'eng) และ ปาซูลิ (Pa-ssu-li)

“แต่ละหมู่บ้านย่อมมีศาสนสถานหรือสถูป แม้หมู่บ้านจะเล็กสักเพียงใดแต่ก็ยังมีตำราประจำท้องถิ่นซึ่งเรียกว่าไมเซียะ (mai-tsieh) คือแม่สรก?) ประจำ บนทางเดินสายใหญ่ๆ มีที่สำหรับพักผ่อนเช่นเดียวกับที่พักม้าใช้ของเรา สถานที่เหล่านั้นเรียกกันว่าเซนมู (senmu) คือสำนัก”

ภายหลังการให้รายละเอียดเกี่ยวกับการลัทธิคัศตัมบคน (ซึ่งยังคงปฏิบัติอยู่จนกระทั่งประเทศฝรั่งเศสเข้าครอบครองประเทศัมพูชา) จิตตาวนก็ได้กล่าวเกี่ยวกับสระ และอาวุธ

เกี่ยวกับอาวุธนี้จิตากวนได้กล่าวว่ “ในมือขวาเขาถือหอก ในมือซ้ายถือโล่” ซึ่งก็ตรงกับในภาพสลักนูนต่ำของขอม แต่เมื่อเขากล่าวเพิ่มเติมว่า “ชาวขอมไม่มีทั้งคันศร ลูกศร เครื่องยิงกระสุน ลูกกระสุน เสื้อเกราะ หรือหมวกหนัง” เขาก็คงผิดหรือมีจะนั้นอาวุธในสมัยที่เขาเข้ามายังอาณาจักรขอมก็คงจะตกต่ำลงไปมากถ้านำไปเปรียบเทียบกับสมัยนครวัดเมื่อทหารขอมสวมทั้งหมวกหนังและเสื้อเกราะ และในสมัยบายนเมื่อมีการใช้เครื่องยิงกระสุนตามแบบจีน

จิตากวนได้จับบันทึกของเขาด้วยการเล่าถึงการเสด็จออกของพระราชอาชอมซึ่งสมควรที่จะนำมาลงไว้ ณ ที่นี้ทั้งหมด “ข้าพเจ้าได้อยู่ในราชอาณาจักรขอมปีกว่าและได้เคยเห็นพระราชอาชอมเสด็จออก ๔ หรือ ๕ ครั้ง เมื่อพระองค์เสด็จออก ก็มีขบวนทหารนำหน้าต่อจากนั้นจึงมาถึงขบวนธงใหญ่และนักดนตรี”

“ต่อจากนั้นจึงถึงสตรีในราชสำนักเป็นจำนวนตั้งแต่ ๓๐๐—๕๐๐ คน นุ่งห่มด้วยผ้าลายดอกไม้ มีดอกไม้สดทักอยู่ในผม มือถือเทียน เป็นอีกกองหนึ่งต่างหาก เทียนเหล่านี้แม้เป็นเวลากลางวันก็จุดไฟ ต่อจากนั้นจึงมาถึงสตรีในราชสำนักผู้เชิญเครื่องราชูปโภคที่ทำด้วยทองและเงินรวมทั้งเครื่องประดับต่าง ๆ ทั้งหมดนี้มีรูปร่างเป็นพิเศษโดยเฉพาะและข้าพเจ้าก็ไม่สามารถทราบได้ว่าใช้ทำอะไรบ้าง ถัดนั้นก็มาถึงสตรีในราชสำนักผู้ถือหอกและโล่ และเป็นทหารฝ่ายในรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดินโดยเฉพาะ สตรีเหล่านี้ก็เป็นอีกกองหนึ่ง จากนั้นจึงถึงรถเล็ก ๆ เทียมด้วยแพและรถเทียมม้า ทั้งหมดประดับด้วยทอง เสนาบดีและบรรดาเจ้านายซีและทรงช้าง ก่อนหน้าท่านเหล่านี้จะเห็นมีกลดสีแดงเป็นจำนวนมากนำมาแต่ไกล หลังท่านเหล่านี้จึงถึงพระมเหสีและเจ้าจอมของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งใช้พาหะทั้งสี่วิกา รถเล็ก ๆ ม้า และช้าง ท่านเหล่านี้มีกลดทองมากกว่า ๑๐๐ คันเป็นเกียรติยศ หลังจากนั้นจึงถึงพระราชอาชอมซึ่งประทับยืนมาเหนือหลังช้าง พระหัตถ์ทรงถือพระขรรค์ทองอันศักดิ์สิทธิ์ งามทั้งคู่ของช้างทรงก็สวมอยู่ในปลอกทอง มีเศวตฉัตรประดับทองมากกว่า ๒๐ คันห้อมล้อม ค้ำเศวตฉัตรเหล่านี้ล้วนทำด้วยทองทั้งสิ้น

ช้างเป็นจำนวนหลายเชือกได้แวดล้อมพระองค์พระเจ้าแผ่นดินอยู่ และก็มีกองทหารสำหรับรักษาพระองค์อีก ถ้าพระราชอาชอมจะเสด็จไปในที่ไกล ๆ พระองค์ก็ทรงสี่วิกาทอง ซึ่งมีสตรีในราชสำนัก ๑๐ คนเป็นผู้หาม ในขณะที่เสด็จออกพระราชอาชอมมักเสด็จไปทอดพระเนตรปราสาททองเล็ก ๆ และหน้าปราสาทนั้นก็จะมีพระพุทธรูปทองประดิษฐานอยู่ ผู้ที่แลเห็นพระเจ้าแผ่นดินต้องหมอบลงกับพื้นดินเอาหน้าผากจรดพื้น วิธีนี้เรียกกันว่าสนปะ

(san-pa คือสัมเพียะ) มิฉะนั้นเขาก็จะถูกจับโดยนายทหารในขบวนและจะถูกลงโทษ แต่ละวันพระราชอาชญาจะเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน ๒ ครั้ง แต่ไม่มีกำหนดราชการอย่างแน่นอนไว้ก่อน ขุนนางและประชาชนที่ต้องการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินต้องนั่งคอยเฝ้าอยู่บนพื้นดิน เมื่อรอคอยอยู่ขณะหนึ่ง เขาก็จะได้ยินเสียงดนตรีดังแต่ไกลออกจากพระราชวัง และทางคานนอกก็จะเป่าสังข์เป็นสัญญาณว่าพระราชอาชญาจะเสด็จออกแล้ว

ข้าพเจ้าได้ยินว่าพระองค์ทรงใช้แต่เพียงสี่วิกาทอง พระองค์ไม่ต้องเสด็จไปไกลไม่ช้าก็จะได้เห็นสตรีในราชสำนัก ๒ คนเล็กม่านขึ้นด้วยนิ้วเล็ก ๆ และพระราชอาชญาพระหัตถ์ทรงพระขรรค์ก็จะเสด็จออกที่สี่หับญชร เสนาบดีและประชาชนจะพนมมือและก้มศีรษะเอาหน้าผากจรดพื้น เมื่อเสียงสังข์สงบลงเขาเหล่านั้นจึงอาจเงยศีรษะขึ้นได้ ต่อจากนั้นพระราชาก็จะประทับลง ณ ที่ประทับซึ่งมีหนังราชสีห์ซึ่งเป็นของหลวงที่สืบต่อกันลงมาหลายรัชกาลวางลาดอยู่

เมื่อทรงว่าราชการเสร็จแล้ว พระราชอาชญาเสด็จขึ้น สตรีในราชสำนัก ๒ คนก็จะปีดม่าน และทุกคนก็ลุกขึ้นได้

ดังนี้เราจะเห็นว่าแม้เป็นอาณาจักรของชนชาติป่าเถื่อน แต่เขาก็ยังคงแสดงให้เห็นได้ว่าพระราชานั้นคืออะไร”

พ.ศ. ๑๘๕๐-๑๕๐๐

ที่เมืองพระนครหลวง พระเจ้าศรีนทรวรมันผู้ซึ่งทรงครองราชย์อยู่ในขณะที่จิตตภาวนาเดินทางเข้ามาในอาณาจักรขอม ได้ทรงครองราชสมบัติอยู่จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๘๕๐ ในปีนั้นจารึกได้กล่าวว่า “พระองค์ได้ทรงสละราชสมบัติเพื่อพระยุพราช และได้เสด็จไปประทับในป่า” พระเจ้าศรีนทรวรมันได้ทรงสร้างจารึกภาษาบาลีหลักแรกขึ้นในอาณาจักรขอม จารึกหลักนี้กล่าวถึงการสร้างวิหารและพระพุทธรูปใน พ.ศ. ๑๘๕๒ ในระยะเวลา ๒ ปีหลังจากการสละราชสมบัติ

เราไม่ทราบว่พระราชอาชญาองค์ใหม่ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าศรีนทรวรมันอย่างไร จารึกกล่าวว่าพระองค์ทรงอยู่ในวงศ์เดียวกัน แต่ก็ไม่ได้กล่าวอะไรเพิ่มเติมอีก พระองค์ทรงใช้พระนามว่าศรีนทรวรมัน และทรงครองราชย์อยู่เป็นเวลา ๒๐ ปี ได้ทรงขยายศาสนสถานในเมืองพระนครหลวงซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงสร้างพระราชทานพรหมณ์ชัยมังคลารดผู้บุทร ท่านผู้นี้ได้ถึงแก่กรรมในรัชกาลของพระเจ้าศรีนทรวรมันเมื่ออายุได้ ๑๐๔ ปี ใน พ.ศ. ๑๘๖๓ คณะทูตจีนได้เข้ามายังอาณาจักรขอมเพื่อมาหาซื้อช้างที่ฝึกแล้ว นอกจากนั้นเราก็ไม่ทราบอะไรอีกเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้

ใน พ.ศ. ๑๘๗๐ พระเจ้าชัยวรมมาทิปรมเสศวรได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อ และเราก็ไม่สามารถทราบได้เช่นเดียวกันว่าพระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าศรีนทรชัยวรมันอย่างไร เราสามารถรู้จักพระราชามงคืใหม่นี้ได้แต่เพียงจากจารึกภาษาขอมที่ปราสาทบายน และจากจารึกภาษาสันสกฤตที่เรียกกันว่าหลักนครวัด แต่ความจริงหลักหลังนี้ก็มาจากเมืองกบิลปุระ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทนครวัด จารึกภาษาสันสกฤตหลักนี้เป็นของพราหมณ์วิทเยศร์มันต์ ผู้รับราชการมาร่วม ๓ รัชกาล คือกับพระเจ้าศรีนทรวรมัน ศรีนทรชัยวรมัน และชัยวรมมาทิปรมเสศวร เป็นจารึกภาษาสันสกฤตหลักสุดท้ายของอาณาจักรขอม จารึกหลักนี้เต็มไปด้วยข้อความในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายอันเร้นลับ และแสดงให้เห็นว่าภายในอาณาจักรขอมซึ่งพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์กำลังแพร่หลายอยู่แล้ว ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูก็ยังคงมีอยู่ในราชสำนักของผู้ที่สืบต่อลงมาจกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อีก ระยะเวลาต่อมาอีก ๖๐๐ ปี ก็ไม่สามารถขับไล่ศาสนาพราหมณ์ออกไปได้ เพราะในพระราชพิธีปัจจุบันของประเทศกัมพูชา บาโก (Bakō) หรือพวกพราหมณ์ในราชสำนักก็ยังคงประกอบพิธีอยู่ดังเดิม

เราไม่ทราบว่าพระเจ้าชัยวรมมาทิปรมเสศวรครองราชย์อยู่นานเท่าใด พระองค์คงเป็นผู้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๘๗๓ และใน พ.ศ. ๑๘๗๘ ก็ได้ทรงส่งคณะทูตไปยังช่องเขาควัวเรา (Cua Rao) เพื่อไปถวายเครื่องบรรณาการแก่พระเจ้าจักรพรรดิแห่งอาณาจักรโคเวียต คือ พระเจ้าทรานเทียนตอง (Trần Hiên-tông) คณะทูตขอมคณะนี้ได้พบกับคณะทูตไทยจากอาณาจักรสุโขทัยที่นั่น ในขณะนี้เรายังไม่สามารถที่จะสืบต่อระหว่างพระเจ้าชัยวรมมาทิปรมเสศวร คือ พระราชาขอมองค์สุดท้ายในศิลาจารึกแผ่นใหญ่ ณ ปราสาทนครวัดกับพระราชามงคืกัน ๆ ในพระราชพงศาวดารเขมรได้ พระราชพงศาวดารเขมรเริ่มเล่าเรื่องราวตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ลงมา โดยอ้างถึงพระนามของพระเจ้าแผ่นดินที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วว่ามทานิพพาน หรือนิพพานบัต (นิรวานบต) การต่อไม่ติดระหว่างพระราชามงคืในจารึกสมัยโบราณกับบรรดาพระราชานามในพระราชพงศาวดารเขมรนั้นในปัจจุบันก็ยังไม่มีผู้ใดสามารถแก้ไขได้

น่าสังเกตว่าในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก่อนที่จะมีการสร้างพระนครศรีอยุธยา และพระราชพิธีราชาภิเษกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอยู่ทอง) ซึ่งต่อไปไทยเราก็จะได้เข้าครอบครองเมืองพระนครหลวงนั้น หวังทายวน (Wang Ta-yüan) ก็ยังคงเขียนในหนังสือชื่อเตาอิจิลีฮิว (Tao-i Chih-lioh) ว่าอาณาจักรขอมนี้ยังคงเรียกกันอยู่โดยทั่วไปว่า “อาณาจักรเจนละที่มั่งคั่ง”

พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๕๓๔

ใน พ.ศ. ๑๕๐๐ พระราชาขอมยังคงประทับอยู่ในเมืองพระนครหลวงซึ่งตั้งอยู่ช้ำที่กับเมืองพระนครหรือยโสธรปุระที่พระเจ้ายโสธรมณีที่ ๑ ได้ทรงสร้างขึ้น แต่ ณ ที่นั้นก็ไม่มีความปลอดภัยอีกต่อไปแล้ว สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยาได้เสด็จยกกองทัพมาล้อมเมืองพระนครหลวงตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๙๕ ในขณะที่นั้นพระลำพองราชาราชบุตรของพระนิรวาณบท (พ.ศ. ๑๔๘๙-๑๔๙๔) ก็กำลังครองราชย์อยู่ พระราชพงศาวดารไทยกล่าวว่าเมืองพระนครหลวงได้ถูกยึดได้ใน พ.ศ. ๑๔๙๖ และราชโอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ ประเทศกัมพูชา แต่พระองค์ก็สิ้นพระชนม์ในไม่ช้า เจ้านายไทยอีก ๒ องค์จึงได้ครองราชย์ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๑๕๐๐ ต่อจากนั้นพระอนุชาของพระลำพองราชาซึ่งได้ทรงหลบหนีไปยังประเทศลาว ก็ทรงสามารถเข้ายึดเมืองพระนครหลวงคืนได้ และขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสุริยวงศ์ราชาธิราช

พระเจ้าสุริยวงศ์ราชาธิราชต้องทรงต่อสู้กับกองทัพไทยอีก และดูเหมือนจะทรงมีอาณาเขตทางทิศเหนืออยู่ที่จังหวัดนครราชสีมาและทางทิศตะวันตกอยู่ที่จังหวัดปราจีนบุรี อาจเป็นพระเจ้าสุริยวงศ์ราชาธิราชองค์หนึ่งที่ทรงได้รับคำสั่งจากพระจักรพรรดิจีนองค์แรกในราชวงศ์เหม็งให้ยอมอ่อนน้อมและส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปถวายใน พ.ศ. ๑๕๑๓ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งขนานพระนามพระองค์ว่าฮูเออร์นา (Hu-erh-na) พระองค์ทรงครองราชย์อยู่ราว ๒๐ ปีและทรงมีพระนัดดาองค์หนึ่งขึ้นสืบราชสมบัติคือ คือโอรสของพระลำพองราชาผู้มีพระนามว่าบรมราม

ใน พ.ศ. ๑๕๒๒ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งก็เรียกพระราชองค์ใหม่ว่าซันตะกันจูเจเตาเจ (Ts'an-ta Kan-wu-che-ch'e-ta-che คือสมเด็จพระกัมพูชาธิราช) พระราชองค์นี้ก็ทรงเป็นพระบรมรามนั่นเองแต่แรกก็ไม่รู้เรื่องราวอะไรเกี่ยวกับพระองค์เลย

ในราว พ.ศ. ๑๕๒๓ พระองค์ก็ทรงมีพระอนุชาขึ้นครองราชย์ต่อทรงพระนามว่าธรรมาโสกราชาธิราช พระราชองค์ใหม่นี้ปรากฏพระนามในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหม็งเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๐ ว่า ซันลีเปาพิซกันพูเจ (Ts'an-lie Pao-p'i-sie Kan-p'u-che) คือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชา

ใน พ.ศ. ๑๕๓๖ สมเด็จพระรามาเมศวรผู้ครองพระนครศรีอยุธยาก็ได้ทรงยกกองทัพไปล้อมเมืองพระนครหลวงอีก และตามพระราชพงศาวดารไทยอีก ๑ ปีต่อมาก็ทรงยึดเมือง

ได้ พระเจ้าธรรมาสกถูกปลงพระชนม์และพระอินทราชาโอรสของสมเด็จพระรามศวกก็เสด็จขึ้นครองราชย์แทน แต่ในไม่ช้าพระองค์ก็ถูกลอบปลงพระชนม์เช่นเดียวกัน

ใน พ.ศ. ๑๙๔๗ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หมิงก็กล่าวถึงพระราชาชอมทวงพระนามว่าซันลีโพพิยา (Ts'an-lie P'o-p'i-ya คือสมเด็จพระเจ้าพันหัว) พระราชาองค์นี้ไม่ทราบแน่ว่าเป็นใคร ปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าพระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๙๔๘ และมีโอรสขึ้นครองราชย์ต่อทรงพระนามว่าซันลีเจาพิงยา (Ts'an-lie Chao-p'ing-ya) ซึ่งคงตรงกับเจ้าพันหัวญาติ พระราชาองค์นี้ทรงใช้พระนามว่าสุริยวรมัน พระองค์ทรงครองราชย์อยู่เกือบ ๕๐ ปี และใน พ.ศ. ๑๙๗๔ ก็ได้มีการละทิ้งเมืองพระนครหลวง เพราะตั้งอยู่ใกล้กับชายแดนไทยเกินไป เป็นการยากที่จะป้องกัน (ตามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงตีเมืองพระนครหลวงได้ในปีนี้) ในชั้นแรกราชสำนักขอมหรือเขมรก็ได้ไปตั้งอยู่ชั่วคราวที่เมืองบาสัน (Basan) หรือสรีสันถาร (Srei Santhor) แต่ในไม่ช้าก็มีน้ำท่วมราชสำนักจึงย้ายต่อไปยังเมืองจตุรพักตร์ (Quatre-Bras) คือสถานที่ตั้งของกรุงพนมเปญในปัจจุบัน และต่อจากนั้นจึงได้ย้ายไปอยู่ยังเมืองละแวก

บทที่ ๘

ประวัติชนชาติไทยตามทัศนคตินักปราชญ์ต่างประเทศ

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ทั้งทวีปยุโรปและเอเชียต่างตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของชนชาติ
มังโกล ภาคเอเชียอาคเนย์ก็ได้หลุดพ้นจากอิทธิพลนี้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าตั้งแต่กุบไล-
ข่านราชันกษัตริย์ของเจงกิสข่านได้ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๐๓ พระองค์ก็ได้เข้าครอบครอง
ประเทศจีน และได้ทรงตั้งราชวงศ์ใหม่คือราชวงศ์หงวนขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๒๓ พระองค์ได้ทรง
พยายามที่จะมีอำนาจเหนือประเทศต่าง ๆ ที่ได้เคยส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระ
จักรพรรดิจีนในสมัยราชวงศ์ซ้อง แม้ว่ากองทัพจีน-มังโกลจะต้องพ่ายแพ้หรือมีชัยชนะเพียง
ชั่วคราวในบรรดาประเทศเหล่านี้ แต่ผลกระทบกระเทือนนั้นก็มิไปทั่ว และผลที่สำคัญที่สุด
ก็คือทำให้ชนชาติไทยมีอำนาจขึ้นในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและประเทศพม่า ตลอดจนส่งผลต่อไป
ยังอาณาจักรขอม รวมทั้งบรรดาแคว้นต่าง ๆ ในกลุ่มแม่น้ำโขงและแหลมมลายู

ชนชาติไทยได้เคยตั้งหลักแหล่งอยู่ในแคว้นยูนนานทางตอนใต้ของประเทศจีน และ
มักเชื่อกันว่า ได้ตั้งอาณาจักรน่านเจ้าขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่ปัจจุบันเชื่อกันว่าชนชาว
อาณาจักรน่านเจ้านั้นพูดภาษาทิเบต-พม่า โลโลหรือมินเจียมากกว่า (ปัจจุบันเชื่อกันว่าถิ่นฐาน
เดิมของไทยอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศจีน แถบแคว้นกวางตุ้งต่อกับประเทศ
เวียดนาม และต่อมาได้อพยพไปทางทิศตะวันตก ขึ้นไปทางเหนือไม่เกินแม่น้ำแยงซีเกียง
ส่วนอีกพวกหนึ่งยกลงมาทางใต้) ชนชาติไทยได้มีอิสระเป็นเอกราชขึ้นในแถบกลุ่มแม่น้ำทาง
ภาคกลางของแหลมอินโดจีนและประเทศพม่าในภายหลัง บางครั้งมีผู้กล่าวว่าการอพยพลงมา
ของชนชาติไทยเป็นผลมาจากการรุกรานของชนชาติมังโกลในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ข้อนี้
ศาสตราจารย์เซเคส์เห็นว่าชนชาติไทยคงจะได้ค่อย ๆ อพยพกันลงมาเป็นเวลาช้านานแล้วตาม
สายแม่น้ำต่าง ๆ เป็นการอพยพของประชาชนจากทิศเหนือลงมายังทิศใต้ซึ่งเป็นลักษณะโดย

ทั่วไปของประชาชนในแหลมอินโดจีน แต่ในราว พ.ศ. ๑๗๖๐ ซึ่งอาจเป็นระยะเวลาหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรขอมได้สิ้นพระชนม์ลง ก็ได้เกิดมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงขึ้นทางทิศใต้ของแคว้นยูนนาน กล่าวกันว่าเมืองโมกวง (Mogaung) ของชนชาติไทยทางทิศเหนือของเมืองบ้านหม้อ (Bhamo) ได้ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๕๘ เมืองโมเน (Moné) หรือเมืองนายบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวินในประเทศพม่าก็ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๖๖ และชนชาติไทยก็ได้เข้าครองแคว้นอาหมใน พ.ศ. ๑๗๗๒ ศักราชเหล่านี้ยังมีผู้คัดค้านอยู่ โดยมีผู้อ้างว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นั้นอำนาจของเมืองพุกามในประเทศพม่ายังคงมีแรงอยู่ มีหลักฐานจากจารึกว่าในขณะนั้นอำนาจของประเทศพม่ายังคงมีอยู่ทางตอนเหนือของประเทศ ในระยะนี้หัวหน้าไทยที่เมืองเชียงรุ่งและเงินยางคือเมืองเชียงแสน ในปัจจุบันบนลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ก็ได้เป็นพันธมิตรกันด้วยการสมรสระหว่างบุตรและธิดา และก็เป็นในระยะเวลาเดียวกันนี้อีกที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับขุนบรมและการที่ชนชาติไทยยกลงมายังแม่น้ำอูในแถบเมืองหลวงพระบาง ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ชนชาติไทยก็ได้ปะปนอยู่ในกลุ่มชนชาติขอม มอญ และพม่าซึ่งได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียและตั้งหลักแหล่งอยู่ในลุ่มแม่น้ำทางทิศใต้ของแหลมอินโดจีนมากแล้ว และเมื่อชนชาติไทยสามารถรวบรวมกันเข้าได้บรรดาหัวหน้าชนชาติไทยก็ดูเหมือนจะเอาตัวอย่างของชนชาติมกโกลซึ่งกำลังเจริญรุ่งเรืองมาปฏิบัติทั้งในด้านการปกครองภายในของแคว้นแคว้นของตนและทางด้านการเมืองเกี่ยวกับบรรดาประเทศที่ได้รับอารยธรรมอินเดียและตั้งมาก่อนในลุ่มแม่น้ำและปากน้ำของแหลมอินโดจีน เราจะเห็นต่อไปว่าศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงซึ่งเป็นมหาราชยิ่งใหญ่ของไทยในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (ปัจจุบันเชื่อกันว่าอาจครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๒-๑๘๔๑) บางครั้งก็อาจจะลอกเลียนแบบมาจากประกาศของพระเจ้าเจงกิสข่านนั่นเอง

ทางด้านการมกโกลเอง หลังจากยึดเมืองทาลี (Ta-li) คือเมืองหลวงของแคว้นยูนนานไว้ได้ ในวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๑๗๙๕ และปราบปรามแคว้นยูนนานได้ราบคาบใน พ.ศ. ๑๘๐๐ แล้ว ก็คงจะเห็นว่าการตั้งแคว้นไทยเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นแทนที่อาณาจักรโบราณที่ได้รับอารยธรรมอินเดียมาแต่ก่อน คงจะควบคุมได้ง่ายขึ้น สถานการณ์เช่นนี้จึงทำให้หัวหน้า

ชนชาติไทยสามารถเข้ายึดอำนาจได้โดยสะดวก ในประเทศพม่าการที่กองทัพชาวมกโกลเข้ายึดเมืองพุกามไว้ได้ใน พ.ศ. ๑๘๓๐ ก็ทำให้อำนาจของกษัตริย์พม่าต้องเสื่อมสูญไปชั่วคราว และทำให้ประเทศพม่าต้องแบ่งแยกออกเป็นหลายแคว้นโดยมีหัวหน้าชนชาติไทยเข้าปกครอง ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือหัวหน้าไทยซึ่งมาจากเมืองเชียงรายน (คือพ่อขุนมังราย) ก็สามารถขับไล่ราชวงศ์มอญออกไปจากอาณาจักรทริภุณชัย (ลำพูน) และตั้งราชธานีใหม่คือเมืองเชียงใหม่ขึ้น อยู่ไม่ห่างไปจากเมืองลำพูนนัก ที่เมืองสุโขทัยการประกาศอิสรภาพของชนชาติไทยก็ติดตามมาด้วยชัยชนะอย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้อำนาจไทยเข้าแทนที่อำนาจขอมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ

ชนชาติไทยได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในประวัติศาสตร์ของภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ คือมีการกล่าวถึงทาสหรือเชลยศึกว่าเป็นชาว สยาม อยู่ในจารึกของชนชาติจามที่ปราสาทโพนคร ณ เมืองญัตรังในประเทศเวียดนาม ชนชาวสยามนี้มีชื่อปรากฏอยู่ใกล้เคียงกับชาวจีน ญวน ขอม และพม่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในภาพสลักบนผนังระเบียงทึบใต้ของปราสาทนครวัดก็มีภาพกลุ่มนักรบซึ่ง แต่งตัวแปลกประหลาด ไปจากกองทัพขอมอยู่ที่ต้นขบวนแถวทหาร มีจารึกสั้น ๆ ๒ แห่งกล่าวว่ากลุ่มนักรบนี้คือชาวสยาม พวกนี้ก็คงเป็นชาวไทยในตอนกลางของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั่นเอง ทั้งนี้เพราะในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ชาวจีนก็ได้เรียกอาณาจักรสุโขทัยว่าเสียน (Sien) ชื่อนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๑๘๒๕ ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวน ซึ่งกล่าวว่าอาณาจักรเสียนได้ส่งคณะทูตไปทางทะเลและได้ถูกชาวจามยึดเอาตัวไว้

ชาวสยามซึ่งมีภาพปรากฏอยู่ที่ปราสาทนครวัดเหล่านี้ คงมีสิ่งที่อาจเรียกได้ว่าปาเถื่อนก็เฉพาะแต่เครื่องแต่งกายเท่านั้น พวกนี้คงมีการจัดระบบทางสังคมแล้วและร่องรอยบางประการก็ยังคงมีปรากฏเหลืออยู่ในแคว้นต่าง ๆ ของประเทศลาว การปกครองระบบเมืองชั้นของพวกเมือง (Müang) ในภาคเหนือของแคว้นตังเกี๋ยและในแคว้นฉานญั๋วในปัจจุบันคงจะให้ความรู้เช่นนี้ได้บ้าง ชนชาติไทยได้อาศัยอยู่เป็นเวลานานในแคว้นยูนนานภายใต้ระบบอารยธรรมของจีน ด้วยเหตุนี้จึงคงมีวัฒนธรรมที่ก้าวหน้าพอใช้ และคงได้ติดต่อกับประเทศอินเดียและ

นับถือพุทธศาสนาบ้างแล้ว โดยทางเดินที่เชื่อมระหว่างประเทศอินเดียและประเทศจีนผ่านทางแคว้นอาหมและยูนนาน ภัยเหตุนี้จึงทำให้มีอิทธิพลอย่างชัดเจนของศิลปะอินเดียแบบปาละและเสนาในแคว้นเบงกอลต่อพุทธศิลป์ของชนชาติไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาทางตอนเหนือสุด (คือที่เราเรียกกันว่าศิลปะเชียงแสนหรือลานนาไทย) ในที่สุดชนชาติไทยก็มีลักษณะเป็นนักผสมผสานอย่างสำคัญ ชนชาติไทยไม่ได้รอช้าที่จะเห็นว่าสิ่งใดเป็นสิ่งดีในอารยธรรมของเพื่อนบ้านและผู้ที่เคยครอบครองตนมาแต่ก่อน และก็ได้นำสิ่งนี้เข้าต่อต้านเอาชัยชนะแก่เพื่อนบ้าน และ ผู้ที่เคยครอบครองตนมาแต่ก่อนได้

การที่ชนชาติไทยประสบชัยชนะอย่างรวดเร็วในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็เพราะอาณาจักรขอมอ่อนแอลง รวมทั้งการเสื่อมลงและการล่มจมของอาณาจักรพม่าภายใต้การโจมตีของกองทัพมองโกล ผลสำเร็จของชนชาติไทยนี้ไม่ได้เนื่องมาจากการอพยพลงมาอย่างใหญ่หลวงของชนชาติไทยเพียงครั้งเดียว แต่คงเป็นเพราะการอพยพลงมาหลายครั้งซึ่งมีจำนวนเพิ่มขึ้นทุกทีของชนชาติไทย การอพยพนี้ได้มาล้อมกรอบประชาชนที่อยู่กับที่ซึ่งพูดภาษามอญ-เขมร หรือทิเบต-พม่า และต่อมาชนชาติไทยก็ได้เข้าปกครองประชาชนเหล่านั้น

ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแต่ก่อนเคยเป็นที่อาศัยของชนชาติมอญ คือเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ชนชาติขอมก็ได้มาตั้งอยู่ที่เมืองละโว้ (สพบุรี) ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ชนชาติขอมก็ได้ขยายอำนาจขึ้นไปจนจดเขตแดนของอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูน) และได้ทำการสงครามกับพระเจ้าอาทิตย์ราชแห่งอาณาจักรนั้น

ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาณาจักรหริภุญชัยก็ยังคงปกครองโดยชนชาติมอญอยู่ พระราชาองค์หนึ่งซึ่งมีพระนามปรากฏอยู่ในตำนานของอาณาจักรหริภุญชัยได้ทรงสร้างจารึกภาษามอญปนกับคาถาภาษาบาลีขึ้นที่เมืองลำพูนซึ่งเป็นราชธานีของอาณาจักรนี้ พระราชาองค์นี้ก็คือพระเจ้าสัพพาสิตธิธิ ได้ค้นพบจารึก ๒ หลักของพระองค์ ให้ศักราชไว้ตรงกับ พ.ศ. ๑๗๕๖, ๑๗๖๑ และ ๑๗๖๒ ตามลำดับ จารึกเหล่านี้กล่าวถึงการสร้างศาสนสถานต่าง ๆ ภายในวัด วัดหนึ่งก็คือวัดกู่กู่ซึ่งอยู่ตรงกับมหาพลเจดีย์ที่พระเจ้าอาทิตย์ราชทรงสร้าง (ข้อนี้ยังนำเสนออยู่บ้าง) หลังจากรัชกาลของพระเจ้าสัพพาสิตธิธิจนกระทั่งชนชาติไทยเข้าไปได้ ตำนานอาณาจักรหริภุญชัยได้ให้รายพระนามของพระเจ้าแผ่นดินอีก แต่เราก็รู้จักแต่เพียงพระนามเท่านั้น

ใกล้กับอาณาจักรทริภุญชัยมีเจ้าลาว (ไทย) ครองเมืองเงินยางคือเชียงแสนอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เจ้าองค์สุดท้ายคือมังราย ประสูติใน พ.ศ. ๑๗๘๒ และได้ขึ้นครองราชย์แทนพระบิดาใน พ.ศ. ๑๘๐๔ ในปีต่อมาพ่อขุนมังรายก็ได้ทรงย้ายราชธานีลงมาทางทิศใต้คือได้ทรงสร้างเมืองเชียงรายขึ้น และต่อจากนั้นก็ได้แผ่อำนาจของพระองค์ออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระองค์ทรงยึดเมืองเชียงของได้ใน พ.ศ. ๑๘๑๒ และทรงสร้างเมืองฝางใน พ.ศ. ๑๘๑๖ ทำนานกล่าวว่าใน พ.ศ. ๑๘๓๐ พ่อขุนมังรายเจ้าเมืองเชียงราย พ่อขุนงำเมืองเจ้าเมืองพะเยาบนต้นแม่น้ำปิง และพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัย ได้มาประชุมร่วมกันในสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ กระทำสัตย์สาบานเป็นมิตรกัน แล้วต่างฝ่ายต่างก็แยกย้ายกลับบ้านเมืองของตน

ศาสตราจารย์เชคส์คึกว่าการประชุมนี้คงไม่ใช่การบังเอิญที่เกิดขึ้นในปีเดียวกับที่กองทัพจีน—มงโกลเข้ายึดเมืองพุกามได้ เพราะเหตุว่าในระยะต่อมาเพียงไม่กี่ปีพ่อขุนมังรายก็เข้าครอบครองอาณาจักรทริภุญชัยของพวกมอญได้ และได้ทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นเป็นราชธานี สำหรับพ่อขุนรามคำแหงนั้น โชคชะตาของพระองค์จะยิ่งรุ่งโรจน์กว่าพ่อขุนมังรายขึ้นไปอีก

ในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลาง ชนชาติไทยซึ่งเพื่อนบ้านเรียกว่าสยามคง ได้ตั้งหลักแหล่งลง ณ ที่นั้นมาเป็นเวลานานพอใช้แล้ว ศาสตราจารย์ลูซ (G.H. Luce) นักปราชญ์ชาวอังกฤษผู้เชี่ยวชาญในวิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพม่า กล่าวว่าคำว่าสยามได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในจารึกของพม่าว่ารัมหม์ (Rham) ใน พ.ศ. ๑๖๖๓ และในประเทศจีนการกล่าวถึงชนชาติไทยว่าปยี (Pa-yi) ก็มีอยู่ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวน ใน พ.ศ. ๑๘๒๑ ร่องรอยของขอมซึ่งมีปรากฏอยู่ที่เมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัยหรือสวรรคโลกแสดงให้เห็นว่าพวกขอมเคยครอบครองดินแดนแถบนี้อยู่แต่ก่อนตั้งแต่ครั้งพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัด หรืออย่างน้อยที่สุดก็ในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ชาวสยามที่เมืองสุโขทัยก็ได้ตั้งตนเป็นอิสระตามเหตุการณ์ที่มีปรากฏอยู่ในจารึกซึ่งอยู่หลังระยะเวลานั้นเกือบร่วมร้อยปี (คือศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒)

จากจารึกปรากฏว่าเจ้าไทยทรงนามว่าพ่อขุนผาเมืองผู้ครองเมืองวากซึ่งอาจตั้งอยู่บนต้นแม่น้ำป่าสัก และเป็นโอรสของหัวหน้าชนชาติไทยที่เมืองสุโขทัยซึ่งตกอยู่ภายใต้อำนาจขอม พ่อขุนผาเมืองได้รับตำแหน่งขอมว่ากรมเรอญศรีอินทรพดินทราทิตย์ และได้ทรง

เสกสมรสกับเจ้าหญิงขอมนามว่านางสิขรมาหาเทวี พระองค์ได้ทรงผูกพันเป็นมิตรกับเจ้าไทย อีกองค์หนึ่งคือพ่อขุนบางกลางหาว หลังจากเหตุการณ์ที่ไม่แน่นอนนักซึ่งอาจเป็นเพราะ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้สิ้นพระชนม์ลง หัวหน้าไทยทั้งสององค์จึงได้เข้าต่อสู้กับข้าหลวง ขอมที่เมืองสุโขทัย หลังจากยึดเมืองศรีสัชนาลัยราชธานีแผดของเมืองสุโขทัยไว้ได้ พ่อขุน ผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาวก็ขับไล่ข้าหลวงขอมออกไปจากเมืองสุโขทัย พ่อขุนผาเมือง ได้ตั้งสหายของพระองค์ขึ้นแทนที่พระองค์ อภิเษกให้เป็นพระราชอาและประทานนามของ พระองค์เองให้ว่ากมรเตงอัญศรีอินทราภินทราทิพย์

เราไม่มีศักราชที่แน่นอนเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ชาวไทยเมืองสุโขทัยประกาศอิสรภาพ และการอภิเษกพ่อขุนศรีอินทราภินทราทิพย์ แต่เนื่องจากพ่อขุนรามคำแหงซึ่งเป็นโอรสองค์ที่ ๓ ของ พระองค์ได้ขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินถัดลงมาจากพระองค์เป็นองค์ที่ ๒ และทรงครอง ราชย์อยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (ปัจจุบันเชื่อกันว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงครองราชย์ อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๒ - ๑๘๔๑) เหตุนี้หรืออภิเษกพ่อขุนศรีอินทราภินทราทิพย์คงมีขึ้นราว พ.ศ. ๑๗๖๐ (ปัจจุบันเชื่อกันว่าประมาณ พ.ศ. ๑๗๘๐) ต่อจากนั้นมาอาณาจักรละโว้ก็ดูเหมือนจะ หลุดจากอำนาจของขอมด้วย เพราะเหตุว่าตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๒ - ๑๘๔๒ อาณาจักรนี้ก็ได้อันต ณะทูตเข้าไปยังประเทศจีน ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อาณาจักรละโว้ก็มีเจ้าไทยเข้า ครอบครองเช่นเดียวกัน

เกี่ยวกับพ่อขุนศรีอินทราภินทราทิพย์และผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์ เราก็คงทราบได้ จากตอนต้นของศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงซึ่งจารึกขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๓๕ ศิลาจารึกที่มีชื่อ เสียงหลักนี้ทำให้รายละเอียดที่น่าสนใจตอนที่พ่อขุนรามคำแหงยังทรงพระเยาว์อยู่ ซึ่งสมควร จะนำมาลงตีพิมพ์ไว้ดังต่อไปนี้

“พ่อกูชื่อศรีอินทราภินทราทิพย์ แม่กูชื่อนางเสือง พี่กูชื่อบานเมือง ตุพี่น้องท้องเดียว ห้าคน ผู้ชายสาม ผู้หญิงสอง (ผู้หญิงสอง) พี่เผื่อผู้ย้ายตายจากเผื่อเตียมแต่ยังเล็ก เมื่อกูขึ้นใหญ่ ได้สืบแก่ข้าว ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาที่เมืองตาก พ่อกูไปรบขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขับ มาหัวขวา ขุนสามชนเกลื่อนเข้า ไพร่ฟ้าหน้าใสพ่อกู หนีญญาัยพายจเจ้า (ปัจจุบันมีผู้ สงสัยว่าไพร่ฟ้าหน้าใสนั้นจะหมายถึงไพร่ฟ้าของขุนสามชนที่กำลังคากันเข้ามาจะได้หรือไม่)

(นกุ) บ่หนี กูชี้ข้างเบกพล (เบิกพล) กูขับเข้าก่อนพ่อกู กูต่อ (ข้า) ึงค้ำยขุนสามชน ตนกูฟุ้งข้างขุนสามชนตัวชื่อมาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูฟุ้งข้างขุนสามชน

เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวาน อันใดกินอร่อยกินดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนังวังข้างใต้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปท่บ้านท่เมือง ได้ข้างไค้วง (จัว ?) ได้บัว (ผู้ชาย) ได้นาง ได้เวือน (เงิน) ได้ทอง กูเอามาเวนแก่พ่อกู”

ข้อความตอนนี้อคล้ายกับคำสาบานของผู้ที่ยอมอ่อนน้อมต่อเจงกิสข่านจนศาสตราจารย์เซเคสเห็นว่าไม่อาจจะเหมือนกันได้โดยบังเอิญ คำสาบานนั้นมีว่า “เราจะเดินไปข้างหน้าในการรบพุ่ง ถ้าเราจับได้สตรีและหญิงสาว เราจะยกให้แก่ท่าน เราจะไปล่าสัตว์ในแนวหน้า ถ้าเราได้สัตว์ เราจะให้แก่ท่าน”

จารึกพ่อขุนรามคำแหงได้กล่าวต่อไปว่า “พ่อกูตาย ึงพี่กู กูพรวำบำเรอแก่พี่กู ค้งบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย ึงได้เมืองแก่กูทั้งกลม”

เราจะเห็นต่อไปว่าในรัชกาลอันรุ่งโรจน์ของพ่อขุนรามคำแหง พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์และอารยธรรมขอมก็ได้ให้แบบอย่างแก่อาณาจักรไทยที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ทั้งนี้โดยที่มิได้ทำให้ระบบสังคมซึ่งคล้ายคลึงกับของชาวมงโกลต้องสูญหายไป

เช่นเดียวกับบนยอดกระบองสังคมของชาวมงโกลซึ่งมี “ราชวงศ์อันประเสริฐ” มีหัวหน้า คือ “ข่าน” ผู้ยิ่งใหญ่ และเจ้านายก็คือ “โอรสแห่งข่าน” ในอาณาจักรสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงก็ทรงเป็น “พ่อขุน” เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็เป็น “ลูกขุน” เช่นเดียวกับในระบบชนชั้นสูงของชาวมงโกลซึ่งรวมสังคมหลายชั้นเข้าไว้ด้วยกัน “นักรบหรือผู้ซื่อสัตย์ซึ่งเป็นประชาชนที่มีอิสระ ชนชั้นต่ำก็เป็นประชาชนธรรมดา และมีทาสซึ่งโดยปกติก็ไม่ใช่เชื้อชาติมงโกล” ชนชั้นสูงที่เป็นนักรบของไทยก็แตกต่างจากประชาชนที่รบแพ้ เพราะเหตุที่ว่า “ไทย” นั้นในภาษาไทยก็หมายถึง “ประชาชนที่มีอิสระ” ตรงกันข้ามกับชนพื้นเมืองซึ่งอยู่ในสังคมไทยในฐานะเป็นทาส

การแบ่งชนชาติมงโกลที่ถืออาวุธออกเป็นจำนวนสิบ จำนวนร้อย จำนวนพัน และจำนวนหมื่น ภายใต้คำสั่งของผู้บังคับบัญชาซึ่งเป็นชนชั้นสูงแห่ง “โนยัน (noyan)” ก็เหมือน

กับระบบทางทหารและการปกครองของไทยนั่นเอง อย่างไรก็ตามก็ ระบบนี้อาจมีรากฐานมาจาก
ทางค่านิยมเดิมก็ได้

เราไม่ทราบว่พ่อขุนรามคำแหงเฮอร์สของพ่อขุนศรีอินทราทศย์ผู้ตั้งราชวงศ์สุโขทัย
ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากเชษฐาของพระองค์คือพ่อขุนบานเมืองเมื่อใด (ปัจจุบันเชื่อกันว่าใน
พ.ศ. ๑๘๒๒) จารึกของพระองค์กล่าวถึงศักราช ๓ ศักราชคือ

พ.ศ. ๑๘๒๖ คือการประดิษฐ์ตัวอักษรไทยหรือตัวอักษรไทยที่ใช้อยู่ในจารึก จารึก
กล่าวว่า “เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี ๑๒๐๕ ศกปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใครใจในใจแล
ใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นี้ใส่ไว้” ตัวอักษรเหล่านี้เป็นการทำให้ตัวอักษร
ไทยขั้นต้นดีขึ้น ตัวอักษรไทยขั้นต้นก็เป็นการดัดแปลงมาจากตัวอักษรขอมพวกใดในพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๘ เพื่อนำมาใช้เขียนภาษาไทย

พ.ศ. ๑๘๒๘ คือการสร้างเจดีย์กลางเมืองศรีสัชชนาลัย การก่อสร้างนี้ใช้เวลา
๖ ปีจึงแล้ว

พ.ศ. ๑๘๓๕ คือการสร้างพระแท่นมณฑลคิลาบาตรที่เมืองสุโขทัย “สถาปนาไว้
จึงทั้งหลายเห็น พ่อขุนพระรามคำแหง ลูกพ่อขุนศรีอินทราทศย์ เป็นขุนในเมืองศรีสัชชนาลัย
สุโขทัย ทั้งมาลาวลาวแลไทยเมืองได้หล้าฟ้าฎ... ไทยชาวอุชาวของมาออก” คำว่า “เมือง
ได้หล้าฟ้า” อาจหมายถึงคนไทยที่อาศัยอยู่ในประเทศจีน เพราะคำภาษาจีน “เทียนเซีย
(T'ien - hsia)” คือได้ฟ้ามักใช้หมายถึงราชอาณาจักรจีนบ่อย ๆ

จากศักราชเหล่านี้ เราจึงอาจสันนิษฐานได้ว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงขึ้นครองราชย์
ก่อน พ.ศ. ๑๘๒๖ (ได้กล่าวแล้วว่าปัจจุบันเชื่อกันว่า พ.ศ. ๑๘๒๒)

แต่ถ้าศักราชที่ว่ามะกะโทขึ้นครองเมืองเมาะตะมะตรงกับ พ.ศ. ๑๘๒๔ จริง
พ่อขุนรามคำแหงก็จะต้องขึ้นครองราชย์ก่อนหน้านั้นขึ้นไปอีก เพราะเหตุว่าในปีนั้นพระองค์
ได้ทรงมีอำนาจพอที่จะแต่งตั้งเจ้าประเทศราชของพระองค์ให้ครองเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป
เช่นนั้นได้

ใน พ.ศ. ๑๘๓๕ ซึ่งอาจเป็นระยะเวลาการสร้างจารึกของพ่อขุนรามคำแหงและ
การส่งราชสาส์นทอไปยังราชสำนักจีนแห่งราชวงศ์ซ่งหวน พ่อขุนรามคำแหงก็ได้ทรงรวบรวม

เผ่าไทยต่าง ๆ เข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจได้เป็นจำนวนมาก จารึกตอนท้ายในจารึกของพระองค์ ซึ่งคงสลักขึ้นหลัง พ.ศ. ๑๘๓๕ ได้กล่าวถึงรายละเอียดของชัยชนะของพระองค์ไว้ว่า “พ่อขุนพระรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้ แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลง (รู้หลัก) ด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง หากคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าศึก มีเมืองกว้างขวางหลาย ปราบเบื่องตะวันออก รอคสระหลวง (พิจิตร หรือเมืองใกล้พิษณุโลก) สองแคว (พิษณุโลก) ลุมบาจาย สกา (น่าจะเป็นเมืองในลุ่มน้ำป่าสัก) เท้าฝั่งของ เติงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื่องหัวนอน (ทิดไต้) รอคคนที่ (บ้านโคน อยู่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร) พระบาง (นครสวรรค์) แพรก (ศาสตราจารย์เซเดส์ว่าเป็นปากน้ำโพ แต่ น่าจะเป็นเมืองที่อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาทในปัจจุบันมากกว่า) สุพรรณภูมิ (คือเมืองอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี) ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว เบื่องตะวันออก รอคเมืองฉอด (อำเภอแม่สอด) เมือง...น หงสาวดี สมุทรหาเป็นแดน (สมุทรนั้นเองเป็นแดน) ◦ เบื่องดินนอน (ทิดเหนือ) รอคเมืองแพร่ เมืองม่าน เมือง... เมืองพลัว (คืออำเภอบัว อยู่ในจังหวัดน่าน) ฝั่งของ เมืองขวา (หลวงพระบาง) เป็นที่แล้ว ◦ ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมืองนั้นชอบด้วยธรรมทุกคน”

ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวว่าภารกิจที่จะพิสูจน์ว่ารายชื่อเมืองต่าง ๆ ที่ถูกรบครองเหล่านี้มิใช่เป็นแต่เพียงการโอ้อวด ก็เพราะอาจหาหลักฐานมาเทียบเคียงได้จากหลักฐานต่างประเทศ

การครอบครองของไทยต่อดินแดนที่เคยเป็นของขอมมาก่อนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำโขงก็คงเป็นผลมาจากการสงคราม ซึ่งใน พ.ศ. ๑๘๓๔ จิวตากวนซึ่งอยู่ในคณะทูตจีน (มงโกล) ที่เดินทางเข้ามายังอาณาจักรขอม ได้บันทึกไว้ว่า “ในระหว่างการสงครามเมื่อเร็ว ๆ นี้กับชนชาติสยาม ประชาชนขอมทั้งหมดจำเป็นต้องสู้รบ และอาณาจักรขอมก็ถูกทำลายเสียหายมาก”

สำหรับการรุกของชนชาติไทยลงไปในแหลมมลายู ซึ่งได้เริ่มมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าจันทรภาณุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็คงสำเร็จลงในราว พ.ศ. ๑๘๓๗ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หวงวน ได้กล่าวว่าจะทูตจากเสียน (สยาม) ได้เข้ามายังราชสำนักจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ได้รับแผ่นทองคำจากพระจักรพรรดิจีนและคณะทูตจีนก็ได้เดินทางออกมาร่วมกับคณะทูตไทย จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หวงวนกล่าวว่า “เนื่องจาก

ประชาชนแห่งเสียนได้รับพุ่งฆ่าฟันกับประชาชนแห่งแคว้นมาลียูเออร์ (Ma-li-yü-erh) มาเป็นเวลานาน และบัดนี้ประชาชนแห่งแคว้นมาลียูเออร์ก็ได้ยอมแพ้แล้ว จึงได้มีพระราชโองการจากพระจักรพรรดิจีนมายังประชาชนแห่งเสียนว่า "อย่าทำอันตรายแก่ชาวมาลียูเออร์ดังที่ได้เคยให้คำมั่นสัญญาไว้" ในการรบพุ่งลงไปในแหลมมลายูนี้ พ่อขุนรามคำแหงอาจเสด็จมาประทับอยู่เป็นการชั่วคราวที่เมืองเพชรบุรี เพราะเหตุว่าใน พ.ศ. ๑๘๓๗ ก่อนที่จะกล่าวถึงพระราชโองการในเดือนที่ ๗ ซึ่งสั่งให้พระราชอาญาแห่งอาณาจักรเสียน คือกัณมุติง (Kan-mu-ting หรือ กมรเตง อันเป็นตำแหน่งเจ้านายขอม) เข้ามายังราชสำนักจีน จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนก็ได้กล่าวถึงคณะทูตของกัณมุติงแห่งเมืองปีละปูลิ (Pi-ch'a-pu-li) ซึ่งเดินทางเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการในเดือนที่ ๖ ด้วย

ทางด้านทิศตะวันตก การแผ่อำนาจของพ่อขุนรามคำแหงก็เกิดขึ้นจากเรื่องราวคล้ายคลึงกับการผจญภัยในนวนิยาย นิยายพื้นเมืองได้เล่าว่ามีพ่อค้าหนุ่มคนหนึ่งจากดอนวุน (Donwun) ใกล้กับเมืองสะเทิมหรือตะทอน เป็นเชื้อสายไทยและมีนามว่ามะกะโท ได้ไปยังเมืองสุโขทัยและเข้ารับราชการกับพ่อขุนรามคำแหง ชายผู้นี้เฉลียวฉลาดมากเป็นที่โปรดปรานของพ่อขุน และต่อมาก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นถึงผู้ดูแลพระราชวัง ในขณะที่พ่อขุนรามคำแหงเสด็จไม่อยู่ มะกะโทได้ลักพาพระราชธิดาองค์หนึ่งของพระองค์หลบหนีไปยังเมืองเมาะตะมะ และต่อมาก็สามารถฆ่าเจ้าเมืองพม่านามว่าอเลิมมะ (Aleimma) ได้ และได้ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน เหตุการณ์เหล่านี้คงเกิดขึ้นในราว พ.ศ. ๑๘๒๔ ก่อนที่เมืองพุกามจะถูกทำลายลงเมื่อได้มีอำนาจขึ้นแล้ว มะกะโทจึงขอเป็นประเทศราชขึ้นต่อพ่อขุนรามคำแหง พระองค์จึงโปรดยกโทษให้ในการที่ลักพาพระราชธิดาหนีไป และพระราชทานยศไทยให้ว่าเจ้าฟ้าริ้ว ท่านผู้นี้ก็คือวาเรรุ (Wareru) ในพงศาวดารพม่านั่นเอง

ทางด้านทิศเหนือ จารึกของพ่อขุนรามคำแหงกล่าวว่าสุโขทัยเพียงเมืองหลวง-พระบางซึ่งความจริงคงอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองสุโขทัย ทางทิศเหนือจริง ๆ และทางทิศตะวันตกเฉียงเหนืออาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยก็มาจกกับอาณาจักรของเจ้าไทยอีก ๒ องค์ คือของพ่อขุนงำเมืองเจ้าเมืองพะเยาและพ่อขุนมั่งรายเจ้าเมืองเชียงราย ใน พ.ศ. ๑๘๓๐ อันเป็นปีที่เมืองพุกามถูกทำลาย เจ้าไทยทั้งสามองค์นี้ก็ได้กระทำสัตย์สาบานเป็นพันธมิตรต่อกัน ตามตำนานพ่อขุนรามคำแหงเองก็เคยเป็นซุ้กับมเหสีของพ่อขุนงำเมือง แม้ว่าพ่อขุนงำเมืองจะสามารถจับพ่อขุนรามคำแหงได้ แต่ก็ไม่กล้าปลงพระชนม์เพราะเหตุว่า

อาณาจักรทั้งสองจะเป็นศัตรูกันตลอดไป ทั้งนี้จึงขอให้พ่อขุนมั่งรายเข้ามาตัดสิน พ่อขุนมั่งรายสามารถไกล่เกลี่ยให้พ่อขุนจำเมืองและพ่อขุนรามคำแหงกลับคืนกันทั้งเก่า และให้พ่อขุนจำเมืองปรับไหมแก่พ่อขุนรามคำแหงเป็นจำนวนเงิน ๘๘๐,๐๐๐ เบี้ย หลังจากนั้นพ่อขุนทั้งสองก็กระทำสัตย์สาบานกันอีกด้วยการตีเมล็ดของทั้งสองมองค้ปนกัน เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของเชื้อชาติไทยในขณะที่กำลังขยายตัว

จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนซึ่งกล่าวถึงการติดต่อทางการทูตระหว่างประเทศจีนและอาณาจักรเสียนตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๕ ได้กล่าวถึงคณะทูตของอาณาจักรเสียนอีกใน พ.ศ. ๑๘๓๕, ๑๘๓๗, ๑๘๓๘, ๑๘๔๐, ๑๘๔๒ จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๑๘๖๖ คำว่าสุโขทัยซึ่งเป็นชื่อเมืองก็ปรากฏอยู่กับคณะทูตในวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๑๘๔๒ อย่างไรก็ตาม เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระราชโองการของพระเจ้าจักรพรรดิจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๗ ที่สั่งให้พระราชอาแทนอาณาจักรเสียนเสด็จมายังราชสำนักจีน หรือถ้าเสด็จมาได้ ก็ให้ส่งราชโอรส อนุชา และคณะทูตมาเป็นตัวประกันนั้น ได้รับการปฏิบัติตามเพียงใด

ประเพณีไทยมักกล่าวว่าพระร่วงซึ่งความจริงคงหมายถึงพ่อขุนรามคำแหงโดยเฉพาะ แต่ก็มักกล่าวปน ๆ ไปถึงพระเจ้าแผ่นดินองค์แรก ๆ ของอาณาจักรสุโขทัยด้วย ได้เสด็จไปถึงประเทศจีนด้วยพระองค์เองครั้งหนึ่งหรือ ๒ ครั้ง (ปัจจุบันไม่ได้เชื่อกันแล้ว) และได้ทรงนำศิลปการทำเครื่องถ้วยชามกลับเข้ามาจากประเทศจีนด้วย เกี่ยวกับเรื่องเครื่องถ้วยชามนี้ศาสตราจารย์เซเคส์เห็นว่าอาจมีความจริงบ้าง เพราะเหตุว่าเตาเผาเครื่องถ้วยชามบางเตาที่เมืองสุโขทัยและศรีสัชชนาลัยนั้นคงก่อขึ้นโดยช่างจีน (แต่บางท่านก็กล่าวว่าได้เข้ามานานแล้วตั้งแต่ครั้งที่พวกมงโกลเข้ารุกรานประเทศจีน)

จารึกของพ่อขุนรามคำแหงใน พ.ศ. ๑๘๓๕ ได้กล่าวถึงระบบการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงไว้ดังต่อไปนี้ “เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลาในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบ (ภาษีผ่านด่าน) ในไพร่ลูท่าง (สะดวก) เพื่อนจูงวัวไปค้าขี่ม้าไปขาย ไครจักไคร่ค้าช้างค้า ไครจักไคร่ค้าม้าค้า ไครจักไคร่ค้าเงินค้ำทองค้ำ ไพร่ฟ้าหน้าใส (จะจบประโยคลงตรงนี้ได้หรือไม่ . ขอผู้สนใจช่วยพิจารณากันด้วย) ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแลล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อเสื่อค้ำมัน ช้างขอลูกเมียเยี่ยข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย บ้าหมากป่าพลูพ่อเชื้อมัน ไว่แก่ลูกมันสิ้น ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผิแลผิดแผก แสกว้างกัน สวนบุญแท้แลจึงแล่งความแก่ข้าด้วยชื่อ (ตัดสินความแก่เขาทั้งสองโดยยุติธรรม) บ่เข้าผู้ลักมักผู้ช้อน เห็นข้าท่านบ่ไคร่พิน เห็นสินท่านบ่ไคร่เดือด คนโคขี่ช้างมาหา

พาเมืองมาสู่ ซ้อยเหนือเพือกู้ (ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อบำรุง) มันบ่มีข้างบ่มีม้า บ่มีบัวบ่มีนาง
บ่มีเงือนบ่มีทอง ให้แก่มัน ซ้อยมันดวง (จน) เป็นบ้านเป็นเมือง ได้ข้าเสือก (ข้าศึก)
ข้าเสือก หัวฟุงหัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี

ในปากประตุมีกระดิ่งอันดิ่ง (หนึ่ง) แขนงไว้หัน (นั้น) ไพรฟ้าหน้าปก กลาง
บ้านกลางเมือง มีด้อยมีความเจ็บท้องข้องใจ มันจักกล่าวถึง (ถึง) เจ้าเงิงซุนบ่ไว้ ไปลั่น
กระดิ่งอันท่านแขนงไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองไถยินเรียกเมื่อถาม สวณความแก่มัน
ด้วยชื่อ ไพรในเมืองสุโขทัยนี้จึงชม”

ต่อจากนั้นศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็กล่าวถึงเมืองสุโขทัย ซึ่งมีกำแพง
ล้อมรอบ ๓ ชั้น มีประตู ๔ ประตู และสระน้ำอยู่กลางเมือง คือ “กลางเมืองสุโขทัยนี้ มี
น้ำตระพังโพยสี (บ่อชื่อโพยสี) ไสกินดี...คังกินน้ำโขงเมื่อแล้ง” กล่าวถึงบรรดาศาสนสถาน
ภายในเมือง ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึงทิศตะวันตกของเมืองซึ่งมีวัดนามว่าอรัญญิก (คือวัด
สะพานหิน) มีมหาเถรผู้เชี่ยวชาญซึ่งมาจากเมืองนครศรีธรรมราชอาศัยอยู่ ทางทิศตะวันออก
มีทะเลสาบใหญ่ ทางทิศเหนือมีตลาด (ตลาดปลานคือบาซาร์ได้แก่ตลาดมีห้องแถว) และ
ปราสาทซึ่งคงจะตรงกับปรังค์ขอมในวัดพระพายหลวง ทางทิศใต้มีเขาหลวง ซึ่งบนนั้นเป็น
ที่สิงสถิตของผีที่นำเกรงขามคือพระขพุงผี จารึกกล่าวว่า “เทพดาในเขานั้น เป็นใหญ่
กว่าทุกผีในเมืองนี้ ซุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล ไหว้ดีพลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหว
บ่ดี พลีบ่ถูก ผีในเขานั้น (นั้น) บ่คุ้มบ่เกรง เมืองนี้หาย”

เกี่ยวกับพระขพุงผีนี้ ศาสตราจารย์เซเกลส์อธิบายไว้ว่า คำว่า “ขปง (Khpong)”
เป็นภาษาขอมแปลว่า “สั้นเขา” พระขพุงก็คือเทวดาแห่งความสูง เทวดาแห่งยอดเขา นาม
นี้ให้นำหนักไปตั้งนัตหรือผีของพม่าชื่อมหาคีรีซึ่งอาศัยอยู่บนเขาไปป่าหรือบูรพา เขานี้เป็นเขา
อันศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองพุกาม และการที่ผีมหาคีรีสิงสถิตอยู่เหนือ
ยอดเขาก็หมายถึงการรวมของแคว้นหลายแคว้น ซึ่งแต่ละแคว้นต่างก็มีผีของตนเอง เข้าอยู่
ภายใต้อำนาจแห่งเดียวกันคือพระราชแห่งเมืองพุกาม อาณาจักรพูนันมีภูเขาซึ่งเป็นต้นกำเนิด
แห่งชื่อของอาณาจักรและบนนั้นก็เป็นที่สิงสถิตของเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งหมายถึงการรวมของ
ประชาชนทั้งหลายเข้าอยู่ภายใต้การปกครองของพระราชเพียงองค์เดียวคือ พระราชแห่งภูเขา
การที่พระราชขอม คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงประดิษฐานราชคิวงค์ขึ้นบนยอดเขาพนม
กุเลนใน พ.ศ. ๑๓๔๕ ก็ตรงกับกรรวบรวมอาณาจักรขอมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายหลังที่
ต้องแตกแยกออกในศตวรรษก่อน ด้วยเหตุนี้เราจึงต้องคิดว่าพระขพุงผีแห่งอาณาจักรสุโขทัย
ผู้สถิตอยู่บนยอดเขา “เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้” ว่าทำหน้าที่เป็นผู้ป้องกันและรวบรวม

เช่นเดียวกับฝีมือวีรกรรมของพม่าบนภูเขาไปป่าและราชศิวลึงค์ของขอมบนเขาพนมกุเลน พระขงฟูเป็นผู้ที่รวบรวมดินแดนที่ถูกปราบปรามโดยพ่อขุนรามคำแหงให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตามแบบแผนความศักดิ์สิทธิ์ในด้านการเชื่อถือ เป็นผีประจำชาติซึ่งอยู่บนที่สูงใกล้กับราชธานี และยิ่งใหญ่กว่าผีพื้นเมืองทั้งหลายทั่วไป พิธีเคารพบูชาพระขงฟูในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงก็เป็นแบบการนับถือผีอย่างแท้จริง พิธีประจำชาติเช่นนี้ในระยะต่อมาก็ได้เข้ามาปะปนกับพุทธศาสนา และผีผู้ยิ่งใหญ่ “เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้” ก็จะเข้ามาสิงสถิตอยู่ในพระพุทธรูปและรวมเป็นหน่วยเดียวกับพระพุทธรูปนั้น

ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวต่อไปว่า การเคารพนับถือผีนี้ก็มีได้กีดกันมิให้พ่อขุนรามคำแหงและประชาชนปฏิบัติตนตามพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งใช้ภาษาบาลี พุทธศาสนาลัทธินี้ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็จะยิ่งได้รับอิทธิพลจากลัทธิลังกาวงศ์มากยิ่งขึ้นทุกที จารึกกล่าวว่า “พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วย (ฝูง) บัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง (หญิง) ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธรูป ทรงศีลเมื่อพรนษา (พรนษา) ทุกคน เมื่อออก (ออก) พรนษา กรานกฐินเดือนหนึ่ง (หนึ่ง) จึงแล้ว” พิธีกฐินที่ใหญ่ที่สุดกระทำขึ้นทางทิศตะวันตกของเมืองสุโขทัย ที่วัดอรุณภูมิ ประชาชนได้มารวมกันเป็นขบวนที่สนุกสนานและอึกทึก ระยะสิ้นสุดของพิธีกฐินนี้ตรงกับพิธีจุโคมซึ่งมาจากอินเดีย (เรียกว่าพิธีทิวลีหรือทิวลี) จิวตากวน ได้กล่าวถึงพิธีหลังนี้ไว้ที่เมืองพระนครหลวงในอาณาจักรขอมในระยะเดียวกัน จารึกของพ่อขุนรามคำแหง ได้กล่าวไว้ว่า “เมืองสุโขทัยนี้มีสี่ปากประตูหลวง เที้ยรย้อม (ล้วนแล้วไปค้วย) คนเสียดกันเข้ามาดูท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีตั้งจักแตก”

ในขณะที่พ่อขุนรามคำแหงทรงแผ่อำนาจของชนชาติไทยออกไปครอบคลุมภาคกลางของแหลมอินโดจีน ตั้งแต่เมืองหลวงพระบางลงไปจนจดเมืองนครศรีธรรมราช ยกเว้นเมืองละโว้หรือลพบุรีซึ่งไม่ปรากฏนามอยู่ในศิลาจารึกของพระองค์ ปรากฏว่าเมืองลพบุรีได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๒-๑๘๔๒ ในขณะที่นั้นเจ้าไทยอีกองค์หนึ่งซึ่งเป็นสหายของพระองค์ คือ พ่อขุนมั่งราย ผู้ทรงสร้างเมืองเชียงรายใน พ.ศ. ๑๘๐๕ ก็ได้ทรงขับไล่ชาวอมุญออกไปจากอาณาจักรหริภุญชัยหรือลำพูน

ตั้งแต่ปีที่เมืองพุกามของพม่าถูกทำลายโดยกองทัพจีน และได้มีการทำสัญญาพันธมิตรระหว่างพ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนมั่งราย และพ่อขุนงำเมืองแล้ว พ่อขุนมั่งรายก็ได้ทรงส่งไส้ศึกเข้าไปอยู่ในเมืองหริภุญชัย ท่านผู้นี้ได้ทำตนให้เป็นที่โปรดปรานของพระราชามอญ คือ

พระเจ้ายี่บา และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ตรวจภาษี หลังจากที่เขาได้ทำให้ประชาชนต้องทนทุกข์ลำบากนานาประการแล้ว เขาก็ส่งข่าวไปให้พ่อขุนมั่งรายทรงทราบ และในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๔-๑๘๓๕ พระองค์ก็ทรงยกทัพมาประชิดเมืองหริภุญชัยและทรงได้เมืองโดยง่าย ประจักษ์ถึงผลไม้ที่สุกงอมตกลงมาจากต้นฉะนั้น พระเจ้ายี่บาได้ทรงหลบหนีไปยังเมืองเขลางค์ คือเมืองลำปางซึ่งราชโอรสของพระองค์ทรงปกครองอยู่ และในการรบพุ่งต่อมาราชโอรสของพระเจ้ายี่บาก็ถูกปลงพระชนม์ พระเจ้ายี่บาจึงทรงหลบหนีต่อไปยังเมืองพิษณุโลก

ใน พ.ศ. ๑๘๓๙ พ่อขุนมั่งรายได้ทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นบนฝั่งแม่น้ำปิงราว ๒๐ กิโลเมตรทางทิศเหนือของเมืองหริภุญชัยหรือลำพูน สถานที่แห่งนี้ได้เลือกกำหนดไว้แล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๕ โดยมีการสร้างวัดเชียงมั่น ซึ่งทั้งพ่อขุนมั่งราย พ่อขุนรามคำแหง และพ่อขุนงำเมือง ได้เสด็จมาเป็นประธาน เมืองนี้มีอนาคตที่รุ่งเรือง ได้เป็นทั้งศูนย์กลางทางค้าขายเมืองและวัฒนธรรม และปัจจุบันก็ยังคงเป็นเมืองที่ใหญ่ที่สองในประเทศไทย อาณาจักรที่มีเมืองเชียงใหม่เป็นราชธานีนี้มีนามอยู่ในตำนานภาษาบาลีว่า โยนรวัฏฐ์หรือโยนกรวัฏฐ์ คืออาณาจักรของไทยยวนหรือพิงกรวัฏฐ์ได้แก่อาณาจักรแห่งแม่น้ำปิง (คำว่าพิงกรวัฏฐ์หมายถึงดินแดนแถบเมืองเชียงใหม่โดยเฉพาะ แต่คำว่าโยนรวัฏฐ์หมายถึงแถบเมืองเชียงรายมากกว่า) อาณาจักรนี้ก็คืออาณาจักรลานนาและที่จีนเรียกว่าปาไปซิฟู (Pa-pai-si-fu) คำนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๑๘๓๕

ตำนานเมืองเชียงใหม่กล่าวว่าพ่อขุนมั่งรายได้เสด็จไปยังเมืองหงสาวดีและได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าหญิงที่นั่น จากนั้นก็ได้เสด็จต่อเข้าไปในประเทศพม่า และได้ทรงนำเอาช่างกลับมาด้วย (น้ำคิดว่าจะเป็นต้นเค้าของพระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกทางภาคเหนือของประเทศไทยได้หรือไม่) แต่เรื่องราวเช่นนี้ก็ไม่มีปรากฏอยู่ที่ทั้งในพงศาวดารมอญหรือพม่า

เราไม่ทราบแน่นอนว่าพ่อขุนรามคำแหงสวรรคตเมื่อใด จากจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนพระองค์คงสวรรคตระหว่างเวลาที่คณะทูตไทยเข้าไปยังประเทศจีนระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๘-๑๘๔๒ จดหมายเหตุจีนได้กล่าวว่าในระยะนี้พระราชแห่งอาณาจักรเสียน (สุโขทัย) "ได้ทรงขอร้องมายังราชสำนักจีนว่าในขณะที่พระราชบิดาของพระองค์ยังขึ้นครองราชย์อยู่ ราชสำนักจีนได้เคยพระราชทานม้าขาวซึ่งมีอานและบังเหียนพร้อมทั้งฉลององค์ต่อด้วยเส้นทอง ฉะนั้นจึงขอให้ราชสำนักจีนพระราชทานเช่นนั้นบ้าง" คำขอนี้ซึ่งราชสำนักจีนก็ได้ปฏิเสธบางอย่างแสดงว่าคงมีพระราชองค์ใหม่เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ อาณาจักรสุโขทัยแล้ว อย่างไรก็ตามการที่ผู้ครองราชย์ต่อจากพ่อขุนรามคำแหงจะเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๔๒ ก็จะเป็นการ

ยากที่จะนำไปปรับเข้ากับเรื่องราวในหนังสือราชาธิราชหรือพงศาวดารเมืองเมาะตะมะ เพราะเหตุว่าหลังจากที่พระเจ้าฟ้ารั่วหรือวาเรอ์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๘๕๖ ผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ก็ได้พระราชทานนามจากพระร่วงว่ารามประดิษฐ์ คือแต่งตั้งโดยพระราม ซึ่งไม่น่าจะเป็นผู้อื่นไปได้ นอกจากพ่อขุนรามคำแหง นอกจากนี้ถ้าโอรสของพ่อขุนรามคำแหงได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาของพระองค์ก่อน พ.ศ. ๑๘๔๒ พระองค์ก็คงจะต้องครองราชย์อยู่นานถึงประมาณ ๕๐ ปี ซึ่งนานเกินไปสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่เราไม่ค่อยทราบเรื่องราวอะไรมากนัก พ่อขุนรามคำแหงคงจะสวรรคตก่อน พ.ศ. ๑๘๖๑ ไม่นานนัก ปีนั้นเป็นปีที่พระราชทานเมืองเมาะตะมะได้เข้ารุกรานเมืองทะวายและตะนาวศรี

ถ้าระยะเวลาที่กล่าวมาข้างต้นเป็นความจริง ก็คงเป็นพ่อขุนรามคำแหงอีกที่ได้ทรงส่งกองทัพเข้าไปรุกรานอาณาจักรจัมปาใน พ.ศ. ๑๘๕๖ และจดหมายเหตุฉุนก๊กก็ได้กล่าวอ้างถึงไว้ กองทัพของพระองค์จำเป็นต้องเดินทางผ่านดินแดนของอาณาจักรขอม อาณาจักรขอมคงจะต้องยอมแพ้หรือมิฉะนั้นก็ไม่สามารถที่จะป้องกันกองทัพเพื่อนบ้านของตนคือไทยไว้ได้

มีนิยายกล่าวว่าพระร่วงได้หายไปในแก่งของแม่น้ำหน้าเมืองศรีสัชชนาลัยหรือสวรรคโลก แต่เราก็ไม่อาจกล่าวได้ว่านิยายเรื่องนี้เป็นเรื่องจริง หรือเกี่ยวข้องกับพ่อขุนรามคำแหงหรือแก่กษัตริย์องค์อื่นในราชวงศ์สุโขทัย (ปัจจุบันเชื่อกันว่าพ่อขุนรามคำแหงสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๔๑ ตามจดหมายเหตุจีนที่กล่าวมาข้างต้น และเรื่องพระร่วงหายไปในแก่งน้ำ (แก่งหลวง) นั้นก็มักเชื่อกันว่าเป็นพระเจ้าเลอไทย ราชโอรสของพ่อขุนรามคำแหง)

พ่อขุนรามคำแหงทรงมีผู้สืบต่อคือราชโอรสทรงพระนามว่าพระเจ้าเลอไทย นามนี้ได้เคยอ่านผิดกันมาว่า “เสื่อไทย” และก็ยังปรากฏมีอยู่ในหนังสือบางเล่ม

ในรัชกาลของพระเจ้าเลอไทย เราทราบเรื่องราวทางค้ำันประวัติศาสตร์แต่เพียงเล็กน้อย

ทางด้านประเทศพม่า ปรากฏว่าได้มีจลาจลเกิดขึ้นที่เมืองเมาะตะมะและพระเจ้าเลอไทยก็ทรงยึดเมืองทะวายและตะนาวศรีคืนมาได้ แต่เมื่อพระองค์ทรงพยายามที่จะแก้แค้นแทนราชันคตาของพระองค์ที่ถูกปลงพระชนม์ในขณะที่จะขึ้นครองราชย์ ณ เมืองเมาะตะมะ กองทัพไทยก็ต้องพ่ายแพ้และเมืองเมาะตะมะก็ไม่ยอมขึ้นต่ออาณาจักรสุโขทัยอีกต่อไป

คงเป็นพระเจ้าเลอไทยอีกที่ได้ทรงส่งคณะทูตเข้าไปยังช่องแคบควีราบนทิวเขาในแหลมอินโดจีนเพื่อไปแสดงความเคารพต่อพระจักรพรรดิฉุนก๊กแห่งอาณาจักรโคเวียดคือพระเจ้าตรานเขียนทองใน พ.ศ. ๑๘๗๘ ในขณะที่นั้นพระเจ้าตรานเขียนทองกำลังทรงต่อสู้กับอาณาจักรอัยลาวของไทยทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของแคว้นยูนนาน

ราว พ.ศ. ๑๘๘๓ พระเจ้าเลอไทยได้ทรงส่งราชโอรสของพระองค์คือเจ้าชายลิไทยให้ไปปกครองเป็นอุปราชอยู่ที่เมืองศรีสัชชนาลัย และพระองค์เองก็คงสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๙๐ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนาและกิจการทางศาสนาที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญก็ทำให้ทรงได้รับพระนามว่าธรรมราชหรือธรรมิกราช ซึ่งกษัตริย์ในราชวงศ์สุโขทัยองค์ต่อ ๆ มาก็ได้ทรงมีพระนามเช่นนี้เช่นเดียวกัน พระองค์ได้ทรงสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นหลายรอยเลียนแบบพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนัญญาที่เกาะลังกา (น่าสงสัยว่าจะจะเป็นพระเจ้าลิไทยมากกว่า)

การติดต่อระหว่างอาณาจักรสุโขทัยและเกาะลังกาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในขณะนั้นได้กระชับแน่นยิ่งขึ้นภายใต้รัชกาลของพระเจ้าเลอไทยเนื่องจากเจ้าชายไทยองค์หนึ่งซึ่งได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุและได้เสด็จไปยังประเทศอินเดียและเกาะลังกา พระองค์ได้ทรงนำพระสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้ากลับมาด้วย ต่อมาเจ้าชายองค์นี้ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาที่ปมหาสามีเป็นเจ้า พระองค์ทรงเป็นราชนัดดาของพ่อขุนผาเมืองซึ่งได้ทรงอภิเษกพระอัยกาของพระเจ้าเลอไทยคือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย หลังจากได้ทรงมีชีวิตอยู่ในทางโลกเมื่อทรงพระเจริญวัยด้วยการ “บัต (ประเดี้ยว) เข้าบุญเข้าบาป บัตหวับัตให้ บัตได้บัตเสีย บัตได้สุขบัตได้ทุกข์ เวียน... กลับไปมาเฉียดใจในสงสารนี้หลายซ้ำแกำม” ดูเหมือนว่าเมื่อพระชนม์ได้ ๓๐ พระองค์ต้องทรงสูญเสียโอรสและความทุกข์อันนี้ทำให้พระองค์เข้าพระทัยว่า “หนักหนา เห็นสงสารภพนี้ อนินตย (ไม่ยั่งยืน) อนาถ (ไม่มีที่พึ่ง) บมึเที่ยง” ภายหลังที่ได้ทรงเลียนแบบพระพุทธรูปด้วยการทรงบำเพ็ญทานอย่างสูงสุด แล้ว “จึงภิเนษกรรมณ (ออกบวช) ออกจากรัตนภูมิ สพายบาตร” จาริกซึ่งพรรณนาข้อความไว้อย่างยาวและได้มาจากเมืองสุโขทัย คือจาริกวัดศรีชุม หลักรที่ ๒ ได้กล่าวถึงข้อความซึ่งกล่าวมาข้างต้น และเล่าเรื่องกิจกรรมของเจ้าพระองค์นี้ไว้มากมาย คงเป็นเจ้าพระองค์เดียวกันนี้อีกที่คิดจาริกอีกหลักรหนึ่ง คือจาริกวัดเขาบหลักรที่ ๑๑ ตำแหน่งที่ ๒ ได้กล่าวอย่างถึง และจากจาริกนั้นก็ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงเดินทางไปทางทิศเหนือ จนกระทั่งถึงเมืองฝาง แพร่ ลำพูน ตาก แล้วก็เข้าไปในประเทศอินเดียถึง “กสิงคารูปาติบุทร.....บุร นครตรีโจลมณฑลา มัลลราช รอดถึงลังกาที่ป.....ด้วยหาพบพระมหารัตนธาตุ” ศาสนสถานซึ่งจาริกทั้งสองหลักรกล่าวว่า สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ทรงสร้างไม่ขัดเจนพอ จนยากที่จะกล่าวถึงได้อย่างแน่นอน พระองค์คงจะได้ทรงขยายและบูรณะวัดมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย งานเหล่านี้มีช่างจากเกาะลังกาเข้ามาช่วย ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏมีอิทธิพลของศิลปะลังกาปะปนอยู่ในศิลปะสุโขทัย

พระเจ้าเลอไทยทรงมีผู้สืบต่อคือราชโอรสของพระองค์ ได้แก่เจ้าชายลิไทยผู้ทรงเป็นอุปราชครองเมืองศรีสัชชนาลัยอยู่ เจ้าชายองค์นี้ทรงเป็นนักปราชญ์และใน พ.ศ. ๑๘๘๘ ก็ได้ทรงแต่งตำราเล่มใหญ่เกี่ยวกับโลกทางพุทธศาสนามีชื่อว่าไตรภูมิภค หนังสือเล่มนี้ยังคงอยู่ในปัจจุบันโดยมีชื่อว่าไตรภูมิพระร่วงแต่งเป็นภาษาไทยโบราณและมีการแก้ไขเพิ่มเติมบ้างแต่เพียงเล็กน้อย หนังสือไตรภูมิภคที่แต่งเป็นภาษาปัจจุบันยังคงเป็นหลักของความรู้ทั่วไปทั้งในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา

ใน พ.ศ. ๑๘๘๐ พระองค์ได้เสด็จมายังเมืองสุโขทัยซึ่งดูเหมือนจะมีความยุ่งยากเกิดขึ้นที่นั่นเนื่องมาจากพระราชบิดาของพระองค์ได้สวรรคตลง พระองค์เข้ายึดเอาเมืองได้ และทรงกระทำพิธีราชาภิเษกทรงพระนามว่าศรีสุริยวงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช (ปัจจุบันเชื่อกันว่าพระเจ้าจันทรคามซึ่งอาจเป็นราชโอรสองค์ที่ ๕ ของพ่อขุนรามคำแหง ได้ทรงเข้าแย่งราชสมบัติ ณ เมืองสุโขทัยไว้ หลังจากทีพระเจ้าเลอไทยสวรรคตลง และพระเจ้าลิไทยต้องทรงยกทัพมาปราบ)

เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ณ เมืองสุโขทัยแล้ว พระเจ้าลิไทยก็ดูเหมือนจะเอาพระทัยใส่แก่ความประพฤติกและศาสนาของประชาชนของพระองค์ยิ่งกว่าการศึกษา (ปัจจุบันไม่เชื่อกันว่าเป็นเช่นนั้น ปัจจุบันเชื่อกันว่าอาณาจักรสุโขทัยได้แตกแยกออกตั้งแต่ครั้งพระเจ้าเลอไทย พระเจ้าลิไทยได้ทรงรวบรวมให้เข้าไว้ได้อีกครั้งหนึ่งอย่างน้อยก็เมืองแถวลุ่มน้ำป่าสักทั้งหมด ทำให้อาณาจักรสุโขทัยไปจดเมืองน่านทางทิศเหนือและแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตก ทิศใต้ถึงเมืองพระบาง (นครสวรรค์) และทิศตะวันออกถึงแควป่าสัก)

จารึกวัดป่ามะม่วงหลักที่ ๔ กล่าวว่า “พระบาทกัมรเจงอัญ ศรีสุริยวงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช ทรงพระไครปิฎก อาจเรียนพร้าสอนพระวินัย พระอภิธรรมโดยโลกาจารย์ กฤตยา (แบบแผนของอาจารย์ในโลก) เป็นต้น โดยพราหมณ์ คาบส สมเด็จ บพิตร ทรงประกาศ เพทศาสตร์าคม (ที่มาของตำรับตำราความรู้) หลักความยุติธรรมทั้งหลาย เป็นต้น ไชยศาสตร์ กล่าวคือดาราศาสตร์ เป็นต้น คือ ปี เดือน สุริยคราส จันทรคราส พระองค์อาจรู้ซึ่งเศษ ทรงพระปรีชาโอสาริก ฝ่ายวันสิ้นเดือน ๔ ที่ศักราช...หลังศักราช มีอธิกมาส พระองค์ก็ทรงแก้ไขให้สะดวก ทรงตรวจสอบแล้วอาจรู้ที่เป็นปรกติมาสและอธิกมาส วันวาร นักษัตร โดยสังเขป และโดยปฏิทินสำเร็จรูป สมเด็จพระพิตรอาจถอน อาจลบ อาจเพิ่ม นำ...โดยประสิทธิภาพในพระกรณียกิจทุกมาตรา ปราบกฏเป็นศรีเกียรติยศอันแท้จริง”

จารึกอีกหลักหนึ่งคือจารึกวัดป่ามะม่วงหลักที่ ๕ กล่าวว่าพระเจ้าลิไทย “เสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม รับุราณแก่ไพร่ฟ้าข้าไทย (ประชาชนพลเมือง) ทั้งหลาย เห็นข่าว

ท่านบิโรว์พิน (ไม่ยอมยินดี?) เห็นสินท่านบิโรว์เดียด (ไม่เคียดร้อน) พ่อตายไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง ชื่อ (แม้ว่า) ผู้ใดผิดว่าง.รรม (ขนาดกลาง) เท่าใดก็ดี บ่หอน (ไม่เคย) ฆ่าฟัน...สักคาบ (สักครั้ง) ชื่อได้ข้าเสิก (ข้าศึก) ข้าเสื่อ หัวฟุงหัวรบก็ดี บ่ (ไม่) ฆ่าบตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน บ่ให้ถึง (ถึง) ที่จับที่หาย ชื่อได้ฝูงเหยียดเหยียด (ไม่ชื่อสัตย์) แก่ตน ได้ฝูงใส่..นในปลา ยาในข้าวให้กิน และจักให้ถึงที่ลัมที่ตายตั้งอื่น (ตั้งนั้น) กิติ บ่หอนฆ่าหอนตี สักคาบ ย่อมโปรคฝูงโทรระแก่ตนตั้งอื่น หลายท่า (ครั้ง) แก่กม ชื่อจักนับก็แลมิถ้วน เขียม (มูลเหตุ) ออกเน้อออกใจแก่อันเพิงเคียด (โกรธ) แลบ่อาจเคียดตั้งอื่นเพื่อจัก..จุง (จง) เป็นพระพุทธ จุงจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสงสารทุกชั้น”

น่าเสียดายที่ว่าในสมัยนี้พระเจ้าลิไทยผู้ทรงเป็นทั้งนักปราชญ์และกษัตริย์ที่มีพระทัยบุญสุนทาน ผู้ทรงสามารถแก้ไขปฏิทินและพระราชทานอภัยโทษแก่ผู้ที่คิดร้าย ทรงมีเพื่อนบ้านที่แข็งแรงมากกว่าทางทิศใต้ เราไม่ทราบว่าเป็นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ มีอะไรเกิดขึ้นบ้างในอาณาจักรละโว้ ซึ่งจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์หงวนเรียกว่าโลฮู (Lo-hu) และกล่าวว่าได้ส่งคณะทูตหลายชุดเข้าไปยังราชสำนักจีนระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๒-๑๘๔๒ จากตำนานซึ่งยังไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์มาสนับสนุนอย่างมั่นคงปรากฏว่ามีกษัตริย์ไทยองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าชัยศิริผู้ทรงสืบลงมาแต่ราชวงศ์เชียงแสน ได้เสด็จมาตั้งหลักแหล่งลงแถบเมืองนครปฐม และทรงได้เจ้าเมืองอุทองเป็นราชบุตรเขย เมืองอุทองเป็นเมืองโบราณยังคงมีร่องรอยปรากฏอยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีปัจจุบัน ในราว พ.ศ. ๑๘๕๐ หลังจากเกิดมเหศวรโรคโรครุนขึ้นพระเจ้าอุทองซึ่งในขณะนั้นได้ขึ้นครองราชย์แทนพระสัสสุระ (พ่อตา) ก็ได้ทรงละทิ้งเมืองอุทองและเสด็จมาสร้างราชธานีใหม่บนเกาะกลางแม่น้ำเจ้าพระยา ณ สถานที่ซึ่งแม่น้ำหลายสายมาบรรจบกัน ราว ๕๐ กิโลเมตรทางทิศใต้ของเมืองละโว้หรือลพบุรี พระเจ้าอุทองได้ทรงขนานนามราชธานีใหม่ว่ากรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา และทรงกระทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. ๑๘๕๓ โดยทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี (ปัจจุบันทราบกันแล้วว่าพระเจ้าอุทองไม่ได้เสด็จมาจากเมืองอุทองในเขตอำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เพราะเมืองนั้นร้างมาแล้วตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ ส่วนเรื่องพระเจ้าไชยศิรินั้นก็ไม่มีผู้เชื่อถืออีกมากนัก พระเจ้าอุทองอาจทรงสืบลงมาแต่ราชวงศ์ที่ครองอาณาจักรละโว้หรือลพบุรีก็ได้ เมืองอุทองที่พระองค์ทรงละทิ้งมาจะเป็นเมืองใด ยังจะต้องค้นคว้ากันต่อไป)

ปีก่อนหน้านั้นคือใน พ.ศ. ๑๘๕๒ พระเจ้าอุทองได้ทรงยกทัพขึ้นไปทางทิศเหนือ และโดยไม่มีความยากลำบากก็ทำให้อาณาจักรสุโขทัยต้องยอมอ่อนน้อม พระเจ้าลิไทยกษัตริย์ผู้มีพระทัยบุญสุนทานและผู้ทรงชอบสันติภาพอาจทำให้พระเจ้าอุทองหรือสมเด็จพระรามาธิบดี

ที่ ๑ ทรงกล้ากระทำการเช่นนี้ได้ เมื่อไม่ทรงมีอิสรภาพแล้ว พระเจ้าลิไทยก็ทรงหันไปทางศาสนามากยิ่งขึ้น ด้วยการทรงสร้างวัดวาอาราม ทรงต้อนรับพระภิกษุที่มาจากเกาะลังกาและในที่สุดก็เสด็จออกทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๔ (ปัจจุบันเชื่อกันว่าอาณาจักรสุโขทัยคงมีอิสรภาพอยู่ตลอดรัชกาลของพระเจ้าลิไทยหรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ เพิ่งเสียอิสรภาพในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ราชโอรสของพระองค์ต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) แห่งพระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๑)

อาณาจักรสุโขทัยระหว่าง พ.ศ. ๑๘๑๐-๑๘๐๐ (ความจริงควรถึงราว พ.ศ. ๑๘๕๐) ได้ก่อสร้างลักษณะบางประการของอารยธรรมไทย รวมทั้งสถาบันและศิลปะ

เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ระหว่างบริเวณของอิทธิพลวัฒนธรรมขอม มอญและพม่า เมืองนี้ได้ติดต่อกับอย่างสะดวกกับเมืองลพบุรีและแคว้นโบราณต่าง ๆ ของขอมทางภาคใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยผ่านทางแม่น้ำยม นอกจากนั้นยังติดต่อกับทางถนนที่มาจากภาคใต้ของประเทศพม่า ทำให้สามารถติดต่อกับทางทิศตะวันตกโดยเฉพาะเกาะลังกาได้

แม้ว่าในสมัยสุโขทัยชาวไทยจะได้แสดงลักษณะบางประการโดยเฉพาะทางด้านการเมืองและศิลปะว่าสนใจจะขัดขึ้นต่อสู้อารยธรรมขอม แต่เมื่อมีการตั้งพระนครศรีอยุธยาขึ้นแล้ว ชาวไทยที่พระนครศรีอยุธยา กลับหันไปเลียนแบบอารยธรรมขอมทั้งทางการเมือง วัฒนธรรม ตัวอักษร และศัพท์เป็นจำนวนมาก ช่างไทยก็หันไปเลียนแบบศิลปะขอมและเปลี่ยนแปลงศิลปะขอมไปตามอัจริยะของตน นอกจากนี้ชาวไทยยังติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านทางทิศตะวันตกคือพวกมอญและพม่าอีก จากพวกเหล่านี้ชาวไทยก็ได้รับประเพณีทางด้านกฎหมายพิพากษาคดีต่าง ๆ ซึ่งแต่เดิมคงมาจากประเทศอินเดีย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์และอิทธิพลทางด้านศิลปะ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ก็ตกอยู่ภายใต้ความครอบครองของอาณาจักรสุโขทัย ยกเว้นดินแดนทางทิศตะวันออกซึ่งยังคงเป็นของอาณาจักรขอมอยู่ แต่ดินแดนทางทิศตะวันออกนี้ไม่ซ้ากตกเป็นของชาติไทยอีกสาขาหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าชนชาติลาว

ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อำนาจของขอมได้แผ่ขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงจนกระทั่งถึงแถบเมืองเวียงจันทน์ ทั้งนี้เพราะได้ค้นพบจารึกเกี่ยวกับโรงพยาบาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หลักหนึ่งที่รายฟอง (Sai Fong) นายมาสเปโร (H. Maspero) ได้เขียนไว้ว่า “เรา

ทราบว่าเป็นเมืองเวียงจันทน์ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของชนชาติไทยในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เพราะเหตุว่าพ่อขุนรามคำแหงคงจะชิงเอามาจากขอมได้ นำเสียค่ายที่ทั้งจดหมายเหตุฉนวนและจีนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ไม่กล่าวถึงเรื่องนี้เลย จึงไม่อาจทำให้เราทราบเรื่องราวอย่างละเอียดได้ สิ่งที่แน่นอนก็คือว่าแม้จะสูญเสียเมืองเวียงจันทน์ไปแล้ว แต่ชาวขอมก็ยังคงปกครองดินแดนทางทิศใต้ของลุ่มแม่น้ำโขงอยู่อีกเป็นเวลานานจนกระทั่งถึงราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ต่อมาจึงมีการตั้งอาณาจักรลาวที่ค่อนข้างมีอำนาจขึ้นด้วยการรวบรวมดินแดนต่าง ๆ ของเมืองชวาหรือเมืองหลวงพระบางเข้ากับเมืองเวียงจันทน์ ทำให้มีการขับไล่ชาวขอมลงไปทางทิศใต้ และทำให้ประชาชนขอมในดินแดนแถบนั้นต้องลดน้อยลง”

การตั้งอาณาจักรลาวขึ้นนี้คงเป็นเพราะอาณาจักรสุโขทัยหย่อนอำนาจลงไป และก็คงไม่ใช่เป็นการบังเอิญที่ว่าการตั้งอาณาจักรลาวโดยมีเมืองเวียงจันทน์เป็นราชธานีของพระเจ้าฟ้างุ้มนั้นได้เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๙๖ สี่ปีภายหลังจากที่อาณาจักรสุโขทัยได้ยอมอ่อนน้อมต่ออาณาจักรอยุธยาแล้ว (ได้กล่าวมาแล้วว่าอาณาจักรสุโขทัยเพิ่งมายอมอ่อนน้อมต่ออาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. ๑๙๒๑ เหตุฉะนั้นอาณาจักรลาวอาจแยกเอาเมืองเวียงจันทน์ออกไปก่อนหน้านั้นหรือหลัง พ.ศ. ๑๙๙๖ ก็ได้ ศาสตราจารย์เซคส์เองก็ได้เขียนไว้ในเชิงอรรถว่านายมาสเปโรได้เขียนไว้ว่าจดหมายเหตุของเมืองเวียงจันทน์และเมืองหลวงพระบางได้กล่าวว่าพระเจ้าฟ้างุ้มได้เข้ายึดเอาเมืองเวียงจันทน์ได้ในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๐๐ - ๑๙๕๐ ผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าฟ้างุ้มคือพระเจ้าสามแสนไทยก็ทรงได้รับตำแหน่งจากประเทศจีนว่า ซวนไหวชิ(Süan-wei-shih) ในพ.ศ. ๑๙๔๗ เหตุฉะนั้นการยึดเมืองเวียงจันทน์อาจเพิ่งเกิดขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ก็ได้)

นายพีโนตันกปราชญ์ฝรั่งเศสได้เขียนไว้ว่า “ประเพณีพื้นเมืองของลาวไม่ทราบอะไรเลย เกี่ยวกับระยะเวลาตั้งแต่สมัยขุนโลผู้เป็นโอรสของขุนบรม ลงมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ คงมีแต่เพียงรายนามของหัวหน้าชนชาติไทย ซึ่งแต่เดิมมีคำว่าขุนนำหน้า และต่อจากนั้นก็เป็นที่แล้ว จึงถึงพระยา รวมทั้งหม่อมมีขุน ๑๕ องค์ ท้าว ๖ องค์ องค์สุดท้ายก็คือ ท้าวควัง ผู้มีโอรสทรงนามว่าพระยาลังซึ่งนับเป็นองค์แรกของพระยา พระยาลังองค์นี้อาจจัดได้ว่าเป็นกษัตริย์องค์เริ่มแรกของประวัติศาสตร์ลาว”

ปรากฏว่าพระยาลังทรงปกครองไม่ดี จึงต้องถูกขับไล่ขึ้นไปอยู่บนภูเขาหรือถูกจับใส่กรงไว้ที่ปากน้ำ และพระยาคำผดุงราชโอรสก็ได้ขึ้นครองราชย์แทน เมื่อพระยาคำผดุงทรงมีราชโอรสก็ได้ทรงส่งสาส์นไปทูลถามพระยาลังว่าจะทรงตั้งชื่อราชโอรสว่าอย่างไรดี พระยาลัง

กำลังพิโรธจึงตรัสตอบว่า “ผีฟ้าผ่า” เมื่อได้รับคำตอบเช่นนี้พระยาอำมรจึงพระราชทานนามแก่
โอรสของพระองค์ว่าผีฟ้า เจ้าผีฟ้าทรงลุ่มหลงแต่อิสตรีและเข้าไปเกี่ยวข้องกับบรรดาสนม
กามัลของพระราชบิดาค้วย จึงถูกขับไล่ออกไปและไม่ได้ขึ้นครองราชสมบัติ ก่อนที่จะถูกขับ
ไล่ออกไปพระองค์ทรงมีโอรสองค์หนึ่งคือเจ้าฟ้าจุมประสูติใน พ.ศ. ๑๘๕๙

เจ้าผีฟ้าได้เสด็จไปประทับอยู่ในราชสำนักขอม ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นรัชสมัยของพระเจ้า
ชัยวรมหาภิรมศวรผู้ทรงขึ้นครองราชย์ ณ เมืองพระนครหลวงใน พ.ศ. ๑๘๗๐ เจ้าฟ้าจุมจึงได้
เติบโตขึ้นในราชสำนักขอมและถูกอบรมโดยพระภิกษุผู้ชาญฉลาด ณ เมืองพระนครหลวง
จดหมายเหตุลาวเรียกท่านผู้นี้ว่ามหาปัสมันเจ้าหรือพระมหาสมณะ เมื่อเจ้าฟ้าจุมทรงมี
พระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พระราชาขอมก็ประทานราชธิดาคือนางแก้วหรือยอดแก้วหรือแก้ว
เลิศฟ้าให้เสกสมรสด้วย และในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๘๐-๑๘๙๐ ก็ประทานกองทัพให้ไปยึดคืน
เอกราชอาณาจักรของพระบิดาคือเจ้าผีฟ้ากลับคืนมา

ตำนานของลาวคือเรื่องนิทานขุนบรมได้เล่าเรื่องราวตอนนี้อย่างละเอียด แต่ก็
จำต้องหาหลักฐานอื่นมาสนับสนุนอีกด้วย นิทานขุนบรมได้กล่าวถึงการยกทัพที่มีชัยชนะครั้ง
นี้ขึ้นไปตามลำน้ำโขงโดยผ่านเมืองจำปาศักดิ์ แคว้นคำมวน แคว้นตรานนิญ แคว้นหัวพันซึ่ง
เป็นชายแดนติดกับอาณาจักรไทเวียดเพราะเป็นการแบ่งแยกระหว่างแม่น้ำแดงกับแม่น้ำโขง
และแคว้นสิบสองปันนา ต่อจากนั้นก็ได้ลงมายังเมืองเชียงทอง-เชียงทองคือหลวงพระบาง ซึ่ง
เจ้าฟ้าจุมก็ได้ตั้งตนเองเป็นพระราชา นิทานขุนบรมยังเล่าเรื่องต่อไปอีกว่าเจ้าฟ้าจุมได้เสด็จยก
ทัพขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขง และได้ทรงมีชัยชนะต่ออาณาจักรลานนาซึ่งในขณะนั้นมีพระเจ้า
สามพญาครองราชย์อยู่ พระเจ้าสามพญาได้พยายามต่อสู้ที่เมืองเชียงแสน แต่ลงท้ายก็ต้อง
ถอยไปอยู่ที่เมืองเชียงรายและทำสัญญาพันธมิตรกับเจ้าฟ้าจุม หลังจากนั้นเจ้าฟ้าจุมก็ได้ทรง
ปราบปรามชนชาติข่าและทรงเข้ายึดเมืองเวียงจันทน์ได้โดยใช้กลยุทธ์ยิงกระสุนที่ทำด้วยทอง
และเงินทั้งไว้ แล้วก็ทำที่เป็นถอยแล้วจึงเข้าโจมตีอีกในขณะที่ชาวเมืองเปิดประตูออกมาเก็บ
กระสุนทองและเงิน ภายหลังที่ทรงยึดเมืองเวียงจันทน์ได้แล้ว เจ้าฟ้าจุมก็ทรงยกกองทัพ
ขึ้นมาบนที่ราบสูงโคราชจนกระทั่งถึงเมืองร้อยเอ็ด พระองค์ได้ทรงจัดการปกครองดินแดน
แถบนี้ แล้วจึงเสด็จกลับผ่านเมืองเวียงจันทน์ไปยังเมืองเชียงทอง-เชียงทองเพื่อทรงกระทำ
พิธีราชาภิเษก จากเรื่องนิทานขุนบรมที่ได้กล่าวมาอย่างคร่าว ๆ ปรากฏว่าพระเจ้าฟ้าจุมทรง
สามารถรบชนะและผูกพันไมตรีกับพระราชาของประเทศใกล้เคียงได้อย่างสะดวกก็เพราะเป็น
เชื้อชาติไทยด้วยกันนั่นเอง ดังที่คณะทูตจากแคว้นตรานนิญได้กล่าวว่า “เราก็คือเชื้อสายลงมา

จากขุนบรมเช่นเดียวกับท่าน” หัวหน้าไทยลี้ภัยที่แคว้นสิบสองปันนาก็กล่าวว่า “เราเป็นพี่น้องกัน ทางค่านขุนบรม และเราไม่ควรจะต้องมารบพุ่งกันเอง” พระราชาแห่งพระนครศรีอยุธยาเอง เพื่อจะหยุดยั้งการยกทัพของพระเจ้าฟ้ารุ่งมบนที่ราบสูงโคราชก็ได้ทรงกล่าวว่า “เราเป็นพี่น้องกันตั้งแต่ครั้งขุนบรม” ได้ทรงยกที่ดินประทานพระเจ้าฟ้ารุ่งและราชธิดาคองค์หนึ่งให้เป็นมเหสีทั้งหมดนั้นก็เป็นตัวอย่างของหัวหน้าชนชาติไทยที่ถือว่าตนเป็นเชื้อชาติเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

ตำนานอีกฉบับหนึ่งคือพระราชพงศาวดารลาวได้กล่าวถึงการยกทัพของพระเจ้าฟ้ารุ่งมบนลงกว่าที่กล่าวไว้ในนิทานขุนบรม คือกล่าวแต่เพียงว่าเสด็จจากแคว้นตรานนิญตรงไปยังเมืองเชียงทองเชียงทองเท่านั้น และหลังจากกระทำพิธีราชาภิเษกแล้ว จึงได้ทรงติดต่อกับอาณาจักรไคเวียตเพื่อกำหนดเขตชายแดนของแต่ละฝ่ายและได้ทรงยกกองทัพขึ้นไปยังที่ราบสูงโคราช

อย่างไรก็ดีปี พ.ศ. ๑๘๙๖ ซึ่งจดหมายเหตุต่าง ๆ กล่าวว่าในปีราชาภิเษกของพระเจ้าฟ้ารุ่งมบนและการเริ่มตั้งอาณาจักรลานช้างก็อาจเป็นศักราชที่ถูกต้อง ศาสตราจารย์เซเคส์กล่าวว่าตามความรู้ของท่าน จารึกที่กล่าวถึงพระเจ้าฟ้ารุ่งมบนอยู่ในจารึกสมัยสุโขทัยเพียงหลักเดียวซึ่งสลักขึ้นหลัง พ.ศ. ๑๙๐๒ คือจารึกเขาสุมนกฏ หลักที่ ๘ ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลีไทย จารึกสุโขทัยหลักนั้นกล่าวถึงว่ามีเพื่อนบ้านของอาณาจักรสุโขทัยอยู่ทางทิศตะวันออก บนฝั่งแม่น้ำโขง คือพระยาท้าวฟ้าอ้อม

การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าฟ้ารุ่งมบน มีความสำคัญไม่เฉพาะแต่เป็นการตั้งต้นอาณาจักรที่จะมีความสำคัญทางด้านการเมืองขึ้นบนภาคกลางของแหลมอินโดจีนเท่านั้น แต่ยังเป็นการนำวัฒนธรรมขอมและพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ที่ใช้ภาษาบาลีจากอาณาจักรขอมขึ้นไปประดิษฐานบนดินแดนทางภาคเหนือของลุ่มแม่น้ำโขง หลังจากขึ้นครองราชสมบัติเพียงเล็กน้อยพระเจ้าฟ้ารุ่งมบนก็ได้เชื้อเชิญคณะทูตขึ้นมาจากอาณาจักรขอมโดยมีอาจารย์ของพระองค์คือพระมหาปัสมันเป็นหัวหน้า คณะทูตนี้ประกอบด้วยพระภิกษุสงฆ์และช่าง นอกไปจากกัมภีร์ในพุทธศาสนาจำนวนหนึ่งแล้ว ก็ยังมีพระพุทธรูปพระบางซึ่งต่อมาจะได้ให้นามแก่ราชธานีของอาณาจักรลานช้างว่าเมืองหลวงพระบางรวมอยู่ด้วย คณะทูตคณะนี้ได้ประสบผลสำเร็จอย่างงดงามเพราะเหตุว่าได้มาทำงานบนพื้นที่ซึ่งพุทธศาสนาในอาณาจักรขอมได้เคยมามีอิทธิพลอยู่แล้วอย่างน้อยที่สุดก็ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

ได้กล่าวมาแล้วว่าในขณะที่พระเจ้าฟ้ารุ่งมบนได้ทรงยกกองทัพเข้ารุกรานอาณาจักรลานช้างนั้น พระองค์ได้เสด็จเข้าไปจนกระทั่งถึงเมืองเวียงราย พระราชาแห่งอาณาจักรลานช้างคือ

พระเจ้าสามพญาได้ทรงถอยไปประทับอยู่ที่นั่น พระราชาของคันทันนำไปเทียบกับพงศาวดาร
ลานนาแล้วก็คือพระเจ้าผายุ โอรสของปนัดดาของพ่อขุนมั่งรายนั่นเอง

พ่อขุนมั่งรายสวรรคตราว พ.ศ. ๑๘๕๘ (หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวว่าสวรรคต
ใน พ.ศ. ๑๘๕๔ แต่ตำนานเมืองเชียงใหม่ว่า พ.ศ. ๑๘๖๐) หลังจากที่ได้ทรงครองราชย์อยู่
ประมาณ ๕๐ ปี และหลังจากนั้นก็มีการแย่งราชสมบัติกันระหว่างโอรสของพระองค์ ตำนาน
กล่าวว่าพระองค์ทรงมีโอรส ๓ องค์ และได้ทรงประหารโอรสองค์ใหญ่เสีย ได้ทรงเนรเทศ
โอรสองค์น้อยไปอยู่กับพวกไทยทางต้นแม่น้ำสลวินโดยได้ทรงสร้างแคว้นแห่งเมืองนาย(โมเน)
ขึ้น คงเหลือแต่โอรสองค์ที่ ๒ คือขุนครามหรือขุนคามหรือชัยสงคราม โอรสองค์นี้ได้ทรงมี
ส่วนรพพุ่งกับพระเจ้ายี่บาทษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรหริภุญชัย ขุนครามได้ขึ้นครอง
ราชสมบัติต่อจากพ่อขุนมั่งราย แต่หลังจากครองราชสมบัติอยู่ได้เพียง ๒-๓ เดือน พระองค์
ก็โปรดให้โอรสของพระองค์คือเจ้าแสนภูขึ้นครองเมืองเชียงใหม่แทน ทรงตั้งให้โอรสอีก ๒
องค์ไปครองเมืองฝางและเมืองเชียงของตามลำดับ พระองค์เองเสด็จไปประทับที่เมืองเชียง
ราย

แต่เมื่อข่าวพ่อขุนมั่งรายสวรรคตแพร่ไปถึง โอรสองค์เล็กของพ่อขุนมั่งรายผู้ครอง
เมืองนายก็อ้างว่าทรงมีสิทธิในราชสมบัติด้วย เจ้าแสนภูและอนุชาก็เจ้าน้ำท่วมผู้ครองเมือง
เชียงของจึงต้องเสด็จหนีไปอยู่กับพระราชบิดาที่เมืองเชียงราย ในขณะที่พระปิตุลาคือเจ้าเมือง
นายทรงเข้ายึดเมืองหริภุญชัยหรือลำพูนอยู่

ต่อจากนั้นมาเรื่องราวก็สับสน ปรากฏว่าเจ้าน้ำท่วมทรงสามารถขับไล่เจ้าเมืองนาย
ออกไปและเข้ายึดเมืองหริภุญชัยกลับคืนมาได้ แต่พระราชบิดาของพระองค์คือขุนครามก็กลับ
ส่งพระองค์ไปอยู่ยังเมืองเชียงตุง และทรงสถาปนาเจ้าแสนภูขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่อีกใน
พ.ศ. ๑๘๖๕ หรือ ๑๘๖๗

พระเจ้าแสนภูได้ทรงตั้งให้ราชโอรสของพระองค์คือเจ้าคำฟูขึ้นครองเมืองเชียงใหม่
และพระองค์ได้เสด็จไปปฏิบัติพระราชบิดาคือพระเจ้าชัยสงครามที่เมืองเชียงรายจนกระทั่งพระ
เจ้าชัยสงครามสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๖๘ หรือ ๑๘๗๐

ต่อจากนั้นพระเจ้าแสนภูจึงได้ทรงครอบครองอาณาจักรลานนาทั้งหมด ใน พ.ศ.
๑๘๖๘ หรือ ๑๘๗๑ พระองค์ได้ทรงสร้างเมืองเชียงแสนตามพระนามของพระองค์ขึ้นบนสถานที่
ซึ่งเคยเป็นเมืองเก่ามาแต่ก่อน พระเจ้าแสนภูสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๗๗ และเจ้าคำฟูราช-

โอรสของพระองค์ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แทน พระองค์เสวยราชสมบัติอยู่เพียง ๒-๓ ปีและสวรรคตที่เมืองเชียงรายได้ พ.ศ. ๑๘๗๗ หรือ ๑๘๘๘

หลังจากที่ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกที่เมืองเชียงรายได้และประทับอยู่เป็นเวลา ๓ ปีแล้ว ราชโอรสของพระเจ้าคำฟูคือพระเจ้าผายุกก็ได้เสด็จกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่ พระองค์ได้ทรงขยายเมืองและก่อบ้อมปราการล้อมรอบ ได้ทรงสร้างวัดขึ้นกลางเมืองเพื่อบรรจุพระอัฐิของพระราชบิดา วัดนี้ต่อมาได้มีนามว่าวัดพระสิงห์เนื่องจากได้เป็นที่ประดิษฐานของพระสิงห์หรือพระพุทธรูปสิงห์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปลังกา ปีสวรรคตของพระเจ้าผายุนั้นอาจอยู่ใน พ.ศ. ๑๘๘๘ หรือ ๑๘๙๐

บทที่ ๙

บทสรุป

การสำรวจประวัติศาสตร์เป็นเวลา ๑๔๐๐ ปีในหนังสือเล่มนี้คงจะช่วยให้เห็นถึงลำดับของเหตุการณ์ที่สำคัญและความสัมพันธ์ระหว่างเหตุการณ์เหล่านั้นได้ ศาสตราจารย์เซเคส์กล่าวว่าจากบทต่าง ๆ ที่ท่านได้เขียนมา ผู้อ่านคงจะเห็นได้ว่าคาบเกี่ยวกับหลายสมัย แต่ละสมัยก็มีระยะเวลาที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดีย และยังมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดยิ่งขึ้นไปอีกกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศจีน

ประวัติของอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียตั้งแต่เริ่มแรกในภาคเอเชียอาคเนย์เริ่มขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๗ ที่เก่าที่สุดและรู้จักกันดีที่สุดเนื่องจากจดหมายเหตุจีนก็คืออาณาจักรฟูนันและลินยี (จัมปา) อาณาจักรฟูนันซึ่งเป็นผู้นำของอาณาจักรขอมในลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ ได้มีอำนาจครอบครองแหลมมลายูในพุทธศตวรรษที่ ๗ และดูเหมือนจะได้เป็นอาณาจักรหรือที่รวบรวมของแคว้นหลายแคว้นซึ่งได้รับอารยธรรมอินเดีย และพระราชาก็ทรงมีพระนามว่า “เจ้าแห่งภูเขา” อาณาจักรลินยีหรืออาณาจักรจัมปาสมัยโบราณมีต้นกำเนิดอยู่ในดินแดนแถบเมืองเว้และพยายามขยายดินแดนขึ้นไปทางเหนือ ซึ่งจะไปประสบกับการรุกรานของชนชาติฉวนลงมาจากทิศใต้และประสบกับการต่อต้านของอาณาจักรจีน สิ่งนี้เป็นการนำของเรื่องราวที่ทำให้ชาวจามซึ่งได้รับอารยธรรมอินเดียต้องต่อสู้กับชาวฉวนซึ่งได้รับอารยธรรมจีนอยู่เป็นเวลานานหลายร้อยปี

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ ชัยชนะของพระเจ้าสมุทระคุปต์ในแถบลุ่มแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดียและประเทศอินเดียภาคใต้ก็ทำให้มีการอพยพของชนชาติอินเดียไปทางทิศตะวันออก ซึ่งมีได้ทำให้มีแต่เพียงชาวอินเดีย-ชี่เดียนเข้ามามีอำนาจขึ้นในอาณาจักรฟูนันเท่านั้น แต่ยังมีให้อารยธรรมอินเดียแพร่หลายไปยังต่างประเทศมากขึ้น ในการนี้ภาคใต้ของประเทศอินเดียโดยเฉพาะดินแดนของราชวงศ์ปัลลวะแห่งเมืองกานจิหรือกาญจีเวรมักดูเหมือนจะได้มีอิทธิพลมากที่สุด บรรดาจารึกซึ่งเกือบจะไม่เคยมีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๙ ก็เกิดมีขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในแคว้นเล็ก ๆ ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียทั้งบนเกาะบอร์เนียวและเกาะชวา หลักฐานทางจารึกดังกล่าวสามารถทำให้เราตรวจสอบเหตุการณ์เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันและลินยีที่มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ ได้

ระยะเวลาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แสดงโดยการมีอำนาจสูงสุดของอาณาจักรฟุหนั้น เป็น การสำคัญที่ว่าระยะดังกล่าวตรงกับระยะเวลาที่ยิ่งเหิงในประวัติศาสตร์ของจีนคือ สมัยสามก๊ก และสมัยหกราชวงศ์

ราวระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐—๑๑๕๐ อาณาจักรฟุหนั้นในลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ก็สลายลง อาณาจักรของพวกขอมหรือกัมพูชา ได้เกิดขึ้นแทนที่ ในขณะที่เดียวกันอาณาจักรใหม่ ๒ อาณาจักรก็เกิดขึ้นทางทิศตะวันตกของแหลมอินโดจีน ก็คือพวกมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นบ่อเกิดของอาณาจักรทวารวดีและพวกปยูในลุ่มแม่น้ำอิรวดี ความอ่อนแอของราชวงศ์ จีนและเฉิน (Ch'en) ของจีนทำให้อำนาจของพระราชจามบนฝั่งทะเลทั้งทางทิศเหนือและใต้ ช่องเขาเมฆมีมากยิ่งขึ้น เกาะชวาก็เริ่มเข้ามาอยู่ในสมัยประวัติศาสตร์พร้อมกับแคว้นที่ชื่อโฮลิง ในจดหมายเหตุจีน

การเกิดและขยายตัวอย่างรวดเร็วของอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราที่เมืองปา- เล็มบังในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นผลทางอ้อมจากการแตกแยกของอาณาจักรฟุหนั้น นับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นศักราชใหม่อย่างแท้จริง ในประเทศกัมพูชาระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐—๑๓๕๐ ก็เกิดมีการยุ่งเหยิงขึ้น และประเทศก็ถูกแบ่งออกเป็นภาคเหนือและภาคใต้ ในประเทศจัมปา ศูนย์กลางการปกครองได้ย้ายไปอยู่ยังภาคใต้ของประเทศ ในเกาะชวาภาคกลางระหว่าง พ.ศ. ๑๓๐๐—๑๓๕๐ ก็มีราชวงศ์ที่นับถือพุทธศาสนาได้สืบทอดกษัตริย์ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายอย่างทันที ราชวงศ์ใหม่นี้ได้ฟื้นฟูตำแหน่ง “เจ้าแห่งภูเขา (ไศเลนทร์)” ขึ้นอีก ครั้งหนึ่ง และได้สร้างพุทธสถานขนาดใหญ่ขึ้นเป็นจำนวนมาก และดูเหมือนจะได้อำนาจใน ทะเลใต้ขึ้นไปจนกระทั่งถึงอาณาจักรกัมพูชา ในขณะที่เดียวกันการปล้นสะดมทางเรือซึ่งมาจาก หมู่เกาะซุนคาเก้ได้ทำลายฝั่งทะเลของแหลมอินโดจีนตั้งแต่เหนือจดใต้ ระยะแห่งความยุ่งยาก นี้เกิดขึ้นหลังจากราชวงศ์ถังขึ้นครอบครองประเทศจีนและตรงกับจุดสุดยอดของราชวงศ์ที่ นับถือพุทธศาสนาในเกาะชวา ในระยะนี้ก็มีการขยายตัวของพุทธศาสนาลัทธิมหายานในภาค เอเชียอาคเนย์ภายใต้อิทธิพลของราชวงศ์ปาละในประเทศอินเดียและมหาวิทยาลัยนาลันทาใน แคว้นเบงกอล

ในระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐—๑๔๕๐ อำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์ที่นับถือพุทธศาสนา ในเกาะชวาเริ่มอ่อนลง การที่อำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์อ่อนลงนี้ทำให้เป็นการสะดวกใน การฟื้นฟูอาณาจักรขอมใน พ.ศ. ๑๓๕๕ คือหลุดเป็นอิสระจากการครอบครองของชวา และมี

การตั้งราชวงศ์ชอมสมัยเมืองพระนครขึ้น ราชวงศ์นี้จะกลายเป็นอำนาจอันยิ่งใหญ่แห่งหนึ่งในภาคเอเชียอาคเนย์อยู่เป็นเวลาร่วม ๔๐๐ ปี ความเสื่อมลงของราชวงศ์ที่นับถือพุทธศาสนาในเกาะชวาก็ตามติดมาด้วยการฟื้นฟูศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายทางภาคกลางของเกาะ เป็นการฟื้นฟูที่มีต้นกำเนิดมาจากภาคตะวันออกของเกาะชวา ซึ่งเจ้าชายในราชวงศ์ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายมาแต่ก่อนได้หลบหนีไปอยู่ที่นั่น อย่างไรก็ตามราชวงศ์ไศเลนทร์ก็ไม่ได้สูญหายไปทีเดียว แต่ไปตั้งศูนย์กลางแห่งอำนาจขึ้นใหม่ในเกาะสุมาตราที่อาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งราชวงศ์ไศเลนทร์ได้ปกครองเป็นประเทศราชมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และอำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์ก็จะคงอยู่ต่อมาบนเกาะสุมาตราอีกหลายร้อยปี ตัวชูโรงในอนาคตของประวัติศาสตร์พม่าคืออาณาจักรมอญแห่งเมืองพะโคหรือหงสาวดีกับอาณาจักรพม่าแห่งเมืองพุกามต่างก็ได้ตั้งราชธานีของตนขึ้นในระยะตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๓๗๕

ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อารยธรรมชอมสมัยเมืองพระนครได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ศูนย์กลางของอาณาจักรจามก็ได้ตั้งลงในแคว้นกวางนามโดยราชวงศ์อินทรปุระ และอำนาจทางเรือของอาณาจักรศรีวิชัยก็มีมากยิ่งขึ้นเนื่องจากได้ครอบครองทั้งช่องแคบมะละกาและซุนคา เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับการอ่อนลงของอำนาจในประเทศจีนคือตรงกับปลายสมัยราชวงศ์ถังและสมัยห้าราชวงศ์ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ประเทศจีนก็มีราชวงศ์ซ่งขึ้นครองราชย์ และเริ่มกลับเข้ามาเกี่ยวข้องกับดินแดนในภาคพื้นทะเลได้อีก รวมทั้งได้มีส่วนตัดสินปัญหาในการพิพาทระหว่างราชวงศ์ไศเลนทร์บนเกาะสุมาตรากับพระราชอาณาจักรมะตะรามทางทิศตะวันออกของเกาะชวาคด้วย

ระยะระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๒๕ เป็นระยะที่มีเหตุการณ์สำคัญและบุคคลสำคัญขึ้นในภาคเอเชียอาคเนย์ ในอาณาจักรกัมพูชาพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ผู้ทรงตั้งราชวงศ์ใหม่ใน พ.ศ. ๑๕๔๕ ก็ได้ขยายอำนาจของพระองค์เข้ามายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาโดยทำให้พวกมอญต้องถอยลงอำนาจลงในที่ซึ่งคนได้เคยอาศัยอยู่มาแต่ก่อน รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เกือบตรงกับรัชกาลของพระเจ้าไอร์ลังคะซึ่งได้ทรงฟื้นฟูเกาะชวาให้หลุดพ้นจากการรุกรานของอาณาจักรศรีวิชัย ได้ขยายดินแดนของพระองค์ออกไปและทรงฉวยโอกาสจากการที่อาณาจักรศรีวิชัยอ่อนอำนาจลงเนื่องจากการรุกรานของอาณาจักรโจฬะราว พ.ศ. ๑๕๖๘ เพื่อให้อาณาจักรศรีวิชัยมีอำนาจจำกัดอยู่เฉพาะบนเกาะสุมาตราและต้องยอมรับเป็นพันธมิตรกับอาณาจักรชวา เมื่อพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และพระเจ้าไอร์ลังคะสิ้นพระชนม์ในราวปลาย

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ พระเจ้าอโนรธา กษัตริย์พม่าแห่งเมืองพุกามก็ทรงรุกรานเข้าไปในลุ่มแม่น้ำอิรวดีและนำอารยธรรมมอญกลับขึ้นมายังเมืองพุกาม พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทจึงได้ประดิษฐานลงอย่างมั่นคงในอาณาจักรพม่า

อำนาจของราชวงศ์ชองในประเทศจีนได้อ่อนลงในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และทำให้ความมั่งคั่งใหญ่โตใหญ่โตของกษัตริย์ขอม จาม และพม่ามีมากยิ่งขึ้น ในอาณาจักรกัมพูชา ราชวงศ์ใหม่ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๖๒๓ โดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัดได้ทำให้อาณาจักรขอมมาถึงจุดสุดยอดทางอำนาจเป็นครั้งแรก แต่ความยุ่งยากที่เกิดขึ้นภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ก็ทำให้อาณาจักรกัมพูชาเกือบเข้าสู่ความพินาศและทำให้กองทัพจามสามารถเข้ายึดเมืองพระนครได้ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ในประเทศพม่าผู้ที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าอโนรธา ก็ขยายดินแดนของตนออกไปและสร้างศาสนสถานไว้เป็นจำนวนมากมายในราชธานี ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย อาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะสุมาตราก็ยังคงเป็นมหาอำนาจทางทะเลต่อไป ในขณะที่อาณาจักรกทริบนเกาะชวาซึ่งสืบต่อลงมาจากอาณาจักรของพระเจ้าไอร์ลังคะยังคงดำเนินนโยบายที่ค่อนข้างสงบต่อไป

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาณาจักรกัมพูชาได้ฟื้นตัวขึ้นอย่างน่าอัศจรรย์และได้เจริญถึงจุดสุดยอดเป็นขั้นที่ ๒ ภายใต้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนาและได้ทรงสร้างพุทธสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก อาณาจักรกัมพูชาได้เข้าครอบครองอาณาจักรจัมปาไว้เป็นเวลาร่วม ๒๐ ปี และหลังจากที่ได้ขยายอำนาจอย่างใหญ่โตเช่นนี้แล้ว ก็เริ่มเสื่อมลงในประเทศพม่า อิทธิพลทางวัฒนธรรมเริ่มมาจากเกาะลังกา คือพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งได้รับการฟื้นฟูขึ้นในเกาะลังกาโดยพระเจ้าปراجรมพาหุมหาราชในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ได้เข้ามายังประเทศพม่าซึ่งเป็นศูนย์กลางที่จะเผยแผ่พุทธศาสนาลัทธินี้ไปทั่วทั้งแหลมอินโดจีน ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย แคว้นมลายู (ซัมบิ) เริ่มที่จะรับอำนาจต่อมาจากอาณาจักรศรีวิชัย (ซึ่งคงมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองปาเล็มบัง) อาณาจักรศรีวิชัยในขณะนี้เริ่มแสดงให้เห็นแล้วว่าอ่อนอำนาจลงและกำลังจะแตกแยกออก บนเกาะชวาอาณาจักรสิงหาสำหรับได้เข้าแทนที่อาณาจักรกทริใน พ.ศ. ๑๗๖๕ และแสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นถดถอยของวัฒนธรรมอินเดียต่อหน้าอิทธิพลพื้นเมืองของอินโดนีเซียที่กำลังเริ่มรุนแรงขึ้น

ชัยชนะของชาวมงโกลในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และความพยายามของพระเจ้ากุบไลข่านผู้สืบต่อจากกษัตริย์จีนสมัยราชวงศ์ชองที่จะสร้างอำนาจเหนือบรรดาประเทศในแถบ

ทะเลใต้ได้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๐๓ รวมทั้งได้มีผลกระทบกระเทือนถึงหลายประเทศ ศาสตราจารย์เซเคส์ได้เขียนไว้ว่า “แม้ความเสื่อมของอารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์ทั้งหมดในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อารยธรรมยิ่งขึ้นด้วยความมกคตันของชาวมองโกล แต่ก็ไม่ได้เกิดขึ้นโดยตรงจากชาวมองโกล เพราะเหตุว่าอาการเช่นนั้นได้มีมาแล้วในศตวรรษก่อน เหตุอันแท้จริงของความเสื่อมของอารยธรรมอินเดียก็คือชาวพื้นเมือง ได้มายอมรับนับถืออารยธรรมอินเดียมากขึ้น และก็ได้นำประเพณีดั้งเดิมของตนมาผสมอยู่ในอารยธรรมอินเดียมากขึ้น ๆ นอกจากนี้ก็คือการค่อย ๆ สูญหายไปของชนชั้นสูงอันละเอียดอ่อนซึ่งเป็นผู้รักษาวัฒนธรรมภาษาสันสกฤตไว้ ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาลัทธิมหายานในรูปแบบพิเศษคือการเคารพบุชากษัตริย์และบุคคลชั้นสูงเป็นศาสนาที่ยากจะเข้าไปถึงประชาชนสามัญ สิ่งนี้เป็นการอธิบายได้เป็นอย่างดีถึงการที่ประชาชนสามัญหันไปนับถือพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ได้ โดยง่ายอย่างรวดเร็ว การแตกแยกที่เกิดขึ้นโดยชัยชนะของชาวมองโกลเป็นแต่เพียงความสำเร็จในการทำลายกลุ่มการเมืองเก่า ๆ และกลุ่มวัฒนธรรมเก่า ๆ เช่นอาณาจักรขอม อาณาจักรจัมปา และอาณาจักรพม่าเท่านั้น สิ่งที่แตกแยกเหล่านั้นในที่สุดก็ได้รวมกันเข้าอีกเป็นส่วนผสมที่เราจะเห็นต่อไป คืออาณาจักรพม่าที่เมืองอังวะและต่อมาคือที่เมืองหงสาวดี อาณาจักรไทยแห่งอยุธยา ลานนา และลานช้าง”

การยกทัพของนายพลชาวมองโกลเข้ารุกรานอาณาจักรจัมปา พม่า และชวา และนโยบายของราชสำนักกรุงปักกิ่งที่จะแบ่งแยกอาณาจักรเก่า ๆ ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียออกเป็นแคว้นเล็กแคว้นน้อย ได้ทำให้ชนชาติไทยเริ่มมีอำนาจขึ้นทางภาคกลางของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในระหว่าง พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๐๐ ชนชาติไทยเหล่านี้แต่เดิมคงตกอยู่ภายใต้อำนาจขอม การกระทำดังกล่าวได้ก่อให้เกิดอาณาจักรไทยแห่งสุโขทัยขึ้น ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาณาจักรพุกามก็สูญหายไปโดยถูกพวกมองโกลเข้าทำลายใน พ.ศ. ๑๘๓๐ และชนชาติไทยก็ได้แผ่ขยายเข้าไปในประเทศพม่า ในระยะนี้ชนชาติไทยได้แผ่ขยายเข้าไปในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคเหนือโดยมีชัยชนะต่อพวกขอม และในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคใต้รวมทั้งบนลุ่มแม่น้ำโขงโดยมีชัยชนะต่อชนชาติขอม ในขณะที่พวกชนชาติจามก็ละทิ้งดินแดนที่อยู่เหนือช่องเขาเมฆให้แก่ชนชาติฉวน และบนเกาะชวาอาณาจักรมชปาหิตซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๓๕ ก็เริ่มมกคตันอาณาจักรบนเกาะสุมาตรา ทั้งนี้รวมทั้งการขยายตัวของอาณาจักรไทยแห่งสุโขทัยในแหลมมลายูด้วย ทำให้อาณาจักรเก่าแห่งมหาราชของศรีวิชัยต้องสลายตัวลง การรุกรานของ

พวกมุสลิมในประเทศอินเดียเองรวมทั้งการแผ่ขยายของศาสนาอิสลาม ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย เป็นการบ่งบอกถึงการสูญสิ้นของอารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์ ในขณะที่เดียวกัน พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งแพร่จากประเทศพม่าเข้ามายังประเทศไทย ก็ได้แผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็วในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำโขง

ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๕๐-๑๙๐๐ ชนชาติไทยได้ปกครอง แหลมอินโดจีนอย่างมั่นคง ชนชาติไทยได้เข้าครอบครองประเทศพม่าและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ คืออาณาจักรสุโขทัยและลานนา ในขณะที่เดียวกันก็ได้สร้างอาณาจักรลาวแห่งล้านช้างขึ้นบนลุ่มแม่น้ำโขง และอาณาจักรอยุธยาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ในไม่ช้าอาณาจักรอยุธยาก็เข้าครอบครองอาณาจักรสุโขทัยซึ่งเป็นอาณาจักรเพื่อนบ้านทางภาคเหนือ อาณาจักรกัมพูชาซึ่งได้รับการช่วยเหลือจากผู้ที่เคยเป็นประเทศรามาแต่ก่อน แต่เนื่องจากเคยรุ่งเรืองมาเก่าแก่ จึงสามารถด่ายทอดอารยธรรมอินเดียที่ตนรักษาไว้ให้แก่นชนชาติไทยได้ อาณาจักรจัมปาได้ถอยร่นต่อความกดดันของชนชาติญวนทางภาคเหนือซึ่งมีมากขึ้นทุกที ทางตอนใต้อาณาจักรมณฑลพายัพก็มิอำนาจชนิดที่ไม่มีความสามารถโต้แย้งได้ทั้งนี้เพราะเหตุว่าอาณาจักรศรีวิชัยได้สูญอำนาจไปแล้ว อิทธิพลอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์กำลังดำเนินมาสู่จุดจบ

‘ความเสื่อมของราชวงศ์มโกลในประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๐๐-๑๙๕๐ ทำให้การแบ่งแยกแคว้นเล็ก ๆ ออกเป็น ๒ กลุ่มภายใต้อำนาจของสองอาณาจักรคืออยุธยาและมณฑลพายัพเป็นไปโดยสะดวกยิ่งขึ้น การละทิ้งเมืองพระนครหรือพระนครหลวงของกษัตริย์ขอมในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และการละทิ้งเมืองวิชัยคือราชธานีของพวกเขาใน พ.ศ. ๒๐๑๔ แสดงถึงการถอยเป็นครั้งสุดท้ายของอาณาจักรเก่าแก่ที่ได้รับอารยธรรมอินเดีย ๒ อาณาจักรต่อหน้า “การรุกรานลงมาทางใต้” ของชนชาติไทยและชนชาติญวน ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ศาสนาอิสลามก็ได้รับชัยชนะในเกาะชวาในราว พ.ศ. ๒๐๖๐ และวัฒนธรรมอินเดียก็หลบหนีไปอยู่ยังเกาะบาตัส เมืองมะละกาซึ่งเป็นท่ายาททางด่านศูนย์กลางการค้าขายของบรรดาอาณาจักรในเกาะสุมาตราตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ก็ตกอยู่ในกำมือของชาวยุโรปคือชาวโปรตุเกสใน พ.ศ. ๒๐๕๔

อาจเห็นได้ชัดจากข้อสรุปข้างต้นว่าภาคเอเชียอาคเนย์ได้รับผลกระทบกระเทือนมาจากเหตุการณ์ทางการเมืองในประเทศอินเดีย และยิ่งมากขึ้นไปอีกสำหรับเหตุการณ์ทางการเมืองภายในประเทศจีน ภาคเอเชียอาคเนย์ได้รับการกระตุ้นเตือนทางด้านจิตใจและความเชื่อถือมาจากประเทศอินเดียเป็นระยะ ๆ

แม้ว่าภาคเอเชียอาคเนย์จะเป็นเวทีของการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองก็จริง แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ก็ไม่มีผลกระทบอย่างสำคัญต่อประวัติศาสตร์ของโลก และยกเว้นทางด้านศิลปแล้ว ภาคเอเชียอาคเนย์ก็มิได้เสริมส่งมรดกทางด้านปัญญาแห่งมนุษยชาติด้วยผลงานชิ้นเอกแต่อย่างใด

คงจะเป็นด้วยการเป็นผู้รับนี้เองที่ทำให้ไม่มีผู้สนใจภาคเอเชียอาคเนย์มาเป็นเวลานาน ภาคนี้ไม่ได้เข้ามาอยู่ในประวัติศาสตร์เว้นแต่ในกรณีที่ว่าได้รับอารยธรรมจากอินเดีย ถ้าไม่มีประเทศอินเดีย อดีตของภาคเอเชียอาคเนย์ก็คงเกือบจะไม่มีผู้รู้จักกัน เรากงจะไม่รู้จักอดีตของภาคเอเชียอาคเนย์มากยิ่งขึ้นไปกว่าอดีตของหมู่เกาะนิวกินีหรือเกาะออสเตรเลีย

แม้ว่าบรรดาประเทศซึ่งประวัติศาสตร์ได้กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้จะเป็นพื้นที่แก่ประเทศอินเดียในทุกสิ่งทุกอย่างตั้งแต่ตำแหน่งของขุนนางลงไปจนกระทั่งถึงการมีประวัติศาสตร์ แต่ก็เป็นการไม่ยุติธรรมที่จะไม่กล่าวอะไรเสียเลยว่าภาคเอเชียอาคเนย์ได้ให้การแลกเปลี่ยนทางอ้อมอย่างไบบ้าง ในขั้นต้นภาคเอเชียอาคเนย์ได้ให้ชาวอินเดียมีความรู้สึกว่าได้เป็นผู้สร้างอาณาจักรขึ้น แม้ว่าอุปสรรคทางด้านประเพณีและทางด้านเชื้อชาติจะไม่ยอมให้ชาวอินเดียได้กระทำเช่นนั้นก็ตาม อำนาจแห่งการแผ่ขยายของวัฒนธรรมอินเดียรวมทั้งพลังแห่งอารยธรรมของตนซึ่งชาวอินเดียดูเหมือนจะไม่เคยรู้สึก ได้ปรากฏอยู่ในประเทศต่าง ๆ ทั้งหมดที่ชาวอินเดียได้เดินทางไปถึง

ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับภาคเอเชียอาคเนย์จึงเป็นข้อ มูลอย่างสำคัญที่ขยายความรู้ของเราเกี่ยวกับประเทศอินเดียในอดีต การพิจารณาโดยทั่วไปได้แสดงให้เห็นว่าดินแดนในภาคเอเชียอาคเนย์ยังคงรักษาลักษณะเก่าแก่หลายประการไว้ในประเพณี ความเชื่อถือ และภาษาของตน ซึ่งย้อนไปถึงระยะเวลาที่ชาวอินเดียได้เดินทางมาถึงยังดินแดนเหล่านี้ แม้ว่าในประเทศอินเดียปัจจุบันจะได้เลิกใช้แล้ว ภาคเอเชียอาคเนย์ได้ตกอยู่ในกฎเช่นนี้ด้วย และการศึกษาถึงประเทศอินเดียสมัยโบราณ “โดยมองมาจากทิศตะวันออก” ซึ่งเพิ่งจะเริ่มต้นขึ้นก็ดูเหมือนว่าจะให้ผลที่น่าสนใจ

อย่างไรก็ดีศาสตราจารย์เซเคส์ไคร์ย้ำว่าความสำคัญของการศึกษาประเทศที่ได้รับอารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์นั้นจำต้องคำนึงด้วยว่าประเทศเหล่านี้ไม่เคยเป็นเมืองขึ้นทางการเมืองของอินเดีย แต่เป็นเมืองขึ้นทางด้านวัฒนธรรม ความสำคัญดังกล่าวอยู่เหนือสิ่งอื่นทั้งหมดในการพิจารณาถึงความหนักแน่นของอารยธรรมอินเดียเหนืออารยธรรมพื้นเมืองทั้ง

เดิม หนังสือเล่มนี้ ไม่มีจุดมุ่งหมายอื่นนอกไปจากที่จะให้โครงการด้านประวัติศาสตร์และกำหนดอายุเวลาเกี่ยวกับการที่วัฒนธรรมอินเดียได้มาตั้งหลักฐานลงและเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเมื่อมาสัมพันธ์กับสังคมพื้นเมือง เราอาจวัดถึงพลังของการเข้ามาของวัฒนธรรมนี้ได้โดยความสำคัญของสิ่งที่ยังคงเหลืออยู่ในบรรดาประเทศเหล่านี้ แม้ว่าประเทศทั้งหมดนอกจากประเทศไทยจะตกเข้าไปอยู่ในการครอบครองของชาวยุโรปไม่ช้าก็เร็ว และส่วนใหญ่ก็หันมานับถือศาสนาอิสลามก็ตาม

ยกเว้นบนเกาะบาหลีและชนชาติจามบางหมู่ ประเพณีของอินเดียในรูปร่างเดิมคือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ไชยณพินิกาย พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งใช้ภาษาสันสกฤตและพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ต่างก็ได้สูญหายไปหมดสิ้น แต่ก็ยังคงทิ้งร่องรอยเหลืออยู่ในกรุงพนมเปญและกรุงเทพฯ ฯ ยังมีพราหมณ์ซึ่งก็มีเลือดผสมแล้ว พราหมณ์เหล่านี้นับถือพุทธศาสนาแต่เกล้ามวยและสวมสายรุ้ง เป็นผู้ประกอบราชพิธีซึ่งได้รับสืบทอดมาจากประเพณีสมัยอินเดีย แต่ราชพิธีเหล่านี้ก็มีความสำคัญอยู่ในเฉพาะราชสำนักเท่านั้นและไม่เกี่ยวข้องกับประชาชนส่วนใหญ่

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ประชาชนสามัญก็ได้รับผลทางวัฒนธรรมใหม่มาจากประเทศอินเดียในรูปร่างของพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ การเผยแพร่ของศาสนาใหม่นี้ไปยังประชาชนสามัญย่อมไม่มีผู้ใดอาจปฏิเสธได้ ทั้งในประเทศกัมพูชา ไทย ลาว และพม่า ความคิดเกี่ยวกับโลกสันฐาน ไตรภูมิ และกฎแห่งกรรม รวมทั้งสังสารวัฏได้ฝังอยู่อย่างมั่นคงในประชาชนชั้นต่ำสุดเนื่องจากการสั่งสอนของพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา

เป็นการยากที่จะคาดคะเนว่าอะไรจะเกิดขึ้นในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ถ้าศาสนาอิสลามมิได้ทำลายศาสนาพราหมณ์จากประเทศอินเดีย การรักษาระดับปานกลางและความกว้างขวางของศาสนาอิสลามในเกาะชวามักจะกล่าวกันว่าเป็นลักษณะของประชาชนชาวชวา แต่ประชาชนชาวชวาก็ไม่ได้แตกต่างในหลักพื้นฐานดั้งเดิมจากประชาชนอินโดนีเซียอื่นๆ เช่น พวกบาตักบนเกาะสุมาตรา พวกคายักบนเกาะบอร์เนียว และชาวเซาตามทิวเขาต่าง ๆ พวกเหล่านี้ไม่เคยมีความอ่อนนุ่มละมุนละไมเลย ดังนั้นเราจึงอาจตั้งปัญหาตามได้ว่าลักษณะโดยเฉพาะของศาสนาอิสลามในเกาะชวานั้นจะมาจากอิทธิพลของบรรดาศาสนาในประเทศอินเดียที่ได้มีอยู่เหนือลักษณะนิสัยของชาวชวามาเป็นเวลานานกว่า ๑๐๐๐ ปีได้หรือไม่

มรดกทางค่านววรรณคดีจากประเทศอินเดียสมัยโบราณยิ่งเห็นได้ชัดมากกว่ามรดกทางค่านศาสนาเสียอีก ตลอดสมัยอินเดียทั้งหมด มหาकाพย์รามายณะและมหาภารตะ หนังสือหรือวงศ์และปุราณะต่าง ๆ ก็เป็นหนังสือสำคัญแม้ว่าจะไม่ใช่ทั้งหมดที่ทำให้การบันเทิงใจแก่วรรณคดีพื้นเมือง ในดินแดนที่ได้รับอารยธรรมอินเดียทั้งหมดทั้งในประเทศมาเลเซียและเกาะชวา วรรณคดีมหาकाพย์และนิยายต่าง ๆ เหล่านี้รวมทั้งเรื่องราวในชาดกทางพุทธศาสนาก็ยังคงเป็นส่วนสำคัญของบทละครสมัยคลาสสิก ตลอดจนการฟ้อนรำ การเล่นหนังและหุ่น จากค่านหนึ่งของภาคเอเชียอาคเนย์ไปจดอีกค่านหนึ่ง คนดูก็ยังคงร่ำร้องให้ส่งสารพระรามและนางสีตารวมทั้งตื่นตื่นใจในคุณความดีของพระโพธิสัตว์ การแสดงละครก็ยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมในการแสดงด้วยท่าทาง ท่าและการเคลื่อนไหวของแขนและขา รวมทั้งท่าของมือซึ่งได้ประกอบกันขึ้นเป็นภาษาซึ่งอาจสื่อให้รู้ความหมายได้ ตลอดจนเร้าอารมณ์ หรือแสดงความรู้สึก เช่น เกี่ยวกับการแสดงท่าทางของละครอินเดีย

อิทธิพลทางค่านกฎหมายของอินเดียก็ลึกซึ้งเช่นเดียวกัน คัมภีร์ธรรมศาสตร์และโดยเฉพาะที่รู้จักกันมากที่สุดก็คือ “กฎแห่งพระมนู” ได้เป็นรากฐานของการรักษาระเบียบของประเพณีพื้นเมืองในบรรดาประเทศที่ได้รับอารยธรรมอินเดีย คล้ายกับกฎหมายภาษาละตินที่ได้ให้แก่สังคมของชนชาติป่าเถื่อนซึ่งตั้งขึ้นบนความลุ่มจมของอาณาจักรโรมัน

คัมภีร์อรรถศาสตร์หรือตำราทางค่านการเมืองก็มีอิทธิพลในภาคเอเชียอาคเนย์อีกเช่นเดียวกัน คัมภีร์เหล่านี้มีส่วนในการสร้างระบบการปกครองเป็นชั้น ๆ ในบรรดารัฐในภาคเอเชียอาคเนย์ เป็นระบบการปกครองซึ่งควบคุมโดยองค์ของพระราชา ผู้ซึ่งความประพฤติส่วนพระองค์นั้นตามทฤษฎีก็มีกฎของ “ราชনীติ” คือ “ความประพฤติของพระราชา” คอยควบคุมอยู่

แม้ว่าชาวอินเดียที่เดินทางออกมายังภาคเอเชียอาคเนย์คงจะพูดภาษาพื้นเมืองคือปรากฏหรือภาษาทราวาททางภาคใต้ของประเทศอินเดีย แต่ก็ยังเป็นภาษาของนักปราชญ์คือภาษาสันสกฤตที่ได้ให้และยังคงให้ศัพท์เพิ่มเติมแก่ภาษาพื้นเมืองในภาคเอเชียอาคเนย์ด้วยถ้อยคำต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก แต่ตรงกันข้ามกับที่ได้เคยพูดกันอยู่เสมอคือไม่ใช่เฉพาะแต่ศัพท์ทางค่านศาสนา สังคม หรือนามธรรมเท่านั้นที่ได้ถูกขอยืมมาใช้ แม้แต่ศัพท์ทางเทคนิคที่เกี่ยวข้องกับวัตถุธรรมก็ถูกนำมาใช้ด้วย รวมทั้งกฎทางค่านไวยากรณ์ซึ่งมีผลสำคัญที่ทำให้ภาษาพื้นเมืองซึ่งเป็นภาษาคำโดดสละสลวยยิ่งขึ้น สามารถแสดงความคิดเห็นซึ่งเป็นของธรรมชาติสำหรับภาษาที่ละเอียดอ่อน

ภาษาพื้นเมือง ไม่ได้มีกัณฑ์ยั้งขึ้นและสละสลวยยิ่งขึ้นเนื่องจากอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียเท่านั้น แต่ยังคงทำให้มีมาตรฐานด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจากการใช้ตัวอักษรของอินเดียระบบกำเนิดร่วมกันของอักษรมอญ พม่า ไทย ขอม จาม ชาว และบาลีสําหรับการใช้เขียนหนังสือยังคงสังเกตเห็นได้ในปัจจุบัน

ทางด้านความรู้อีกด้านหนึ่ง แม้ว่าในปัจจุบันจะใช้ปฏิทินแบบเกรกอเรียน (Gregorian) ทางด้านราชการกันไปหมดแล้ว แต่ปฏิทินของอินเดียทางด้านสุริยคติและจันทรคติก็ยังคงนิยมใช้กันอยู่ ศักราชที่ใช้รวมทั้งพุทธศักราชและจุลศักราชซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๑ ก็เป็นของที่มาแต่อินเดีย

ท้ายที่สุดอิทธิพลของอารยธรรมที่สูงกว่าซึ่งให้ประโยชน์และได้รับการยินยอมรับอย่างเสรีก็เห็นได้อย่างชัดแจ้งในทางด้านศิลปะ ดังที่ท่านซิลเวง เลวี ไคกล่าไว้ว่า ประเทศอินเดีย “ผลิตศิลปวัตถุชิ้นเอกของตนอย่างแท้จริงขึ้น โดยเฉพาะจากกิจกรรมของชาวต่างประเทศหรือบนดินแดนต่างประเทศ... ทางด้านสถาปัตยกรรม ก็คือในประเทศกัมพูชาและเกาะชวาที่เราจะต้องแสวงหาสิ่งมหัศจรรย์ ๒ สิ่งที่เกิดขึ้นจากอัจฉริยะของชาวอินเดีย คือปราสาทนครวัดและเจดีย์บุโรพุทโธ”

สุนทรียภาพของอินเดียที่ได้ตั้งหลักแหล่งลงในประเทศกัมพูชา เกาะชวา และประเทศอื่น ๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ ได้ก่อกำเนิดให้กับศิลปะขอม ศิลปะชวา และศิลปะอื่น ๆ ที่ได้รับอิทธิพลอินเดียในภาคเอเชียอาคเนย์ได้อย่างไร สิ่งนี้เป็นปัญหาอันละเอียดอ่อนที่สุดปัญหาหนึ่งสำหรับนักโบราณคดี ในการศึกษาเกี่ยวกับจุดกำเนิดดั้งเดิมของอินเดียร่วมกับศิลปะเหล่านี้ เราจำต้องไม่ลืมว่ามีความว่างเปล่าอย่างใหญ่หลวงอยู่ในข้อมูลสำหรับระยะเริ่มแรกของการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ กับศาสนสถานรุ่นแรกที่รู้จักกันในภาคเอเชียอาคเนย์ซึ่งมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดระหว่างสถาปัตยกรรมและประติมากรรมที่เก่าที่สุดของอาณาจักรจัมปา กัมพูชา และชวาจากสถาปัตยกรรมและประติมากรรมในประเทศอินเดียอาจทำให้เราแปลกประหลาดใจน้อยลง ถ้าเรามีระยะหัวเลี้ยวหัวต่อซึ่งปัจจุบันได้ขาดหายไป ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ทางด้านสถาปัตยกรรมก็คงเป็นอาคารสร้างด้วยไม้ที่สูญหายไปหมดแล้วนั่นเอง

อิทธิพลของชนพื้นเมืองเกี่ยวกับศิลปะอินเดียนั้นเป็นไปตามระเบียบและเป็นของภายนอก ด้วยเหตุนี้เองตั้งแต่ครั้งแรกจึงเห็นได้ชัดกว่าความผูกพันภายในซึ่งมีอยู่ระหว่างศิลปะ

ที่แลเห็นได้ด้วยตาของภาคเอเชียอาคเนย์กับประเทศอินเดีย เราจะไม่รู้จักศาสนสถานในประเทศอินเดียที่คล้ายคลึงแม้แต่น้อยกับปราสาทบายอนในเมืองพระนครหลวงของประเทศกัมพูชาหรือบุโรพุทโธในเกาะชวา แต่ศาสนสถานเหล่านี้ก็ยังคงเป็นผลผลิตอย่างบริสุทธิ์ของอัจฉริยะของอินเดียอย่างแท้จริง และความหมายที่ลึกซึ้งก็ปรากฏแต่เฉพาะสายตาของผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมอินเดีย (Indianist) เท่านั้น (ความเห็นเช่นนี้ยังมีนักปราชญ์อีกหลายท่านไม่เห็นพ้องด้วย และกล่าวว่าอิทธิพลพื้นเมืองในภาคเอเชียอาคเนย์มีความสำคัญอย่างลึกซึ้งไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียเอง)

ที่กล่าวมานี้มีความจริงเช่นเดียวกันสำหรับในด้านอื่น ๆ เช่นด้านศาสนา วรรณคดี และกฎหมาย ภายใต้ความแตกต่างของอารยธรรมของภาคเอเชียอาคเนย์ รวมทั้งภายใต้ความเป็นอันเดียวกันที่อาจแลเห็นได้ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วถึงสาเหตุในบทที่ ๒ ที่ว่าด้วยการเผยแพร่อารยธรรมอินเดีย ก็มีร่องรอยของอัจฉริยะอินเดียซึ่งได้ให้ความคล้ายคลึงตั้งในครอบครัวเดียวกันแก่บรรดาประเทศต่าง ๆ ที่เราได้ศึกษามาแล้วในหนังสือเล่มนี้ และแสดงให้เห็นความขัดแย้งอย่างชัดแจ้งระหว่างประเทศเหล่านี้กับบรรดาดินแดนที่ได้รับอารยธรรมจีน